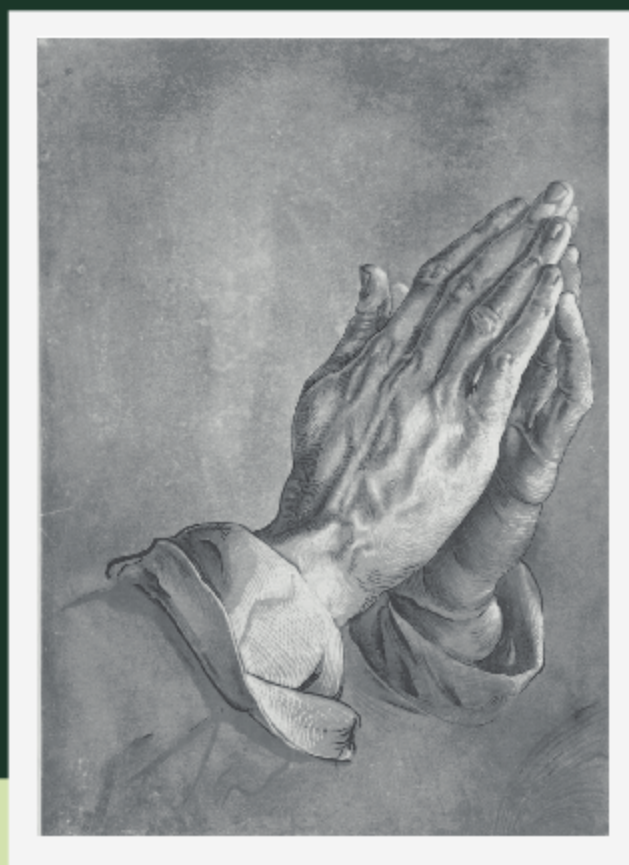

Imádkozás a régi Magyarországon

Imádkozás a régi Magyarországon

Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok

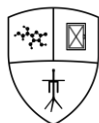
Az ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
sorozata

Sorozatszerkesztő: Szelestei N. László

1. Lelkiségtörténeti számvetés
2. Régi vallásos énekek és énekeskönyvek
3. Régi magyar imakönyvek és imádságok
4. Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon
5. Misztika a 16–18. századi Magyarországon
6. Szelestei N. László, Irodalom és lelkiség
7. Menny és pokol a barokk kori ember életében
8. Közkins: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról
9. Kovács Eszter, *A Makula nélkül való tükrök* cseh forrásai
10. A nők és a régi magyarországi vallásosság
11. Régi magyar népelemek és imádságok
12. Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon
13. Makulátlan tükrök: Tanulmányok a *Makula nélkül való tükrök* című kegyességi műről
14. Útmutató: Tanulmányok Pázmány *Kalauzáról*
15. Barokk vallásos közösségek
16. Népelemek és gyülekezeti énekek a 17. századi Magyarországon
17. Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére
18. Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon
19. Második Mária: Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben
20. Szelestei N. László, Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről
21. Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon
22. Átfedések: Szövegalkotás a 16–18. századi irodalomban
23. Maczák Ibolya, Kölcsönzés és kompozíció:
Szövegalkotás 17–18. századi szerzők prédikációiban
24. Személyek, intézmények szerepe a hívek lelkiségének alakításában a 17–18. században
25. Szelestei N. László, Prédikálás a 17. századi Magyarországon (Kéziratok kötetek)
26. Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben
27. Szelestei N. László: Séllyei Nagy Ignác püspöksége (Tanulmányok és források)
28. Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiség alakulásában
29. Imádkozás a régi Magyarországon

Imádkozás a régi Magyarországon

Szerkesztette
Bajáki Rita és Szádoczki Vera

ELKH
Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Budapest, 2022

Lektorálta:

Báthory Orsolya, Maczák Ibolya, Szelestei N. László

A szerkesztők

az ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
munkatársai.

A kötet a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport konferenciájának
(Budapest, 2021. április 9–10.) előadásait tartalmazza.

A borítón elől:

Albrecht Dürer, *Betende Hände*, 1508 (Albertina, Wien)

Creative Commons Licence

ISBN 978-963-308-443-4

ISSN 2060-7385

© A kötet szerkesztői és szerzői, 2022

© ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport

Kiadványaink: <https://btk.ppke.hu/tudomanyos-kozelet/kutatasok/elkh-ppke-barokk-irodalom-es-lelkiseg-kutatocsoport/kiadvanyaink>

Felelős kiadó: Hargittay Emil

Tördelte: Báthory Orsolya

Borító: Szvorényi Júlia

A sorozat címlapterve: Szentés Éva

Nyomdai kivitelezés: Séd Nyomda, Szekszárd

Felelős vezető: Dránovits Anna

www.sednyomda.hu

In memoriam Szabó Ferenc S. J. (1931–2022)

Tartalom

Az ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport 2021. április 9–10-én tartott <i>Imádkozás a régi Magyarországon</i> című konferenciájának programja	10
BALÁZS ALETTA „Így lesz az új lelki özönvíz, az újjászületés új bárkájává” – Tipológiai szimbolizmus a <i>Liliomok völgyében</i>	13
BARTÓK ZSÓFIA ÁGNES A prédikáció elején elhangzó ima ismeretlen középkori forrásai	27
BOGÁR JUDIT Pázmány Péter imádságainak forrásaihoz	39
FARMATI ANNA A himnuszkommentár mint a liturgikus és személyes imádság segédkönyve – Az <i>Aurora expositio hymnorum</i> és a himnuszolvasás gyakorlata	53
FRAUHAMMER KRISZTINA Egyházi tanítás és laikus kegyesség – Az archaikus népi imák társadalmi rétegváltásai	65
G. ETÉNYI NÓRA Imák, harangzúgás és hálaadás – A visszafoglaló háború magyarországi eseményeinek egyházi ünneplései egy 17. századi ulmi krónikában	81
HERNÁDY JUDIT A barokk vers mint ima: Beniczky Péter istenes dicséretei és könyörgései	107
HORVÁTH SÁNDOR Imák, imádkozás a grádityei horvátoknál a 18–20. században	131
IANCU LAURA A katolikus magyar imahagyomány kérdései a régi Moldvában	149

KRASZNAI GÁSPÁR	
Imádság és szakralitás Giuseppe Verdi művészetében	173
LACZHÁZI GYULA	
Imádság és meditáció viszonya Rimay János költészetében.....	193
LIPP MÓNICA MÁRIA	
Szent remeték ábrázolásai a 18. századi Magyarországon	209
MACZÁK IBOLYA	
Trombita és tudomány – Csúzy Zsigmond prédikációgyűjteménye és az imádkozás	221
MAJOROSSY IMRE	
„Domine, ostende nobis Patrem!” – Alkalmazott egzegézis és szakrális térfoglalás egy délvidéki prédikációban (Bevezetés a beszéd fordításához).....	233
MUNTAGNÉ TABAJDI ZSUZSANNA	
A közösségi imádkozás gyakorlata és a tanítók szerepei a 18. századi nógrádi falvakban.....	261
N. KIS TÍMEA	
„Tégedet e mai napon kiváltképpen való Patrónusommá és szószólómmá választalak” – Nepomuki Szent János tiszteletéhez kapcsolódó imádságok és énekek a 18. század első felében.....	281
PETRÓCZI ÉVA	
Imádság betegség idején – angol és magyar puritán módra	307
SZABÓ FERENC S. J.	
Az imádkozó Pázmány Péter	319
SZÁDOCZKI VERA	
Litániát jól végezni.....	345
SZELESTEI N. LÁSZLÓ	
Imamagyarázatok a 18. századi katolikus megújulásban.....	357
TORNAY KRISZTINA	
„Mindenek repülve sietnek” – A budai apácák egykori barokk temploma mint a klarissza spirituális identitás kifejezője	367

TÜSKÉS ANNA

- A Lorettói litánia*, Mária-antifónák, himnuszok és zsolozsmák
Mária-epithetonjainak művészettörténeti vonatkozásai –
Három felvidéki mandorlás Madonna-szobor 387

VARGA BERNADETT

- Imádság és királytükör? – Keresztúri Bíró Pál
I. Rákóczi Ferenc keresztelőjén mondott prédikációjának
záróimájáról 405

VASS CSONGOR

- Az imádság Baranyi Pál munkáiban – Imádság lélekkel, képpel,
szóval és cselekedettel 417
Személynévmutató 437

*Az ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
2021. április 9–10-én tartott Imádkozás a régi Magyarországon
című konferenciájának programja*

FARMATI ANNA

A himnuszkommentár mint a liturgikus és személyes imádság segédkönyve

BARTÓK ZSÓFIA ÁGNES

Egy ismeretlen középkori imatípus: a prédikációt megelőző, magyar nyelvű papi ima

BOGÁR JUDIT

Pázmány Péter imádságainak forrásaiboz

PETRŐCZI ÉVA

Imádság betegség idején – angol és magyar puritán módra

SZÉKELY ÖRS

Az elmélkedés technikái: seicentista retorika a jezsuita épületes irodalomban

BALÁZS ALETTA

„Így lesz az új lelki özőmvíz az újjászületés új bárkájává” – Tipológiai szimbolizmus a Liliomok völgyében

SZMUTKU MELINDA

Kopcsányi Márton A’ bodog Szüz Maria élete című művének bemutatása

GÁBOR CSILLA

Változatok a jó életre és jó halálra – interkonfesszionális áttekintés

G. ETÉNYI NÓRA

Imák, harangzúgás és hálaadás – Egy 17. század végi ulmi krónika a visszafoglaló háború eseményeinek egyházi ünnepléseiről

IANCU LAURA

A katolikus magyar imahagyomány Moldvában – történetiségi kérdések

TÚRI KLAUDIA

A kalendáriumkészítők ábitata

N. KIS TÍMEA

*„Tégedet e mai napon kiváltképpen való Patrónusommá és szűszólómmá választalak” –
Nepomuki Szent János tiszteletéhez kapcsolódó imádságok a 18. század első felében*

VARGA BERNADETT

Imádság és királytükör? – Tanulságok Keresztúri Bíró Pál I. Rákóczi Ferenc keresztelőlőjén mondott prédikációjából

MACZÁK IBOLYA

Trombita és tudomány – Csúzy Zsigmond prédikációgyűjteménye és az imádkozás

DÉKÁNY VANDA

Szentekről szóló énekek az imakönyvekben

SZELESZTEI NAGY LÁSZLÓ

Az imamagyarázatok szerepe a 18. századi katolikus megújulásban

SZÁDOCZKI VERA

Litániát jól végezni

SZABÓ FERENC S.J.

Az imádkozó Pázmány Péter

LACZHÁZI GYULA

Imádság és meditáció viszonya Rimay János költészetében

HERNÁDY JUDIT

A barokk vers mint ima – Beniczky Péter istenes dicséretei és könyörgései

BAJÁKI RITA

Miért imádkoztak?

KRASZNAI GÁSPÁR

Egyházi és színházi művek kölcsönhatása Giuseppe Verdi művészetében

TÜSKÉS ANNA

A rózsafüzér titkok és a Lorettói litánia Mária-invokációinak képzőművészeti ábrázolásai

LIPP MÓNICA MÁRIA

Szent remetéké ábrázolásai a 18. századi Magyarországon

TORNAY KRISZTINA

„Mindenek repülve sietnek” – A budai apácák egykori barokk temploma mint a klarisz-sza spirituális identitás kifejezője

VERÓK ATTILA

Ima- és énekeskönyvek a kora újkori Erdélyben

VASS CSONGOR

Imádság lélekkal, szóval, képpel – Az imádság Baranyi Pál munkáiban

MAJOROSSY IMRE

„Domine, ostende nobis Patrem!” – Alkalmazott egzegézis és szakrális térfoglalás egy délvidéki prédikációban

H. KAKUCSKA MÁRIA

Orsz Lőrinc hitének megnyilvánulásai

MUNTAGNÉ TABAJDI ZSUZSANNA

Az imádkozás közösségi alkalmai a 18. századi nógrádi falvakban

FRAUHAMMER KRISZTINA

Egyházi tanítás és laikus kegyesség

HORVÁTH SÁNDOR

Imák, imádkozás a grádistyei horvátoknál a 18–20. században

BALÁZS ALETTA

„Így lesz az új lelki özönvíz, az újjászületés új bárkájává”

Tipológiai szimbolizmus a Liliomok völgyében

Jelen tanulmányban Inczedy József¹ ítélobíró *Liliomok völgye* című elmélkedés-gyűjteményében felbukkanó imameghatározást, illetve ima és elmélkedés összefüggését, kapcsolatát, továbbá a tipológiai szimbolizmus megjelenési formáit vizsgálom. Tóth Zsombor megállapításából indulnék ki, amely szerint „a több felekezetnek helyet adó, ezekkel gyakran kompromisszumok révén működő kora újkori államban a multikonfesszionalitás szükségszerűen elkerülhetetlen interkonfesszionális kölcsönhatásokhoz vezetett.”² Az interkonfesszionális határátlépésre leggyakrabban látott és elemzett példák a protestáns szöveghasználatba átvett katolikus szerzőségű művek, azonban tanulságosak lehetnek a protestáns–protestáns átvételek is.³ Az említett *Liliomok völgye*, amely 1745-ben, Nagyszebenben jelent meg, Johann Gerhard⁴ *Meditationes Sacrae* református magyar fordítása,

¹ Inczedy József (1688–1750) szülei Inczedy Pál és Lipcsei Klára. A nagyenyedi kollégiumban tanult, 1718-tól kollégiumi főgondnok. 1736-tól Erdély ítélobírója, a református főkonzisztórium főjegyzője. 1749-ben ő hívta meg Bod Pétert magyarigeni lelkésznek. 1750-ben báróságot szerzett, nevét saját, és neje (Jósika Judit) nevéből Josinczyra változtatta. BRETZ Annamária, *Inczy József = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, IV, főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, Budapest, Balassi 2005, 289. <http://mamul.btk.mta.hu/> felhasználásával (A letöltés ideje: 2022. 12. 01.)

INCZÉDY József, *Liliomok völgye* [...], *az az Ötven sz. elmélkedések*, Nagyszeben, Barth János, 1745. Többször is kiadták Inczedy művét, az általam vizsgált kötetnél korábbi kiadás is született: Pozsony, Pest, Landerer (Mihály nyomdája), 1743; Kolozsvár, Paldi nyomda, 1754; Pozsony, Landerer, 1774; Pozsony, Pest, Landerer, 1804. A felsorolt kiadások az Országos Széchényi Könyvtárban találhatóak.

² TÓTH Zsombor, *Hosszú reformáció, konfesszionális pluralitás és felekezet(köz)iség (módszertani előtanulmány) = Interkonfesszionális pluralitás és irodalom a kora újkorban*, szerk. MÓRÉ Tünde, TASI Réka, Budapest, reciti, 2020 (Reciti konferenciakötetek, 8), 17.

³ HARGITTAY Emil, *Interkonfesszionális műfaji metszetben a 16–18. századi magyar irodalomban = Interkonfesszionális és irodalom... , i. m., 61.*

⁴ Johann Gerhard (1582–1636) a 17. század elejének elsőrangú lutheránus teológusai közé tartozik, méltán, hiszen beható teológiai tudását ötvözte erkölcsi ismereteivel, je-

az elmélkedésgyűjtemény a protestáns–protestáns felekezeteken átnyúló felhasználás kategóriába tartozik, illeszkedve a Hargittay Emil által elemzésre javasolt szövegek körébe.⁵

A felekezetek közötti átjárhatóság azzal magyarázható, hogy „vannak közös alapok, melyek lehetővé teszik az interkonfesszionális felhasználást: a hasonló retorikai megformáltság, az általános sztoikus eszménykeresés, a Bibliára épülő szemléleti, vallási és erkölcsi ideák azonossága több esetben a misztika nyelvén megfogalmazva.”⁶ A bűnbánat fontossága is ilyen konfessziókon átívelő elem, a katolikus vallásban az alapállás: a bűnbánat kötelező, a hívek rendszeres gyónással tartoznak Istennek – amelyre a pap jelenlétében kerül sor –, a protestánsoknál is az üdvösség elmaradhatatlan feltételeként tekintenek a bűnbánatra, ami azonban csak a hívőre és Istenre tartozik, nem tartanak igényt közvetítőre. Ez az eltérés a lényegen azonban nem változtat, emiatt inkább közös elemnek tekinthető, mint eltérésnek. A bűnről való tanítás az elmélkedésekben is elválaszthatatlanul összefonódik a bűnbánattal, a meditációkban gyakran fedezhető fel interkonfesszionális és műfaji átjárhatóság.⁷ Az elmélkedés a hit igazságainak egzisztenciális elmélyítését elősegítő szövegekre vonatkozik, amely nem választható el a katolikus hagyománytól és nem is határolható el teljes mértékben a katolikus és protestáns elmélkedés, mert a felépítésben, de még a tematikában

lentős exegetikai, polemikus, dogmatikus, gyakorlati teológiai és devocionális tematikájú munkákat hozva létre. A *Loci communes theologici* kötetét, amelyet 1610–1622 között írt, a lutheránus ortodoxia alapjait tartalmazó összefoglalóként tartanak számon, sok lényeges kérdést felölel, mint például a bibliaértelmezés, doktrínák, eszkatológia. Johann GERHARD, *Loci communes theologici*, ford. Ralph WINTERTON, London, Thomas Buck, Roger Daniel, 1632. Gerhard magyarországi recepciójáról: IMRE Mihály, *Johann Gerhard 18. századi hazai recepciójának néhány jellemzője*, *Studia Litteraria* 2013/3–4, 378–410. <https://doi.org/10.37415/studia/2013/52/4212>.

⁵ Johann Gerhard elmélkedésgyűjteményének korábbi magyar fordításának két kiadása: ZÓLYOMI PERINA Boldizsár (1575–1624), *Ötven szentséges elmélkedések*, Bártfa, Klösz, 1616; és ifj. ÁCS Mihály újradíjában: *Ötven szentséges elmélkedések*, Bártfa, 1710. Zólyomi Perina Boldizsár evangélikus egyházi író és prédikátor, Thurzó Szaniszló udvari prédikátora, az ő kérésére fordította le a *Meditationes Sacrae*-t, előszavában neki is ajánlja. Bethlen Gábor korának költészetét, kiad. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1976 (Régi magyar költők tára. XVII. század, 8), 522.

⁶ HARGITTAY, *Interkonfesszionális...*, 3. jz. i. m., 59.

⁷ Lásd: KÓNYA Franciska, *Műfaji átjárások a 17–18. századi magyar meditációs irodalomban = Régi magyar népénekék és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 11), 129, illetve HARGITTAY, *Interkonfesszionális...*, i. m.

sem állapítható meg jelentős eltérés, csupán a teológiai tanok részletei, a témák gyakorisága, illetve hangsúlyozottsága mutat némi eltérést.⁸ Ez részben azzal is magyarázható, hogy a keresztény lelkiségi irodalomban egyik legjelentősebb elmélkedéskönyvként számontartott *Lelki gyakorlatokból* ismeretes Szent Ignác-féle meditációs gyakorlat jellemző vonásai: a szemléletes megjelenítés, a képzelet aktivitása, az érzelmek mozgósítása a protestáns elmélkedésekben is tükröződnek, nemcsak a katolikus művekben, és így van ez a *Liliomok völgyében* is.

Annak érdekében, hogy a szerző – esetünkben a *redactor* – kellő érzékletességgel és leleményességgel tudjon közvetíteni egy gondolatot vagy felvázolni egy témát, először magának is el kell képzelnie a dolgot, Laczházi Gyula szerint pedig a képzelet fontossága az a pont, ahol a retorikai eljárás összeér a Szent Ignác-féle meditációs technikával.⁹ A szellemi-érzéki meditációs mód metodikailag közel áll ahhoz, amit Loyola Ignác az *Exercitiában applicatio sensuum*nak nevez, ezáltal Loyola az Óegyház és a középkor széles hagyományába ágyazódik.¹⁰ „A történetet a képzelet segítségével, valamint ennek eszközeként az érzékek alkalmazásával lehet nemcsak jelenvalóvá tenni, hanem értelemmel és érzelmekkel újra átélni oly módon, hogy abból személyre szabott lelki haszon származzék.”¹¹

Az imádság és elmélkedés egyaránt alapvető eszköze az Istenkeresésnek, mindkettő a hit tényszerű ismereteinél egy mélyebb, személyesebb megéléshez

⁸ Lásd: FARMATI Anna, „az örökké valót kívánnád...” *Az idő arcai és strukturái Kopcsányi Márton meditációiban* = F. A., *Szeréfi kalandok*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2015, 85. HELTAI János, *a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Universitas, 2008 (Res Libraria, 2), 81.

⁹ LACZHÁZI Gyula hivatkozik Deborah K. SHUGER, *Sacred Rhetoric: The Christian Grand Style in the English Renaissance*, Princeton, Princeton Univ. Press., 1988, 78. LACZHÁZI Gyula, *Vanitas és memento mori = A magyar irodalom története*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, I, Budapest, Gondolat Kiadói Kör, 2008, 410–421.

¹⁰ STEIGER, Johann Anselm, *Meditatio et ruminatio affectiva* = Johann GERHARD, *Meditationes Sacrae: Lateinisch–deutsch*, kiad., utószó Johan Anselm STEIGER, Stuttgart-Bad Cannstatt, 2000, 687.

¹¹ GÁBOR Csilla, *Religiosa actio mentis: Meditációelmélet és meditációtipusok a kora újkorban Európában és Magyarországon* = *Devóciók, történelmek, identitások*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Scientia, 2004, 33.

segíti hozzá a hívőt.¹² „Az elmélkedést leginkább az imádságtól nehéz elkülöníteni. Ez utóbbi ugyanis mindig hozzátartozója, kiegészítő eleme meditációs gyakorlatoknak.”¹³ Imádság és elmélkedés jelöletlen elkülönítése is előfordul, mert az elmélkedésben „a különböző fokozatok közötti átmenet folyamatos: a racionális feldolgozás átválthat bensőséges imabeszélgetéssé, belenőhet kontemplációba, mint ahogyan a fordított útírány is lehetséges.”¹⁴ Bevett szokás „az elmélkedésre szánt folyószövegbe jelöletlenül beleszerkeszteni egy-egy rövidebb, hosszabb fohászt.”¹⁵ A *Liliomok völgye* esetében is ez a helyzet, nincs átmenet az elmélkedés szövege és az imádság között, úgy lehet mégis felismerni, hogy imáról van szó, és valamelyest eltér a szöveg többi részétől, hogy megszólítja Istent vagy Jézust, és hozzájuk intézi mondanivalóját, illetve rendszerint többes szám első személyben fogalmaz. A legtöbb elmélkedés imával zárul, ezek nagyon tömör könyörgések, általában a szöveg utolsó mondataiban fogalmazódnak meg, például:

Te benned bízom Uram meg-ne gyaláztassam, hozzád ragaszkodom, el-ne taszítottassam.¹⁶

Egyengess magadhoz naponként drága Jézus e' Világi életünkben; hadd lehessünk hozzád valósággal hasonlatosok következő Idvezítettetésünkben.¹⁷

Szoktasd és hajtsd Sz. Isten sziveinket a' te bizonyágidnak meg-örzésire; 's ne engedd rohanni az utálatos fősvénységnek üzésire.¹⁸

Azonban előfordul sokkal hosszabb imádság is, mint például a harmincharmadik elmélkedésben, ahol egy teljes oldalnyi fohász olvasható:

Oh drága Jézus itt verj, itt égess; hogy a' jövendőben kedvezhess: [...] szorongassad sanyargassad külső-képpen életünket; hadd építsük 's erősítsük belső-

¹² GÁBOR Csilla, *A meditáció a hitgyakorlásban és az irodalomban = Religió és retorika: Tanulmányok a középkori, reneszánsz, barokk irodalomról*, szerk. BALÁZS Imre József, Kolozsvár, Komp-Press Korunk Baráti Társaság, 2002, 258.

¹³ KÓNYA Franciska, „Ezek a' praktikák, és módok igen nagyra bücsültetnek...”: *Műfajkeveredés Tarnóczy István jezsuita elmélkedésgyűjteményeiben*, *Studia Litteraria* 2013/3–4, 364.

¹⁴ GÁBOR, *A meditáció a hitgyakorlásban...*, 12. jz. i. m., 259.

¹⁵ KÓNYA, „Ezek a' praktikák...”, 13. jz. i. m., 143.

¹⁶ INCZÉDY, *Liliomok völgye...*, 1745, 1. jz. i. m., 46.

¹⁷ *Uo.*, 188.

¹⁸ *Uo.*, 211.

képpen Lelkünket: sőt hartzoly magad az én ellenségeimmel én bennem és én helyettem; 's hogy meg-győzzem én is őket, Sz. erőddel légy mellettem: szől-gálván így az én Hitem erejének nevedésire; Álly gyengélkedő Hitem mellé Oh Sz. Isten e' Világi életben; mert te magad ígérted hogy el-nem hattz ben-nünket semmi tusakodásban 's kisírtetben: [...] Oh kegyes Samaritanus töltsed a' te tsipős borodat az én böneimtől esett sebeimben; de egyszersmind érez-tesd-meg a' te vigasztalásidnak balsamomát-is Lelkemben: botsáss Uram reám szent tettésed szerint kereszt-viselést; de adgy a' mellé győzedelmes-kező békességes türest.¹⁹

Az idézett részlet fohász, mert: a beszélő lelki épülés reményében megpróbáltatásokat kér a földi életébe, Krisztus segítségét kéri az ellenségekkel szemben és támogatását a hitének erősítésében. Egyszerre kéri a bűnök okozta sebekre a fáj-dalmas ellenszert, amit csípős bornak nevez, és a lelki vigasztalást, azaz a vigasz-talás balsamát, kegyes samaritanusnak nevezve Krisztust. Végül pedig azzal fejezi be, hogy kijelenti: elfogadja bármilyen keresztet is ró ki rá az Isten, csak adjon mellé kintartást és béketűrést is. Van olyan elmélkedés is, ahol az átmenetet néhány összekötő kifejezés jelzi, mint például: „Oh ember lásd-meg;” „Lásd én Lelkem;” „Oh én Lelkem” – ez utóbbi a *soliloquium*-irodalommal való rokonság jele.²⁰ A meditációra jellemző önmegszólítás az ókori *soliloquium*-irodalom folyta-tása, ahol a dialektikus argumentációt érzelmes hangnem váltja fel.²¹ „A saját lé-lek megszólító formája a késő antik imádság- és *soliloquium*-irodalom hagyom-ányából eredő középkori konvencióhoz kapcsolódva strukturálja a szöveget. A saját lélek felé elhangzó, valamely helyzet vagy igazság megfontolására felhívó utasításból következően az elindított gondolatsor gyakorta kifejtetlenül marad, teret engedve az egyéni továbbgondolásnak.”²²

Ez a *soliloquium*-irodalomra jellemző lélekmegszólítás az elmélkedés és ima egy-velegének tekinthető, egyszerre szolgáltat mintát az elmélkedést végző személy-nek és ugyanakkor a szerző/redactor saját lelkigondozásaként is működik. A

¹⁹ *Uo.*, 154–155.

²⁰ „Oh én Lelkem igyekezzél kedves lenni az Istennek, aki tégedet midőn nem voltál teremtett, midőn elkárhoztál abból kimentett, és számodra az Egekben örök hajlékot készített.” (INCZÉDY, *Liliomok völgye...*, 1745, 1. jz. i. m., 59.)

²¹ GÁBOR Csilla, *Religiosa actio mentis...*, 11. jz. i. m., 34.

²² SÁNDOR Kitti, *A szövegtipológia vizsgálata Malomfalvy Gergely Belső-képpen indító tudomány című elmélkedéskötetében*, Miskolc, 2016, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Iro-dalomtudományi Intézet, (szakdolgozat), 127.

meditációs hangnem összeegyeztethető a szövegből való kiszólással, az olvasó megszólításával, az alaposan megszerkesztett struktúrával és diszkurzivitással is.²³ A *Liliomok völgye* szerint az imára való hajlandóság Istentől származik:

Meg-adgya az irgalmas Isten a' könyörgésnek buzgóságát; mert nekünk aján-dékozta Sz. Lelkit, a' minden könyörgéseknek valóságát: bóldog ki-menetelit is megadja, mert nyögésünket is meg-halgattya.²⁴

Az imádság és elmélkedés közötti lényeges különbség az ember és Isten kap-csolatának megjelenítésében rejlik. Az imában a hívő pozíciója passzívnak mondható, mivel köszönetet, kérést, dicsőítést vagy megbánást fogalmaz meg, ezeknek fókuszában pedig Isten áll. Az elmélkedésben viszont aktívabb a hívő beszélői pozíciója, mert a mondanivaló nem kizárólag Istenre irányul, hanem in-kább kettejük kapcsolatára, a hívő pedig igyekszik cselekvéssel közeledni Terem-tője felé.²⁵ Tanulságos szemügyre venni, hogy a 17. századi egyházi írok hogyan határozták meg az imát, illetve, hogy illeszkedik-e ebbe a sémába a *Liliomok völgye*-beli imáról alkotott kép.

Az te könyörgésed nem egyéb, hanem Istennel való beszélgetésed, mikor ol-vassz, akkor Isten beszél teveled, mikor könyörögsz, akkor te beszéllesz Is-tennel.²⁶

– olvashatjuk Kecskeméti C. János református imakönyvében, ebben a megkö-zelítésben is jelen van az imádkozó Istenre irányultsága. Nagyon hasonló módon fejezi ki magát Madarász Márton evangélikus lelkész is:

A te imádságod Istennel való beszélgetés. Mikor a szentírást olvasod, az Isten szól néked, mikor imádkozol, te beszéllesz az Istennel.²⁷

Továbbá a jezsuita Pázmány Péter is Istennel való beszélgetésnek tekinti az imádságot:

²³ GÁBOR Csilla, *Religiosa actio mentis...*, 11. jz. i. m., 34.

²⁴ INCZÉDY, *Liliomok völgye...*, 1745, 1. jz. i. m., 115.

²⁵ KÓNYA, „*Ezek a' praktikák...*”, 13. jz. i. m., 133–134.

²⁶ KECSKEMÉTI C. János, *Szép és aytatos imadsagos könyveczke*, Bártfa, ifj. Klöss Jakab, 1624,]() (6r].

²⁷ MADARÁSZ Márton, *Eperjessi magyar ecclesia minden-napi felfegyverkedese, az az minden-napi Imadsagos könyveczkeje*, Lőcse, Brewer Lőrinc, 1629, b5[r]–[b5v].

Az Istennel való gyakor beszélgetés, mely az imádság által vagyon, megvilágosítja az ember lelkét.²⁸

Észrevehető tehát, hogy a református, az evangélikus és a jezsuita megközelítés egyaránt az ember Istennel való beszélgetésnek tekinti az imát, olyan módszernek, amely által a hívő szólhat Teremtőjéhez. Bajáki Rita rámutat arra, hogy Szent Ágoston egyik alapgondolata funkcionált közös forrásként az említett felekezetek számára, egyaránt kezelték tekintélyként és beépítették saját munkájukba az egyházatya gondolatát.²⁹ A *Liliomok völgyében* is visszaköszön az imádság mint Istennel való beszélgetés gondolata:

[Isten] a könyörgés által magával való beszélgetést enged az embernek.³⁰

Továbbá érdekes meglátás társul ehhez:

a Könyörgés nem egyéb, hanem az elmének a Földről való el-távozása.³¹

Ez a meglehetősen különös megfogalmazás azt is magában hordozza, hogy az imádkozó személynek félre kell tennie földhöz ragadt magatartását és szabadjára engednie képzelőerejét.

Nagy az imádságnak ereje, mert az ki-öntetik a Földen; de fel vitetik az Égben: ő kultsa a mennyországnak; és le hozója onnat az Isteni irgalmasságnak.³²

Az idézett részlet alapján az imádság oda-vissza mozgást végez, felviszi a hívő kérését, szavait Istenhez a transzcendens dimenzióba, és lehozza a földre az isteni kegyelmet. Az örökkévalóság és a véges idő egyidejűleg létezik. Az ember legtöbbször a véges idő tartományában létezik, de ez nem azt jelenti, hogy az örökkévalóság tere nem lenne valós, csupán azt jelenti, hogy az ember számára nem hozzáférhető, időnként azonban rövid időre bepillantást nyer. A transzcendens megnyilvánulhat a Biblia szavain keresztül imádkozás vagy elmélkedés során.

²⁸ PÁZMÁNY Péter, *A' romai Anyaszentegyház szokasából minden vasarnapokra es egy-nehány innepekre Rendelt Evangeliomokrul, Predikacziok*, Pozsony, 1636, 640–641.

²⁹ BAJÁKI Rita, *Imaszövegek, felekezetek, imakönyvek = Interkonfesszionális és irodalom...*, 2. jz. i. m., 64.

³⁰ INCZÉDY, *Liliomok völgye...*, 1745, 1. jz. i. m., 36–37.

³¹ Uo.

³² Uo., 37.

A szöveg erkölcsi buzdításra szolgáló funkciójának érvényesítésekor elgondolkodtatni, beláttatni próbál, ennek lehetünk tanúi a *Liliomok völgye* harmincharmadik elmélkedésében, amelynek címe *A' Kisirtetek hasznos voltáról. A' Pálmát terbe neveli; Ágait inkább emeli*. Amint a cím is előrevetíti, a kísértést olyan teherként mutatja be, amely megerősíti a hitet, jellemet. Ez a szövegrész felsorolásokban bővelkedő szakasz, a kísértést négy metafora mentén ismerteti: próba, rosta, gyógyszer és fákhya.

A' kisirtet egyedül az állhatatos szeretetnek *próbája*; a' konkolytól 's portól megtisztító *rostája*; a' meg-sebhezt Léleknek orvosló *Patikája*, a' vakoskodó szemnek égre vezető *fákhája*.³³

A kísértés az állhatatos (kitartó, hű, rendületlen) szeretet próbája,

az aranyat tüzzel próbálják; a' Hitet a' kisirtetek visgálják: mit érjen a' fegyver viselő, a' hartz mutattya meg; mi ereje légyen a' Hitnek-is a' kisirtet mondhattya-meg.³⁴

A *Liliomok völgyében* jelenlévő és bemutatásra kerülő kegyes életmód magában hordozza a keresztényi kötelességek előírását és szorgalmazza azok betartását. A tropologikus értelem révén fegyelmeznek és irányt mutatnak, az anagogikus értelem kilátásba helyezésével pedig vigasztalnak, megszabva ezek által az elmélkedések szemléleti irányát.³⁵ Mindent egybevetve a harmincharmadik elmélkedés alapján a kísértések egyik legnagyobb hozadéka, hogy általuk az ember közelebb kerülhet Isten megismeréséhez.³⁶ A kegyes életet a test vágyai, a világi javak bűvölete és a sátáni fondorlatok ellen folytatott harcként jeleníti meg, ebben a csatában a hit pajzsként, az imádság pedig fegyverként működik.

³³ „Világosító Szövetének a' kisirtet, mely az elmének igaz értelmet megnyitja; és magáról való igaz-tételre tanítja.”, *Uo.*,153.

³⁴ *Uo.*, 151.

³⁵ OLÁH Szabolcs, *Pesti György haláltáncéneke és a protestáns versszerzési gyakorlat (A szövegforrások eltéréseinek textológiai és alaktani-szemléleti vizsgálata)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1996, 590.

³⁶ „A' kisirtet vezérli az Embert az Istennek közelebb való meg-esmérésire; mert az Ur mondotta, ki-mentem ötet a' veszélyből és juttatom az én szabadításomnak szemlélésére.” INCZÉDY, *Liliomok völgye...*, 1745, 1. jz. i. m., 154.

Három fejű Sárkány áll előttünk artzal, / Mert Világ, Test, Sátán velünk együtt
harczal, / Pais a Hit, ezzel nyilat előzem. / Fegyvere a könyörgés, mind hár-
mat meggyőzőm,

– olvasható a hetedik emblémán, amelynek ábrázolásán egy páncélos katona lát-
ható, amint szembeszáll egy háromfejű sárkánnyal. A szörny három feje külön-
bözik, sárkányfeje a Sátánt hivatott jelképezni; a lefátyozolott és koronát viselő
fej a világban beszerezhető gazdagságot, funkciót, hatalmat; a harmadik és egy-
ben legbizarrabb fő emberi, amely a fizikai test vágyait, mint a harmadik legna-
gyobb kísértést mutatja be.

A' kisértetek árvizei választják-meg a' Meny-Országra törekedőket, kik légye-
nek a' Testtel Világgal és Sátánnal való hartzolásban diadalmasok.³⁷

A *Liliomok völgyében* nemcsak a kísértések árvizei jelennek meg, hanem a lelki
özönvíz is, a *diluvium spirituale*, a keresztség vize, amelyben elmerül a világ mocska
és üdvözülnek, akik arra méltónak bizonyulnak.³⁸ Az özönvíz elmosott, meg-
szüntetett minden addig létezőt, (kivételt képeztek a bárka lakói, szimbolikus je-
lentőségéről az alábbiakban lesz szó) így érvénytelenné tette a bűnös életét,
megsemmisítette, eltörölte azt.³⁹ Az emberiség bárka általi megmentése tipologi-
záló történet, amely magában hordozza a Krisztus általi megszabadítást. A bárkát
maga Isten tervezte, a túlélés egyedüli módja: a bárka fedélzetére jutni, azaz a
megváltás egyetlen útja Krisztus. A víz eltemette a régi világot, de a bárka fel-
emelte Noét (családját és az állatokat), átemelve őket az új világba. A bárka:
Krisztus feltámadása, a megmenekülés valójában megtérés, hit általi újjászületés.
Így válik az özönvíz a világ megkeresztelkedésének jelképévé.⁴⁰ „A tipológiai szö-
vegmagyarázat arra törekszik, hogy ezeket a mintákat felismerje, ismétlődésükre

³⁷ *Uo.*, 151–152.

³⁸ „A' veres Tengerben Faraó és minden serege el-merültenek; Móses pedig és az Izrael
Népe a' partra ki-mentenek: a' keresztség vizében el-merül minden motsoknak serege;
az idvezülőknek pedig bújdosások után nyugodalmas partyok lészen az Egeknek Ege.”
Uo., 95–96.

³⁹ „el-enyésznek a' meg-szenteltetett Embernek bünei; a'kire ki áradnak e gyógyító viznek
erei: itt vagon a' lelki özönviznek titka” *Uo.*, 96.

⁴⁰ „Újjá születésre való mosódás van a' Sz. Keresztség Sákramentumában, a' ki azért
Lélek szerint kereszteltetik – meg, nem marad a' testi születésnek motskában: mert
mivel víz és Lélek által az Istentől születik” *Uo.*, 94.

példákat találjon és bemutassa, hogyan egészül ki az eredeti vázlat és éri el tényleges teljességét Jézus Krisztus életében.”⁴¹ A Biblia döntő eseményei – a teremtés, az Ádám és Noé nemzedéke felett kimondott ítélet, az emberiség megmentése a bárkával vagy a kivonulással, a mózesi Szövetség, a Választott Nép kijelölése – mind egyértelműen megvilágítják Isten működésének módját, ez a fajta tipizáló gondolkodásmód természetesen a Szentírásban gyökeresedik. Robert C. Dentan magyarázza, hogy a tipológia eszközével válik megragadhatóvá a Biblia egysége, a képek és témák ismétlődése elősegíti a különböző részek közötti művészi és teológiai kölcsönhatást, illetve csökkenti a fragmentáltság hatását.⁴² A *Liliomok völgyében* szerepel néhány az alapvető bibliai történések közül: a teremtés, a bűnbeesés, az ítélet (az utolsó ítélet illetve Ádám és Noé nemzedéke felett kimondott ítélet), a megváltás, a (mózesi) szövetség, a választott nép (kijelölése), Isten szava, az áldozat, a királyság, az emberiség megmentése a bárkával és a kivonulással. Az elmélkedésgyűjteményben mindhárom szint bemutatásra kerül: morális, metafizikai, teológiai. A morális szintet képviselő erkölcsi intések, a kegyes életmódra vonatkozó gyakorlati útmutatás, melynek része a bűnök beismerése és megbánása, vezeklés azaz penitenciatartás, továbbá az absztinencia abban az értelemben, hogy tanácsosabb tartózkodni a kudarcra ítélt cselekedetek megismétlésétől. Teológiai szinten a hit, Isten, Krisztus, Szentlélek, Szentháromság, angyalok, pokol, menyország témákat járja alaposan körül a *Liliomok völgye*, meghatározva ezek mibenlétét és fogódzókat kínálva az olvasók számára az ezekhez való viszonyulásban. A metafizikai szférához sorolható tényezőket is igyekszik minél behatóbban tárgyalni, mint például: az emberi lélek, Szentlélek, angyalok, lelkiismeret – ez utóbbit főként a belső szenvedés, illetve morális iránytű kettősén keresztül ragadja meg. Az elmélkedéseket elolvasva körvonalázódni látszik a keresztény ember három alapvető teendője: beismerni bűnösségét, felismerni Krisztusban a Megváltót, követni a Szentlélek utasításait.

A *Liliomok völgye* bizonyos kiadásai – mint például az 1804-es – az ötven elmélkedésen kívül tartalmazznak egy *Toldalékot* is, amely tizenkét szöveget foglal magában: „Toldalék, Mellyben Reggeli, Estvéli, utazásra és Penitencia-tartásra

⁴¹ Dentan idézi Goppelt gondolatát. Leonhard GOPPELT, *Typos: Die Typologische des alten Testaments im Neuen*, Gütersloh, 1939, 18; Robert C. DENTAN, *Typology – Its Use and Abuse*, Anglican Theological Review, 1952/4, 210–217.

⁴² DENTAN, *Typology...*, 42. jz. i. m., 215.

alkalmaztatott ájtatosságok foglaltatnak.” Ezek az imák nem követnek egy bizonyos sémát, hanem kontemplatív jelleggel és részekkel rendelkeznek. Tehát a két szövegtípus – elmélkedés és ima – közötti kölcsönhatás és váltakozás jellemző a teljes elmélkedésgyűjteményre. Az elmélkedés imádságba, az önmegszólítás pedig Isten megszólításába vált át.⁴³ A *Liliomok völgye* imádságai pedig kontemplatív részekkel rendelkeznek. Szemléltetésként nézzük meg az *Estvéli éneket*, amelyet a 143. zsoltár dallamára javasolt énekelni.

Híveidnek Gondviselője, A' kitsiny hitnek nevelője, ditsőséges Emmanuell
El-esteknek fel-emelője Te vagy, népedet ne ne hagyd-el. / 2. E' világ gonoszban tétetett, Meg-vetette a' szeretetet; És a' Szenteket üldözi; A' kiket pedig el-hitetett, Ápolgatja és fedezi. / 3. De el-múlik ennek szépsége És az ő fényes ditsősége: El-enyészik 's füstben mégyen, Uralkodó kegyetlensége, Méltó hogy büntetést végyen. / 4. Meg-is büntettetik végtére, Kiváltképpen visszazárter fejére; De bódlog lészen ki dolgát Bízza az ő egy Istenére, Földig megalázván magát. / 5. Mert e' világ a' kiket vezet, Azoknak gonosszal nem fizet; Tsak azokat háborgatja, A'kik néki nem adtak kezet, Mindenképpen nyomorgatja. / 6. Világ' neve alatt értetnek, A'kiktől a' hívek sértetnek: Azok Isten' fiának Nem mondatnak, 's nem esmértetnek soha Krisztus' juhainak. / 7. Azért; mert nem hisznek ő bennem Hogy valaha vélek jól tenne, És irgalmaz ő hozzájok, Ez egy Idvezítő Úr lenne, Kinek e' világ hazájok. / 8. Nekik szédítő maszlagos bor Töltetik 's adatik mindenkor: És legelteti mind őket A' béres természetű pásztor, Nem kötvén-bé a' sebeket. [...]⁴⁴

Amint a *Toldalék* leírásában is láthattuk az imádságok témája változatos, ezt már maguk a címek is jelölik. Ugyanakkor a címek felkínálnak egyfajta kategorizálást is, mivel az első négy szöveget könyörgésnek, a többi nyolcat pedig *istenes új énekek*nek titulálja és megadja a zsoltárt, amelynek dallamára javasolt ezek éneklése:

Reggeli könyörgés (341–344 old.),

Estvéli könyörgés (344–346),

Úton-járóknak könyörgése (346–348),

Minden-féle Rendekért (348–353),

Keresztyéni Hitnek ágazatiról való ÉNEK – „Nót. Mit bízik e' Világ ő ditső” (354–357),

⁴³ GÁBOR Csilla, *Religiosa actio mentis...*, 11. jz. i. m., 36.

⁴⁴ INCZÉDY, *Liliomok völgye...*, 1804, 1. jz. i. m., 364.

Reggeli ének 25. zsolt. „Nót. Szívemet hozzád emelem” (357–358),
Reggeli ének 66. zsolt. „Nót. Örvendj egész föld az Istennek” (359–361),
Estvéli ének 102. zsolt. „Nót. Halgasd-meg Ura! kérésem” (361–364),
Estvéli ének 143. zsolt. „Nót. Halgasd-meg Uram!” (364–366),
Úton-járó Embernek-való reggeli éneke 42. zsolt., „Mint a’ szép híves,, (367–368),
Úton-járó Embernek-való estvéli éneke 25. zsolt., „Szívemet hozzád emelem” (368–369),
Penitenzia-tartó Ének 102. zsolt., „Halgasd-meg Uram!” (369–372).⁴⁵

A kora újkorban a keresztény ember számára jelentős szerepe volt az imádságnak az idő tagolásában, ugyanis a napszakokhoz kötődött. A reggeli imában rendszerint hálát adtak az elmúlt éjszaka nyugalmas álmáért:

Áldassál Mennynek és Földnek Ura, Hatalmas Isten, Jésus Krisztusnak Sz. Attya! Ki nem engeded meg-szégyenülni azokat, kik Szent szárnyaid alá rejtetnek; engemet is meg-halgattál könyörgésemben, és az el-múlt éjszakában békességgel és tsendes nyugalommal szerettél. Minekokáért oh rám gondot viselő édes Atyám! én-is e’ reggeli órában, leg-először magamat meg-hajtom [...].⁴⁶

Azonban ez a fajta hozzáállás és megfogalmazás magában hordozza azt is, hogy az imádkozó ember hálás, amiért újabb napra virradhat, és nem talált rá a halál az éjszaka leple alatt. Ezen a ponton tetten érhető az a tény, hogy Gerhard eredeti műve középkori gyökerekre vezethető vissza, amit Inczédi fordítása híven tükröz. A középkori hozadék egyik megnyilvánulása az a felfogás, amely szerint az alvás kis halál, ezt pedig visszaigazolni látszik az *Estvéli könyörgés*, ahol a halál mint utolsó éjszaka és hosszú álom jelenik meg:

Mikor pedig ama’ mi utolsó éjszakánk el-következik, és ama’ mi hosszú ál-munknak ki-aluvására meg-szóllítasz bennünket; bíztass az örök életnek re-ménységével [...].⁴⁷

⁴⁵ *Uo.*, 341–372.

⁴⁶ *Uo.*, 341.

⁴⁷ *Uo.*, 345–346.

Mircea Eliade megállapítása szerint „az idő az ember legmélyebb létdimenziója; az ember létezéséhez kötött, tehát kezdete és – a halálban, amely megsemmisíti a létezést – vége van.”⁴⁸ Következésképpen kijelenthetjük, hogy a kora újkorban (is) az imádság fontos szerepet töltött be a vallásgyakorlásban. Elsősorban a napszakokhoz kötődő ritmikus életmozzanatok révén, napközben napvilágban dolgoztak, munkálkodtak, éjjel a sötétben pedig pihentek, aludtak.

Ki a' világosságot a' setéségből megkülönböztetvén, a' napot az embereknek munkájokra, az éjtszakát pediglen nyugodalmokra rendelted; mert mi erőtlen emberek, álom és éjtszakai nyugalom nélkül meg nem maradhatnánk.⁴⁹

⁴⁸ Mircea ELIADE, *A szent és a profán: A vallási lényegről*, ford. BERÉNYI Gábor, Budapest, Európa, 1987, 63.

⁴⁹ INCZÉDY, *Liliomok völgye...*, 1804, 1. jz. i. m., 344.

BARTÓK ZSÓFIA ÁGNES

*A prédikáció elején elhangzó ima ismeretlen középkori forrásai**

Az egyházi férfiak a reformációt megelőzően is jegyezték le saját maguk számára magyar nyelvű szövegeket, az apácairodalom árnyékában azonban e szövegemlékek teljességre törekvő összegyűjtésére nem került sor. Az alábbiakban a reformációt megelőző magyar nyelvű írásbeliség egy ismeretlen szövegtípusáról, a prédikáció elején elhangzó imáról lesz szó.¹

A prédikáció bevezetése

Tarnai Andor a magyar nyelvű középkori kódexek prédikációit vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a magyar anyag esetében nemigen állapítható meg, hogy hol (és mit) imádkoztak a papok a beszéd elején.² Tarnai figyelmét – minden valószínűség szerint – elkerülte egy ide vonatkozó forrás. Sági István fedezte fel és adta közre 1906-ban azokat a rövid magyar nyelvű emlékeket, amelyeket egy ősnymtatvány-kolligátum két nyomtatványa közé bekötött lapokon talált.³ Az ősnymtatványok latin nyelvű prédikációgyűjtemények, Michael de Hungaria és Johannes de Verdena munkái.⁴ Sági véleménye szerint a kolligátum kötése az

* A tanulmány a Kubinyi András-Díj támogatásával készült.

¹ A további szövegtípusokhoz és átfogó elemzésükhöz ld. BARTÓK Zsófia Ágnes, *Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei a Pray-kódextól az Érdy-kódexig*, Budapest, Argumentum, 2021 (Műhelytanulmányok, 7).

² TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdők”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Budapest, Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és Kritika), 265–266, 315.

³ SÁGI István, *Magyar bejegyzések a M. N. Múzeum Széchenyi-könyvtárának egy ősnymtatvány-kolligátumában*, Magyar Könyvszemle, 1906, 345–352. Jelenleg az OSzK-ban található, jelzete: MNy 65 (Sági még a következő jelzettel említi: Inc. c. a. 960). Illetve lásd még: OSzK Kzt. Facs. X/98., 182. A nyelvemlék digitalizált változata elérhető: http://nyelvemlekek.oszk.hu/sites/nyelvemlekek.oszk.hu/files/mny65_b.pdf (A letöltés ideje: 2022. 12. 02.)

⁴ A két nyomtatvány adatai: 1) Inc. 983/b, Michael DE HUNGARIA, *Sermones praedicaibiles*, Strassburg, (a „Casus Breves Decretalium” nyomdászja, [Georg Husner?], 1494; 2) Inc. 937 (régijelzete: Inc. c. a. 626), Johannes DE VERDENNA, *Sermones „Dormi secure” de tempore et*

1494-ben kiadott hordozó könyvek nyomtatásával közel egykorú lehet, a magyar nyelvű emlékeket pedig valószínűleg közvetlenül a bekötés után írták bele a könyvbe. A szövegek tehát 15. század végiek, vagy 16. század elejiek lehetnek. A kolligátumot azóta szétszedték, a két nyomtatvány közé bekötött lapokat kivették, és új jelzettel látták el. Az adatgazdag forrás Sági felfedezése óta kikerült a kutatás látóteréből.

Az emlékegyüttes többek között tartalmaz egy *Exordium sermonis*, azaz a beszéd bevezetése című szöveget, amelyet Sági a kolligátum első kötéstáblájának belső oldalán talált. A szöveget megőrző levél szennyezett és rongálódott, ennek következtében a szöveg is csonka. Szövege modernizált átiratban:

Istenben szerelmes atyámfiai, keresztény népek! Könyörögiünk mindnyájan az mi mennyei szent Atyánknak, hogy legyen irgalmas és kegyelmes mihozánk az ő egyetlen egy fiáért, az Krisztus Jézusért, és adja minékünk az ő Szentlelkét, mely világosítsa meg az mi elménknek sötétségét, és lágyítsa meg az mi kemény szívünknek keménységét, hogy az ő szent ígét megértsük, és szívünkbe befoglalhassuk ő szent felségének dicséretire, minékünk pedig jobbulásunkra. Ezt, hogy ő szent felsége megadja, mindnyájan minékünk[!] mondjuk el az könyörgő imádságot, kit minékünk megíra Szent Máté levelinek [...]⁵, mondván: Mi atyánk.

Az emlék valójában nem ima, hanem imára szólítás, amelyben a pap prédikációja elején arra kéri a híveket, hogy imádkozzák el vele együtt a *Miatyánkot*.⁶ A szöveg a magyar nyelvre fordított bibliarészlet után hangozhatott el, közvetlenül utána pedig egy *Miatyánk* következett. A középkor vége felé Európa-szerte elterjedt az a szokás, hogy a pap beszédét az *Üdvözlégy Mária*, a *Veni, Sancte Spiritus* vagy a *Miatyánk* elmondásával kezdte.⁷ A Sági-féle *Exordium sermonis* a *Miatyánkkal* kezdődő késő középkori prédikációk hazai meglétéről tanúskodik.

de sanctis, [töredékes], Lyon, Jean Trechsel, 1494. Adatlapjuk a nemzetközi ősnymtatvány-adatbázisban: <https://data.cerl.org/istc/im00544000>; <https://data.cerl.org/istc/ij00466000>. (A letöltés ideje: 2022. 12. 02.) Mindkét beszédgyűjteményben magyar nyelvű bejegyzések találhatóak.

⁵ A levél csonka.

⁶ Liturgikus funkcióját tekintve a *Halotti beszéddel* együtt lejegyzett *Könyörgéssel* állítható párhuzamba, amelyben a pap *Kyrie eleison* mondására kéri a temetésen jelenlevő híveket.

⁷ Joseph A. JUNGSMANN, *The Mass of the Roman Rite: Its Origins and Development (Missarum Sollemnia)*, transl. by Francis A. BRUNNER, New York, Benziger, 1955, I, 461. Erre a szokásra találunk utalást Hieronymus Dungersheimnél is: „Quo facto fiat divini auxilii

A prédikáció eleji magyar nyelvű fohász néhány évtizeddel később már nyomtatott formában olvasható, az *Exordium sermonis* által megörökített hagyomány tehát a reformációt követően is folytatódik. Telegdi Miklós 1577-ben megjelent posztillájának bevezetőjében röviden vázolta az egyszerű nép előtt mondandó prédikációk szerkezetét a falvakon tanító egyházi emberek számára.⁸ Azt javasolta, hogy a prédikáció kezdetén kérjék a híveket, hogy hallgassák meg az aznapi evangélium vagy episztola „betű szerint való magyarázatját”, azaz magyar nyelvű fordítását, ezt követően olvassák fel a fordítást, majd mindenféle közbevetés nélkül a következőképpen szóljanak.

Ez a mai szent evangéliumnak, avagy episztolának betű szerint való magyarázata, melynek megértésére és megtartására kérjünk malasztot az Úristentől, mondván: Mi atyánk ki vagy mennyekbe etc. Üdvözlégység Mária etc. Örök, mindenható Úristen! Világosítsd meg elménket, hogy én is hirdethessem, a több szolgálid is, kik most ide gyűltenek, hallgathassák és tanulhassák meg a te szent igédet. Az te nevednek dicséretire, lelkünknek üdvösségére, felebarátinknak épületire. Amen.

Telegdi útmutatása szerint a fenti ima után kell belefogniuk az evangélium vagy az episztola bővebb magyarázatába, azaz a szoros értelemben vett prédikációba. A pap által szabadon megfogalmazott beszédet tehát egy viszonylag kötött eseményornak kell megelőznie, mely során elhangzik a szentírási rész fordítása, a *Miatyánk*, az *Üdvözlégység Mária* és egy lezáró fohász, melyben a pap vilárosságot kér az Úristentől.

A prédikáció előtti papi könyörgés szokása a protestáns gyakorlatban is megtalálható. Bornemisza Péter 1577-ben megjelent *Négy könyvecske a keresztyéni hitnek tudományáról* című munkájában tárgyalja, hogy a lelkipásztoroknak hogyan kell

imploratio per salutationem angelicam, vel antiphonam *Veni sancte spiritus*, vel dominicam orationem”. Hieronymus DUNGERSHEYM, *Tractatus de modo discendi et docendi ad populum sacra seu de modo praedicandi*, Leipzig, Martin Landsberg, [c. 1511], II/3, <http://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb10990356-9>. (A letöltés ideje: 2022. 12. 02.)

⁸TELEGDI Miklós, *Az evangéliomoknak, melyeket vasarnapokon és egyéb innepeken esztendő által az anyaszentegyházba olvasni es predicalni szoktanac magyarázattyanac első része* [...], Bécs, Apffl, 1577 (RMNy 374), https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_122/. (A letöltés ideje: 2022. 12. 02.) A szövegrészre Bartók István tanulmánya hívta fel a figyelmemet: BARTÓK István, „Máriának öccse, Márta”: *A 16. századi prédikáció-irodalom kritikátörténeti vonatkozásából*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2019, 740–763, 757.

imádkozniuk a prédikáció előtt és után.⁹ A prédikáció elejére a következő, Telegdiéhez hasonló imát javasolja:

Örök, mindenható Úristen, ki vagy minden sötét szíveknek kegyes és kegyelmes megvilágosítója! Kérünk tégedet, világosítsd meg az te Szentlelkeddel az mi elménknek, szívünknek homályos setéségét, hogy a te szent igédet hallhassuk és érthessük, értvén meg is tarthassuk, te szent felségednek nevének dicséretire, és lelkünknek örök üdvösségére. Így tégy Úristen, mi kegyelmes Atyánk, az mi urunk Jézus Krisztusunknak érdemeiért, Amen.

Míg Telegdi és Bornemisza közvetlenül az Úristenhez szól („világosítsd meg elménket”; illetve „világosítsd meg az te Szentlelkeddel az mi elménknek, szívünknek homályos setéségét”), addig az *Exordium sermonis* a hívekhez fordul („Könyörögjünk mindnyájan az mi mennyei szent Atyánknak, hogy [...] világosítsa meg az mi elménknek sötétségét, és lágyítsa meg az mi kemény szívünknek keménységét”).¹⁰ Ettől eltekintve a források tartalmilag igen közel állnak egymáshoz, és kétség sem fér hozzá, hogy a prédikációban betöltött szerepükben is megegyeznek.

Pázmány Péter nyomtatásban megjelent beszédeiben már nem szerepel ez a fohász, de Telegdiéhez hasonlóan ő is előírja a Miatyánk és az Üdvözlégy Mária

⁹ BORNEMISZA Péter, *Negy koenyvetske a keresztényi hitnek tudományarol: 1. Az elsoe koenyvetske kitsin gyermetskeeknek: 2. Az korosb koességnek: 3. Az predikatoroknak roevid tanusagokra: 4. Vigasztalo koenyvetske / az magyar iras olvasasnac modgyaval es szep imatkozásokkal egyetembe roendeltetet Bornemisza Peter által*, Sempte, [typ. Bornemisza], 1577 (RMNy 396), https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_138/. (A letöltés ideje: 2022. 12. 02.) Művének harmadik könyvét hasonló közönségnek szánja, mint Telegdi: „Ez harmadik könyvecske azféle lelki pásztorokat segíti tisztékben, azoknak nincs értékek feles könyveket tartani, és kik rövid módot akarnak mindenütt kezek között hordozni”.

¹⁰ A szoros értelemben vett fohász párhuzamos helyei a következők.

Exordium sermonis: „világosítsa meg az mi elménknek sötétségét, és lágyítsa meg az mi kemény szívünknek keménységét, hogy az ő szent igéit megértsük, és szívünkbe befoglalhassuk ő szent felségének dicséretire, minékünk pedig jobbulásunkra”.

Telegdi: „világosítsd meg elménket, hogy én is hirdethessem, a több szolgálid is, kik most ide gyűltenek, hallgathassák és tanulhassák meg a te szent igédet. Az te nevednek dicséretire, lelkünknek üdvösségére, felebarátinknak épületire”.

Bornemisza: „világosítsd meg az te Szentlelkeddel az mi elménknek, szívünknek homályos setéségét, hogy a te szent igédet hallhassuk és érthessük, értvén meg is tarthassuk, te szent felségednek nevének dicséretire, és lelkünknek örök üdvösségére”.

imádkozását.¹¹ Az egyházi év vasárnapjaira és fő ünnepeire írott, nagy hatású prédikációiban a szentírási rész után a következő összekötő szöveg olvasható:

Ez a mai szent evangéliumnak betű szerint való magyarsága, melyből hogy lelkünk épületire tanúságot vehessünk, és Istennek akaratját ne csak füllel halljuk, hanem cselekedettel teljesítsük, kérjünk ájtatos szívvel Szentlelket, mondván: Mi Atyánk etc., Üdvözlégy etc.

Források papi beszédpozíció nélkül

Az alábbiakban bemutatandó három forrás nélküli az *Exordium sermonis*nál megfigyelhető papi beszédpozíciót, ettől eltekintve azonban szoros rokonságot mutatnak vele. Mind a három ima középpontjában a szent ige meghallásának, megértésének kérése áll, ráadásul akad bennük olyan szöveghely is, amely közelebb áll a Bornemisza-féle nyomtatott forráshoz, mint az *Exordium sermonis*hez, így egyértelműen a fenti imatípusba sorolandók.

Az ún. Göttweigi imádságot Rómer Flóris 1881-ben fedezte fel.¹² Vizkelety András az imát a szöveg utolsó szavaira támaszkodva prédikáció vagy misehallgatás előtt mondandó imádságként határozta meg.¹³ Véleménye szerint a kézirat a 15. század második felében keletkezett, összeállítói feltehetően magyar pálosok voltak. Szövege modernizált átiratban:

¹¹ PÁZMÁNY Péter, *A Romai Anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra es egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokrul, predikációk. Mellyeket élő nyelvnek tanítása-után irásban foglalt cardinal Pázmány Péter esztergami érsek*, Nagyszombat, Hörmann János, 1695 (RMK I. 1482), https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_1482/?pg=34&layout=s. (A letöltés ideje: 2022. 12. 02.) Ezúton szeretném megköszönni Szelestei Nagy László előadásomhoz fűzött tanácsait.

¹² RÓMER Flóris, *Könyvtári búvárlataim Altenburgban és Göttweigban*, Magyar Könyvszemle, 1881, 99–116, 106–107. Őrzés helye: Göttweig, Benediktinerstift, Ms. 322 (rot 478), 15v. Sarbak Gábor hívta fel rá a figyelmet, hogy a Rómer által említett 156. lapon a 15b, azaz 15 verso értendő. SARBÁK Gábor, *Újabb pálos magyar nyelvemlék Göttweigben*, Magyar Nyelv, 1998, 462–465. Mikrofilmje hozzáférhető az MTA Könyvtárban, jelzete: B 7103/I. A szakirodalomban időnként imatördékként szerepel, de a töredék kifejezés sem tartalmilag, sem formailag nem indokolt.

¹³ CSAPODI Csaba et al., *Kódexek a középkori Magyarországon: Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban*, Budapest, Interpress, 1986, 158.

Irgalomnak anyja, Mária, Mennyszágnak asszonya, angyaloknak öröme, mennyszágbeli szenteknek vigassága, purgatóriumbeli halottaknak hiedelme, földön való bűnös népeknek reménye! Kérünk¹⁴ téged, nemes asszonyunk, Mária, ma és időnek minden korán: nyered nekünk Szentléleknek malasztját, ki világosítsa meg mi elménket, hogy ez szent igéket hallhassuk.

A második emlék egy mindez ideig publikálatlan szöveg, amelyre Fodor Adrienne akadt rá az Egyetemi Könyvtárban, magam pedig az ő jegyzeteiből szerztem róla tudomást.¹⁵ E jegyzetek abban az iratanyagban találhatóak, amelyre Szelestei Nagy László hívta fel a figyelmet, és Korompay Klára, Hegedűs Attila és Dömötör Adrienne közvetítésével jutottak el hozzám, ezt ezúttal is nagyon köszönöm nekik.¹⁶ Az emlék egy 1489-ben, Strassburgban kiadott, Szent Ágoston műveit tartalmazó ősnymtatványban található. Koroknay Éva szerint az ősnymtatvány kötése az 1490-es években készülhetett Budán, Fodor paleográfiai alapon ugyanekkorra datálja a nyelvemléket is, és megjegyzi, hogy a nyelvemlék humanista írása jól iskolázott, biztoskezű lejegyzőre vall. Véleménye szerint a „hallgathassuk ez igéket” kifejezés arra utal, hogy evangéliumi szöveg előtt mondhatták az imát. A szöveg a Göttweigi imádsággal egyezően Szűz Máriát szólítja meg, még hozzá igen hasonló szavakkal.¹⁷ Szövege modernizált átiratban:

Nemes asszonyom, Szűz Mária, üdvözítőnk Jézusnak édes szülője, mind Mennyszágnak ékessége és vigassága, purgatóriumbelieknek hiedelme, földön való bűnös népnek reménysége! Kérünk téged, nemes asszonyom, nyered nekünk Szentléleknek malasztját, kinek miatta hallgathassuk ez igéket, és

¹⁴ Horváth János szövegközlésében a téves „kérlek” alak szerepel. HORVÁTH János *Irodalomtörténeti munkái*, I, kiad. KOROMPAY H. János, KOROMPAY Klára, Budapest, Osiris, 2005 (Osiris Klasszikusok), 543.

¹⁵ Őrzés helye: Egyetemi Könyvtár, Inc. 352 (Aurelius AUGUSTINUS, *Opuscula*, Strassburg, Martin Flach, 1489).

¹⁶ Hegedűs Attila és Papp Lajos az általuk szerkesztett *Középkori leveleink 1541-ig* című munka készítésekor eleinte gyűjtött minden egyéb, nem misszilis eredetű forrást is, később azonban nem publikálták azokat. A gyűjtés során összeállt iratanyag, melynek elkészítésében Fodor Adrienne is részt vett, a későbbiekben a Nyelvtörténeti Munkacsoport könyvtári polcán lesz elérhető a Nyelvtudományi Kutatóközpontban.

¹⁷ Göttweigi imádság: „mennyszágbeli szenteknek vigassága, purgatóriumbeli halottaknak hiedelme, földön való bűnös népeknek reménye”.

Egyetemi Könyvtár ősnymtatványa: „Mennyszágnak ékessége és vigassága, purgatóriumbelieknek hiedelme, földön való bűnös népnek reménysége”. A modernizált átirat Fodor Adrienne fotómásolata, és az általa készített betűhű átirás alapján készült.

érthessük, értvén tarthassuk, te szent fiadnak dicséretire, neked örömdre, és nekünk üdvösségünkre. Amen.”

E két emlék alapján joggal merül fel annak lehetősége, hogy a vizsgált korszakban a papok Szűz Máriához szóló fohással is kezdhették ünnepi beszédüket. Összhangban áll ezzel az is, hogy az európai gyakorlat szerint többféle ima hangozhatott el az evangélium után, melyek közül az egyik az *Üdvözlégy Mária* volt. Könnyen elképzelhető, hogy a Szűz Máriát megszólító Göttweigi imádság és az egyetemi könyvtári ősnymotványba lejegyzett változat esetében az *Üdvözlégy Mária* elmondása következett.

A harmadik emléket Guillermus Parisiensis 1512-ben, Velencében nyomtatott művének egyik példányába jegyezték be, amelyet az Egyetemi Könyvtárban őriztek, ma azonban lappang.¹⁸ A nyomtatvány számos magyar nyelvű bejegyzést tartalmazott, amelyek fotómásolatait a már említett iratanyagban tekinthetem meg. A nyomtatvány bejegyzéseinek nagy részét Szilády Áron már közzétette 1893-ban, köztük egy *Salve Regina* című magyar nyelvű imádsággal, amely a nyomtatvány egyik szennylapján volt olvasható.¹⁹ Szilády tévesen az erre a lapra írt összes szöveget a *Salve Regina* cím alatt közölte, holott a lap valójában három szöveget őrzött meg: az első a *Salve Regina*, a második a *Veni creator spiritus*, a harmadik pedig a következő ima, amely közeli rokona a Telegdi és a Bornemiszta által közölt fohászoknak.²⁰

Örök, mindenható Úristen, ki minden sötétségnek vagy kegyes megvilágosítója!

¹⁸ A lappangó nyomtatványról Fodor Adrienne készített fényképeket és leírást. A kötet utolsó ismert jelzete: Vet. 12/62.

¹⁹ [SZILÁDY Áron], *Vegyes följegyzések*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1893, 122.

²⁰ Az első egység a *Salve Regina* antifóna átköltése, amely Szűz Mária helyett Jézushoz szól („Üdvözlégy mennyei Jézus Krisztus [...]”); a második egység az Atyához, a Fiúhoz és a Szentlélekhez („Üdvözlégy örök Atyaisten [...]”; „Üdvözlégy áldott Jézus Krisztus [...]”; „Üdvözlégy Szentlélek Úristen [...]”), erre a részre vonatkozhat Szilády azon megfigyelése, miszerint az ima a *Veni creator spiritus* kezdetű himnusz szem előtt tartásával készült; e szövegegység „Amen”-nel zárul. Ld. még: SZELESTEI N. László, *A középkori magyar nyelvű bűmvalló imáról = Egyházak a változó világban: A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai, Esztergom, 1991. május 29–31.*, szerk. BÁRDOS István, BEKE Margit, Esztergom, Komárom–Esztergom Megye Önkormányzata – József Attila Megyei Könyvtár – Egyházak a változó világban c. konferencia Szervezőbizottsága, 1991, 294.

Világosítsd meg az mi szívünket, hogy az te szent igédet érthessük, értvén megtarthassuk, ki legyen az te szent fiadnak neve dicséretire, és nekünk lelkünknek üdvösségére, mindörökkön örökké. Amen.

A szövegvariánsok hálózatszerűen kapcsolódnak össze, így például az Egyetemi Könyvtár ősnymtatványába bejegyzett változat hol az Egyetemi Könyvtár lappangó példányának variánsával, hol pedig a göttweigi forrással mutat egyezést. Feltűnő továbbá, hogy Bornemisza szövege több esetben is szorosan kapcsolódik a középkor végi változatokhoz.²¹

Liturgikus funkció és magánima

Elképzeltető, hogy a vizsgált imatípus prédikáció elején elhangzó papi szövegként, és magánimaként is használatban volt. Egyes imatípusok területenként és koronként is eltérő funkciót tölthettek be, és az sem példa nélküli, hogy a papok imái a hívek magánimáivá váljanak.²² Bár mindhárom papi beszédpozíció nélküli emléket egyházi férfiak által használt hordozóba jegyezték be, s így elképzeltető prédikációbeli felhasználásuk, a Göttweigi imádság esetében talán mégis inkább a magánima funkció valószínűsíthető. Mind a Telegdi- és a Bornemisza-féle szövegek, mind pedig a kéziratos források tartalmaznak olyan záradékot, amely nyilvánosan elmondott ima lezárásaként képzelhető el, az egyetlen kivétel csupán a

²¹ Mind az Egyetemi Könyvtár lappangó nyomtatványa, mind az Egyetemi Könyvtár ősnymtatványa Bornemisza szövegéhez hasonlóan az „érthessük, értvén tarthassuk” formulát tartalmazza.

Bornemisza: „hallhassuk és érthessük, értvén meg is tarthassuk”

Egyetemi Könyvtár ősnymtatványa: „hallgathassuk ez igédet, és érthessük, értvén tarthassuk”.

Egyetemi Könyvtár lappangó nyomtatványa: „az te szent igédet érthessük, értvén megtarthassuk”.

Az „elme sötétsége” formulát pedig az *Exordium sermonis*-ban látjuk viszont.

Bornemisza: „az mi elménknek, szívünknek homályos setétsége”.

Exordium sermonis: „világosítsa meg az mi elménknek sötétségét”.

²² Az áldozási imák és az úrfelmutatási imák hasonlóságáról ld. *Gömör-kódex, 1516: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, kiad. HAADER Lea, PAPP Zsuzsanna, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2001 (Régi Magyar Kódexek, 26), 66. Az áldozás előtti és áldozás utáni papi magánimákról ld.: JUNGSMANN, *The Mass of the Roman Rite ...*, 7. jz. i. m., II, 348, 400.

göttweigi kézirat szövege.²³ Ebből talán arra következtethetünk, hogy a bejegyző személy nem a prédikáció elején elhangzó szöveggént, hanem magánimaként tekintett az imádságra, amelyet misén elmondandó magánimának szánhatott.²⁴ A késő középkori latin nyelvű misén voltak ugyanis olyan részek, amelyek – Lázs Sándor kifejezésével élve – liturgiai holtidőnek számítottak, ilyen volt például az áldoztatás alatti, valamint a prédikáció előtti időszak is.²⁵ Ilyenkor a világi hívők akár anyanyelven is énekelhettek a templomban, és ezek a holtidők adhattak alkalmat a mise egyes részeihez kötődő magánimák mondására is.

Az imatípus magánimádságként való használatát a későbbi források is megerősítik. Pázmány Péter *Imádságos könyvében* a hívek magánajátosságot szolgáló imái között találunk olyan szöveget, amely a fenti ima elemeiből építkezik. Pázmánynál az episztola olvasásakor elmondandó imában olvasható a következő részlet:

Gerjeszd fel bennünk Uram, a te igédnek szomjúságát, világosítsd setét szívünk homályát: hogy a te parancsolatod szüntelen hallhassuk, hallván megérthessük, megértvén beteljesíthessük.²⁶

²³ *Exordium sermonis*: „ő szent felségének dicséretire, minekünk pedig jobbulásunkra. Ezt hogy ő szent felsége megadja, mindnyájan minekünk mondjuk el az könyörgő imádságot, kit minekünk megíra Szent Máté levelinek [...], mondván Mi atyánk”. Telegdi: „te nevednek dicséretire, lelkünknek üdvösségére, felebarátinknak épületire”. Bornemisza: „így tégy Úristen, mi kegyelmes Atyánk, az mi urunk Jézus Krisztusunknak érdemeiért, Amen”.

Egyetemi Könyvtár ősnymtatványa: „te szent fiadnak dicséretire, neked örömdre, és nekünk üdvösségünkre. Amen”.

Egyetemi Könyvtár lappangó nyomtatványa: „az te szent fiadnak neve dicséretire, és nekünk lelkünknek üdvösségére, mindörökkön örökké. Amen”.

²⁴ Amennyiben a göttweigi szöveg valóban magánima volt, az ún. *Laskai Sorok*kal áll rokonságban, amelyet szintén a 15. században, vendégszöveggént jegyeztek le egy szerzetesek által használt latin nyelvű kéziratba, és szintén misén mondhatták magánimaként. MÁTAI Mária, *Első magyar nyelvű verses imádságunk: A Laskai Sorok (1433)*, Budapest, Universitas, 2002; A. MOLNÁR Ferenc, *A Laskai Sorok és párbuzamos szövege a Thewreke-kódexben*, Budapest, Akadémiai, 2000 (Nyelvtudományi Értekezések, 148).

²⁵ LÁZS Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: Az anyanyelvi irodalom kezdetei*, Budapest, Balassi, 2016, 251, 382.

²⁶ PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, s. a. r., bev. BREZNAY Béla, Budapest, Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1895 (Pázmány Péter Összes Munkái, 2), 91.

A beszéd befejezése

A Sági István által felfedezett emlékegyüttesben található egy *Post sermonem*, azaz a beszéd után feliratú szöveg is, amely a második bekötési táblán olvasható az *Exordium sermonis* folytatásaként. A prédikáció végi ima nagyon hasonlít a beszéd elejére javasolt könyörgéshez. Modernizált átírata:

Örök, mindenható Úristen, mi urunk Jézus Krisztusnak dicsőséges szent atyja, ki vagy minden sötétségnek kegyes megvilágosítója! Világosítsd meg a mi sötét szívünket, hogy a te szent igédet hallhassuk, érthessük, tanulhassuk, és szívünkbe befoghassuk, meg is érthessük, te szent nevednek dicséretére, lelkünknek üdvösségére, felebarátunknak épületére. Így tégy, mi kegyes Atyánk, a te szent fiadért, a mi urunk Jézus Krisztusért. Úgy legyen!

A forrás olyan szokásról tanúskodik, amely szerint a prédikáció végén is elhangozhatott a pap világosságot kérő imája. A szövegváltozat szervesen illeszkedik a fent bemutatott imák sorába. A benne szereplő megszólítás mind a Bornemisánál olvasható ima kezdetével, mind pedig a lappangó Guillermus Parisiensis-kötet bejegyzésének kezdetével egyezik.²⁷ Abban viszont Telegdi imájához kötődik, hogy szintén használja a „hallgathassák, tanulhassák” formulát.²⁸ Az ima zárlatát tekintve pedig a későbbi katolikus és protestáns forrásokban megőrzött hagyományoknak is az előzménye, a forrás ugyanis a Telegdi-, és a Bornemisz-féle zárlat ötvözetét tartalmazza.²⁹

²⁷ *Post sermonem*. „Örök, mindenható Úristen, mi urunk Jézus Krisztusnak dicsőséges szent atyja, ki vagy minden sötétségnek kegyes megvilágosítója”.

Bornemisz: „Örök, mindenható Úristen, ki vagy minden sötét szíveknek kegyes és kegyelmes megvilágosítója”.

Egyetemi Könyvtár lappangó nyomtatványa: „Örök, mindenható Úristen, ki minden sötétségnek vagy kegyes megvilágosítója”.

²⁸ *Post sermonem*: „a te szent igédet hallhassuk, érthessük, tanulhassuk, és szívünkbe befoghassuk, meg is érthessük”. Telegdi: „a több szolgálid is, kik most ide gyűltenek, hallgathassák és tanulhassák”.

²⁹ *Post sermonem*: „te szent nevednek dicséretére, lelkünknek üdvösségére, felebarátunknak épületére. Így tégy, mi kegyes Atyánk, a te szent fiadért, a mi urunk Jézus Krisztusért. Úgy legyen”.

Telegdi: „te nevednek dicséretire, lelkünknek üdvösségére, felebarátunknak épületire”. Bornemisz: „így tégy Úristen, mi kegyelmes Atyánk, az mi urunk Jézus Krisztusunknak érdemeiért, Amen.”

Bár Telegdi és Bornemisza említett nyomtatványaiban a prédikáció elejére javasolt ima közeli rokonságot mutat a kéziratos anyaggal, prédikáció utáni imáik már más hagyományt képviselnek. A prédikáció végére mindkettő hosszabb könyörgéssorozatot írnak elő, melyben a pap különféle szándékokért kéri a hívek imáját. Telegdi arra hívja a híveket, hogy könyörögjenek a keresztény anyaszentegyházért, a lelki és az e világi fejedelmeikért, minden egyéb rendbeli keresztényekért, nyomorúságainkból való megszabadulásért, végül szegény megnyomorodott és megkeseredett atyánkfiaiért.³⁰ A felsorolás végén a *Miatyánk* és az *Üdvözlety Mária* elmondását írja elő. Bornemiszanál a prédikáció után való hálaadás szintén könyörgésekből áll: a híveket arra kéri, hogy könyörögjenek tudós és istenfélő prédikátorokért, könyörögjenek a császárért és királyért, a hazáért, megnyomorodott atyánkfiaiért, végül pedig a földi veteményekért, gabonáért, és gyümölcsért.³¹ A könyörgéssorozat a *Miatyánk* elmondásával zárul.

A prédikációt követő imádkozás Európa-szerte ismert gyakorlat volt.³² Prédikáció körüli népnyelvi szövegek az ún. *Ruf* vagy *Leis* elnevezésű, prédikáció után elhangzó népnyelvi énekek, amelyek a késő középkorban német nyelvterületen voltak használatban. Ezek mellett léteztek egyéb, misén elmondott népnyelvi imák is, így a vasárnapi misén hangzottak el az angol *bidding prayer*-ök,³³ és a francia *prières du prône*-ok, amelyeket különféle szándékokért latinul és népnyelven is imádkoztak a pap vezetésével.³⁴ Népnyelvű szövegeik nyomtatott szerkönyvekben is helyet kaphattak. Az 1500-ban kiadott reimsi rituálé francia nyelven közli annak a könyörgéssorozatnak a szövegét, amelyet az előírás szerint

³⁰ TELEGDI, *Az evangéliumoknac...*, 8. jz. i. m., 9r–v.

³¹ BORNEMISZA, *Negy koenyvetske...*, 9. jz. i. m., K3v–K5v.

³² JUNGSMANN, *The Mass of the Roman Rite ...*, 7. jz. i. m., I, 461.

³³ Szövegeket közöl: William George HENDERSON, *Manuale et processionale ad usum insignis ecclesiae Eboracensis*, Edinburgh–Durham, Andrews & Co. – Blackwood & Sons, 1875, 217–226, <https://usuarium.elte.hu/book/689/view>. (A letöltés ideje: 2022. 12. 02.) A liturgikus források vizsgálatához az *Usuarium* adatbázist használtam fel, amely a Liturgiátörténeti Kutatócsoport 2015 óta készülő munkája. *Usuarium: A Digital Library and Database for the Study of Latin Liturgical History in the Middle Ages and Early Modern Period*, <https://usuarium.elte.hu/>, szerk. FÖLDVÁRY Miklós István et al., Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2015–.

³⁴ Henry Octavius COXE, *Forms of Bidding Prayer: With Introduction And Notes*, Oxford, John Henry Parker, 1840; Keith Val SINCLAIR, *Anglo-Norman Bidding Prayers from Ramsay Abbey*, Mediaeval Studies, 1980, 454–462; JUNGSMANN, *The Mass of the Roman Rite ...*, 7. jz. i. m., I, 487–489.

a plébánosnak a vasárnapi mise felajánlása után kell együtt imádkoznia a hívekkel.³⁵ Hasonló népnyelvű szöveg található egy 1516-ban nyomtatott ordináriumban, melynek végén spanyol nyelvű közgyónás is szerepel.³⁶ Magyar nyelvű könyörgéssorozat náluk csak nyomtatott formában ismert, kéziratos előzményei nem maradtak fenn.

Heterogén szóbeliség – heterogén írásbeliség

A fent bemutatott liturgikus emlékek fényében azzal kell számolnunk, hogy a 15–16. század fordulóján a misén elhangzó magyar nyelvű szövegrészek nagyon változatosak lehettek, sokféle szokás férhetett meg egymás mellett. E sokszínűség arra enged következtetni, hogy a Tarnai Andor által másodlagos szóbeliségnek nevezett, papok körében élő szóbeliség nem hozott létre egységes hagyományt. Annak ellenére, hogy a 15. századtól kezdődően a latinul tudó egyházi férfiak magyar nyelvű írásbeliségéről már egyre több emlék tanúskodik, egy-egy írott emlék egy szűkebb kör szóbeliségéről állít csupán emléket.

³⁵ *Manuale seu agenda ad usum Remensem*, Paris, Sorbonne, c. 1500, RXVI 938, b8v–c5r, <https://usuarium.elte.hu/book/553/view>. (A letöltés ideje: 2022. 12. 02.)

³⁶ *Ordinarium de administratione sacramentorum cum pluribus additionibus adeo necessariis secundum ritum almae sedis Maioricensis*, Valencia, Ioannes Joffre, 1516, g3v–g6v, <https://usuarium.elte.hu/book/516/view>. (A letöltés ideje: 2022. 12. 02.)

BOGÁR JUDIT

Pázmány Péter imádságainak forrásaihoz

Pázmány Péter *Imádságos könyve*nek szövege 2001-ben jelent meg kritikai kiadásban,¹ a jegyzeteket tartalmazó kötet 2013-ban látott napvilágot.² A tárgyi jegyzetekhez írt bevezetőben akkor ezt írtam: „Pázmány imádságaihoz sok esetben sikerült latin párhuzamokat találni [...] Ahogy a világhálón egyre több régi imakönyv válik hozzáférhetővé, további forrásszövegek előkerülése várható.”³ A most ismertetendő latin imádságokhoz valóban az internet segítségével jutottam el, de nem régi latin imakönyveket böngészve, hanem Góczéné Erdő Zsuzsa *Granadai Lajos az Oltáriszentségről: Részlet a Doctrina Espiritual V. értekezéséből* című, a Magyar Sionban megjelent írása nyomán.⁴ A tanulmány nem említi, de a benne olvasható áldozás előtti, illetve utáni imádság bizonyos részei, fordulatai erősen emlékeztetnek Pázmány egy-egy imájára.

Granadai Lajos (Luis de Granada, Ludovicus Granatensis; 1504/1505–1588) spanyol domonkos szerzetes, teológus és hitszónok volt, Európa-szerte (a protestánsok körében is) rendkívül népszerű aszketikus művek szerzője, melyeket számos nyelvre lefordítottak.⁵ Neve jól ismert a régi magyar irodalommal foglalkozók számára, ráadásul éppen Pázmány Péterrel kapcsolatban: Bitskey István Pázmány prédikációiról írt monográfiájában a „Trident utáni európai katolicizmus egyik legközkedveltebb, s a jezsuiták által is gyakran használt és javasolt prédikációírója”-ként mutatja be Granatensist, egyházi szónoklattanával (*Ecclesi-*

¹ PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*, s. a. r. SZ. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Budapest, Universitas, 2001 (Pázmány Péter Művei, 3).

² PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631): Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. SZ. BAJÁKI Rita, BOGÁR Judit, Budapest, Universitas – Editio Princeps, 2013 (Pázmány Péter Művei, 6).

³ *Uo.*, 263.

⁴ GÓCZÉNÉ ERDŐ Zsuzsa, *Granadai Lajos az Oltáriszentségről: Részlet a Doctrina Espiritual V. értekezéséből*, Magyar Sion, 2020/1, 154–168. (A tanulmányra Szelestei N. László hívta fel a figyelmemet, köszönet érte.)

⁵ Életéről, munkásságáról pl. Jordan AUMANN, *Louis of Granada: The Layman's Theologian*, Angelicum, 1988/4, 565–585; GÓCZÉNÉ ERDŐ, 4. jz. i. m., 156–158.

asticae rhetoricae sive de ratione concionandi libri sex) kapcsolatban pedig megállapítja, hogy „Pázmánynak is mindenképp ismernie kellett ezt a jelentős munkát, annál is inkább, mert beszédeinek szerkesztésmódja több ponton tökéletesen megfelel a Granatensis ajánlotta módszernek”.⁶ Knapp Éva szerint a Gyalogi Jánosnak (1686–1761) tulajdonított *De eloquentia sacra* című traktátus egyik fő forrása is Granatensis retorikája volt.⁷ Imádságelméletét Gábor Csilla vizsgálta, elemezve Granatensisnek az imádságról és elmélkedésről (*De oratione et meditatione*) írt művét, s összehasonlítva azt Loyolai Szent Ignác *Lelkigyakorlatos könyvével*.⁸ Munkáinak magyarországi ismertségét könyvtárjegyzékek tanúsítják: nemcsak katolikus, de protestáns magánszemélyek és intézmények könyvtáraiban is megtalálhatók voltak prédikációi, homiletikája, lelkeségi írásai.⁹ *Introductio ad symbolum fidei* című műve hasonlóképpen ösztönözte katolikus hitre térésre Dávid Ferenc vejét és egyben közeli munkatársát, a kolozsvári Trauzner Lukácsot,¹⁰ mint Bellarmino *Disputationese* Veresmarti Mihályt.¹¹ A jezsuita Szántó (Arator) István (1540 k.–1612) az *Imitatio Christi* mellett Granatensis egyes munkáinak magyarra fordítását is tervezte.¹² Nyéki Vörös Mátyas *Győri toldalék* néven ismert, Mária-énekeket és

⁶ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Budapest, Akadémiai, 1979 (Humanizmus és reformáció, 8), 41–44, az idézetek: 41, 42.

⁷ KNAPP Éva, *Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák a 18. század első feléből (Csete István és Gyalogi János)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2002, 261–294; UÓ, *Egy ismeretlen irodalomelméleti munka a XVIII. század első feléből – Gyalogi János (?): De eloquentia sacra (1750) = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth, 2004, 227–262.

⁸ GÁBOR Csilla, *Ludovicus Granatensis az imádságról és az elmélkedésről = Labor omnia vincit: Tanulmányok Tüskés Gábor 50. születésnapjára*, szerk. BRETZ Annamária, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÚS Béla, Budapest, Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézet, 2005, 22–24.

⁹ Ehhez adatok pl. az alábbi sorozatok felsorolt kötetekben: *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 11, 13/1, 13/2, 13/3, 13/4, 13/5, 14, 15, 16/1, 16/2, 16/3, 16/5, 17/1, 17/2, 17/3, 18/1, 19/1, 19/2, 19/3, 19/4; *A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei*, 1, 4, 6, 7, 12.

¹⁰ BALÁZS Mihály, *Trauzner Lukács „megtérése”*, Keresztény Magvető, 1997/1, 11–18; UÓ, *Trauzner Lukács „megtérése” = B. M., Felekezetiesség és fikció: Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Budapest, Balassi, 2006, 109–118.

¹¹ VERESMARTI Mihály, *Megtérése históriája = Magyar emlékirók 16–18. század*, kiad. BITSKEY István, Budapest, Szépirodalmi, 1982 (Magyar Remekírók), 123–184.

¹² TIMÁR Kálmán, *Szántó (Arator) István irodalmi tervei (Első közlemény)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1930, 39–40; UÓ, *Szántó István Granada-fordítása*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1933, 141.

latin idézeteket tartalmazó kézírata egy Granatensis-műhöz (*Flores...*, Coloniae, 1588) kötött lapokon maradt fenn.¹³

Pázmány Péter imádságai és azok forrásai kapcsán eddig nem foglalkozott a szakirodalom Ludovicus Granatensissel és írásaival. Neve egyszer előfordul ugyan a kritikai kiadás jegyzetkötetében, de csak egy latin imakönyvből idézett forrasszöveg végén rövidített formában szereplő utalásként.¹⁴ Góczéné Erdő Zsuzsa említett Granatensis-tanulmányának és -fordításának olvasása után megkerestem azokat a Pázmány-imákat, amelyekre Granatensis elmékedései emlékeztettek, és összehasonlítottam őket. Fordításról nem beszélhetünk, Pázmány szövege sokban különbözik Granatensistől, de a kapcsolat közöttük egyértelmű. Álljon itt példaként az imádságok eleje (vastag betűkkel kiemelve a – nem feltétlenül szó szerinti – egyezések):¹⁵

Granatensis: Áldozás előtti elmékedés (Góczéné Erdő Zs. fordítása)	Pázmány (1631): Áldozás előtti I. imádság
Ki vagy Te, Uram , és ki vagyok én, hogy Hozzád merészeljek járulni? Mi az ember , hogy magába fogadhatja Istent, az Alkotóját? Mi az ember önmagától, ha nem a romlás edénye, a harag fia, a pokol örököse, bűnök elkövetője, Isten megvetője, minden szentre és jóra alkalmatlan, de minden rosszra képes teremtmény? Mi más az ember, mint mindenestül nyomorult állat, aki döntéseiben vak, tetteiben mihaszna, kívánságaiban szennyes, vágyaiban zabolátlan és végső soron mindenben kicsi, csupán saját maga	Uram, ki vagyok én, hogy Asztalodhoz üllyek, és az ártatlan Báránynak lakodalmában részesüllyek? Micsoda, Uram, az ember , hogy nem csak meg-emlekezel rólla, de Szent Fiadat, az ő úndok hajlékába viszed? Hihetséges-e, hogy az egeknek és földnek Ura, e' kis házba jöjön, és it lakozzék: kit ez egek, és az egeknek egei, meg nem foghatnak? Te-előtted Uram, az égi csillagok fényeségei sem tiszták: a' Serafin Angyalok szemei sem méltók, hogy téged nézze-

¹³ *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, összeáll. STOLL Béla, Budapest, Balassi, 2002², 14. sz.; *Régi Magyar Költők Tára XVII. század*, 2: *Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, s. a. r. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1962, 429.

¹⁴ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631): Jegyzetek...*, 2. jz. i. m., 330.

¹⁵ Áldozás előtti ima: GÓCZÉNÉ ERDŐ, 4. jz. i. m., 162–163; PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, 1. jz. i. m., 244–245. Áldozás utáni ima: GÓCZÉNÉ ERDŐ, 4. jz. i. m., 166–167; PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*, 1. jz. i. m., 252.

<p>szemében nagy? Ilyen hitvány és közön-séges teremtmény hogy merészelne ilyen felséges Istenhez közelíteni? A csillagok is fakók tekinteted előtt, az ég oszlopai megremegnek Előtted, a leghatalmasabb szeráfok behúzzák szárnyukat, és hitvány féregnek érzik magukat jelenlétben: hogy fogadhatna hát magába Téged egy ilyen hitvány és alacsonyrendű teremtmény? A Keresztelő, aki már anyja méhétől fogva megszentelődött, nem mer fejedhez érni, és nem tartja méltónak magát, hogy sarud szíját megoldja [vö. Lk 3,16]. Az apostolok Fejedelme így kiált: Távozz tőlem, Uram, mert bűnös ember vagyok! [vö. Lk 5,8] És én, oly sok bűnőmmel Hozzád mernék járulni?</p>	<p>nek. Az egek fundamentomi, csak tekintetedre-is, meg-indulván reszketnek: a' föld meg-rendül, és a' hegyek füstölögnek.</p> <p>Tégedet, én Eüdvözítöm, nem mér vala meg-illetni, amaz annyának méhében meg-szentelt Keresztelő Iános: méltatlannak mondván magát, hogy sarudnak kötő-szíját meg-ódná. Az Apostolok fejedelme Szent Péter, és amaz Isten-felő Királyi ember, meg-gondolván Felségedet, méltatlannak itélik-va magokat, hogy bé-lépnél hajlékokba. Zachaeus pedig, bődognak itélé magát, hogy téged távul láthata. En tehát medgyek, én üdvözítő Istenem? Miképpen mérjen a' te alázatos szolgálád hozzád járulni, és Szent Testedben részesülni?</p>
--	---

<p>Granatensis: Áldozás utáni imádság (Gőczéné Erdő Zs. fordítása)</p>	<p>Pázmány (1631): Áldozás utáni II. imádság</p>
<p>Ó, irgalmas Istenem, hogy adhatnék [méltóképpen] hálát, amiért Te, királyok Királya és urak Ura ma meglátogattad lelkemet, eljöttél szegény hajlékomba, s e Szentség felmérhetetlen ereje által eggyé lettél velem? Mivel viszonzhatnám ezt a megtiszteltetést? Mivel szolgálhatnám meg ezt a jótéteményt? Ilyen szegény teremtmény hogy hálálhatna meg ilyen gazdag adományt? Hiszen nem elégszel meg azzal, hogy fenséges istenségedben részesítesz minket, hanem szentséges emberségednek és általa szerzett érdemeidnek is részeseivé teszel. Mert itt testedet adod nekünk, s vele mindazt a kincset és érdemet, amelyet általa számunkra elnyertél. Ó, csodálatos ajándék!</p>	<p>Veghetetlen Irgalmasságnak Istene, vallyon 's mint adhatok méltó hálátak Szent Felségednek, hogy te, Uraknak Ura, Királyoknak Királya, nem utátd az én undok hajlékomat, és me-glátogattad az én beteg lelkemet? Vallyon 's minémü szolgálattal, és ajándékkal hálálhattya-meg ezt a' te bőv-kezü kegyelmességedet, a' te küldús szolgálád? Nem elégedél-meg azzal, Uram, hogy a' teremtsben, mind e' világnak uraivá töl minket, és e' földi állatokat az embernek lába-alá vetéd: hanem, tennen-magadat nekünk adád: születésed-által, mi atyánk-fia lét: földön-való nyájaskodásod-által társunk, tanításoddal mesterünk, szent haláloddal váltságunk lét: A'</p>

Ó, örökös hállára és dicséretre méltó, gyönyörűséges adomány, melyet rosszul ismernek az emberek! Ó, lelkünk legkegyesebb gyógyítója, adhatnál-e ennél nagyobb kincset? Jól mondtad, Uram, amikor Atyádhoz imádkoztál: Atyám, értük szentelem magam, hogy valóban szentek legyenek. Ó, micsoda új módja a megszentelésnek, amely oly **fáradtságos** a megszentelőnek, és oly könnyű a megszenteltnek! Mert Tiéd a szentség, enyém a gyümölcse; **Tiéd a munka, enyém a haszon; Tiéd a költség, enyém a nyereség; Tiéd a fenytés, enyém a bocsánat; Tiéd a keserű orvosság, enyém az általa nyert egészség és élet.** Az én adósságomat törlesztették kínjaid, azok a szögek, azok az arculütések és tövisszúrások és az a drága vér, mely értem omlott!

Vég-vacsorában pedig, lelki eledelünk és táplálásunk lé: hogy a' dücsösségben jutalmunk-is te lennél. és ez-által a' te Sz. Vacsorád-által, velünk eggyesedvén, nem csak Iegyeseddé fogadád lelkünket, és Templomoddá szenteléd testünket, de a' te sok **fáradságid** és szenvedésid érdemének kincsét velünk közléd. **Te fáradtál Uram, és én vészem bérét: te költöttél, és én szedem nyereségét: téged kötözték-meg, és az én kötelim megöldoztattak: te ittál keserű italt, és az én betegségim gyógyíttatnak-meg:** te sirtál, és az én lelkem mosogattatik-meg: te sebesítettél-meg, és én meg-gyógyíttattam. mert a' te Szent Testednek vérednek vétele-által, te-veled eggyesülvén, javaidban részesültem.

Granatensis ezen elmékedéseit (és lelkiségi műveit általában) eredetileg spanyolul írta meg, később többször átdolgozta és műveiben kisebb-nagyobb változtatásokkal újra és újra felhasználta a szöveget.¹⁶ Munkáit rövid időn belül számos nyelvre (többek közt olaszra, latinra, németre, franciára, angolra, lengyelre stb.) lefordították. Én műveinek latin fordításait kezdtem el végignézni, azt feltételezve, hogy amennyiben Pázmány olvasta Granatensis lelkiségi írásait (és bizonyára olvasta, hiszen rendkívül népszerűek voltak), akkor azt valószínűleg latinul tette. Bár kiválóan tudott olaszul és németül, és valamennyire spanyolul is értett, a szakirodalom elszórt megjegyzései szerint általában a latin változatát használta a többféle idegen nyelven is rendelkezésére álló műveknek.¹⁷

¹⁶ Az elmékedések keletkezés- és kiadástörténetéről: GÓCZÉNÉ ERDŐ, 4. jz. i. m., 159–160.

¹⁷ PL. BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 6. jz. i. m., 55; BAJÁKI Rita, *Pázmány, a deák nyelv és a citátumok = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, Budapest, reciti, 2015, 264. Köszönöm továbbá Tusor Péter és Martí Tibor tájékoztatását a kérdéssel kapcsolatban.

A mintegy tucatnyi átnézett Granatensis-mű közül eddig ötben találtam olyan imát, amely párhuzamba állítható Pázmány valamelyik imádságával (*Vita Christi, De frequenti communione, Memoriale vitae Christianae, De doctrina sive disciplina spiritualis, Paradisus precum*). Ezek között vannak átfedések, némelyik forrásszöveg Granatensis több munkájában is olvasható, és van egy olyan mű, amelyben az összes megtalálható: a *Paradisus precum* című, a Granatensis-bibliográfia¹⁸ szerint először 1589-ben Kölnben kiadott válogatás.¹⁹

A *Paradisus precum* ebben a formájában nem Granatensis műve, hanem az eredetileg spanyol nyelven született Granatensis-szövegeket olaszból latinra fordító és kiadó Michael ab Isselt (1530/40–1597) által összeállított gyűjtemény, amelybe Isselt – ahogy az olvasókhöz írt előszóban elmondja – más szerzők imádságait is felvette, illetve saját maga is fogalmazott imát, amennyiben egy-egy témáról vagy témához Granatensis által írottat nem talált. Az imák eredetét jelezte a margón.²⁰ A mű a Granatensis-bibliográfia szerint 1589-ben, 1593-ban, 1599-ben, 1604-ben, 1609-ben és 1622-ben Kölnben, 1610-ben Mainzban látott napvilágot,²¹ de könyvtári katalógusokban böngészve további adatokat is találhatunk: 1596-ban, 1610-ben és 1621-ben is megjelent Kölnben. Nem mindhez jutottam hozzá, így nem tudtam valamennyi edíciót összehasonlítani, de úgy tűnik, hogy csak az 1589-es első kiadás után változott a mű tartalma (néhány imádság kimaradt, lerövidült, illetve bekerült, a terjedelem pedig mintegy ötven oldallal csökkent); 1593-tól az egymást követő kiadások anyaga – a tartalomjegyzékben szereplő címek és lapszámok alapján legalábbis – megegyezik.²²

Az alábbi táblázat a Pázmány-imakönyv és a *Paradisus precum* szövegeinek eddig megtalált összefüggéseit mutatja. Mivel Pázmánynál többnyire nem teljes egészében szerepelnek Isselt gyűjteményének imái, a kezdősorok gyakran nem

¹⁸ Maximino LLANEZA, *Bibliografía del V. P. M. Fr. Luisek de Granada de la orden de predicadores*, I, Salamanca, Establecimiento Tipográfico de Calatrava, 1926, 285–286 (753. sz.).

¹⁹ *Paradisus precum*, ex R. P. F. Ludovici GRANATENSIS spiritualibus opusculis, aliorumque sanctorum patrum, et illustrium cum veterum, tum recentium scriptorum concinnatus per Michaelem ab ISSELT Amorfortium, Coloniae, Geruinus Calenius et haereses Ioannis Quentelii, 1589. A Bayerische Staatsbibliothek digitalizált példányát használtam: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00017823?page=,1>. (A letöltés ideje: 2022. 12. 02.)

²⁰ *Paradisus precum*, 19. jz. i. m., [*12r] – Ad lectorem.

²¹ LLANEZA, 18. jz. i. m., IV, 1928, 306–307.

²² Az 1589-es, 1593-as, 1596-os, 1599-es, 1604-es, 1610-es és 1622-es kiadáshoz fértem hozzá. Az 1621-est nem tudtam megnézni, az 1609-es kölni és 1610-es mainzi kiadást pedig könyvtári katalógusokban sem találtam meg.

azonosak a párhuzamos szövegekben, a megfeleltethető szövegrészek pedig elszórtan helyezkednek el az imádságokban, könnyen lehet, hogy akadnak még észre nem vett érintkezési pontok. A hasonló gondolatokat tartalmazó, de szó szerinti egyezést nem mutató szövegeket nem tüntettem fel. A táblázatban a számok az összefüggést mutató imádságok oldalszámait (a Pázmány-mű esetében a kritikai kiadás megfelelő oldalait) jelentik. A sorok számát csak azoknál a Pázmány-imáknál adtam meg, amelyek bekezdésenként eltérő eredetű rövidebb könyörgésekből épülnek fel, és közülük csak egynek a latin változata található meg a *Paradisus precumban*.

Pázmány (1631/2001)	<i>Paradisus precum</i> (1589)	hivatkozás a margón a <i>Paradisus precumban</i>
42	1–2	[Isselt]
43–50	3–26	Ex libro septimo Memorialis Granatensis
55	43–46	
82	49–50	Collector.
84	53–55	Collector
87–88	63–65	August. in Soliloqu. cap. 27.
90–91	98–100	Ioannes Faber.
91–92	96–98	Collector.
98–99	396–401	Granatens. Ex adiuncto Memorialis primo, & lib. 1 Ducis pec.
	401–406	Granatens. ex libro 1 Ducis peccat. & ex Appendice 1.
102–104	414–420	Ex Appendice prima.
	420–425	Ex lib. 7 Memorialis.
107:21–26	77–79	Collector.
108	73–75	Pleraque ex concione 2 Granaten. de Sexages. Esa. 1.; Collector.
113	122–123	Ioannes Faber in precat. Christ.
118–119	133–135	Granatens. lib. 5 Memorial. ex cap. 5. 6. 7. & 8. Meditat. B. August.
119–120	142–143	Ex libello cui titulus Hymni & Collectae.
143	523–526	Granatens. lib. 5 Memorialis.
150–151	482–484	Collector.
151–152	481–482	Collector.

Pázmány (1631/2001)	<i>Paradisus precum</i> (1589)	hivatkozás a margón a <i>Paradisus precumban</i>
161–162	529–531	Granatens. in Appendice 2 Memorialis.
176	496–497	Petrus Michaelis in Sertis suis.
178–179	497–500	Borkensis in Enchiridio.
201–202	71–72	Ex Breuiario Romano.
209–211	149–152	Lod. Granat. lib. 2 Memorialis cap. 11.
235–236	169–173	Collector.
240–241	190–193	Ex hortulo deuotionis.
	198–199	Ex Granat. lib. 5 Memorialis.
241–243	203–209	Collector.; Granatens. lib. 5 Memorialis.
243–244	174–176	Collector
244–248	223–235	Granatens. lib. 3 Memorialis.
248	239–240	Idem ibidem [Granatens. lib. 3 Memorialis] ex D. Thoma.
250:6–16	249	Idem ibidem. [Granatens. lib. 5 Memorial. cap. 7.]
	250	
251:16–30	274	Granatens. ibid. [lib. 3 Memorialis] ex D. Thoma.
252–255	253–258	Granatens. lib. 3 Memorialis.
	258–267	Granatens. ibidem.
	267–273	Idem ibidem.

A táblázatból látszik, hogy a Pázmány-imáknak a *Paradisus precumban* talált forrásai vagy párhuzamai közül a legtöbb Granatensis *Memoriale vitae christianae* című művéből származik, kétszer a *Dux peccatorumra*, egyszer pedig egy prédikációjára is hivatkozik Isselt, számos esetben viszont nem Granatensis a kérdéses szövegek szerzője. A *Miatyánk*hoz kapcsolódó elmélkedések bevezetőjét Isselt írta, a Collector megnevezés is őt jelenti. A forrásmegjelölések között szerepel még a pseudo-ágostoni *Soliloquia* és *Meditationes*, Ioannes Faber (Johann Fabri) *Precationes*, *Christiana deuotione et pietate plenae* című, először 1556-ban Dillingenben megjelent imádsággyűjteménye, a *Hymni et collectae* címen elsőként 1566-ban napvilágot látott gyűjtemény, Petrus Michaelis (Brillmacher) *Serta honoris et exultationis*

című imakönyve (első kiadása valószínűleg: Köln, 1567²³), Timann Borckens először 1551-ben Weselben megjelent *Enchiridion precationum illustrium uirorum*, a *Breviarium Romanum*, valamint a Gerhard Kalkbrenner karthauzi szerzetes által összeállított és 1541-ben Kölnben kiadott *Hortulus devotionis* című imakönyv.

A táblázatban feltüntetett szövegek közül néhányat Pázmány bizonyára nem a *Paradisus precum*ból vett át. A liturgikus könyvekben is megtalálható imádságok esetében valószínűleg a misszálét, breváriumot, ritualét használta forrásként. Az útonjárók imádsága például Isseltnél csak egy bekezdés, míg az általa hivatkozott *Breviarium Romanum*ban és Pázmánynál is egy jóval hosszabb szöveg szerepel.²⁴ A többi esetben azonban – bár olykor kimaradnak mondatok, bekezdések – a *Paradisus precum*ban és a margón megadott forrásban általában nagyjából megegyező szöveg olvasható. Emiatt például a pseudo-ágostoni *Soliloquiá*ból való imádság²⁵ esetében nem dönthető el, hogy Pázmány az eredetiből vagy a *Paradisus precum*ból vette-e át a szöveget, a *Meditationes*-részlet kapcsán viszont akad egy támpont: a *Paradisus precum* és Pázmány is (az 1606-os kiadásban legalábbis; az 1631-esben nincs forrásmegjelölés) az 5., 6., 7. és 8. fejezetre hivatkozik a margón, Pázmány imádságának szövege azonban csak a *Meditationes* 6. fejezetével mutat összefüggést.²⁶ A Faber-műből való egyik imádság esetében a cím lehet árulkodó: Fabernél „Oratio ante concionem dicenda”, a *Paradisus precum*ban „Ad Euangelium”, Pázmánynál „Az Evangéliom-kor” szerepel.²⁷ A *Hymni et collectae*-ből származó imánál viszont az eredeti cím áll közelebb Pázmányéhoz: ott „Quando Sacerdos sumit Corpus et Sanguinem Domini, dic:”, a *Paradisus precum*ban „Sub Communionem et deinceps”, Pázmánynál „Mikor a’ Pap az

²³ Alois Schrott kétségbe vonja a Sommervogelnél szereplő 1561-es adatot. Alois SCHROTT, *Das Gebetbuch in der Zeit der katholischen Restauration, II: Die Gebetsliteratur der Jesuiten im 16. und 17. Jahrhundert*, Zeitschrift für katholische Theologie, 1937/2, 217.

²⁴ Vö. PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631): Jegyzetek...*, 2. jz. i. m., 345–346.

²⁵ PSEUDO-AUGUSTINUS, *Soliloquia = Patrologiae cursus completus: Series latina*, ed. J. P. MIGNE, XL, Parisiis, 1845, 885–886.

²⁶ PSEUDO-AUGUSTINUS, *Meditationes = Patrologiae cursus completus: Series latina*, ed. J. P. MIGNE, XL, Parisiis, 1845, 905–908; PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, 1. jz. i. m., 118–119; PÁZMÁNY Péter, *Kerezyeni imádságos keonyv*, Grecz, Widmanstadius Georgi, 1606, 59r–60v.

²⁷ Ioannes FABER, *Precationes, Christiana deuotione et pietate plenae*, Coloniae, Maternus Cholinus, 1562, 118v–119v; *Paradisus precum*, 19. jz. i. m., 122–123; PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, 1. jz. i. m., 113.

Vrat magához vészi” olvasható.²⁸ Petrus Michaelis könyörgésének címe („Oratio tempore belli inter Christianos”) nagyjából így szerepel a *Paradisus precumban* is („Tempore belli inter Christianos”), itt viszont Pázmány változtat: „Mikor Hadakkal ostromoztatunk”.²⁹ Pázmány *Imádságos könyvében* található néhány szöveg, amely a *Serta honoris et exultationis*ban megvan, a *Paradisus precumban* azonban nincs, így ebben az esetben elképzelhető, hogy Pázmány a szóban forgó imát is inkább az eredetiből vette (ha nem éppen ez az Isselt-hivatkozás hívta fel a figyelmét a Michaelis-kötetre, vagy nem egy harmadik forrásban találta őket. . .). A *Hortulus devotionis* „Oratio deuotissima pro venia peccatorum et perfecta imitatione Christi” című imája a *Paradisus precumban* „Alia deuotissima pro peccatorum remissione”, Pázmánynál „Gyónás-után. ... III. Könyörgés” címmel szerepel, Pázmány imádságának második fele azonban már a *Paradisus precum* egy másik, a *Hortulus devotionis*ban nem szereplő imájának részletével egyezik.³⁰ (Borckens művéhez nem jutottam hozzá, így azt nem tudom, hogy a tőle átvett imának az eredeti vagy az Isselt-féle változata áll-e közelebb Pázmányéhoz, illetve hogy esetleg más szövegei is mutatnak-e összefüggést Pázmány-imádságokkal.) Mindezekhez hozzávéve, hogy Isselt saját imái tudomásom szerint nem jelentek meg önállóan, valószínűsíthető, hogy Pázmány forrásként használta a *Paradisus precum* valamelyik kiadását. Hogy az elsőt-e, vagy valamelyik későbbit, nem sikerült meghatároznom. Bár a *Soliloquia*-részlet csak az első kiadásban olvasható, ezt Pázmány nem feltétlenül a *Paradisus precumból* merítette, több alkalommal idéz az Ágostonnak tulajdonított *Soliloquiából*, *Meditationesből* és *Manualeból* olyan részeket, amelyek nem szerepelnek Isselt gyűjteményében. A prédikáció előtti imádságnak csak a vége azonos az első és a későbbi kiadásokban, Pázmány jobbra az első kiadás szövegét követi, de az első bekezdése közelebb áll Isselt második verziójának elejéhez.³¹ Azokban az esetekben pedig, amikor a *Paradisus*

²⁸ *Hymni et collectae*, Coloniae, haeredes Iohannis Quentel et Geruinus Calenius, 1566, 572–573; *Paradisus precum*, 19. jz. i. m., 142–143; PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, 1. jz. i. m., 119–120.

²⁹ Petrus MICHAELIS, *Serta honoris et exultationis*, Coloniae, Arnoldus Quentelius, 1567, P2r–P3r; *Paradisus precum*, 19. jz. i. m., 496–497; PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, 1. jz. i. m., 176.

³⁰ *Hortulus devotionis*, Coloniae, Iaspar Gennepaeus, 1541, 53r–55r; *Paradisus precum*, 19. jz. i. m., 190–193, 198–199; PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, 1. jz. i. m., 240–241.

³¹ *Paradisus precum*, 1589, 19. jz. i. m., 73–75; *Paradisus precum*, per Michaellem ab ISSELT Amorfortium, Coloniae, Geruinus Calenius et haeredes Ioannis Quentelii, 1593, 66–67; PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, 1. jz. i. m., 108.

precum első kiadásához képest rövidített szöveg található a későbbi edíciókban (pl. 1589: 77–79, 169–173; 1593: 69–70, 157–160), a kihagyott részek nincsenek meg a Pázmány-imákban.

A *Paradisus precum* szóban forgó latin szövegeit és Pázmány imádságait összevetve kiderül, hogy nem egyszerű, szó szerinti fordításokról van szó, a latinnak teljes egészében megfelelő magyar imát nem is találunk. Minden szövegpár egymás mellé helyezésére, aprólékos összehasonlítására itt most nincs mód, ezért csak összefoglalom, hogy milyen módokon használja fel és alakítja Pázmány a latin szöveget, és néhány példát mutatok be kicsit részletesebben.

A magyar imáknak több esetben csak az eleje egyezik meg a latinéval, a folytatás egészen más. Ha a kötet jó néhány más szövege nem mutatna egyértelmű összefüggést Pázmánnyal, azt is gondolhatnánk, hogy ezek az egyezések – pl. a „Mikor hadakkal ostoroztatunk” rész III. könyörgésének (178–179) vagy a gyónás utáni V. könyörgésnek (243–244) a kezdetén – csak a véletlen művei. Az imádságok szövegformálásában ugyanis gyakori a „nem szándékos kompilálás” jelensége, azaz hogy az imádságszerzők, imakönyv-összeállítók sokszor önkéntelenül is jól ismert szövegek képeiből, kifejezéseiből, soráiból építkeznek.³²

A tanulmány elején említett két ima (244–248, 252–255) latin és magyar változata között többször találunk pontos egyezéseket, de elég sok az eltérés is. Pázmány átvesz bizonyos mondatokat, de sok mindent kihagy, és sok nála a latinban nem szereplő gondolat is. A *Miatyánk* soraihoz írt elmélkedések némelyike (43–50) szó szerinti összefüggéseket mutat a latinnal, főleg a vége felé azonban inkább csak azonos gondolatokat tartalmaznak másként megfogalmazva. Mind a szó szerinti, mind a tematikus kapcsolódások esetében egy-két mondatnyi, elszórtan található egységekről van szó, nem is feltétlenül a latin szövegben való előfordulás sorrendjében. Pázmány *Imádságos könyvének* 1631-es kiadásában nincsenek margináliák, az 1606-os elsőben viszont vannak, és ezek részben megegyeznek a *Paradisus precum Miatyánk*-elmélkedésének hivatkozásaival. Pázmánynál azonban jóval több locust találunk, mint a latinban, és olyan mondatokat, gondolatokat is megjegyzetel, amelyek mellett a forrásban nincs hivatkozás. Az 1606-os kiadás *Miatyánkról* szóló elmélkedését Pázmány jelentősen átalakította a

³² Erről Pázmány kapcsán bővebben: BOGÁR Judit, *Ars compilandi precatioes: Pázmány Péter imádságai és a kompiláció = Közkeincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 8), 73–92.

későbbi kiadásokban, és kihagyott belőle olyan részleteket (pl. a *Légyen te akaratod* részben), amelyek egyezést mutatnak a latin szöveggel. Az 1631-es Pázmány-*imádkönyv* alapján készült táblázatban ugyanakkor négy olyan ima is szerepel, amely az 1606-os kiadásban nem volt benne (240–241, 241–243, 250:6–16, 252–255). Ebből arra lehet következtetni, hogy amikor Pázmány az első kiadást követően bővítette imádságoskönyvének anyagát, újra elővette és forrásul használta Isselt gyűjteményét.

A gyónás utáni III. könyörgés (240–241) első felében szinte minden mondatnak megvan a megfelelője a *Paradisus precum* szövegében, a magyar imádság azonban még folytatódik, miután a latin véget ér. A gyónáshoz készült ember második imádságának (235–236) és a gyónás utáni IV. könyörgésnek (241–243) a szövege csaknem teljes egészében megtalálható a latin forrásban, de az utóbbiak jóval hosszabbak, Pázmány sokat kihagy belőlük.

Amint a fenti táblázatból látható, többször előfordul, hogy a magyar imádságokhoz a *Paradisus precum* két, egy esetben pedig három egymást követő szövegét is felhasználja Pázmány. Van, hogy lineárisan halad, de *A teremtésért és táplálásért báláadás* (98–99) című imában például keverve találjuk a két latin oratio (*I. Gratiarum actio pro beneficio creationis, II. Gratiarum actio pro beneficio conservationis corporalis*) sorait: Pázmány imájának első felében előfordulnak sorok a *Paradisus precum* második imádságából, a szöveg végén pedig az elsőből. Az átvett részekben belül sem mindig ugyanaz a mondatok, tagmondatok sorrendje, mint az eredetiben. Az is előfordul, hogy ugyanazon szavak, nevek felhasználásával egy egészen más mondat jön létre a magyarban.

Hogy Pázmány a bemutatott módokon kezeli és használja fel forrásait, nem újdonság: nemcsak más imádságai, hanem egyéb műfajú művei esetében is hasonló forrás- és citátumhasználati módszerek alkalmazása figyelhető meg.³³ Mivel azonban ezek a latin imák számos gyűjteményben megtalálhatók voltak különféle változatokban, mégsem lehetünk benne teljesen biztosak, hogy Pázmány alakította át őket saját elképzelése szerint, nem pedig így találta egy általunk nem ismert forrásban.

³³ Erről pl. BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 6. jz. i. m., 53–93; VARSÁNYI Orsolya, *Pázmány Péter: A Mahomet vallása hamisságáru*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2008, 645–678, különösen: 655–669; BOGÁR, *Ars compilandi precatioes*, 32. jz. i. m., 73–83; BAJÁKI, *Pázmány, a deák nyelv és a citátumok*, 17. jz. i. m.

További problémát jelent a Granatensis műveit latinra fordító és a *Paradisus precumot* összeállító Michael ab Isselt forráskezelése. Granatensis eredetileg spanyolul írta meg lelkiségi műveit, Isselt pedig az ezekből készült olasz szövegeket fordította latinra. Hogy az átültetések során mennyit változtak az eredeti művek, és hogy konkrétan Isselt mennyit és mit változtatott, annak még nem tudtam utánajárni, az azonban bizonyos, hogy nem félt hozzányúlni Granatensis és más szerzők alkotásaihoz. A *Paradisus precumban* a margón feltüntetett forrásokat visszakeresve néha elenyésző, máskor viszont egészen nagy különbségeket találunk a hivatkozott és a kötetben közölt szövegek között. A *Hortulus devotionis*ből átvett imádság például eredetileg jóval hosszabb, mint az Isselt által – egyébként nagyjából pontosan, de számos kihagyással – közölt változat. Érdekes, hogy más Granatensis-művekből származó részleteket sem pontosan ugyanúgy ad meg, mint ahogy a hivatkozott helyen szerepelnek, pedig saját fordításairól van szó. Még érdekesebb, hogy néhány esetben a hivatkozásait visszakeresve egészen más jellegű szövegre bukkanunk: pl. a *Paradisus precum* 396. lapján kezdődő *Gratiarum actio pro beneficio creationis* című imádság mellett a margón a „Granatens. Ex adiuncto Memorialis primo, et lib. 1 Ducis pec.” megjegyzés olvasható, a hivatkozott helyeken viszont egy „consideratio” vagy „ratio” szerepel, egyébként hasonló tartalommal.³⁴ Elképzelhető, hogy az Istenről szóló tanítást Isselt fogalmazta át Istent megszólító imává. Hogy Pázmánynál is az utóbbi formában találjuk, az megint csak arra utal, hogy nem valamelyik elsődleges Granatensis-művet, hanem a *Paradisus precumot* használta forrásként (amennyiben persze nem valahonnét egészen máshonnét ismerte ezeket a szövegeket).

A fennmaradt könyvjegyzékek tanúsága szerint a *Paradisus precum* Magyarországon is ismert volt,³⁵ Pázmánnyal kapcsolatban azonban nem találtam róla adatot. Nem szerepel a Pázmány Péter könyvtáráról szóló szakirodalomban,

³⁴ Ludovicus GRANATENSIS, *Memorialis vitae Christianae Adiunctum*, I, per Michaelem ab ISSELT nunc in Latinum ex Italico conuersum, Coloniae, Geruinus Calenius et haeres Ioannis Quentelii, 1589, 229–237; UÓ, *Dux peccatorum*, per Michaelem ab ISSELT ex lingua Italica in Latinam nunc recens conuersum, Coloniae, Geruinus Calenius et haeres Ioannis Quentelii, 1587, 21–29.

³⁵ Ehhez adatok pl. az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* c. sorozat következő köteteiben: 16/4.2, 16/5, 17/1, 17/2, 18/1, 18/2, 19/1, 19/3.

könyveinek eddig közzétett jegyzékeiben,³⁶ sem a pozsonyi jezsuita kollégium katalógusaiban.³⁷ A Pozsonyi Egyetemi Könyvtárban,³⁸ az Országos Széchényi Könyvtárban,³⁹ a budapesti Egyetemi Könyvtárban,⁴⁰ az Esztergomi Főszékes-egyházi Könyvtárban⁴¹ őrzött *Paradisus precum*-kötetekben sincs Pázmányra utaló possessor-bejegyzés. Pedig milyen egyszerű lenne a források kérdése, ha meglenne a könyvei közt, Pázmány saját kezű jelölésével a margón a szóban forgó imák mellett! Ezek hiányában is valószínűsíthető azért, hogy ismerte és felhasználta Isselt gyűjteményét az *Imádságos könyv* összeállításához, azt pedig a sok bizonytalanság és felmerülő kérdés ellenére is kijelenthetjük, hogy a kritikai kiadásban már jelzettek mellé Pázmány néhány további imádságának a háttérben sikerült korábbi latin szövegeket találni.

³⁶ A témában megjelent korábbi irodalmat is összefoglalja: KNAPP Éva, *Pázmány-relikviák a budapesti Egyetemi Könyvtárban (Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban): Tanulmány, katalógus: Kiállítás 2012. december 13. – 2013. március 29.: Pázmány Relics in the University Library of Budapest (The volumes of Péter Pázmány's private library of Pozsony in the University Library of Budapest): Study, catalogue: Exhibition 13 December 2012 – 29 March 2013*, Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, 2012 (Kiállítások az ELTE Egyetemi Könyvtárban, 6 – Exhibitions at the ELTE University Library, 6), <http://real.mtak.hu/24269/1/283.pdf> (e tanulmány és katalógus anyaga részben vagy egészében számos változatban megjelent); M. HORVÁTH Mária, *Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának újabb tizenhárom kötete*, Magyar Könyvszemle, 2016, 479–489 (más változatokban is); UŐ, *Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának négy újabb, Esztergomban fellelt kötete*, Magyar Könyvszemle, 2020, 42–45.

³⁷ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig, I: Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár*, s. a. r. FARKAS Gábor, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András, Szeged, Scriptum Kft., 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/1), 87–217.

³⁸ Köln, 1589. Jelzete: 17.G.02439. – Köszönet Mészáros Klárának a tájékoztatásért.

³⁹ Köln, 1599. Jelzete: Ant. 8515. – Köszönet Szebelédi Zsoltnak a tájékoztatásért.

⁴⁰ Köln, 1593 (jelzet: Ant. 4369), 1599 (jelzet: 4404), 1610 (jelzet: Bar.08305). Köszönet Balogh Ildikónak a tájékoztatásért.

⁴¹ Köln, 1589. Raktári szám: 43230. Az online katalógus adatai alapján.

FARMATI ANNA

*A himnuszkommentár mint a liturgikus és személyes imádság
segédkönyve*

Az Aurora expositio hymnorum és a himnuszolvasás gyakorlata

Az imádságszövegek értelmezése és az imádság módjának szabályozása vagy inkább egyengetése – általános elvek szerinti leírása valamilyen formában mindig – az egyháztörténelem minden korszakában jelen van. Az intézményes-hivatalos imaforma egyértelműen megköveteli az elrendezést, a közösségi imádság pedig igényli a rítusok rögzítését is, hiszen enélkül kaotikussá válna a közösségi ima – legyen szó liturgiáról vagy más jellegű, kevésbé hivatalos vagy szertartásos imádságról.

Az imaformák tipológiájára részletesen nem térek ki, de a liturgikus és közösségi imaformák mellett természetesen figyelembe veszem azt, hogy az egyedül végzett elmélkedő és szemlélődő imádságnak is megvannak a maga szabályai és algoritmusai, számtalan traktátus foglalkozik ezekkel. Nem szívesen alkalmazom itt a „személyes”, liturgikus, közösségi szembeállítást – ezt fejezi ki a tanulmány címe is –, mert ezek a látszat ellenére nem annyira egyértelmű fogalmak, amennyiben nem csupán a szövegekre, hanem azok befogadására is gondolunk. Számunkra itt most az a lényeges, hogy megfigyeléseink szerint az imaszöveget bemutató-tanító kézikönyvek a szöveghasználat elrendezése mellett általában többszintű tudás átadását is célozzák.

Mivel a konferenciafelhívásban hangsúlyos volt az elméleti aspektus előtérbe hozása, választásom egy olyan témára, illetve konkrét műre esett, amelynek elméleti vonatkozásai is bőven vannak, és többszintű tudás átadására vállalkozik. Céloom a magyar nyelvterületen is használt mű rövid és célirányos bemutatása, ezen keresztül pedig a zsolozsmahimnuszok egy lehetséges, elméleti szinten is megalapozott recepciójának a szemléltetése.

A szóban forgó mű egy késő középkori himnuszkommentár. Az első nehézségünk vele kapcsolatban rögtön az lehet, hogy a kommentárirodalomra ritkán szoktunk úgy tekinteni, mint az imádságot elrendező, szabályozó vagy inspiráló

szövegegyüttesre, noha az exegézis – vagyis a módszeres és tudományos szentírásmagyarázat és -kommentár – a legősibb keresztény imádsághagyományban és később is alapját képezte az elmélkedő imádságnak, a meditációnak, amit *lectio divina* néven ismerünk. A gyökerei ott vannak már a Jeromos-féle kommentárookban is, Sevillai Izidor is foglalkozik vele, a Karoling-kortól kezdődően pedig ennek fokozatosan kialakul az írott kultúrája is. Ehhez az imaformához először Alcuin, majd Canterbury Anselm készít elméleti és gyakorlati útmutatókat.¹ A 12. században történt olvasásmódbeli váltás (ti. az ún. monasztikus olvasásról a skolasztikusra) nem szüntette meg teljesen ez előző korszak meditatív olvasásmódját.² Az imamódszertanok később is az értelmezés mellett szavak, gondolatok és benyomások ismétlését javasolják, annak érdekében, hogy az intellektuális és emocionális gyakorlás az elmélyítést szolgálhassa.³

A kommentárolvasás összefügg a liturgikus imádsággal is, bár nem csak, sőt elsősorban nem liturgia közben történt, hanem azon kívül, személyes tanulmányozás során. Viszont – témájától függően – éppen a liturgia jobb megértése és tökéletesebb művelése érdekében volt szükség rá. Eszköze volt – és lehetne ma is – a könnyebb, értőbb, tudatosabb részvételnek. Így a liturgikus imádságban hallott-énekelt szövegeket volt alkalma az imádkozva olvasónak megérteni, majd elmélyíteni és alkalmazni. Az liturgikus és a meditatív imában az a közös, hogy mindkettő figyelemgyakorlat – csak a módja és a megvalósulási formája más. Az énekelt liturgia esetében egyébként az olvasás ritmusa hasonlít az imádkozva olvasás ritmusára, azzal a különbséggel, hogy az ismétlések nem belső igény, hanem külső elrendezés szerint történnek.⁴ A zsoltosma esetében a zsolttár-

¹ Bővebben: Robertson DUNCAN, *Lectio divina: The Medieval Experience of Reading*, Collegeville, Minnesota, Liturgical Press, 2011, 118–119.

² Vö. Ivan Illich kissé túlzóan merev határokat felvázoló, mégis a kulturális hatásokat jól érzékelő elméletét: Ivan ILLICH, *In the Vineyard of the Text: A Commentary to Hugh's Didascalicon*, Chicago, University of Chicago Press, 1996. A kötet magyarul: Ivan ILLICH, *A szöveg szőlőskertjében: Kommentár Hugo de Sancto Victore didascaliconjához*, ford. TÓTH Gábor, Budapest, Gond-Cura Alapítvány – Palatinus, 2001.

³ DUNCAN, *Lectio divina...*, 1. jz. i. m., 144–155.

⁴ Antoine VERGOTE, *Sources et ressources de la prière* = Robert GUELLUY et al., *La prière du chrétien*. Bruxelles, Presses de l'Université Saint-Louis, 1981, 61–89.

kommentárok szerepe vitathatatlan ennek a kettős imaformának a kiegyensúlyozódásában. Kevésbé közismert viszont, hogy a liturgia perifériájaként⁵ emlegetett himnuszokhoz hasonló kommentárok készültek a középkor későbbi századaiban, hiszen idővel az első, még a késő antikvitás vagy a korai középkor századaiban keletkezett himnuszok tömör képeihez kapcsolódó jelentések és intertextusok elhomályosultak. A kézikönyveknek ez a típusa a humanizmus idején is népszerű maradt, sőt egyre több formában és módszerrel írtak ilyen kommentárokat, amelyekben a teológiai-spirituális pontosság mellett a poétikai-filológiai szempontok is fontos szerepet kaptak.

Ilyen himnuszkommentár a 12. századi *Aurea expositio hymnorum* című kézikönyv is.⁶ Szerzője Hilarius Aurelianensis (Orléans-i Hiláriusz), aki hozzávetőlegesen 1075 és 1140 között élt, személyéről semmit sem tudunk (illetve egyes vélemények szerint Abélard tanítványa lehetett). A mű nagy népszerűségnek örvendett még a 15–16. században is.⁷ A liturgikus nevelés segédeszköze volt nemcsak a szerzetesrendek növendékei, hanem a világi papságra készülők számára is. A nyomtatás megindulása után az egyik leggyakrabban kiadott kézikönyv lett. Az 1480-as párizsi kiadástól kezdődően többször is megjelent elsősorban francia,

⁵ DOBSZAY László, *A római rítus helyreállítása és organikus fejlődése*, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport – LFZE Egyházzene Tanszék, 2017 (Műhelytanulmányok, 10), 113.

⁶ Más címváltozatok: *Aurea expositio hymnorum una cum textu*; *Expositio hymnorum*; *Expositio hymnorum cum commento*; *Expositio hymnorum per totum anni circulum*.

⁷ Közismertebbnek számító, humanista szellemű himnuszkommentárok a 16. századból: Johannes Adelphus és Jakob Wilmpeling közös műve a szekvenciák és a himnuszok értelmezését tartalmazó kolligátum, amelynek második része foglalkozik a himnuszokkal, tudatosan aktualizálva a magyarázatokat. Johannes ADELPHUS, Jakob WILMPHELING, *Hymni de tempore [et] de sanctis: in ea[m] forma[m] qua a suis autoribus scripti sunt denuo redacti: [et] s[ecundu]m legem carminis dilige[n]ter emendati atq[ue] interpretati*, Strassburg, Joannes Knoblouch, 1513. Jodocus Badius műve a grammatikus szerző látásmódját viseli magán. Jodocus BADIUS, *Expositio sequentiarum totius anni secundum usum Sarum*, [London], [s. n.], [1502]. Michael Wratislaviensis magyarázata a krakkói gimnazisták számára készült. MICHAEL WRATISLAVIENSIS, *Expositio hymnorumque interpretatio ex doctoribus in gymnasio Cracovie[n]si p[ro] iunio[rum] eruditio[n]e ac eo[rum] in sacris litteris institutio[n]e [con]flata*, Krakko, Johannes Haller, 1516; Georg CASSANDER, *Hymni ecclesiastici, praesertim qui ambrosiani dicuntur multis in locis recogniti, et multorum Hymnorum accessione locupletati. Cum Scholjs, oportunis in locis adiectis, et Hymnorum Indice*, Köln, [s. n.], 1556. Az általános humanista érdeklődés bizonyítéka Georg Fabricius protestáns gyűjteménye és kommentárja: Georg FABRICIUS, *Poetarum veterum ecclesiasticorum opera Christiana...*, Bázél, Johann Oporin, 1562.

német és spanyol nyomdákban. A német területekről származó példányai Magyarországon is ismertté váltak.

Az ismertség mértékét próbáltam feltérképezni, amennyire az internetes katalógusok ezt lehetővé tették. A továbbiakban adatszerűen áttekinthetjük ennek eredményét: A Heinrich Quentell ősnymodász műhelyéből származó 1499-es példány a keszthelyi Festetich-könyvtárból került az OSzK gyűjteményébe.⁸ Az ugyanebből a nyomdából származó 1496-os példánynak⁹ nincs származási helye feltüntetve. Ugyanitt található még egy 1494-es kiadás¹⁰ a Michael Furter bázeli nyomdász műhelyéből. Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár az 1493-ban Hagenauban nyomtatott (Heinrich Gran) példányt őrzi, amelyben az ágostonos kanonokok possesorbejegyzése szerepel. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában ugyanez a kiadás található meg, érdekessége, hogy Madách Imre tulajdona volt, ő maga adományozta a könyvtárnak, de Révai István és Szulyovszky Gáspár is szerepel a kötetben tulajdonosként. Az olvasástörténeti kutatások feltételezik, hogy a szklabiniai udvarban a Révai család használta is ezeket a könyveket.¹¹ A már említett bázeli Furter-nyomda 1504-es kiadása itt is megvan. A székesfehérvári püspöki könyvtár katalógusában szintén egy bázeli kiadás fordul elő, az 1497-es.¹² A katalógusbeli leírás szerint 15–16. századi bejegyzések árulkodnak a használatáról. Korai 16. századi példány Pannonhalmán is található.¹³ A gyulafehérvári Batthyáneumban két ősnymotatvány van, az 1493-as hagenauai és az 1496-os kölni kiadás,¹⁴ ami viszont nem erdélyi használatra utal, valószínű, hogy csak a 18. században, Batthyányi Ignác révén kerülhetett oda. Itt

⁸ Inc. 915.

⁹ Inc. 913(1).

¹⁰ Inc. 914.

¹¹ MONOK István, *A művelt arisztokrata: A magyarországi főnemesség könyves műveltsége a XVI–XVII. században*, Budapest – Eger, Kossuth Kiadó – Eszterházy Károly Főiskola, 2012 (Kulturális örökség), 199.

¹² VELENCEI Katalin, *A Székesfehérvári Püspöki Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Székesfehérvári Püspöki Könyvtár, 2008, 241.

¹³ Leírása: Hilarius Aurelianus (költő) (1075–c. 1150). *Expositio hymnorum cum familiari commento iamdudu(m) in lucem edito / [Hilarius Aurelianus]*. – [Köln]: [Henricus Quentell] repressus e(st) in domo quo(n)da(m) Henrici Que(n)tell Colonie, [1506], Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, 122-I-12.

¹⁴ Elena-Maria SCHATZ, Robertina STOICA, *Catalogul colectiv al incunabilelor din Romania*, CIMEC, 2007, 253, H-64, H-65.

található – legalábbis a Magyar Könyvszemlében megjelent adatok szerint – két 14. századi kézírata is ennek a munkának, melynek tulajdonosa Podolini Senffleben Zsigmond lőcsei pap volt, aki Bécsben tanult, több kézírata maradt fenn.¹⁵ A németújvári ferences könyvtár katalógusában is felbukkan az 1496-os kölni kiadás.¹⁶ Protestáns könyvtárban is előfordul (Köln, 1499).¹⁷

A Strassbourg, Lyon, Párizs, Heidelberg nyomdáiból kikerülő példányok, úgy tűnik, nem jutottak el Magyarországra, sem a 16. század folyamán kétszer is kiadott, és az egyik legszebb, metszetekkel díszített változata sem, melyet az egyébként más művei révén itthon is ismerős spanyol Antonio de Nebrija gondozott és látott el előszóval.¹⁸ A 16. századi visszaszorulása a könyvpiacra természetesen tekinthető, hiszen az 1535-ös breviáriumreform a himnuszok szövegét is érintette, még ha nem is annyira, mint VIII. Orbán reformja a 17. században. De talán nyomósabb ok az, hogy a humanista költészetszemlélet és filológiai érdeklődés új, más típusú kommentárok megjelenését hozta magával. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a 16. század folyamán ne használhatták volna a régieket is. Hogy kik lehettek a felhasználók-befogadók – akár a latinul olvasók körében is – nem teljesen világos. A germán kiadások előszava a prédikáló papok figyelmét felhívja a szentek himnuszaira, melyeknek használatát ajánlja a prédikálási gyakorlatban. Nagyon valószínű, hogy a nyomtatott kiadások elsősorban már nem is monasztikus használatra készültek.

Nézzük meg tehát közelebbről ezt a kis kézikönyvet. Az *Aurea expositio hymnorum* nemcsak kommentár, hanem himnuszantológia is egyben. Első kézíratai 81–83 (majd később ennél valamivel több) himnusz szövegét tartalmazzák, a hoz-

¹⁵ Vö. CSONTOSI János, *Adalék a szépségi XV. századi könyvtárakhoz*, Magyar Könyvszemle, 1880/5–6, 351; VARJÚ Elemér, *A gyulafejérvári Batthyány-könyvtár*, Magyar Könyvszemle, 1900, 229. nr. 103. „(G5. V. 13.) I. EXPOSITIO HYMNORUM. Saec. XV. Ívrétű papírkézirat, 69 levelén, két hasábosan, tollal vont vonalak közé, csúnya, rendetlen folyóírással írva. Vörös, sárga és zöld, ízléstelen, rosszul rajzolt kezdőbetűkkel. A XV. század közepéről.”

¹⁶ CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Hungarica – Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, II, Budapest, MTA Könyvtár, 1993, 122.

¹⁷ ZVARA Edina, *Nyugat-Dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*, Szeged–Budapest, Szegedi Tudományegyetem – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 9), 321.

¹⁸ Nebrija először 1501-ben jelentette meg a művet, majd többször is kiadták a 16. században.

zájuk fűzött kommentárokat szakaszonként elrendezve. Az egyes himnuszokhoz fűzött magyarázatok szerkezete hasonló: a szerző említése, amennyiben az ismert, a téma megjelölése, a himnusz haszna, a szó szerinti parafrázis, majd néhol nyelvtani magyarázatok vagy allegóriák megfejtése. A gyűjteményben alkalmazott magyarázó módszer lényegében szóról szóra haladó parafrázis, emlékeztet az *enarratio* módszerére, ami a középkori exegézis sajátja volt (és amit a reneszánsz idején a humanisták is alkalmaztak saját céljaikhoz igazítva). Az *enarratio* mellett azonban a szerző legtöbbször a szó mögötti értelemre is rávilágít, és ebben az allegorikus szövegértelmezés módszerét alkalmazza. Ez a két módszer együtt adja a jellegzetességét ennek a kommentárnak, és ezzel a rövid előszóban megfogalmazott didaktikus célhoz formázza az értelmezéseket.

A szakirodalom értékelési-értelmezései nem teljesen egybehangzóan ítélik meg ezt az előbb vázolt módszerbeli kettősséget. Ann Moss az allegorikus értelmezés didaktikus következetességét és módszerességét emeli ki, míg Nicolas Lombart inkább az ismétlődő szerkezetek és tartalmak belső imát elősegítő hatását elemzi.¹⁹ Az első azért fontos megfigyelés, mert láttatja, hogy a szöveg ilyen módon történő érthetővé tétele teljes mértékben az érett és késő középkori felhasználó allegóriákban való gondolkodási sémáira írja át a himnuszokat, azokat is, amelyek egyébként nem ilyen poétika szerint íródtak, mint például az ún. *első hymnarium* darabjai, köztük az Ambrosius szövegei is, melyekben nem az allegóriaépítés, hanem a metaforikus jelentések, az egymástól távol álló fogalmak egymás mellé helyezéséből adódó feszültség közvetíti a misztériumteológiát. Az allegorikus megfelelések – az ennek megfelelő tudással együtt természetesen – könnyebben érthetőek, a szerző ezzel magyarázza a mű nagy népszerűségét is.

Nicolas Lombart értelmezése szintén a késő középkori befogadó igényeiből indul ki, és az *utilitas* szempontját érvényesíti, de az eredeti monasztikus használat egy másik elemét hangsúlyozza. Szerinte a tematikus ismétlések, a gondolatok szó szerinti vagy variációs újramondása a *lectio divina* második szakaszához tartozó *meditatio* gyakorlata, és az ún. *ruminatio* mozzanatát látja benne életre kelni. Az ismétlés fonikus, lexikális és szemantikai szinten is megvalósul, tehát többszintű „megrágása” a szövegnek és a gondolatoknak. A kommentárok betoldása

¹⁹ Ann MOSS, *Latin liturgical hymns and their early printing history 1470–1520*, Humanistica Lovaniensia: Journal of Neo-Latin Studies, 1987, 112–137. <http://www.jstor.org/stable/23973618>.

amplifikációként is hat, megteremti a teológiai keretet a himnuszok befogadásához. Szerinte ennek a kommentárnak nemcsak értelmezés volt a szerepe, hanem a novíciusok alapolvasmányaként az ismétlések révén a személyes imádság elősegítése is, amelynek a forrása nyilván liturgikus szöveg is lehetett. A szerzői szándék az előszóban megfogalmazott rövid és hasznos tanítás (*brevem et utilem tractatum*), ami az isteni szemlélődésre vezet el az olvasóját (*divina contemplatio*). A valódi haszon az egység és a hármasság – vagyis a Szentháromság ismeretére eljuttatni a zsolozsmázni tanulót, de nemcsak a teológiai ismeretek, hanem a belső tapasztalat szintjén is. Szintén az előszó hangsúlyozza, hogy a himnusokat egymás után olvasva Isten természetét ismerheti meg az olvasó. A kommentár szövege az imádságra olykor mintát is ad, az értelmezés ugyanis több himnusz magyarázata közben átvált imádságba. Ez a módszer kicsit emlékeztet a zoltárkönyörgésekre, melyek funkciója az ószövetségi szöveg keresztény applikációja, magyarázata²⁰ – lehet, hogy azok hatására történik ez a váltás. Mindenképpen mintát szolgáltat a személyesen is megfogalmazható belső „megszólalásra”. Ez valóban olyan mozzanat, ami igazolja Lombart feltevését, hiszen a meditatív imádságnak egyik jellemzője éppen ez, hogy az értelem munkája és spontaneitása egyidejű.²¹ A liturgikus és magánimádság figyelemgyakorlat volta itt válik érthetővé – noha a Szent Benedek regulájából gyakran idézett „hogy szívünk meg-egyezzék szavunkkal” tanítást többnyire a liturgikus imádságra alkalmazzuk. A kommentár meditatív és meditációra inspiráló jellege pedig akkor válik igazán szembetűnővé, ha összehasonlítjuk egy későbbi, a humanizmus szellemében keletkezett kommentárral, például a Magyarországon szintén használatban lévő Jodocus Clichtoveus *Elucidatorium*ával.²² Érdemes már az egyes himnuszok köré épített egységek szerkezetét is megfigyelni.

Az *Aureában* nincs teljesen egységes struktúra, következetesnek mondható leírás, de azért megfigyelhető a módszeresség. Az egyes liturgikus időszakok és ünnepek jól elkülöníthetők (a Nebrija-féle kiadásban mindenik elején egy met-szet található). Az egység legelején találjuk a használat idejét (ritkábban a himnusz elé kiemelve), és szintén itt jelöli meg a verselést, illetve a szerzőt, ha az

²⁰ Vö. VERBÉNYI István, *A zoltárok újszövetségi alkalmazása: a zoltárkönyörgések. Múlt – jelen – jövő*, Praeconia, 2008/3, 201–213.

²¹ VERGOTE, *Sources et ressources de la prière ...*, 4. jz. i. m., 41. pont.

²² Első kiadása: Jodocus CLICHTOVEUS, *Elucidatorium ecclesiasticum*, Paris, Henri I Estienne, 1516. Gosztonyi János (? –1527) püspöknek köszönhetően vált ismertté Magyarországon.

ismert (vagy annak véli a szöveg írója). A főszöveg mindig a himnusz témájának megjelölésével kezdődik (általában a *materia huius hymni est* szerkezettel), utána következik a himnusz értelmezése és haszna, az applikáció személyes megfogalmazásban (gyakran a *nos invitat auctor ad...* szerkezettel felvezetve), majd szakaszonként a szó szerinti értelmet vagy parafrázist olvashatjuk, néhol nyelvtani magyarázatokkal vagy allegóriák megfejtésével kiegészítve. Nagyon gyakoriak az imába áthajló szövegrészek, néha teljes mértékben helyettesítik az értelmezést. Nincsenek pontos utalások, csak bibliai történetek, helyek felidézése, egészen ritkán auktorok idézése.

Clichtoveus *Elucidatorium*ának magyarázó egységei szintén a versmérték megjelölésével kezdődnek, ő azonban kitér a részletekre is, sőt az esetleges hibák taglalását is olvashatjuk. Az ismert(nek vélt) szerzőt ő is megjelöli, majd következik az applikáció – viszont teljesen személytelen megfogalmazásban. *Annotati-ones* megjegyzéssel szakaszonként fűz nyelvtani és szómagyarázatokat a szöveghez. Csak nagyon ritkán fordul elő könyörgésszerű szöveg a kommentárban. Rendszeres és pontos utalásokat találunk bibliai helyekre, olykor antik auktorokra (Vergilius).

Konkrét példaként a húsvéti himnuszok egyikét, a *Chorus novae Jerusalem* kezdetűt nézzük meg közelebbről. A 11. században keletkezett, Chartres-i Fulbertnek tulajdonítják legtöbben (tehát nem Ambrosius a szerzője, ahogyan az a kommentárokból szerepel). A középkori kommentár elvárásainknak megfelelő mértékben kihasználja a Jeruzsálem földrajzi névnek a bibliakommentárokból élő jelentésgazdagságát, és nem csupán a Cassianus-féle négy értelem szellemében magyarázza a szöveget, hanem a Gen 12,1–3 alapján felállított etimológiához társított jelentéseket is érvényesíti. Clichtoveus ezzel szemben csak nagyon röviden jelzi a Jeruzsálem szó misztikus jelentését, és gyorsan rátér a nyelvtani magyarázatokra.

Az említett himnusz első szakasza:

Chorus novae Ierusalem
hymni novam dulcedinem
promat, colens cum sobriis
paschale festum gaudiis.

Az *Aurea expositio* hozzá fűzött kommentárja:

Metrum est iambicum. Auctor est Ambrosius. Materiam huius hymni est invitare nos ad laudem festi paschalis cum militaverimus contra diabolum, dixit enim. Chorus novae etc. Notandum est quod primo vocabitur civitas illa iebus. Secundo iebusalem. Tertio salem quarto hierusalem. Per quod significatur multiplex hominis status. Iebus enim interpretatur conculcamentum et hoc est quando aliquis in adolescentia intonsus efficitur. Iebusalem interpretatur pax conculcationis: et hoc est quando aliquas habitat et delectatur in praedictis. Salem interpretatur pax: et est quando aliquis reversus est a vitiiis. Hierusalem interpretatur visio pacis: et hoc est quando aliquis fruitur coelesti gaudio. Unde hoc nomen Hierusalem quatuor modus accipitur ad literam. Hierusalem est ille civitas palestinae. Anagogice Hierusalem est ecclesia triumfans. Chorus coelestis patriae in hoc loco accipitur sic Chorus nove hierusalem, nove animae cuius libet hominis bene innovati et purgati a vitiiis, promat nova dulcedine, id est dulce melos.

Melos dicitur a mel: quia sicut mel sit ex diversis generibus rerum: ita et melos est qui sit diversis notulis, novum unde Cantate domino canticum novum. Mel dicitur miscendo unde prohibebatur in lege quod nemo in sacrificio poneret mel: sed semper sal. Mel enim fit ex diversis generibus rerum.²³

Clichtoveusnál ugyanerről a himnuszszakasról a következőket olvashatjuk:

Carmen iambicum dimetrum in hoc hymno exacte, integreque observatur, Autor eius, sanctus Ambrosius. Invitatur in illo populus fidelis ad depromendas Christo laudes, ob gloriam suae resurrectionis, per quam spoliavit infernum, et inde captivos eduxit.

Annotations. In primo versu. Chorus novae Hierusalem. Per chorum novae Hierusalem intelligitur hic multitudo congregatioque fidelium animarum, renovatarum in hoc festo paschali suscepcionem baptismi et depositionem vetustatis peccati et in ipsius matris ecclesiae (quae mystice Hierusalem dicit et pacis visio) sinum receptarum. In eodem quoque versu, dictio meli, simple l scribenda et sine litera terminali, s, genitivus est singularis, nominis melos,

²³ *Aurea expositio hymnorum*, Tarragona, Juan Rosenbach, 1498, [41] (A műnek ezt az 1498-as, Tarragonában, egy breviáriummal együtt nyomtatott kiadását használtam, ősnymtatvány lévén nincs címlapja és lapszámozása, a prológus a *Liber iste dicitur liber hymnorum* megjelöléssel indul. (Vö. <http://www.incunabula.uned.es/cicle.php?modo=entidades&accion=verEntidad&id=2> A letöltés ideje: 2022. 12. 05.) Elérhető: https://play.google.com/books/reader?id=O_1PkAvE9yQC&pg=GBS.PP4. (A letöltés ideje: 2022. 12. 05.)

quod etiam interdum nominativum singularem facit in us, a quo per secundam inflexionem sit genitivus meli. Est autem melos, harmonia, dulcisque concentus atque consonantia, inde melodia, eiusdem significationis nomen deducitur. Demum sobria hic dicunt gaudia, quae mediocritate temperata sunt et moderata, sive cum sobrietate, non autem in comessationibus et ebrietatibus, peracta.²⁴

A szintén húsvéti *Ad coenam agni providi* kezdetű himnuszhoz fűzött magyarázatokban az ismétlések szerepét és működésmódját figyelhetjük meg. A variációk, utalások révén a himnusz szentségtani elemeire kerül a hangsúly. Az imádsággá alakulásra itt csak az utolsó szakaszban kerül sor. Clichtoveusnál az Exodusra utaló elemek azonosítása történik (Kiv 12), és arra is jó példa ez a szövegrészlet, hogy az antik auctorok reminiscenciáit hogyan éri tetten – vagy teremtek ezzel kapcsolatot a már humanista érdeklődésű kommentátor. Ez utóbbi jelenséget a második szakaszcsoportról szóló részben találjuk: az *In aura crucis torridum* sorban Vergiliust véli felismerni Clichtoveus, és valóban, az „*et torrere parant flammis, et frangere saxo*” sort idézve azonosíthatjuk, hogy az *Aeneis* első énekének 176–195. sorairól van szó.

A himnusz első szakasza így szól:

Ad cenam Agni providi,
stolis salutis candidi,²⁵
post transitum maris Rubri
Christo canamus principi.

Materia huius hymni est quod nos invitat auctor ad coenam agni illius qui tollit peccata mundi scilicet ad accipiendum corpus et sanguinem Domini: de quo dictum est: qui sumit corpus Christi indigne iudicium sibi manducat et bibit. Qui vero digne habet vitam aeternam. Nos vero positi. Ad coenam providi agni, idest ad accipiendum corpus et sanguinem Domini vel ad ultimum praeceptum Christi: quia sicut post coenam nullum restat prandium: ita post novum testamentum nullum restat praeceptum, Ad coenam agni providi, idest ad prandium

²⁴ Jodocus CLICHTOVEUS, *Elucidatorium Ecclesiasticum...*, Bazel, Johann Froben, 1517, 37–38.

²⁵ Clichtoveusnál ez a sor így szól: *et stolis albis candidi*. Uo., 38.

veri et sapientes agni, et candidi stolis albis, idest cum virtutibus, canamus principi Christo, idest laudemus eum de resurrectione, post transitum maris rubri, idest post baptismum, vel post gloriam resurrectionis.²⁶

Clichtoveus kommentárja ugyanehhez a szakaszhoz:

Non servat integram carminis iambici dimetri normam, praesens hymnus. Nam literae, m; itidem et vocali subiunctam saepius habet sine collisione vocalem, trocheum quoque passim admittit in omnibus sedibus, itidem et pyrrichium, demum in secundo loco spondeum habet pro iambo, quae huius metri generi non conveniunt.

Referuntur in eo mysteria resurrectionis domini, quod spoliato inferno, devictoque Satana, resurrexit de sepulchro. Simul et nos incitatur ac admonemur, ut cum puritate ac munditia sacrosanctam sumamus eucharistiam, in hoc sacratissimo tempore paschali.

Annotationes. In primo versu, Ad coenam agni providi. In veteri lege agnus paschalis cum certo ritu ac cerimonia manducare iussus est. (Exo 12.) Debebant enim ispum manducaturi baculos manibus tenere, renes haberes succinctos, et calceos pedibus circumpositos, neque abesse debuit azimus panis, cum lactucis agrestibus. Itaque in nova lege verum sumpturi agnum, eius convivium accessuri, prospicere debemus cum magna cautione, ne imparati, atque inculti illud adeamus, sed provide circumspiciamus, ut suprascripta omnia spiritualiter nobis convenient. Assit et puritas cum corporis, tum animi, tanquam candida vestis nuptialis nos adornans. Et quemadmodum filii Israel post esum agni pertransito mari rubro, cecinerunt deo canticum quod ab Aegyptiis eos liberarat, ita et nos suscepto baptismo (qui per rubri maris transitum signatus est) et Aegypto regione peccati dimissa, Christo duci et liberatori nostro laudes debitas exoluere debemus.²⁷

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a humanista kommentárookra ugyan hatással volt az *Aurea expositio*, de, amint akár csak a fenti szövegek tartalmi és stílusbeli összevetéséből is gyorsan kiderül, sok tekintetben el is tértek tőle. A későbbiek közül talán a leghíresebb Dionysius Carthusiensis (Karthauzi Szent Dénes, 1402–1471) kommentárja volt, amelyet csak 1533-ban nyomtattak ki Kölnben, majd 1539-ben Párizsban, ez azonban nem volt használatban Magyar-

²⁶ *Aurea expositio hymnorum*, 23. jz. i. m., [45].

²⁷ CLICHTOVEUS, *Elucidatorium* ..., 24. jz. i. m., 38–39.

országban. Látásmódját sokkal szélesebb spektrum jellemzi: grammatikai és metrikai megjegyzésekkel egészülnek ki az allegorikus értelmezések. A himnuszok kifejezéseit a Szentírással is kapcsolatba hozva analógiákat állapít meg a himnusz nyelvezete, a bibliai nyelv és az egyházatyák nyelvezete között.²⁸ Az *Aurea expositio* ennél sokkal „hanyagabb” a metaforikus jelentések kibontásában, mert eleve nem a szisztematikus interpretáció a célja. A különbséget nyilvánvalóan a különböző célközönség is magyarázza – az *Aurea* didaktikus és a *sermo*-irodalommal tart kapcsolatot, míg Dionysius a kontemplatív hagyományt követi, és a kettős jelentésekkel dolgozik, ami túl komplex lehetett a 16. századi, egyszerűbb műveltségű klerikus számára. A Magyarországon is jól ismert Jodocus Clichtoveus a himnuszok summáját megfogalmazó részek alapján Dionysius Carthusiensis munkájára emlékeztetnek az ő kommentárjai is, de egyéni módszer szerint építkezik. Humanistaként a poétikai eszközök jobban érdeklik, mint középkori elődjét, az antik költők keze nyomát képes rekonstruálni a himnuszok szövegében, miközben természetesen a spirituális értelemmel, az applikációkkal is foglalkozik. Elsősorban a plébániai klerikusok számára írta himnuszmagyarázatait.²⁹

A magyarországi könyvtárakban az ő kommentárján kívül fellelhető még a tübingeni poétika- és retorikaprofesszor, Bebel Heinrich *Liber hymnorum metra noviter redactorum*³⁰ című munkája, a *Super psalterium et hymnos*,³¹ Marchesinus Johannes *Expositio hymnorum* címet viselő magyarázata,³² valamint a lengyel Michael Wratislaviensis (Michał Falkener) iskolai használatra készült kézikönyve is.³³ A tanulás eszközeiként ezek a kommentárok magyar nyelvterületen is alakították és bizonyára pozitívan befolyásolták elsősorban a világi klerikusok, a latinul tudó szerzetesek imaéletét, és valószínű, hogy a szövegek pontosabb megértésén keresztül hozzájárultak a himnuszok sokszintű recepciójához szélesebb körben is – akár a későbbi fordítói munkát is segíthették.

²⁸ MOSS, *Latin liturgical hymns ...*, 19. jz. i. m., 119.

²⁹ *Uo.*, 133.

³⁰ Heinrich BEBEL, *Liber hymnorum metra noviter redactorum*, [Tübingen], [J. Otmar], [1501].

³¹ Nicolaus de LYRA, *Postilla seu expositio ... super psalterium et Hymnos...*, [Lyon], [Antoine du Ry], [1516].

³² Eva Selecká MÁRZA, *A Középkori Lőcsei Könyvtár*, Szeged, Scriptum Kft., (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 7), 1997, 28.

³³ MICHAEL WRATISLAVIENSIS, *Expositio hymnorum ...* 7. jz. i. m. (Tiszántúli Egyházkerületi Nagykönyvtár és Teológiai Szakkönyvtár.)

FRAUHAMMER KRISZTINA

*Egyházi tanítás és laikus kegyesség**

Az archaikus népi imák társadalmi rétegváltásai

Néhány évvel ezelőtt épp e kutatói közösség előtt hívta fel a figyelmet Voigt Vilmos arra, hogy az archaikus ima terminussal körülhatárolható hatalmas ima korpusz kutatásában még hány és hányféle kérdés vár feltárássra. Jelen tanulmányban nem egy konkrét kérdéskör aprólékos elemzésére vállalkozom, sokkal inkább arra, hogy a rendelkezésre álló kutatási eredményeket alapul véve, egy széles időhatárt átölelő áttekintést adjak ezen imák kultúrán belüli változó helyzetéről.

Széles körben elterjedt vélekedés, hogy archaikus imáink a barokk, sőt talán már a középkori „kegyesség liturgiai, dogmatikai, ikonográfiai, nyelvi keretei között léteztek még akkor is, ha csak bizonyos társadalmi rétegek körében voltak általánosak”.¹ Feltételezhetjük tehát, hogy egy egykori hivatalos, főként egyháziak körében élő, írott praxis az eredőjük, és a hagyományozódás során kerültek a kegyesség nem hivatalos, laikusok által, magánimádkozáskor használt, orális regisztereibe. Írásomban ezen megállapításból szeretnék kiindulni, és a címül adott *Egyházi tanítás, laikus kegyesség* opozíció mentén szeretném az imák vallási kultúrán belüli megjelenési formáinak, befogadó közegének dinamikus változását és *társadalmi rétegváltásait* bemutatni.² Példáimat az archaikus imák köréből veszem, ezzel is tisztelve az idén 100 éve született, a vallási néprajz, a népi vallásosság magyarkorlatának jeles kutatója, Erdélyi Zsuzsanna előtt.

* A tanulmány megírásához szükséges kutatásokat az OTKA 132785-ös számú kutatási projektje tette lehetővé.

¹ VOIGT Vilmos, *A nők Erdélyi Zsuzsanna (menyire?) archaikus népi imaszövegeiben = A nők és a régi magyarországi vallásosság*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 10), 391–402.

² Írásomhoz sok inspirációt adott Mikos Éva cikke a népiesség és a folklorizmus viszonyáról, a szerintem nagyon hasznos társadalmi rétegváltás fogalmát innen emeltem át.

Tanulmányomhoz Peter Burke – a folklorisztikában máig sokat emlegetett és használt – populáris kultúráról írott munkája szolgáltatja az elméleti keretet.³ Ennek egyik alapállítása, hogy a kultúra elit és populáris/népi rétegeinek oppozíciója egy modell két végpontját jelöli csak, melyek között számos átmeneti forma, és dinamikus mozgás valósul meg. Ez azt jelenti, hogy e két végpont közötti mezőben folyamatos a kulturális elemek lesüllyedése és felemelkedése, pontosabban fogalmazva a kölcsönzés és az elsajátítás. A különböző kultúrtörténeti korszakokban, a különböző földrajzi régiókban éppen ezért a kultúra elit és populáris/népi rétegei közötti határ nem állandó, hanem nagyon rugalmas és mozgásban van. Burke elképzeléseinek szemléltetéséhez többször idéz vallási vonatkozású jelenségeket, felhívva a figyelmet arra, hogy a vallásosság tanulmányozói különösen nehéz helyzetben vannak a dichotóm modell alkalmazásával, azaz a vallásosságnak elitre és népire való felosztásával. Jóllehet ma már több, sokkal árnyaltabb gondolkodást lehetővé tevő alternatív fogalom is (*nem hivatalos vallásosság, a helyi vallásosság, a megélt, vagy gyakorlati vallásosság*) használatban van, Burke vélekedése szerint ezekben is jelen vannak némiképp az ellentétpárokra alapuló (hivatalos/nem hivatalos, központi/helyi, egyházi/világi) határvonalak, miközben a vallási kultúra egy rugalmas, nyitott rendszer, benne sokszor elmosódó határokkal. Tanulmányomban tehát arra teszek kísérletet, hogy Burke modelljét felhasználva kövessém nyomon a hazai szakirodalomban archaikus ima terminusával leírt imádságok hivatalos/írott és laikusok által használt, gyakran orális szövegtípusainak mozgását a vallási kultúra különböző rétegein belül.

Vissza a gyökerekhez

Kiindulópontunk az archaikus imák szövegtörzse, amelyekről ma már biztonsággal elmondhatjuk, hogy középkori irodalmi hagyományokban gyökerezik, ennek a szellemiségét, áhítatformáit közvetíti.⁴ Az imák középkori írott eredőiről

MIKOS Éva, *A népiesség fogalma a néprajztudományban*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2015, 89–107.

³ Peter BURKE, *Népi kultúra a kora újkori Európában*, Budapest, Századvég – Hajnal István Kör, 1991 (Metamorphosis Historiae). Szintén a témáról ld. Peter BURKE, *A populáris kultúra a történettudomány és az etnológia mezsgyéjén*, Ethnographia, 1984, 362–373.

⁴ ERDÉLYI Zsuzsanna, *Aki ezt az imádságot ... Élő passiók*, Pozsony, Kalligram, 2001, 28.

Erdélyi Zsuzsanna⁵, Bálint Sándor⁶, Tánczos Vilmos⁷ számos alkalommal írt már, rámutatva azokra a 15–16. századi magyar és európai kódexekben fellelhető imákra és imafunkcióban élő passió-síralom-szövegpárhuzamokra, amelyek a hivatalos egyházi kultúrából, a szerzetesrendek kolostori kultúrájából nőttek ki. Ilyen szöveges párhuzamokat (azaz nem feltétlenül teljes betűhív egyezéseket) találunk például a Mária-álma imádságokra⁸ a *Weszprémi-kódexben*⁹, a Szent Ágoston imájára¹⁰ a *Gömöry-* és a *Peer kódexben*,¹¹ a „Ki a kígyó fejét taposta” kezdetű imára¹² a *Teleki-* és a *Döbrentey-kódexben*,¹³ a „Pogánnak a markátú” kezdetű imának¹⁴ a *Gömöry-kódexben*,¹⁵ a „Keresem uccákru’ uccákra” kezdetű imának¹⁶ a

⁵ *Uo.*, 27–134.

⁶ BÁLINT Sándor, *Népünk imádságai*, Regnum, 1937, 19–47.

⁷ A teljesség igénye nélkül két nagy monográfiát említek itt: TÁNCZOS Vilmos, *Csapdosó angyal, Moldvai archaikus imádságok és életterük*, Csíkszereda, Pro-Print, 2001, 269–293; UÓ., *Nyírság kaput, angyal! Moldvai csángó népi imádságok: Archetipikus szimbolizáció és életter*, Budapest, Püski, 2001.

⁸ Szövegük a 220, 221-es számú Erdélyi Zsuzsanna gyűjteményében. ERDÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet hágék, lőtől lépék: Archaikus imádságok*, Budapest, Kalligram, 1999, 647–652.

⁹ *Weszprémi-kódex* = *Régi magyar codexek: Weszprémi c., Peer c., Winkler c., Sándor c., Gyöngyösi c., Thenrewk c., Krizsa c., Bod codex*, s. a. r. VOLF György, Budapest, MTA Nyelvtudományi Bizottság, 1874 (Nyelvelméltár, 2), 12. (A továbbiakban: Nytár II.)

¹⁰ Szövege a 218-as számú Erdélyi Zsuzsanna gyűjteményében. ERDÉLYI, *Hegyet hágék...*, 8. jz. i. m., 641–643.

¹¹ *Gömöry-kódex* = *Régi magyar codexek: Debreceni codex, Gömöry codex*, s. a. r. VOLF György, Budapest, MTA Nyelvtudományi Bizottság, 1882 (Nyelvelméltár, 11), 338. 340. (A továbbiakban: Nytár XI.); *Peer-kódex* = Nytár II, 9. jz. i. m., 78.

¹² Szövege a 22-es számú Erdélyi Zsuzsanna gyűjteményében. ERDÉLYI, *Hegyet hágék...*, 8. jz. i. m., 169–174.

¹³ *Döbrentey-kódex* = *Régi magyar codexek: Döbrendei codex, Teleki codex*, s. a. r. VOLF György, Budapest, MTA Nyelvtudományi Bizottság, 1884 (Nyelvelméltár, 12), 356–360., 120. (A továbbiakban: Nytár XII.)

¹⁴ Szövege a 36-os számú Erdélyi Zsuzsanna gyűjteményében. ERDÉLYI, *Hegyet hágék...*, 8. jz. i. m., 199–201.

¹⁵ *Gömöry-kódex* = Nytár XI, 11. jz. i. m., 345.

¹⁶ Szövege a 63-as számú Erdélyi Zsuzsanna gyűjteményében. ERDÉLYI, *Hegyet hágék...*, 8. jz. i. m., 269–274.

Teleki-, a *Winkler*- és a *Thewrewk-kódex*ben,¹⁷ a „Sokféle kénokval kénoztak” kezdetű imára¹⁸ a *Križa-kódex*ben,¹⁹ és a híres „Vérednek kiontása” kezdetű Szent Brigittának tulajdonított imára²⁰ a *Gömöry*- és a *Gyöngyösy-kódex*ben.²¹ Az itt felsorolt és az Erdélyi Zsuzsanna kutatásaiban²² említett további kódexek a magyar nyelvű írásbeliség korai emlékei voltak és többnyire a latinul nem tudó apácák számára készültek, hogy anyanyelvükön jussanak hozzá a különféle vallásos szövegekhez. Több közülük (például a *Gömöry-kódex*) kifejezetten imádságoskönyvnek készült, vagy nagy részben tartalmazott imákat.²³ Az imaválogatások fordítások útján keletkeztek, más európai, főként domonkos, premontrai, ferences kolostorok kódexei és a két leghíresebb 15. századi imagyűjtemény a *Hortulus animae* és az *Antidotarius animae* alapján.²⁴ Ezek a szövegek tehát (bűnbocsánatra vonatkozó érdemszerző záradékaikkal együtt), illeszkedtek a korabeli, viszonylag egységes európai, hivatalos egyházi imakincsbe.²⁵ Használatuk többnyire a kolostori szerzetesség egyéni imádkozási gyakorlatához kapcsolódott. Más szövegek eredőinél (a Pilátus-jelenet imái, „Lépjél ki a szent ajtódon”)²⁶ a középkori liturgikus színjáték hagyományok sejtethők,²⁷ tehát újra egyfajta egyházi irányítás alatt álló vallási gyakorlat.

¹⁷ *Teleki-kódex* = Nytár XII, 13. jz. i. m., 388.; *Winkler-kódex* = Nytár II, 9. jz. i. m., 171., *Thewrewk-kódex* = Nytár II, 9. jz. i. m., 350. 302.

¹⁸ Szövege a 110-es számú Erdélyi Zsuzsanna gyűjteményében. ERDÉLYI, *Hegyet hágék...*, 8. jz. i. m., 386–387.

¹⁹ *Križa-kódex* = Nytár II, 9. jz. i. m., 366–367.

²⁰ Szövege a 219-es számú Erdélyi Zsuzsanna gyűjteményében. ERDÉLYI, *Hegyet hágék...*, 8. jz. i. m., 644–646.

²¹ *Gömöry-kódex* = Nytár XI, 11. jz. i. m., 327.

²² ERDÉLYI, *Hegyet hágék...*, 8. jz. i. m., 257.

²³ DÖMÖTÖR Adrienne, HAADER Lea, „*Halandó, ezeket Megmondjad!*”: Magyar nyelvű imádságok a XV–XVI. századból, Budapest, Tinta, 2012, 5.

²⁴ *Uo.*, 5–7; ERDÉLYI, *Aki ezt...*, 4. jz. i. m., 84–85; LÁZS Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, Budapest, Balassi, 2016, 105–111.

²⁵ DÖMÖTÖR, HAADER, „*Halandó, ezeket...*”, 23. jz. i. m., 5.

²⁶ Az imák szövege a 279–286., és a 161-es szám alatt található Erdélyi Zsuzsanna gyűjteményében. ERDÉLYI, *Hegyet hágék...*, 8. jz. i. m., 934–959, 509–513.

²⁷ Erdélyi Zsuzsanna olasz, dán, és német kutatásokra hivatkozik. ERDÉLYI, *Aki ezt...*, 4. jz. i. m., 85.

Igaz, a kutatásokban felhozott példák közel sem fedik le az imaszövegek egészét, mégis egyértelműen igazolják, hogy archaikus imáink „kétségek kívül kapcsolatot mutatnak az egyház bizonyos történeti szövegeivel, elsősorban a korabeli szent irodalom központi témáját, a szenvedéstörténetet földidéző alkotásokkal, amelyek a már nagyon korán nekik tulajdonított érdem-üdvösség szerző erő révén imafunkcióban éltek–hatottak–terjedtek.”²⁸ Ugyanitt idézhetjük Tánzos Vilmos megállapítását is: „Úgy tűnik, hogy ezek az imaszövegek, a középkorban egyházi irányítás alatt állottak, sőt az egyház szellemi-ideológiai fegyvertárához tartoztak. A kijelentés további bizonyítéka, hogy a középkori eredetű, apokrif és liturgikus imaszövegekben nemcsak egyházi dogmákat, hanem e tantételekre vonatkozó elvont, teológiai-filozófiai fogalmakat is találunk, amelyek semmiképpen nem lehetnek népi eredetűek.”²⁹

Erdélyi Zsuzsanna emellett egy már a középkorban meglévő autochtón, orális népi imahagyomány meglétét is hangsúlyozta, amely feltehetően az orális kultúrában már korábban is meglehetett, mint ahogy egyesek rögzítették őket. Elképzelése szerint terjedésüket, fennmaradásukat talán a vándorló énekmondók tevékenységéhez lehet kapcsolni.³⁰ Burke modelljébe kapaszkodva³¹ azonban érdemes lehet itt az egyszerű emberek között szolgáló papságot, vagy akár a kolostorok apácáit, szerzeteseit is említenünk, akiknek vallásossága, illetve az általuk, a magánáhitatban használt lelkiségi szövegek nem sokban térhettek el a hívekétől. Ezt támasztják alá Lázs Sándornak, a 15–16. századi apácaműveltség-ről szóló megállapításai: „E szövegekben számos olyan, a népi vallásosságra jellemző hiedelem található, amelyeket a vallásos ember ma már elutasítana. A magaskultúra nem vált el a népitől. Ez az állítás nem elsősorban a közösségi, hanem inkább a magánolvasmányokra érvényes. [...] Valószínű, hogy a nővérek

²⁸ *Uo.*, 85.

²⁹ TÁNCZOS, *Csapdosó angyal...*, 7. jz. i. m., 257.

³⁰ ERDÉLYI, *Aki ezt...*, 4. jz. i. m., 84–85.

³¹ Burke véleménye szerint: „Ez volt az a korszak, melyben a plébániák papjai (akik még nem szemináriumokban tanultak) és a hívek közt még nem volt túl nagy a kulturális távolság. Ha volt nagyobb megosztottság a katolicizmuson belül, az nem a felsőbb osztályok és a nép, még kevésbé a papság és a nép között volt, hanem a skolasztikus teológusok és mindenki más között, mivel a teológusok nyelvezete, okfejtése annyira szakszerű volt, hogy azt csak egyetemen lehetett megtanulni. BURKE, *A populáris kultúra...*, 3. jz. i. m., 367.

– miképpen más szerzetesi közösségek vagy székesegyházi testületek? – a liturgián kívül kegyes jeleneteket, devóciós játékokat adtak elő a karácsonyi vagy húsvéti ünnepkör idején, olyan devóciós cselekedeteket is gyakorolhattak, mint a betlehemállítás, a kis Jézus imádása, akár pólyázása.³² Bizonyára tehát az egyháziak is ugyanúgy formálták ezt a ma már nem bizonyítható, csak feltételezett órális hagyományt, mint a laikus hívők.

A középkori egyházi és kolostori imahagyomány továbbadása, átformálása

Bizonyíthatóan adott tehát egy írott, az egyházi elithez kötődő, a kolostorok falai között különösen is élő hivatalos vallásos imaszöveg-hagyomány, amelyről azt feltételezzük, hogy lassan és fokozatosan kikerült az egyháziak, sőt a laikusok szélesebb körébe is. Több szerző is felhívta a figyelmet ezzel kapcsolatban a szövegek kézírásos másolására.³³ A másolás mellett az imák nyomtatott művekben való megjelenése is segítette a fennmaradást. Így egyes imák, illetve annak töredékei, variánsai, motívumai olyan újabb vallásos művekben bukkantak fel, melyek már nem feltétlenül csak az egyháziak szűk körében kerültek használatba, hanem nyomtatásuk és többszöri újrakiadásuk során sokkal szélesebb társadalmi közeghez is eljutottak. Beépültek a 17–18. századi szerzetesi iskolák *misztérium-játékaiba*,³⁴ megjelentek bizonyos népszerű *imakönyvekben*,³⁵ így például: *Útitárs*

³² LÁZS, *Apácaműveltség...*, 24. jz. i. m., 101–103.

³³ DÖMÖTÖR, HAADER, „*Halandó, ezeket...*”, 23. jz. i. m., 6; LÁZS, *Apácaműveltség...*, 24. jz. i. m., 116–120.

³⁴ Így például az Erdélyi Zsuzsanna gyűjteményében 65. 66. 67. 72. 73-es számmal szereplő imák esetében is kimutathatóak párhuzamok bizonyos iskoladramák szövegeivel. Erről bővebben lásd ERDÉLYI, *Hegyet hágék...*, 8. jz. i. m., 277–283, 294–298; MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdramák forrásai, művelődés- és lelkiélettörténeti háttere*, Piliscsaba–Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Magyarok Nagyszonya Ferences Rendtartomány, 2009 (Fontes historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria – Magyar Ferences Források, 5), 261–262, 285, 288.

³⁵ Szent Rókus-, a Szent Rozália- és a Szent Brigitta-ima (213-as, 214-es és 218-as számú ima Erdélyi Zsuzsanna gyűjteményében). Így a Szent Rókus-ima a *Lelki paradicsom* imakönyvben bukkan fel. A Rozália-ima az 1674-es Szegedi Lénárd-féle *Cantus catholicus*-ben jelent meg először ének formájában, innen került alapos átdolgozás után a *Lelki fegyverház* imakönyvbe. Erről bővebben lásd ERDÉLYI, *Hegyet hágék...*, 8. jz. i. m., 630–634, 641–643. A német domonkos nővérek nyomán a *Gömöry-kódex*-be került Szent Brigitta-ima a *Lelki fegyverház*, a *Lelki paradicsom*, a *Liliom kertecske*, a *Dőry énekeskönyv*, *Albert István*

(1639), *Liliom kertecske* (1675), *Mennyei követek* (1681), *Lelki fegyverbáz* (1693), *Lelki paradicsom* (1700), *Jó illatú rózsás kert* (1703), *Arany Korona* (1719), a *Két atyafi szent szűz*ek (1737), a *Mindenkor magával hordozandó lelki kincs* (1764), amelyek több esetben még a 19. században is újabb és újabb kiadásokat értek meg.³⁶ Az imakönyvek mellett egyes *vallásos népkönyvekben*, mint például a 20. század első feléig népszerű és rengeteg kiadást megért *Makula nélkül való tiükör* (1712) című kiadványban is felbukkannak szöveges párhuzamok, illetve motívumbeli egyezések.³⁷ Ezek az egyházi értelmiségiek, szerzetesek kezéből kikerülő művek teremtettek kapcsolatot a vallási kultúra dichotóm modelljében. Megőrizték és hozzáférhetővé tették a laikus vallásgyakorlók számára is azt az imarepertoárt, amely hosszú ideig az egyházi kötelékben élők között volt használatban.

A katolikus egyház tehát igyekezett a nép felé közvetíteni a különböző áhítatirodalmi szövegeken keresztül tanítását és minden bizonnyal megvalósult egy sikeres adaptáció is, hiszen ennek nyomait megőrizte a szájhagyomány. Ennek okát egyrészt a 16. század második felében (a törökidulástól kevésbé érintett országrészekben) meginduló katolikus megújulási törekvésekben kereshetjük, amelyek afelé hatottak, hogy támogassák az egyszerű hívek vallási buzgóságát. A

énekeskönyve és még számos könyvben is megjelenik, sőt egészen napjainkig használatban van. Erről bővebben lásd IANCU Laura, *A Brigitta ima = Lelkiségek, lelkiségi mozgalmak Magyarországon és Kelet-Közép Európában: Spirituality and spiritual movements in Hungary and Eastern Central Europe*, szerk. BARNA Gábor, POVEDÁK Kinga, Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2014, 242–254. Az *Arany Korona* imakönyv is több ima fennmaradását biztosította, erről lásd FRAUHAMMER Krisztina, *Pongrátz Eszter Arany Koronája és „bordalékai” a népi vallásosságban* = F. K., *Imák és olvasatok: Imakönyvek a 19–20. századi Magyarországon*, szerk. KERÉKES Ibolya, Szeged, MTA–SZTE Vallási Kultúrákutató Csoport, 2019, 165–175.

³⁶ A *Liliom kertecske* imakönyv 1675-től 1819-ig 15 alkalommal jelent meg, a *Lelki fegyverbáz* imakönyv 1856-ig 12 kiadást ért meg, az *Arany Korona* 1911-ig 38 alkalommal jelent meg, a *Két atyafi szent szűz*ek című imakönyv az 1681-ben megjelent, majd utána kétszer kiadott *Mennyei követek* imakönyv újabb kiadása. 1737-től már *Két atyafi szent szűz*ek néven jelent meg 1876-ig, 32 alkalommal. 1845-ben újra készült a *Mennyei követek*ből egy teljes szövegű utánnyomás, ezúttal *Illatozó Kis Rózsás Kert* címmel, amely kisebb cím módosítások után a *Jó illatú kis rózsás kert* címen még 15 alkalommal megjelent, egészen 1911-ig. A *Mindenkor magával hordozandó lelki kincs* imakönyv 1719-es első kiadása után még tíz kiadás követte 1859-ig.

³⁷ A Brigitta imában szereplő Krisztus kinszenvedéseinek számadatai például a *Makula* szövegével mutatnak legteljesebb azonosságot.

fennmaradás másik okát az imák témájában kereshetjük. A Krisztus halála, annak passiószerű sűrített előadása, olykor egy-egy apokrif részlettel, párbeszédesez dramatizált résszel színesítve; Mária anyai gyászának epikus-dramatikus megjelenítése, amely a vallásos színjátszást idézheti; a mindezekhez társuló lírai elemek (Mária siralma, Péter, Mária Magdolna siralma, Mária élettörténetének epizódjai) azonosulásra, behelyezkedésre, együtt sírásra, az egyéni érzelmek kifejezésére adtak lehetőséget.

A sikeres adaptációhoz és hagyományozódáshoz hozzájárulhattak még az imák hatásosságához kapcsolt elképzelések, amiket az archaikus imák záradék része őrzött meg. Ezek nyomatékot adtak a szövegnek, hathatossá tették azokat, hiszen a meghatározott feltétek között elmondott imák gyógyulást, kegyelmeket, bűnbocsánatot, sőt üdvözülést is ígértek. Mindezeket az ígéretek Isten, Krisztus, Mária, egy apostol vagy evangélista, azaz az égiek hitelesítették. Míg azonban egyik részről ezek a szövegrészek elősegítették a fennmaradást, másik részről már a 16–17. századi vallási viták során – elsősorban protestáns részről – kritika is érte őket. Így például Bornemisza Péter evangélikus lelkész 1578-as *Ördögi kísértetekről* című művében nyolc olyan gyógyító imát is közölt, amelyet egy Lethenyi Pál nevű lelkipásztor barátjától hallott. A papnak egy asszony mondta el a szövegeket, amelyek több ponton is kapcsolatot mutatnak a 20. században gyűjtött archaikus imák szövegével.³⁸

Itt kell felhívunk a figyelmet arra a szintén történelmi tényre is, hogy a 16–17. század során egyfajta vallási szükségállapot állt be,³⁹ ugyanis a „török megszállta, jórészt protestáns prédikátorok uralta országban megváltoztak a vallási élet liturgikus-paraliturgikus alkalmi/feltételei, sok helyen meg is szűntek. Néhol csak laikus lelki vezetők (licentiátusok), vagy egyfajta vallási önellátás működött, ami tárolta az egykori szent alkalmak anyagát, a középkori ferences hagyomány megalapozta népi liturgia szövegeit”.⁴⁰ Ilyen viszonyok között természetesen semmiféle ellenőrzés nem érvényesülhetett, és ahogy Erdélyi Zsuzsanna fogalmaz: „Így csapódhattak az ének- és imaszövegekhez sokszor olyan, hitbéli szempontból kétes és kétséges elemek, amelyek miatt ezeket az imádsá-

³⁸ Ezek az imák Erdélyi Zsuzsanna gyűjteményében a 4-es, 8-as, 9-es számmal jelöltek, ERDÉLYI, *Hegyet hágék...*, 8. jz. i. m., 106–109, 120–123.

³⁹ ERDÉLYI, *Aki ezt...*, 4. jz. i. m., 87.

⁴⁰ Uo., 86.

gokat végső formájukban az egyház – ha tudomást szerzett róluk – nem fogadhatta el.”⁴¹ Mindezek a kritikák tovább vezetnek minket az imák recepciótörténetében.

Az elit kivonulása

Ahogy Burke rámutat, az elit időközönként kivonult a kultúra széles társadalmi rétegek által használt tereiből, idejét múltnak, már nem érvényesnek tartva azt. Nyilvánvalóan ez nem egyik évről a másikra történik, nem is mindenütt ugyanolyan tempóban. Mindig egy hosszú folyamat eredménye. A fentebb már idézett 16. századi Bornemisza-bírálat is jól rávilágít erre, illetve arra a tényre, hogy először protestáns oldalról érkeztek komolyabb kifogások az imák tartalmát illetően. Katolikus részről a felvilágosodás racionalizmusának terjedése hozott határozott és látványos megújulást a lelkeségi irodalom, így az imakönyvek, imádságok szövegezésében.

Babonaságnak kell tartani az olyan dolgot is, mely bizonyosan hasznot és fogamatosságot ígér. Ilyenek amaz írások, cédulák, imádságok, melyeket fegyver, tűz, víz és hirtelen halál ellen hordoztatnak. Ilyen amaz írás, melyen a boldogságos Szűz álma s Krisztussal való beszélgetése van megírva. Ennek hordozása vagy háznál való tartása ígéri elsőben: hogy ha annyi bűne léssen is az embernek, mint a tenger fővénye, fáknak levele, mezőknek fűszálai, mégis megbocssáttatnak néki.⁴²

A fenti szövegrészlet Nagy Ferenc törökszentmiklósi plébános 1767-es *Az egy igaz, és boldogító hitnek elei* című könyvéből származik. A könyv címlapján a szerző pontosan megnevezi pártfogóját, a teológiai racionalizmusáról ismert Eszterházy Károly egri püspököt.⁴³ Ő az, aki az 1797–98-ban kiadott *Egyházi énekes könyv* (Eger, Püspöki betűkkel) kiadása felett is bábáskodott. 1775-ben felhívást adott ki, énekek gyűjtésére és megbízta Szentmihályi Mihály tarnamérai,

⁴¹ *Uo.*, 87.

⁴² NAGY Ferentz, *Az egy igaz, és boldogító hitnek elei [...]*, Eger, Püspöki Oskola betűivel, 1771, 123–124.

⁴³ Gróf Eszterházy Károly (1725–1799) 1759 és 1761 között váci, majd 1761-től haláláig egri püspök. Lásd: SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, II, Budapest, 1893, 1452–1454.

majd boconádi plébánost, később egri kanonokot.⁴⁴ Ösztönzésére két évtizeden át folyt a szövegek korrigálása, szelektálása, ellenőrzése. „A püspök szinte kínosan ügyelt arra, hogy csak kanonizált textusok kerüljenek be a kiadandó anyagba, amely végül egy negyedszázados erőfeszítés eredményeként jelent meg. Ez a közismert purista törekvés a liturgikus szövegeken túl hatással lehetett a paraliturgikus devóciós szokások és imák alakulására is. [...] minden területen igyekezett a népi kegyességi szokásokat az egységes római rituálé előírásainak megfelelően szabályozni. Ezt szolgálták erősen szorgalmazott egyházlátogatási útjai, s az ott szerzett tapasztalatai alapján hozott intézkedései. A legitim és apokrif vallási gyakorlat kettősségét a püspök minden módon meg kívánta szüntetni, legalábbis a köztük lévő különbséget csökkenteni szándékozott. Többek között e törekvések jegyében bízta meg” – írja tanulmányában Bitskey István.⁴⁵

Az áhítatot szolgáló szövegek szigorú kontrollját kívánta szolgálni Nagy Ferenc munkájának idézett fejezete is, hiszen ebben több pontban is foglalkozott a babonásnak tartott imádságok tiltásával. Nem egyedül Nagy Ferenc művében volt tetten érhető a 18–19. század fordulójának határozott kritikája. Több pap is tollat ragadott, melyből könyvek, prédikációk születtek.⁴⁶ A küzdelem azonban nemcsak a szószékeken és népnevelő könyvek kiadásával valósult meg, hanem a kegyességi irodalom megújítása által is. Egyrészt a kor igényeinek megfelelő, új tartalommal szerkesztett imakönyveket jelentettek meg. Bennük már nem pusztán gyönyörködtető, vigasztaló imákat találhatunk, amelyek szavakba öntötték az ember Isten felé kinyilvánított óhaját és panaszát, hanem egyre gyakrabban tanácsadó, pedagógiai jellegű, a hívek erkölcsösségét és erényeit szabályozó ima- és elmélkedésszövegeket is. Ezekben leginkább az észszerű, az értelmén és meggyőződésen alapuló, a mindennapi életben is megragadható hit került előtérbe.

⁴⁴ Az énekeskönyvről bővebben lásd SZÁDOCZKI Vera, *Szentmihályi Mihály Egyházi énekeskönyvének kézíratai = Litteris vincimur*, szerk. BOROS István, TAKÁCS László, Budapest, Szent István Társulat, 2018, 227–244.

⁴⁵ BITSKEY István, *Egy archaikus népi ima szövegváltozata Egerből = Imádságos asszony, Erdélyi Zsuzsanna köszöntése*, szerk. CZÖVEK Judit, Budapest, Európai Folklór Intézet, 2003, 105–113, 110–111.

⁴⁶ FÁBIÁN József, *Természeti tudomány a köznépnek: A babonáságnak orvoslására és a köznép közzéül való kiirtására*, Veszprém, Számmer Mihály betűivel, 1803; PUCZ Antal, *A babonának és az ő sokféle nemeinek rövid elő adása...*, Esztergom, Beimel József, 1822; BUDAI Pál, *A' köznép babonái és balvélekedései ellen való prédikációk, Nagyhajom 1811–1824*, közreadja SZACSVAY Éva, SZALÁNSZKI Edit, Budapest, PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan, 2005 (Fontes Ethnologiae Hungaricae, 1).

Jól szemléltetik ezt az olyan új fejezetek, mint *Intelmek, Lelki életre segítő imádságok és gondolatok, Erényvirágok, A keresztény jellem, Tanítások, Oktatások*. A címek utalnak arra is, hogy a szövegekben hangsúlyos szerepet kapott a vallásba integrált hétköznapi morál, ami az egyén személyes felelősségvállalását hangsúlyozta.⁴⁷ Mind ezen átalakulásokkal párhuzamosan a 19. század második felétől az is kimutatható, hogy célzottan egyes társadalmi csoportokat megszólítva (nők, lányok, tanuló ifjúság, anyák, katonák, özvegyek, művelt katolikusok) állították össze a korszerű imakönyveket. A címekben szereplő *művelt katolikusoknak*, illetve *keresztény ifjaknak* megjelölések pedig arra mutatnak, hogy a könyvek célközönsége is elsősorban a városi iskolákban tanuló, olvasni tudó, iskolázott városi közönség volt.

Másrészt – többnyire a 19. század első évtizedeiben – átdolgozták a barokkban kedvelt, és utána is használatban maradt népszerű imakönyveket, így például az *Arany Koronát*, a *Két atyafi szent szűzeket*, a *Mindenkor magával hordozandó lelki kincs*, a *Jó illatú rózsás kert* és a *Lelki fegyverház* című közismert munkákat, valamint a *Makula nélkül való tükör* című híres népkönyvet is.⁴⁸ Így például az *Arany Korona* imakönyvből kimaradtak egyes hathatós imák, és nem találjuk már bennük a szenteltvíz és a kereszt ördögűző hatását megerősítő csodatörténeteket sem. A *Két atyafi szent szűzek* (korábban *Len kötelecske* és *Memyei követek* című) imakönyvből kimaradtak az égi eredetre utaló ima felvezetők és a Szent Mechtild és Gert-rúd látomásairól szóló leírások. A *Mindenkor magával hordozandó kincs* imakönyvből elhagyták a *Szent Bernárdhoz boldog kimúlásért való nyolcz versei, avagy lövöldöző imádságait*; a Szent Borbála mártírhoz boldog kimúlásért való imát; Szent Antal dicséretéről és tisztességéről való imák elé nyomtatott, az imák hathatóságát igazoló csodatörténeteket; és a Jézus kínszenvedését számadatokkal megjelölt, Brigitta imaként ismert imát.⁴⁹

Azt láthatjuk tehát, amire Burke is többször utal, igaz nem imádságok, hanem általános kulturális jelenségek kapcsán, hogy „Európa történetében az elit egy csoportja számos alkalommal megpróbálta megreformálni a populáris kultúrát; más szavakkal, egyrészt elnyomni azokat a magatartásformákat vagy eszméket,

⁴⁷ Rainer BENDEL, *Liturgie, Predigt und Gebet = Handbuch der Religionsgeschichte im deutschsprachigen Raum, 1750–1900*, V, hrsg. Peter DIENZELBACHER, Paderborn, Schöningh, 2007, 115.

⁴⁸ Az első alkalommal 1712-ben kiadott Jézus-életrajzot 1805-ben dolgozta át Fejér György kanonok, és ő volt az átdolgozója a *Lelki fegyverház* imakönyvnek is 1808-ban.

⁴⁹ FRAUHAMMER Krisztina, *Babonás imádságok, racionalizált imakönyvek* = F. K., *Imák és olvasatok...*, 35. jz. i. m., 151–165.

amelyeket bomlasztónak, erkölcstelennek vagy egyszerűen »faragatlannak« ítélt, másrészt alternatív kultúrával, új hagyománnyal igyekezett ezeket felváltani.⁵⁰ Itt Eric Hobsbawm híres *kitalált hagyomány* fogalma juthat eszünkbe.⁵¹ E szándékosan paradox kifejezés hasznos figyelmeztetés arra, hogy a kulturális változás nem mindig fokozatos, vagy ami azt illeti, érdek nélküli.⁵² Burke felhívja a figyelmet arra is, hogy a „hagyományalkotás” szó alapján nem kell azt feltételeznünk, hogy az elitnek hatalma van kedve szerint alakítani a társadalom alsóbb rétegeinek kultúráját. Az európai populáris kultúra története azt mutatja, hogy a közönséges emberek gyakran képesek voltak ellenállni a megreformálásukra irányuló kísérleteknek.⁵³ Az imádságok, imakönyvek kapcsán is sok esetben ezt látjuk, sokak ragaszkodtak az érzelmekkel átítatott, hathatósan tartott imaszövegeikhez. Így az imakönyvek modernizálásával, a babonásnak tartott tartalmak „kigyomlálásával” nem tűntek el teljesen ezek a tartalmak, pusztán társadalmi rétegük szűkült össze, a falusi, kevésbé iskolázott rétegekbe szorultak. Itt megőrizte őket az orális, és még a 20. század során gyűjtött archaikus imaszövegekben és ráolvasókban is rendre visszaköszönnék, részben szó szerint, részben csak motívumként, roncsolt vagy töredezett formában.⁵⁴

Ezekon kívül – természetesen nem függetlenül a korszakban tapasztalható nagymértékű könyvkiadói és nyomdászati konjunktúrától – nagy lendületet kapott a ponyvanyomtatványok, hathatós imákat tartalmazó imalapocskák és szent levelek nyomtatása, amelyben szintén helyet kaptak egyes, ma archaikus imaként ismert szövegek. Ezzel párhuzamosan pedig feltehetően a 19–20. századi új vagy megújított imaszövegeket tartalmazó imakönyveket is használatba vették, immár nemcsak a városi, egyházi iskolákba járó művelt katolikusok, hanem szélesebb társadalmi rétegek is.⁵⁵ Erre, és az új szövegek sikeres befogadására utalnak a

⁵⁰ BURKE, *A populáris kultúra...*, 3. jz. i. m., 364.

⁵¹ ERIC HOBSBAWM, *Tömeges hagyománytermelés: Európa 1870–1914 = Hagyomány és hagyományalkotás, Tanulmánygyűjtemény*, szerk. HOFER Tamás, NIEDERMÜLLER Péter, Budapest, MTA Néprajzi Intézet, 1987 (Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák, 1), 127–197.

⁵² BURKE, *A populáris kultúra...*, 3. jz. i. m., 364.

⁵³ *Uo.*, 365.

⁵⁴ FRAUHAMMER, *Pongráz Eszter ...*, 35. jz. i. m., 165–175.

⁵⁵ Bejegyzésekből, újsághirdetésekből tudjuk, hogy az imakönyvek kedvelt elsőáldozói, bérmentési, születésnap, karácsonyi és búcsús ajándékok, emléktárgyak voltak.

könyvek kiadási számai, a sorozatos újrakiadásaiak.⁵⁶ Ugyancsak ezt az elképzelésünket erősítik azok a címlapbejegyzések és nyomtatott újsághirdetések, amelyekből kiderül, hogy az imakönyvek kedvelt elsőáldozási, bér málkozási, születésnap, karácsonyi és búcsús ajándékok voltak. Általuk újra találkoztak az egyház által felkínált szövegek a laikus gyakorlattal. A régi imák hagyománya pedig már csak az otthoni, egyéni, paraliturgikus gyakorlatokban, egy egyre szűkülő társadalmi közegben, az egyházi gyakorlat árnyékában élhetett tovább.

Kutatástörténeti kitérő

E helyütt érdemes egy folklór-kutatástörténeti kitérőt is tennünk. Miközben ugyanis zajlott a régi imakönyvek és imaszövegek „kivezetése”, és az újak „bevezetése” a hívők gyakorlatába, lassan formálódni kezdett egy új tudományterület, a folklorisztika. Az új kutatási irány azt tűzte a zászlajára, hogy összegyűjti az ősiséget, az eredetiséget, a nemzetit megjelenítő népi tudást. Figyelmét azonban a Grimm testvérek nyomán etalonná váló nemzeti mitológia (ősvallás) töredékeinek összegyűjtögetése és a népköltészet foglalta le. A falvak parasztságának vallásos élete, és az abban konzervált évszázados művelődés- és kegyességtörténeti „hordalékok” elkerülték figyelmét, ahogy arra 1936-ban Bálint Sándor figyelmeztetett: „Az eddigi néprajzi gyűjtés és kutatás általában mindig téves, vagy legalábbis indokolatlan előfeltevésekből indult ki. Vizsgálódásaiban a magyar ősvallás messze délibábjait kergette. Értelmező kísérleteiben – sokszor pozitívista elfogultságból is – csak végső szükségben fordult az egyházi tradícióhoz.

⁵⁶ Példaként említhető Pázmány Péter *Keresztyéni Imádságos Könyve*, mely 1606-tól 1885-ig 27, Pongrácz Eszter *Arany koronája*, mely 1719 és 1911 között 38, Ujfalusi Judit sokat olvasott népkönyve, a *Makula nélkül való tükkör*, amely 1712 és 1904 között 18 kiadást élt meg. Néhány 19. századi imakönyv esetében ismerjük az egyes kiadások példányszámait is, ezek szintén a tömeges használatra utalnak. Így tudjuk például, hogy Tárkányi Béla nagyon népszerű *Lelki mannáját* 244 000 példányban, *Vezérszavát* 21 000 példányban, Nogall János *Vezérszavát a legfőbb Oltárszentség imádságára* című könyvét 119 000, Soós István *Liliomfűzér* című elsőáldozási imakönyvét 24 000 példányban, Dr. Walter Gyula *A Boldogságos Szűz tiszteletére* című imakönyvét az 5. kiadásakor már több, mint húszezer példányban adták ki. Az adatok forrásairól lásd: FRAUHAMMER Krisztina, *Olvasva imádkozni, imádkozva olvasni: Az imakönyv helye az olvasmányok között a 18–20. században* = F. K., *Imák és olvasatok...*, 35. jz. i. m., 29–37.

Ez a makacs elfogultság magyarázza egyébként azt is, hogy a néplelet tárgyait már alaposan felkutatták, de a néplelek vizsgálatától, amely lényege szerint vallásos jellegű – ma is meglehetősen húzódoznak. Így aztán a vallási néprajz még napjainkban is mostoha gyermeke mind a céhbeli etnográfának, mind pedig az egyházi tudományosságnak.” Bálint Sándor szavaiból egyértelműen kicseng az a hiányérzet, amely a vallásos néplelet jelenségeinek kutatása miatt volt benne. *Népiünk imádságai* című írásában célzottan az imádságok kutatása okán is beszél erről: „A katolikus magyar nép imádságaival rendszeresen még nem foglalkozott senki sem. [...] Az adatközlések hiányosak, a gyűjtők inkább az érdekességet, nem pedig a teljességet tartották szem előtt.”⁵⁷ Valóban, a korszak kutatóinak figyelmét elkerülték ezek a szövegek. Egyedül Kálmány Lajos volt az, aki *Imádságok és ráolvasók* fejezetcím alatt nyomtatásban is közöl ilyen imaszövegeket.⁵⁸ Horváth István történész 1805-ből jegyzett fel egy szöveget „haszontalan szószaporítású imádságnak” nevezve azt.⁵⁹ Érdekességként, babonaságként kezelték a szövegeket, ezért célzott gyűjtést nem szorgalmazott a korabeli folklorisztika. Így csak meghökkentően későn, az 1960-as évek végén kezdődött meg gyűjtésük Erdélyi Zsuzsannának köszönhetően. Bálint Sándor után ő az első, aki felismeri ezek vallás-, liturgia-, irodalom- és művelődéstörténeti értékét. Elgondolkodtató azonban, hogy ez a „mellőzöttség” nem járult-e hozzá ahhoz, hogy ez a 19–20. században többnyire orálisan, a magánáhitatban élő hagyomány érintetlen maradt? Elkerülve a nyomtatott gyűjteményekbe rendezést, kevésbé vált láthatóvá az egyháziak számára, és szabadon tudott generációról generációra hagyományozódni.

Egzotikumvá válás

Míg az orális imagyakorlatokra nem volt hatása az egyházak képviselőinek, addig a nyomtatott médiumokon terjedő imaszöveg kínálatát mederbe tudták terelni az illetékesek. Egy erre tett kísérlet volt az egyház részéről az, amikor az egyetemes katolikus egyház kodifikálta viszonyát a vallásos nyomtatványokkal kapcsolatban. Az 1910-es évek végétől ugyanis a vallásos ponyvanyomtatványok és

⁵⁷ BÁLINT, *Népiünk imádságai...*, 6. jz. i. m., 19.

⁵⁸ KÁLMÁNY Lajos, *Szeged vidéke népköltése* = K. L., *Szeged népe*, III, Szeged, Bába Sándor Könyvsajtóján, 1891, 146–159.

⁵⁹ Idézi: ERDÉLYI, *Aki ezt...*, 4. jz. i. m., 50.

kiadásuk helyzetét alapvetően befolyásolta, hogy 1918-ban hatályba lépett a *Codex Iuris Canonici*, a latin nyelvű egyetemes egyházi törvénykönyv, amely külön fejezetcímmel ellátva foglalkozott a vallási élettel kapcsolatos, előzetes cenzúra nélküli nyomtatványok tilalmazásával. Mindezen intézkedések hatására lassú visszaszorulás következett be a nyomtatott ponyvák kiadásában és eladásában, ugyanakkor megjelentek a zugkiadások, a házi, kézzel írott imakönyvek és -lapok, sőt a régi ponyvák összevarrásából készítettek füzetek is. Ám az oralitás, még ha ez az imák társadalmi bázisának további szűkülésével járt is, továbbra is „vitte tovább ezt a hagyományt.” Az egyre szűkülő befogadó közegre Erdélyi Zsuzsanna is felhívta a figyelmet: „Szemünk láttára alakul át a paraszti társadalom: módosul, változik, megújul gondolati, lelki formája. A napjainkban lezajló hagyomány és életforma változással törvényszerűen együtt jár a szemléletváltás „tudaállomány” átrendeződése.⁶⁰

Az archaikus imaanyag így vált *egzotikum*má és az elit (nem elsősorban az egyházi, sokkal inkább a tudomány képviselői) immár megmentendő értéként fordult feléjük. Felfedezték bennük az évszázadok alatt egymásra rakódott egyházi gyakorlat laicizálódott képzeteit, gyűjteményekbe rendezték őket, így ma már mindenki számára hozzáférhető nyomtatott kiadványokban olvashatóak. Sőt, előadói estek, professzionális előadók zenei feldolgozásai révén újra bekerültek a kultúra hivatalos/magas regisztereibe.⁶¹ Itt azonban egy teljesen más jellegű befogadási folyamat részévé váltak, hiszen nem történt meg az imák újjáéledése az imádkozás praxisában. Művelődés-, irodalom- és egyháztörténeti emlékké, szellemi örökséggé váltak és közben átadták helyüket olyan új típusú imádkozási gyakorlatoknak és fórumoknak, amelyek ki tudják elégíteni a mai kor széles társadalmi rétegeinek az igényeit. Azt látjuk, hogy egy újfajta önellátás indult meg, melynek legfőbb terepe az internet, annak imaküldő, imamegosztó, hangos ima oldalai, képes, zenés elmélkedés prezentációi.

⁶⁰ ERDÉLYI, *Hegyet hágék ...*, 8. jz. i. m., 17.

⁶¹ A teljesség igénye nélkül két példát említek itt. 1994-ben jelent meg a *Boldogszöny Anyánk – Archaikus népi imák, Mária-énekek Erdélyi Zsuzsanna gyűjtéseiből* című CD, Jancsó Adrienn, Török Erzsébet és Mosóczy Miklós közreműködésével a Hungaroton lemezkiadó jóvoltából. 2017-ben Móri Péter és barátai tartottak előadói estet *Föl is föltekintve* címmel megzenésített archaikus imákból Esztergomban.

G. ETÉNYI NÓRA

Imák, harangzúgás és hálaadás

A visszafoglaló háború magyarországi eseményeinek egyházi ünneplései egy 17. századi ulmi krónikában

Az Oszmán Birodalom gyors európai terjeszkedésének időszakában a törökellenes imák és prédikációk fontos identitásképző szerepet játszottak a kora újkori Európában.¹ A III. Callixtus pápa (1455–1458) által 1456. június 29-től elrendelt, majd VI. Sándor (1492–1503) által 1500 augusztusában megerősített imádkozás és harangozás kötelezettsége a társadalom legszélesebb rétegei számára a kereszténység közös ügyeként jelenítette meg az „ősellenséggel” szembeni küzdelmet.² Míg III. Callixtus délután három óra és az esti ima között határozta meg a török elleni harangozás idejét, addig VI. Sándor még inkább a mindennapi élet középpontjába állítva, délre tette át az *Angyali üdvözlét* és az *Úr imádságának* háromszori elmondásához kötött harangozást.³ Az 1543-as kölni katekizmus a Szűz Máriához való fohászkodást ajánlotta török hadjáratok idején.⁴

¹ Kutatásaimhoz köszönöm az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Tematikus Kiválósági Program „Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció” című pályázatának támogatását.

² Karl Otmar Freiherr von ARETIN, *Die Türkenkriege als Traditionselement des katholischen Europa = Tradition, Norm, Innovation: Soziales und literarisches Traditionsverhalten in der Frühzeit der deutschen Aufklärung*, hrsg. Wilfried BARNER, Elisabeth MÜLLER-LUCKNER, München, Oldenbourg, 1989, 23–24.

³ VECSEY Lajos, *Bulla orationum et Pulsatio meridina: Az imádságok bullája és a déli harangzó*, Appenzell in Helvetiae, 1955, 15–16, 54; VISY Zsolt, *Adatok az 1456 és 1526 közötti török–magyar kapcsolatok megítéléséhez*, PONTES: A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve, 2020, 193–211; TÖRÖK József, *Nándorfehérvár pápája: III. Callixtus; ÉRSZEGI Géza, Délben első ízben harangoztak imára a török ellen, ahogy azt III. Callixtus pápa elrendelte = A déli harangzó Magyarországon és a nagyvilágban: The Noon Bell in Hungary and the World*, szerk. VISY Zsolt, Budapest, Zrínyi Média, 2011, 38–42; 66–70; R. VÁRKONYI Ágnes, *Akiért a harang szól: 1456 és 1956 emlékezete*, A Hadtörténeti Múzeum Értesítője, 2005, 11–25.

⁴ VECSEY, *Bulla orationum...*, 3. jz. i. m., 54.

Martin Luther kinyomtatott prédikációi nyomán, az 1540-es évekre gyorsan kialakult az evangélikus közösségek török vonatkozású imádkozási és prédikációs gyakorlata is.⁵ Bécs 1529-es ostroma után, majd Buda 1541-es török kézre kerülését követően, Luther kezdeti elfogadóbb attitűdjéhez képest, már kifejezetten oszmánellenes fellépést sürgető állásfoglalásai sokszor jelentek meg az újabb török offenzívák, s különösen a tizenötéves háború időszakában.⁶

Az 1542-es speyeri, 1566-os augsburgi, az 1594-es és 1598-as regensburgi birodalmi gyűlések artikulusai is kiemelték a török elleni egyházi prédikációk jelentőségét.⁷ A 16–17. századi török hadjáratok alkalmával aktualizálva, ismételten kiadott pápai bullák, mulatságokat tiltó, szolidaritást hirdető egyházi körlevelek, császári, fejedelmi pátensek, városi dekrétumok és nyomtatott imák bizonyítják az egyház intenzív közösségteremtő szerepvállalását a Német-római Birodalom török elleni küzdelemében.⁸

Törökellenes imák és prédikációk a visszafoglaló háború idején a birodalmi városokban

⁵ A *Tarts meg, Urunk, szent igédben...* korált Luther 1541-ben írta, első kiadása *Ein Kinderlied, zu singen wider die zween Erbsfeinde Christi und seiner heiligen Kirchen den Papst und Türcken...* alcímmel jelent meg. Harry OELKE, „Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort und steur des Papsts und Türken Mord...”: *Ein Kinderlied Luthers im Medienereignis Reformation*, *Lutherjahrbuch*, 75(2008), 141–168; Johannes EHMANN, *Luther/Türken und Islam: Eine Untersuchung zum Türken- und Islambild Martin Luthers (1515–1546)*, [Gütersloh], Gütersloher Verlagshaus, 2008; CSEPREGI Zoltán, *Luther és a törökök*, *Lelkipásztor* 92(2017/8–9), 326–327; Martin LUTHER, *A török elleni háború (1529), Táborigyűlési prédikáció a török ellen (1529), A törökök vallása (1530), Intés a török ellen (1541) = Luther válogatott művei, IV: Felelőség a társadalomért*, szerk. CSEPREGI Zoltán, Budapest, Luther, 2019, 433–478, 479–514, 515–526, 667–671.

⁶ CSEPREGI Zoltán, *Szerkesztői előszó = Luther válogatott művei*, 4, 5. jz. i. m., 14–15.

⁷ Winfried SCHULZE, *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert: Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äusseren Bedrohung*, München, Duncker & Humblot GmbH, 1978; Martin WREDE, *Das Reich und seine Feinde: Politische Feinbilder in der Reichspatriotischen Publizistik zwischen Westfälischen Frieden und Siebenjährigen Krieg*, Mainz, Zabern, 2004; IMRE Mihály, *Magyarország panasza: A Querela Hungariae topozs a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth, 1995, 98–107, 125–143.

⁸ Friedrich ROTH, *Türkenglocke, Das ist Kurtze und einfeltige anleytung, Wie mand jetzo in vorsehender Gefahr der Christenheit von dem Türcken her rhübende in der Gemeine Gottes und ein taeglicher Christlicher Haussvatter in seiner Hausskirchen mit seinem Wib, Kondern und Gesinde den lieben Gott und Hülf und Errettung mit demütigem Gebett ersuchen sollen: Beneben einer Vemahnung zu wahrer Buss auss dem sechsten Capitel*, Erfurt, Amos, 1595.

Az 1680-as években, a Magyar Királyság hódoltsági területeinek visszafoglalása idején is rendszeresen megjelentek a török elleni imádkozás pátensei a Német-római Birodalomban, bár alkalmanként a normaszegésre is utalnak feljegyzések. A kölni érsekség területén található rolandswerthi (ma Nonnenwerth) bencés apácakolostor több évszázadon át vezetett krónikájába már az is bekerült 1683-ban, hogy a weslarni lelkész egyházi büntetést kapott, amiért nem tartotta meg az imnapokat,⁹ miközben Bécs török ostroma idején a kölni érsek többnapos bűnbánatot rendelt el, majd augusztus 29-én tízórás imát hirdetett ki.¹⁰ A kölni választófejedelmi ediktumok 1683. augusztus 2-ára és 23-ára búcsúnapot és imádkozást írtak elő, szeptember 27-ére pedig hálaadó prédikációt, melyet az apácák lelkiismeretesen követtek. A regensburgi birodalmi gyűlésekről küldött követjelentések és nyomtatott mellékleteik is sajátos szemléleti váltást tükröznek: a diplomáták nem a harangozást és az imák gyakorlatát követték kiemelt figyelemmel, hanem az elhangzott, majd ki is adott prédikációk török háborúra vonatkozó információközlő szerepét és reprezentációs értékét tartották számon.

Egyházi főméltóságok, jónevű szónokok 17. század végén kiadott prédikáció-gyűjteményei bizonyítják, hogy a szószekek érdemi ismereteket közvetítettek nagy csatákról, várostromokról a korabeli hallgató-, majd olvasóközönségnek a változások jelentőségének értékeléséhez is sokrétű értelmezési keretet kínálva. A nyomtatott prédikációs korpuszok főként döntéshozási színterekhez, segélycsapatokat küldő birodalmi városokhoz, a török elleni háborúban személyesen harcoló választófejedelmek udvaraihoz köthetőek. Az alkalmanként több politikai érdeket ötvöző prédikációk közérthetően képviselték a török elleni háború közös ügyét.

A sokrétű ismeretközlés és összetett reprezentáció finoman kidolgozott példája az evangélikus Johann Sigmund Stoltz (1640–1722) III. János György szász választófejedelem szerepét és segélycsapataink értékét dicsőítő Szent Mihály napi

⁹ Hans Joachim BEHR, Peter VEDDELER, *Északrajna–Vesztfália = Buda expugnata: Europa et Hungaria 1683–1718: A török kiűzésének levéltári forrásai*, szerk. BARISKA István, HARASZTI György, VARGA J. János, Budapest, BFL, 1986, II, 741–742.

¹⁰ Heinrich Roland FLOSS, *Das Kloster Rolandswerth bei Bonn: Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein insbesondere die alte Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek Köln*, XIX, Köln, [Heberle], 1868, 76–219.

prédikációja, melyet Buda 1686-os ostromának adatgazdag és reális képi összegzésével adott ki a rangos Hoffmann kiadó 1687-ben.¹¹ A Buda ostromát nem a bevett módon, a Duna felől, hanem a szász segélyhadak állásait jobban hangsúlyozó nyugati irányból szemléltető ábrázolás Justus von Nypoort és Johann Martin Lerch rézkarca és rézmetszete nyomán készült, amely alapján festette Franz Geffels a mantovai Palazzo Sordi dísztermének ostromképét is.¹² Buda visszafoglalásának ábrázolása egy valószínűleg Justus von Nypoort által készített 1687-ben kiadott kegyképen is megjelent.¹³

A korabeli metszet- és éremművészet központjában, Nürnbergben közzétett prédikáció nemcsak használta az országhatárokat gyorsan átlépő vizuális információ azonosulást segítő, közösségteremtő szerepét, hanem fel is hívta a figyelmet a török háborúhoz kapcsolódó összetett képi propaganda értékére és szimbolikus kommunikációjára. Johann Sigmund Stoltz prédikációja nyomtatott változatában négy oldalon keresztül mutatta be¹⁴ a három, III. János György szász választófejedelem által Bécs felmentésének ünneplésére veretett emblematiszűs érmét,¹⁵ valamint egy Buda visszafoglalására megrendelt emlékérmét.¹⁶

¹¹ Johann Sigmund STOLTZ, *Der Durchlauchtigsten Fürsten [...] Johann Georgen des Dritten Herzogen zu Sachsen [...] und Churfürsten [...] Ruhmwürdigste Gottseeligkeit über die durch Hülf und Beystand [...] Ihr Röm. Keyserlichen Majest. Leopoldi I. und Dero hohen Reichs-Alliierten glücklich eroberte... Haupt-Stadt Ofen in einem allgemeinen Lob- und Dank-Fest durch das ganze Churfürstentum [...] erwiesen*, Nürnberg, Johann Hofmann, 1687.

¹² RÓZSA György, *Neue Angaben zum Leben und Werke Justus van Nypoorts*, Nedelands Kunsthistorisch Jaarboek, 1972, 216–217; UÓ, *Budapest régi látképei: Alte Ansichten von Budapest 1493–1800*, Budapest, Új Művészeti, 1999², 72; Ulrich THIEME, Felix BECKER, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antiken bis zur Gegenwart*, XIII, Leipzig, [Verlag Wilhelm Engelmann], 1920, 334–335.

¹³ KNAPP Éva, RÓZSA György, *Buda visszafoglalása (1686. szeptember 22.) a bécsi Szent Család Társulat röplapján*, Magyar Könyvszemle, 2007, 214–216.

¹⁴ STOLTZ, *Der Durchlauchtigsten...*, 11. jz. i. m., 63–67.

¹⁵ III. János György egyik oldalán saját római viseletű sisakos mellképével, (En) Mars Saxonicus felirattal, hátlapján különböző emblémákkal és felirataiban is több változatban három mértében is veretett emlékérmét a kahlenbergi csatában vállalt szerepét megörökítve. G. HÉRI Vera, *A törökellenes háborúk emlékérméi: Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményi katalógusa*, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2009, 79–80, 150–151.

¹⁶ A prédikáció részletese és pontos éreleírása szerint az emlékérmék egyik oldalán Buda „eredeti szépségében”, háttérben a Dunával és Pesttel látható, felette Lipót császár babérkoszorús arcképe, melyet két angyal tart a keretben „Leopoldus Turcarum victor” felirattal, másik oldalán pedig tíz jelentős hadi esemény felismerhető alaprajza vagy látképe a budai vár észak felőli ábrázolása alatt „Vermehrer des Reichs” felirattal. Az

Stoltz a képi programot is értelmezte, a szász választófejedelem török háborúban való személyes helytállása mellett a birodalmi segélycsapatok és a választófejedelmek és a császár közötti szövetség értékét is hangsúlyozva, Buda visszafoglalása alkalmával pedig a Magyar Királyság értékeit emelte ki. A szász Marsként megjelenített választófejedelem politikai ambíciói mellett közérthetően jelent meg a közösségteremtés és vállalás értéke, a keresztény Európa, a Német-római Birodalom és az evangélikus egyházhoz tartozás tudatát együttesen formálva.

Stolz az egyházi elit tájékozottságát és sokrétű közvetítő szerepét képviselve, a közösségi hitélet elmélyítéséhez is finoman kidolgozott rítusokat nyújtott. A gondosan felépített hetvenötoldalas prédikációt sűrűn szőtték át zsolnáridézetek, a közösség számára megjegyezhetően többször is citálva, sok zsolná (a 16., 18., 24., 26., 94., 112., 126.) sorait több összefüggésben is értelmezve.

Balthasar Knellinger (1634–1696) a müncheni Szent Mihály jezsuita kollégium nagy műveltségű hitszónoka 1685. és 1688. között a Német-római Birodalom egyik meghatározó pénzügyi központjában, a trónörökös József római királlyá koronázására készülődő Augsburg főszékesegyházában tartotta nagyhatalmú prédikációit. Az 1690-es években végül négy kötetben, Münchenben, a bajor választófejedelmi rezidenciaközpontban kinyomtatott prédikációk egyszerre vonták meg az 1687-es év katonai és politikai mérlegét, beszámolva a hosszú blokád alatt tartott egri vár kapitulációs pontjairól és a gyermek József magyar királlyá koronázásáról.¹⁷ A második mohácsi csataként interpretált 1687. augusztus 12-i nagyharsányi csatára külön prédikációban reflektált Knellinger.¹⁸ József

érme nem utal III. János György megrendelésére, s a prédikáció leírásával szemben I. Lipót arcképe alatt nem Buda, hanem Bécs látható. A nürnbergi Lazarus Gottlieb Laffer (1663–1709) és az 1683–1712 között alkotó Georg Hautsch (1659–1745) műve, aki több variáns is készítették. G. HÉRI, *A törökellenes háborúk...*, 15. jz. i. m., 133 (274. tétel).

¹⁷ Balthasar KNELLINGER, *Predigten zu Zeit dess Türcken-Kriegs Von Anno 1683 In welchen das Christen-Volk Zur Buss Sprechung Auffgemahnet worden*, Gedruckt bey Sebastian Ranck, Bd. I–IV, München, In Verlegung Johann Hermann von Gelder Chur-Fürstl. Hof Buch-Händlern, 1687–1692; Sandra BINDER, *Pater Balthasar Knellinger SJ (1634–1696): Ein bayerische Prediger des Barock*, Oberviechtach, Stadt Oberviechtach, 2008; LŐKÖS Péter, *Ponam thronum eius sicut dies coeli: Egy 17. századi német prédikáció I. József magyar királlyá koronázására és Eger 1687. évi visszafoglalására*, Magyar Könyvszemle 2013, 336–356.

¹⁸ LŐKÖS Péter, *Eine deutsche Barockpredigt über die Schlacht an Berg Nagyharsány, 1687. = Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára: Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés*, főszerk. LENGYEL Réka, Budapest, reciti, 2015, 56–68.

trónörökös pozsonyi koronázását köszöntő prédikációja a 89. zsoltárra építve a Dávid házából származó királyokat dicsőítette.¹⁹

Landovics István (1635–1690), győri születésű, 28 éven át prédikáló, Sopronban és Győrben oktató jezsuita szerzetes Buda visszafoglalása alkalmából készített, s 1689-ben Nagyszombatban, Czobor Ádám tábornok költségén kiadott magyar nyelvű prédikációja egyszerre dicsőítette I. Lipót császárt a török háború sikereiért és a Magyar Királyság gazdasági és politikai értékét.²⁰ Landovics a trójai háború párhuzamával mutatott rá a krízisből mentett tradícióval az újrakezdés lehetőségére, Buda középkori jelentőségét, majd a hosszú török kor fontosabb eseménytörténetét felvázolva. A jeruzsálemi nagytemplom pusztulását felidézve pedig a katolikus megújulás programját bontotta ki, a bűnhődés és megpróbáltatások végét, a korszakváltás élményét hirdetve. A Julius Ceasar alakjával megjelenített hadvezéri, államférfiúi erényekkel szemben a hit erejét hangsúlyozta, prédikációját hat gondosan összeválogatott Dávid zsoltárra komponálva, az egyéni és kollektív ima erejét is érzékeltetve, a panasz, a fohász, a hálaadás és a dicsőítés zsoltárait ötvözve.²¹ Landovics a 20. és a 19. zsoltárra csak számokkal utalt, a 78., a 61., a 80. a 43. zsoltár sorait latinul és magyar fordításban is citálta.²² Nagy presztízsű hitszónokok prédikációgyűjteményei az alsópapság számára a gyakorlatban is sokrétűen használható ismeretanyagot, konkrét mintát adtak az aktuális eseményekre való reflektáláshoz, a törökképhez s a hitélet elmélyítéséhez.²³

¹⁹ LŐKÖS, *Ponam thronum...*, 17. jz. i. m., 341–342.

²⁰ LANDOVICS István, *Novus succursus, az az új segítség...*, Nagyszombat, Hauck András, 1689, II, 645–657; TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárjai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2009, 125–141; LUKÁCSY Sándor, *A tűz szónoka, Landovics István = L. S., Isten gyertyáskái*, Pécs, Jelenkor, 1994, 198–216.

²¹ ENZO CORTESE, *A zsoltárok történeti hagyománya: Izrael hitének és imádságának története a zsoltároskönyvben*, Studia Biblica Athanasiana, 2019, 41–104, 58, 104.

²² 78. zsoltár: „En Istenem tekents le, könyörölj rajtunk, mert imé bé jöttek a’ Pogányok, a’ te örökségedben, a’ te Sz. Templomidat meg förtöztették.” (LANDOVICS, *Novus succursus...*, 20. jz. i. m., 649.) 61. zsoltár: „Az én üdvözítőm az Istenben vagyok, ő benne az én dicsőségem, ő az én segítségemnek Istene.” (Uo., 652.) 80. zsoltár: „Ha az én népem engem halgatott volna, ha útaimon járt volna Izraél, talán mint a’ semmit megaláztam volna az ő ellenségét, és az ő háborgatójra vettem volna kezemet.” (Uo., 653.) 43. zsoltár: „Te általad ellenséginket szarvval ide, s’ tova hánnyuk (azaz, a’ te dicsőségeddel és hatalmoddal) és a te neved által meg-utállyuk a’ reánk támadókat.” (Uo., 656.)

²³ MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, Szigetmonostor, WZ Könyvek, 2010, 29; LŐKÖS, *Ponam thronum...*, 17. jz. i. m., 338–339; MACZÁK Ibolya,

Az egyéni és kollektív hitgyakorláshoz a 16. század közepétől szorosan kapcsolódtak a kisméretű, kézbe vehető, néhány lapnyi nyomtatványként közzétett könyörgő és hálaadó imák, melyek között szintén nagy számban jelentek meg törökellenes fohászok, imák, gyermekeknek szóló, gyorsan megjegyezhető versekbe foglalt változatban is.²⁴ A széles társadalom számára közérthető és átélhető törökellenes imák a Német-római Birodalom oszmán hadjáratoknak közvetlenül kevésbé kitett, ám mégis sokoldalúan érintett keresztény közössége számára is értelmezhetővé tették a török offenzívák eseményeit és következményeit. A török háborúk alatt közzétett közösségi imák egyszerre terjesztették az ellenségkép sztereotípiáit és erősítették a keresztények összetartozás-tudatát. A hálaadó imák az Oszmán Birodalommal kötött békék társadalmi legitimációjához is szorosan hozzátartoztak, értelmezve a megegyezés szükségességét, s használva a hadi, politikai és egyházi reprezentáció sokoldalú lehetőségét. A hosszú békeidőszak után, a 17. század közepén kiadott német nyelvű török ellenes imák meg nem nevezett alkotói pontosan jelölték, hogy mikor és miként kell a gyülekezetnek a török elleni segítő imát, majd ezt követően a *Miatyánkot* elmondani, s végül a *Te Deum laudamus*t énekelni.²⁵ A zürichi Conrad Mayer kiadó az 1664. évre szóló könyörgő imával röplapot adott ki, mely öt kis képpel a török hadsereg kegyetlenségeit mutatta be, de a szövegben Jeremiás próféciáiból vett idézetekkel, bűnbánatra felszólítva a nagy változás reményére is felhívta a figyelmet. A 16. századi toposzokat felidéző, szemléletformáló röplapot Abraham Aubry kis változtatással Frankfurt am Mainban is megjelentette 1664-ben.²⁶ Ludwig Raduit de Souches (1608–1682) 1664. júliusi 19-i győzelmének három oldalon kiadott, drezdai

A prédikációk szerepe és jelentősége a lelkiégtörténeti kutatásokban = Lelkiégtörténeti számvetés, szerk. SZELESTEI N. László, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2008 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiégtörténeti tanulmányok, 1), 63–89.

²⁴ IMRE, *Magyarország panasza...*, 7. jz. i. m., 98–107, 125–143; FAZAKAS Gergely Tamás, *Az imádság mint feldolgozás: Politikai krízisek és természeti csapások értelmezése a korú újkortól a 20. századig*, Studia Litteraria, 2011/3–4, 60–61 .

²⁵ „Das Türken Gebeth Nach dem Vater Unser soll das Te Deum laudamus gesungen werden.” *Christliche Dancksagung Nachdem der getreue Gott unser armen Kinder Gebeth [...] erböhret, und am 19. Tage des Monats Julii [...] durch den Herrn Feldmarschall Graffen de Souches und eine solche herrliche victoriam wider den Türcken [...] bescheret [...]*, Dresden, Sächsische Landesbibliothek, Staats- und Universitätsbibliothek (továbbiakban: DSLSUB) Hist. Sax. C. 987, 23q VD 17 14: 706808C

²⁶ *Türkischer Jammerspiegel, oder Bus-sporren [...]*, Zürich, Conrad Meyer, 1664; Michael SCHILLING, *Aspekte des Türkenbildes in Literatur und Publizistik der Frühen Neuzeit = Das*

gyűjteményben fentmaradt hálaadó imája tizenkilenc zsoltár (7., 22., 24., 33., 34., 35., 44., 47., 48., 58., 72., 74., 81., 86., 91., 100., 124., 135. és 145.) sorait citálta mintaadásként.²⁷ A nyomtatott zsoltárgyűjtemények tágabb térben is közösséget teremtettek. Már a 16. század közepére kialakult egyes zsoltárok, így a 79. zsoltár kitüntetett jelentősége a Hungaria panaszja toposz formálásában, Germánia segélynyújtásának jelentőségét is hirdetve.²⁸

Országos vagy regionális kollektív veszélyhelyzetekben, háborúk, természeti csapások, éhínség, járványok idején az egyházi és világi hatalom alkalmi istentiszteleti formákat, böjtöt, könyörgéseket, bűnbánatot elrendelve segítette a krízisek feldolgozását.²⁹ Győzelmek, dinasztikus utód születése, majd trónra lépése alkalmával pedig kollektív hálaadó ünnepségek tették közösségi élménnyé a nagy horderejű változásokat.³⁰ Az egyházi legitimációra építő kollektív imádságok a politikai reprezentáció és érdekérvényesítés hatékony műfajává váltak.³¹

illustrierte Flugblatt der frühen Neuzeit. Traditionen – Wirkungen – Kontexte, hg. Wolfgang HARMS, Michael SCHILLING, Stuttgart, Hirzel, 2008, 227–244, különösen: 236, 244. *Türkischer Jammer-Spiegel, oder Buss-Spohrn [...]*, Frankfurt am Mayn, bey Abraham Aubry Kupfferstecher und Kunsthändler, 1664; John Roger PAAS, *The German Political Broadsheet 1600–1700*, Volume 9. (1662–1670), Wiesbaden, Harrassowitz, 2007, 159 (P-2700).

²⁷ *Christliche Dancksagung...*, 25. jz. i. m., DSLSUB Hist. Sax. C. 987, 23q VD 17 14: 706808C

²⁸ IMRE Mihály, *Der Ungarische Türkenkrieg als rhetorischen Thema in der Frühen Neuzeit = Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, Hrsg. Wilhelm KÜHLMANN, Anton SCHIEDLING, Stuttgart, Franz Dteiner Verlag, 2004, 93–109; Wilhelm KÜHLMANN, *Der Poet und Politische, kontextuelle und ästhetische Dimension der humanistischen Türkenhryrik in Deutschland = Europa und die Türken in der Renaissance*, Hrsg. Bodo GUTHMÜLLER, Wilhelm KÜHLMANN, Tübingen, Niemeyer, 2000 (Frühe Neuzeit, 54), 193–248.

²⁹ FAZAKAS Gergely Tamás, *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet*, Debrecen, Debrecen Egyetemi Kiadó, 2011, 11–27; UŐ, *Az imádság mint feldolgozás: Politikai krízisek és természeti csapások értelmezése a kora újkortól a 20. századig*, Studia Litteraria, 2011/3–4, 52–77.

³⁰ FAZAKAS, *Az imádság mint feldolgozás...*, 29. jz. i. m., 60–61; *National prayers: Special Worship since the Reformation, I. Special Prayers, Fasts and Thanksgivings in the British Isles, 1533–1688*, ed. Natalie MEARS et al., Woodbridge, Boydell-Church of England Record Society, 2013.

³¹ FAZAKAS Gergely Tamás, *Kora újkori „nemzeti” imádságok nemzetközi összefüggésben: országos könyörgés és közösségi bűnbánat Bethlen Gábor idején = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2012 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 3), 71–90.

A tizenöt éves háború alatt is gyakran idézett 20. zsoltár az 1620-as években Bethlen Gábort dicsőítve a kálvinista államelméletet népszerűsítette.³² A sokféle kegyességi műfajjal rokonítható imák alapvetően mégis az egyéni hitélet elmélyítését szolgálták protestánsok³³ és katolikus számára is.³⁴ 17–18. századi egyházi rendelkezések, hitbuzgalmi művek hangsúlyozták, hogy a templomokban elmondott közös imák segítik a hívek bekapcsolódását a szentmisék szertartásába, s közelebb visznek lényegének megértéséhez.³⁵ Az imádságok identitásképző szerepe a felekezetek összetartozástudatát is formálta.³⁶ A közösséget fenyegető nagyobb külső erővel szemben mutatott ellenállás aktuálisan és a közös

³² MILOTAI NYILAS István, *Szent Dávid buszadik zsoltárának [...] magyarázatja*, Kassa, 1620; FAZAKAS József, *Ismeretlen nyomtatott imádság a hazáért és a királyért*, Magyar Könyvszemle, 1978/2, 197–202; HELTAI János, *Milotai Nyilas István elveszett Pázmány ellenvitáiról = Gesta Typographorum*, szerk. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, Borda Antikvárium, 1993; TRAJTLER Dóra, *A helyes hatalomgyakorlás és az uralkodó iránti hűség politikateológiai kérdései: Bethlen Gábor Magyar Királyságban tett első hadjárata idején, a korabeli magyarországi, illetve magyar szerzőségű nyomtatványok tükrében (1617–1621)*, PhD-disszertáció, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Doktori Iskola, Budapest, 2016, 133–138. Köszönöm Trajtlér Dóra javaslatait a tanulmányhoz.

³³ FAZAKAS Gergely Tamás, *A kora újkori protestáns imádságirodalom nemzetközi és hazai kutatástörténete = Egyház és kegyesség a kora újkorban: Kutatástörténeti tanulmányok*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, CSORBA Dávid, BARÁTH Béla Levente, Debrecen, D. Dr. Harsányi András Alapítvány, 2009, 201–212; UŐ, *A kora újkori magyarországi imádság- és meditációirodalom kutatásának legújabb eredményei és tendenciái*, Studia Litteraria, 2013/3–4., 266–289.

³⁴ BAJÁKI Rita, *Imaszövegek, felekezetek, imakönyvek = Interkonfesszionális és irodalom a kora újkorban*, szerk. MÓRÉ Tünde, TASI Réka, Budapest, reciti, 2020, 63–74.

³⁵ Német területeken különösen népszerű volt: LEONHARD GOFFINE, *Handpostille oder Christkatholische Unterrichtung auf alle Sonn- und Feyer-Tagen des ganzen Jahrs*, Mainz, Grünewald, 1690; SZELESTEI N. László, *A hívek szentmise-imádságai a kora újkorban = Sz. N. L., Irodalom és lelkiség*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2013, 13–24.

³⁶ *Konfessionelle Pluralität als Herausforderung: Koexistenz und Konflikt in Spätmittelalter und Frühen Neuzeit: Festschrift für Winfried Eberhard zum 65. Geburtstag*, hrsg. Joachim BAHLCHE, Karen LAMPRECHT, Hans Christian MANER, Leipzig, Leipziger Uni-Verlag, 2006; FAZAKAS Gergely Tamás, *Nemzet és/vagy anyaszentegyház: Közösségképzetek a kora újkori református imádságirodalomban*, Studia Litteraria, 2007, 190–214; IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2012, 119–172; BITSKEY István, *Felekezeti és identitástudat a kora újkori Kárpát-medencében*, MTA akadémiai székfoglaló I. osztály Budapest, 2013. szeptember 16. https://mta.hu/data/dokumentumok/i_osztaly/1_osztaly_szekfoglalo/Bitskey_szekfoglalo_20130916.pdf (A letöltés ideje: 2022. 12. 03.)

kulturális emlékezet révén is fontos összetartó kapcsot jelentett.³⁷ Kisebb közösségek azonosság-tudatát is formálták a közösen énekelt zsoltárok. Kocsi Csergő Bálint gondosan megőrköztette, hogy a gályarabságra ítélt prédikátorok a 10., 79., 83., 86., 88. és 94. Dávid-zsoltárt énekelték a Nápoly felé vezető úton.³⁸ Az evangélikus identitás kifejezője a 46. zsoltár, s Luther két bűnbánati zsoltárt, a 12. és 130. zsoltárt is mintául szánt.³⁹ A felekezeti identitás megőrzéséhez mélyrehatóan járultak hozzá a szakrális térben közösen énekelt zsoltárok, a tradíciót őrző gyülekezeti énekek.⁴⁰

Az ulmi evangélikus hitélet közéleti krónikája a 17. század végén

Egy 17. századi ulmi kéziratot krónika lehetővé teszi annak a jelenségnek az elemzését, hogy miként jelent meg a török ellenes bűnbánó és dicsőítő imádkozás a mindennapokban, milyen ismeretközvetítő és szemléletformáló szerepe volt az imáknak, prédikációknak a nyilvános városi terekben és a privát élet szférájában, s mennyire reagált egy gazdag délnémet birodalmi város evangélikus közössége az 1680-as és 1690-es évek gyors katonai és politikai változásaira.

Religious Patriotism in Early-Modern Catholicism = Patria und Patriotien vor dem Patriotismus: Pflichten, rechte, Glauben und Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen im 17. Jahrhundert, Hg. Robert VON FRIEDBURG, Wiesbaden, 2005 (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, 41), 104.

³⁷ Astrid ERLI, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen: eine Einführung*, Stuttgart, Metzler, 2005; Astrid ERLI, *Gedächtniskonzepte der Literaturwissenschaft: Medien und kulturelle Erinnerung*, Berlin, De Gruyter, 2005, 249–276.

³⁸ J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, „Örömökben, addig éneklék a soltárt”: Czeglédi Péter prédikátor visszatérése a gályáról Lévára = J. Ú. Zs., *Reformáció és katolikus megújulás: Tanulmányok a reformáció kezdetének 500. évfordulójára*, [Vác], Mondat, 2017, 189–201, 193.

³⁹ 46. zsoltár *Erős vár a mi Istenünk...*, (Ein feste Burg ist unser Gott) 12. zsoltár *Lásd meg a mennyből Úristen* (Ach Gott, vom Himmel, sieh darein) és a 130. zsoltár *Mélységes mélyből kiálltunk hozzád*, (Aus tiefer Not schrei ich zu dir); ECSEDI Zsuzsanna, *Az énekszerző Luther Márton és az erős vár a mi Istenünk*, Vallástudományi Szemle, 2017/4, 27–40, 31, 36.

⁴⁰ H. HUBERT Gabriella, *A 16–17. századi gyülekezeti énekek kutatási helyzete = Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SELESTEI N. László, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2008 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 1), 97–103; UÓ, *A reformáció gyülekezeti énekeinek emlékezete a 16–18. századi énekeskönyvi kánonban = A reformáció emlékezete*, szerk. SZÁRAZ Orsolya, FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018, 228–233; *A zsoltár a régi magyar irodalomban*, szerk. PETRÓCZI Éva, SZABÓ András, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan, 2011.

Eberhard Gockel (1636–1703) ulmi városi orvos és a württembergi fejedelmi család weltlingi ágának udvari orvosa, a német természettudományos akadémia tagja, 1678-tól haláláig, 1703-ig vezette sajátos, privát városi krónikáját, melybe nemcsak, sőt nem elsősorban a városi közélet, az ünnepek és mindennapok fontos fordulóit jegyezte fel szisztematikusan, hanem a magyarországi török elleni háború hadi eseményeit is. Kézírtos krónikájába nyomtatványokat is mellékel, elősorban képes összegzésként metszetekkel illusztrált röplapokat, városlátképeket, a nyomtatott információk révén a távoli szemtanú szerepére törekedve.⁴¹ A nagy csaták erőviszonyai, a várostromok nehézségei mellett a töröktől visszafoglalt városok történeti jelentőségét, s hosszabb távú politikai és gazdasági értékét is megörökítette, alkalmanként jelentős hadvezérek, Lotharingiai Károly, Rüdiger Stahremberg, Badeni Lajos érdemeit hangsúlyozva. Gockel azt is feljegyezte, egyes szám harmadik személyben, hogy ő maga is állított össze úti hadi patikát a segélyhadak számára, s a visszatérő katonákat is kezelte.

A művelt evangélikus városi polgár sokrétűen mutatta be az „Universitas Christiana” összetartozás-tudatán túl a Német-római Birodalom és a Magyar Királyság érdekegyezéseit, az Ulmtól hajózható Duna kereskedelmi, gazdasági összekötő szerepét, a török háborúban a birodalmi segélyhadak katonai és politikai jelentőségét.⁴² A sváb birodalmi kerület I. Lipót császárnak nyújtott segítségét is gondosan számon tartotta ahhoz hasonló módon, ahogy az ulmi városvezetés Augsburgban megrendelt elegáns metszettel reprezentálta a sváb segélyhad török frontra indulását 1683. szeptember elején a császárváros védelmében, pedig a kahlenbergi csata szeptember 12-i döntő fordulópontjára nem érkeztek meg

⁴¹ Eberhard GOCKEL, *Ulmischer Chronick Beschreibung der Statt Ulm* [...], Haus der Stadtgeschichte-Stadtarchiv Ulm G 1 1703/1. Ezúton is köszönöm az ulmi levéltár igazgatójának, Gudrun Litznek a szíves segítségét és Fata Mártának, hogy felhívta a figyelmemet az ulmi városi levéltár gazdag krónikagyűjteményére. G. ETÉNYI Nóra, *Metszetek és röplapok a visszafoglalt háborúról Eberhard Gockel ulmi orvos kézíratos krónikájában*, Századok, 2018, 869–884.

⁴² Hans Eugen SPECKER, *Ulm: Stadtgeschichte*, Ulm, Süddeutsche Verlagsgesellschaft, 1977, 168–173; Hans-Henrich WANGEROW, *Handel und Wandel auf der Ulm bis Wien in den Jahren 1583 bis 1651*, Ulm und Oberschwaben, 2011, 115–168; Hans Eugen SPECKER, *Die Reichsstadt Ulm als Tagungsort des Schwäbischen Reichskreises = Reichskreis und Territorium: Die Herrschaft über der Herrschaft? Supraterritoriale Tendenzen in Politik, Kultur, Wirtschaft und Gesellschaft: Ein Vergleich süddeutscher Reichskreise*, hrsg. Wolfgang WÜTZ, Stuttgart, Jan Thorbecke Verlag, 2000, 179–196; Max PLASSMANN, *Die Armeen des Fränkischen und des Schwäbischen Reichskreises = Zwischen Sonne und Halbmond: Der Türkenlouis als Barockfürst und Feldherr*, hrsg. Daniel HOHRATH, Christoph REHM, Rastatt, 2005, 56–65.

időben.⁴³ Gockel kéziratában a török feletti győzelmek öröme tűzijátékkal és díszlövésekkel megtartott városi bankettek mellett szisztematikusan megörökítette az evangélikus közösség megemlékezéseit, a város 1377-től épített, 1405-ben felszentelt, 1531-től protestáns nagytemplomában elhangzott török elleni prédikációkat és imákat.

Közéleti krónikája alapján 1683 kora nyarán Gockel reálisan látta a magyarországi török háború hadi és politikai fordulópontjait, a török offenzíva alatti nagy krízist, majd pedig a támadó háború lehetőségeit. A Bécs elleni török támadás idején feljegyezte a félrevert harangokat, majd az Eliás Veiel által a székesegyházban 1683. július 22-én tartott vezeklést, melynek a gyerekeknek szóló imája nyomtatásban is megjelent.⁴⁴ Városi statútumok bizonyítják, hogy Ulmban 1683. július 16-án a keresztényi szolidaritás nevében a császárvárost fenyegető veszély miatt tánctilalmat rendeltek el.⁴⁵

A török feletti győzelmek öröme Ulmban és környékén tartott egyházi ünnepeket is következtesen megörökítette az ulmi orvos, azt is pontosan megadva, hogy a *Te Deum* mellett milyen zsoltárt énekeltek, s mely bibliai textusra épült Dr. Eliás Veiel prédikációja. A kahlenbergi győzelemért és Bécs sikeres védelméért – a régi időszámítás szerint – szeptember 23-án adtak hálát a székesegyházban a 118. zsoltár 15. és 16. sora alapján.⁴⁶ A 118-as, a *Nem balok meg,*

⁴³ John Roger PAAS, *The German Political Broadsheet 1600–1700*, Volume 11, 1683–1685, Wiesbaden, Harrassowitz, 2012, 77. A metszet teljes szövegű változata: Stadtarchiv Ulm, Inv. Nr. F5; PLASSMANN, *Die Armeen...*, 42. jz. i. m., 63.

⁴⁴ *Christliches Gebett und Collect wider den Türcken Bey dem in der Stadt und auf dem Land dess Ulmischen Gebiets den 22 Julii Anno 1683 angestellten Allgemeinen Bet-Tag nach den Predigten und bey Leutung der Türcken-Glocken inn der Kirchen und andern Gottes-Häusern: Sampt einem Kinder-Gebetlein in der Schul und dabey zu gebrauchen*, Ulm, Christian Balthasar Kühnen Sel. Erben, [1683] (Stadtbibliothek Ulm 27211); GOCKEL, *Ulmischer Chronick...*, 41. jz. i. m., f. 435. G. 1. 1703/1. Balthasar Kühn: *Buchdruckerei und Verlag Kühn Ulm 1637-1736. Bibliographie mit einer Geschichte des Ulmer Buchdrucks von 1571–1781 und einer Darstellung der reichsstädtischen Bücher- und Zeitungszensur*, hrsg. Elmar SCHMITT, Bernhard APENZLER, Weissenhorn, 1992, Kat. 483, 484, 481.

⁴⁵ *Repertorium der Polizeyordnungen der Frühen Neuzeit, VIII, Reichsstädte 3: Ulm*, hrsg. Susanne KREMMER, Hans Eugen SPECKER, Karl HAERTER, Michael STOLLEIST, Frankfurt am Main, Klostermann, 2007 (Studien zur europäischen Rechtsgeschichte, 218), 391, 655.

⁴⁶ „Sontags, den 23. Septemb. Styl. Vet. ist allhier zu Ulm in der Stadt und auf dem Land weg glücklich Entsetzung der Kayserlich Residentz Statt Wien, Verhaltenen herrlichen Victori Wider die Türcken ein Danck- und Freudenfest gehalten, worden da den in denen Münster H. D. Elias Veiel den Kopf aus denen 118. Psalmen tps. 15. et 16.

banem élek zsoltár a szorongattatás utáni megmenekülés hálaadása, Luther egyik legkedvesebb zsoltára, mely a magán áhítat gyakorlatába és a közösségi hálaadásba is beépült.⁴⁷ Luther az evangélikus közösség számára a gyülekezeti ének műfaját is fontosnak tartotta, negyvenöt ének szövege vagy dallama köthető hozzá.⁴⁸ A kéziratok krónika a prédikáció után mondott közös imát, majd a fél órán át tartó harangozást is rögzítette. Az imát a Kühn kiadó hamarosan meg is jelentette.⁴⁹

Gockel kéziratában következetesen utalt a Strassburgban, Heidelbergben, Jenában, Wittenbergben, Lipszében tanult Elias Veiel (1635–1706) evangélikus teológus professzor, szuperintendens prédikációira, aki 1678-tól a gimnáziumot, 1680-tól pedig városi könyvtárat is irányította.⁵⁰ Veiel történeti-teológiai és dogmatikai témákban 1664 és 1702 között sokat publikált, elsősorban Ulmban, de

(Man singt mit Freuden vom Sieg, in den Hütten: Die Rechte dess Herrn ist behält, den Sieg, die Rechte dess Herrn behält den Sieg) schriftmässig erkläret, vomit Veilen alten Exemplan illustrieret, auch durch ein sonderbahres Gebett nach der Predigt denen lieben Gott für seltsahmen Sieg, herzeiniglich gedancket hierauf ist des Te Deum laudamus gesung nach verrichter H. Communion alle Glocken in Statt u. Land eine halbe Stund geläutet und nach diesen die Stück 3 mahl rings und die Statt gelöset worden.” GOCKEL, *Ulmischer Chronick...*, 41. jz. i. m., G. 1. 1703/1. f. 436.

⁴⁷ PÁLFY Miklós, *A Zsoltárok könyve: Válogatott zsoltármagyarázatok*, Budapest, Evangélikus Egyetemes Sajtóosztály, 1964, 119–126.

⁴⁸ Martin LUTHER, *Deutsche Messe und Ordnung Gottesdienst*, Wittenberg, Michael Lotter, 1526; *Luthers Geistliche Lieder und Kirchsänge: Vollständige Neuedition in Ergänzung zu Band 35 der Weimarer Ausgabe*, bearb. Markus JENNY, Köln–Wien, Böhlau, 1985; ECSEDI, *Az énekszerző Luther...*, 39. jz. i. m., 27–40.

⁴⁹ *Christliches Dank-Gebett, Wegen Glücklicher Entsetzung der Kayserl. Residenz-Statt Wien und Verliehenen herzlichens Siegs wider den Erb-Feind Auf das/ in der Statt und auf dem Land dess Ulmischen Gebiets d. 23. Septembr. Anno 1683 angestellte Dank-Fest, nach den Predigten zu gebrauchen*, Ulm, Christian Balthasar Kühnen sel. Erben, [1683]; SCHMITT, APPENZELLER, *Balthasar Kühn...*, 44. jz. i. m., Kat. 482.

⁵⁰ Bernhard APPENZELLER, *Die Münsterprediger bis zum Übergang Ulms an Württemberg 1810: Kurzbiographien und vollständiges Verzeichnis ihrer Schriften*, Ulm, A. H. Konrad Verlag, 1990 (Veröffentlichungen der Stadtbibliothek Ulm, 13), 212–233.

Strassburgban és Frankfurt am Mainban is,⁵¹ aktívan bekapcsolódva a korai pietizmust értékelő teológiai vitákba.⁵² Veiel 1686-ban Ulmban kiadott hatalmas prédikációgyűjteménye bizonyítja, hogy nem konkrét információkat, hanem elvont, teoretikus értelmezéseket kínált fel a krízisek, az egyént és közösséget ért kihívások kapcsán.⁵³ A művelt ulmi orvos is azt rögzítette, hogy Veiel török prédikációiban, a szokásoktól eltérő módon, nem az egyes hadi eseményekre, várak bevételére, nagy csaták jelentőségére reflektált, hanem új értelmezési lehetőségeket keresett a közösségi és személyes kegyesség átéléséhez.

Veiel jelentős ulmi presztízst, közéleti szerepét érzékelteti, hogy Gockel a teológus professzor 1680-as allegorikus státusképét, Bartholomäus Kilian metasztétét is mellékelte a krónikája első részéhez.⁵⁴ Gockel krónikája bevezető, várostörténeti részébe a legjelentősebb ulmi prédikátorok, gimnáziumi rektorok rövid életrajzzal közzétett egész alakos portróját is beillesztette, részletesebben ismertetve a képzett egyházi elit szerepét, mint a politikai és gazdasági hatalmat kézben tartó városvezetését. Az evangélikus közösség rítusait gondosan rögzítő szerző XIII. Gergely pápa 1582-es reformja előtti, régi naptár szerint pontosan megadott dátumok mellett alkalmanként az esti prédikációhoz viszonyítva jelölte a napszakot.⁵⁵

Az ulmi evangélikus közösségi és egyéni hitélet elmélyítésében meghatározó szerepet játszott a város nyomdászata. A 17. század második felében három nagy

⁵¹ Paul TSCHACKERL, *Veiel, Elias = Allgemeine Deutsche Biographie* 39. Leipzig, [1895], 531–532. ; Christian Gottlieb JOECHER, *Allgemeines Gelerhten Lexicon*, IV, Leipzig, Gleditsch, 1751, 1496–1497; APPENZELLER, *Die Münsterprediger...*, 50. jz. i. m., 212–233; Johannes WALLMANN, *Veile Elias = Religion in Geschichte und Gegenwart*, VIII, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 2005⁴, 924.

⁵² Adreas GÖSSNER, *Der terministische Streit: Vorgeschichte, Verlauf und Bedeutung eines theologischen Konflikts an der Wende vom 17. und 18. Jahrhundert*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2011 (Beiträge zur historischen Theologie, 159), 205–206; Norbert HAAG, *Predigt und Gesellschaft: Die Lutherische Orthodoxie in Ulm 1640–1740*, Mainz, Philipp von Zabern, 1992 (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abt. Religionsgeschichte, 145), 365.

⁵³ Elias VEIEL, *Geistlicher Pilgrims-Spiegel: Das ist Petrinischer Wegweiser Nach dessen Anzeige alle Christliche Pilgrim und Wandersleuthe ihre Irrdische Wallfabrt [...]*, Ulm, Kühn, 1686; SCHMITT, APPENZELLER, *Balthasar Kühn...*, 44. jz. i. m., Kat. 514.

⁵⁴ G. 1. 1703/1. f. 252. Elias Veiel S. S. Theologiae Doctor et Ecclediarum Ulmensium Superintendens, etc. WHAB A 22639. A metszet: <https://www.portraitindex.de/documents/obj/33900723>. (A letöltés ideje: 2022. 12. 07.)

⁵⁵ *Uo.*, f. 462. 1689. augusztus 14.

kapacitású nyomda működött, a Matthäus Wagner valamint Matthäus Schultes kiadója mellett elsősorban a városi nyomdász és kiadó, majd könyvkereskedő Kühn-dinasztia adta ki rendszeresen helyi szerzők műveit, a tankönyvek, halotti prédikációk, esküvői köszöntések „kötelezettségén” túl is.⁵⁶ 1678–1697 között aktív Georg Wilhelm Kühn 156 kvalitásos egyházi, jogi és orvosi kiadványt tett közzé.⁵⁷ 1696-ban és 1697-ben Eberhard Gockel is nála jelentette meg két orvosi tárgyú művét.⁵⁸ Gockel természettudományos műveltségét rövid értekezésekkel is a közjó szolgálatába állította, írt közérthető traktátust a fogfájásról, a kutya harapás elleni védekezésről, sőt a harag elkerülésének lehetséges megoldásait is bemutatta ókori és aktuális példák alapján. Ulmban a reprezentatív művek mellett gyorsan és nagy mennyiségben jelentek meg a kisméretű, könnyen kézbe vehető, néhány lapnyi, olcsó kiadványok, s köztük a kegyességi irodalom is sokféle műfajjal szerepelt.

A Kühn kiadó 1683-tól a 17. század végéig szisztematikusan közzétette a magyarországi török háborúhoz kapcsolódó ulmi imákat, lokálisan is igazolva az evangélikus közösség imádságkötetek iránti nagyfokú igényét.⁵⁹ 1684-ben a Kühn nyomtatványok bizonyítják, hogy Buda sikertelen ostromakor is mondtak törökellenes imákat, bár Gockel ezt nem jegyezte fel.⁶⁰

Az ulmi orvos kéziratában kiemelkedően fontos eseményként, három metzetekkel illusztrált röplappal és részletes leírással szerepelt az 1685. év nagy hadi sikere, Érsekújvár, a korábbi főkapitánysági központ 1685. augusztus 9/19-i

⁵⁶ Elmar SCHMITT, *Die Druck der Wagnerischen Buchdruckerei in Ulm 1677–1804: I. Bibliographie der Drucke, II. Vignetten, Signete, Initiale*, Konstanz, Universitätsverlag Konstanz, 1984; SCHMITT, APPENZELLER, *Balthasar Kühn...*, 44. jz. i. m., 29, 32–33, 39–42.

⁵⁷ SCHMITT, APPENZELLER, *Balthasar Kühn...*, 44. jz. i. m., Kat. 44–46, 52–53.

⁵⁸ *Uo.*, Kat. 618, 619.

⁵⁹ Bernard VOGLER, *Die Gebetbücher in der lutherischen Orthodoxie (1550–1700) = Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland*, hrsg. Hans-Christoph RUBLACK, Güntersloh, Verlagshaus, 1992, 424–434; Johannes WALLMANN, *Zwischen Herzensgebet und Gebetbuch: Zur protestantischen deutschen Gebetsliteratur im 17. Jahrhundert = Gebetsliteratur der frühen Neuzeit als Hausfrömmigkeit: Funktionen und Formen in Deutschland und den Niederlanden*, hrsg. Ferdinand van INGEN, Cornelia Niekus MOORE, Wiesbaden, Harrassowitz, 2001, 13–46.

⁶⁰ SCHMITT, APPENZELLER, *Balthasar Kühn...*, 44. jz. i. m., Kat. 495.

visszafoglalása. Gockel hosszan taglalta az ostromban szerzett gazdag zsákmányt, és a sváb segélyhadak nagy áldozatvállalását,⁶¹ feljegyezve azt is, hogy Ulmban augusztus 30-án megszólaltak a harangok, a falakról ágyúlövés hangzott, s a székesegyházban is hálát adtak a győzelemért, a prédikációnak pontosan megadva a Makkabeusok 2. könyvéből a 13. és 15. idézett textusát és a győzelmet hirdető zsolnárt.⁶²

Buda 1686. szeptember 2-i visszavételének örömeire szeptember 5/15-én tartották hálaadó ünnepségeket Ulmban. Elias Veiel a gyülekezettel Dávid 60. zsolnártát énekelte,⁶³ a háború idején, a nagy szenvedések után gyógyulást jelentő imát, a sorsüldözött, de reményt látó ember hálaadásaként. A tizenhét oldalon külön is kiadott prédikáció bizonyítja,⁶⁴ hogy Gockel megbízható krónikás, valóban Dávid király zsolnártaira építette Veiel a hálaadást. A Kühn kiadó 1695-ben majd kétezer oldalas elegáns kötetben jelentette meg a Dávid-zsolnártokat.⁶⁵

⁶¹ Peter Christoph STORM, *Der Schwäbische Kreis als Feldherr: Untersuchungen zur Wehrverfassung des Schwäbischen Reichskreises in der Zeit von 1648 bis 1732*, Berlin, Duncker et Humblot, 1974; BAGI Zoltán Péter, *A sváb kerületi segélycsapatok kiállításának nehézségei és részvételük az 1685. évi hadjáratban*, Hadtörténelmi Közlemények, 2016, 204.

⁶² „Dieser Herrlichen von Gott Verliehenen Victorien und Siegen halben ist wie den anderen Orthen und Statten dass Heyl. Röm. Reichs also auch alhier zu Ulm, Ao 1685 Sontags den 30 Aug. ein Frieden und Danckfest gehalten worden, da dan Herr doctor Elias Veiel superintendens in den Münster den Text ex lib. 2 Maccab. cap 13. vers. 15. Gott gibt Sieg erkläret nach gehaltner Morgenpredigt des Te Deum laudamus gesungen nachgehends mit aller Glocken geläutet und die Stueck auf den Wällen id össegdrey mahl geläutet worden.” G. 1. 1703/1. f. 442. Ld. ÁCS Pál, *A Szent Makkabeusok nevei: Erasmus és a magyar protestáns mártírológia kezdete = Á. P. „Az idő ósága”: Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Budapest, Osiris, 2001, 165–185.

⁶³ „Hierauf mühe ist Sontags den 5/15 Sept. zu Ulm ein Frieden- und DanckFest gehalten, von H. Doct. Elia Veielen Supintendent des 60. igste Psalm des Königl. Propheten Davids vor einen Text explicirt noch et Prediigt Te Deum laudamus gesungen wie nach vollendter G. communion eine halbe stund mit allen gbetten geleüet und hierauf 3 mahl 24 canonen wings und die Statt herum gelöset worden.” G. 1. 1703/1. f. 448.

⁶⁴ ELIAS VEIEL, *Die Prophetische Bitte und Dancksagung des [...] Königs David in einer Siegs- und Dancks-Predigt [...] an dem Anno 1686. den 5. Sept. Dom XIV. Trin. Wegen Eroberung der Königl. Haupt-Stadt Ofen, angestellten Freuden-Fest, der Christlichen Gemeine [...]*, Ulm, Mattheus Schuler, 1686. App. H. 1234.

⁶⁵ Johann Heinrich WEYHENMEYER, *Davidische Schatzkammer Gesamlet auss den CL Psalmen dess königlichen Propheten Davids*, Ulm, Georg Wilhelm Kühn, 1695; SCHMITT, AP-PENZELLER, *Balthasar Kühn...*, 44. jz. i. m., Kat. 607.

1687-ben az ulmi segélyhadak részvételével vívott nagyharsányi csatáról olvasható hosszabb eszmefuttatás. Gockel az 1526-os csatavesztés tragédiájára visszautalva mutatta be a második mohácsi csata jelentőségét.⁶⁶ Ulmban ismét egyházi és világi ünnepek övezték az augusztus 12-i győzelmet. A krónikás szerint Veiel a Bírák könyvének 5. fejezetéből a 30. sort választotta, melyet azonban nem idézett szó szerint.⁶⁷ A Kühn kiadó ismét több nyomtatvánnyal jelentkezett, a veszélyekkel teli, nehéz időkben mondható imák kis kötetével⁶⁸ és egy nyolc oldalon kiadott hálaadó imával, külön gyermekeknek készített változatban.⁶⁹

A közzétett prédikációk és az „ős- és örökellenségől” óvó imák archaikusabb törökképet mutatnak, mint ami Gockel krónikájából kitűnik, az ulmi orvos törökképe gyorsan változott, egyre árnyaltabbá vált. A zsákmányolt lófarkas török zászlók gondos leírásában a triumfálás mellett a behatóbb megismerés igénye is megragadható.⁷⁰ Veiel prédikációi sem az ősellenség képet erősítették. Ulmi raritásgyűjtemények korabeli nyomtatott leírásai, a városi és magánkönyvtárak összeírásai is bizonyítják a birodalmi város tehető polgárságának nyitottságát, tág

⁶⁶ „Mohatz am [* lapszélén:] ao 1526 den 29. Augusti Auf christliche Seiten sein damahlig und gekommen 10 000 Jegefeldt 12 000 zu Fuss 500 Edelleute und fast alle Ungarische Bischöffe [főszövegben az *am* után:] welchen Orth anno 1526 den 29 Augusti* des Unglückliche treffen auf Christlicher seiten mit denen Türcken gehalten worden und König Ludwig in einen Morast ersticket und umbgekommen)” G. 1. 1703/1. f. 455.

⁶⁷ „[...] den 4 Septemb an 87 ist zu Ulm wegen dess herrlichen Sieges und Victori et Christen wider die Türcken welche in NiderHungarn bey Mohatz [...] in einer Schlacht über Wunder [...] geschlagen worden [...] ein Danck- und Freudenfest gehalten von H. dort Elia Veieln in dem Münster der Text auss dem 5 Cap. dess Buch der Richter dem 30. was ausgelegt nach gehaltenen Predigt dess Te Deum laudamus gesungen hernach mit alten glocken in Statt und Land gelautet und die Stück 3mahl und die Statt gelöset worden.” G. 1. 1703/1. f. 455.

⁶⁸ *Bett-Stund zu diesen betrübten, schweren und gefährlichen Zeiten, Für die Ulmisch Kirchen und Schulen angestellt [...]*, Ulm, Ch. Balthasar Kühn (Erben), 1687; SCHMITT, APPENZELLER, *Balthasar Kühn...*, 44. jz. i. m., Kat 518.

⁶⁹ *Christliches Danck-Gebett von wegen dess abermahls... herrlichen Siegs wider dem türkischen Erbfeind, auf das in Stadt [...] d. 4. Septemb an 1687. angestellte Danck-Fest zu gebrauchen*, Ulm, Kühn, 1687; *Christliches Gebett und Collect wider den Türcken in der Statt und auf dem Land dess Ulmischen gebiets nach den Predigten und bey Leutung der Türcken-Glocken in der Kirchen und andern Gotts-Häusern, Samt einem Kinder-Gebettlein, In der Schul und daheim zu gebrauchen*, Ulm, Kühn, 1687; SCHMITT, APPENZELLER, *Balthasar Kühn...*, 44. jz. i. m., 340–341, Kat. 519, 520. (Stadtbibliothek Ulm 27308.)

⁷⁰ SZALAI Béla, *A párkányi csatában zsákmányolt török zászló*, Magyar Sion, 2019/2, 233–256.

tájékozódási horizontját.⁷¹ Gockel azt is lejegyezte, amikor az ulmi nagytemplomban Eliás Veiel egy török asszonyt keresztelt meg Mária Krisztina névre.⁷² 1686. január 6-án egy Kelet-Indiából származó „mór” Christian Friedrichhét választ örökítette meg.⁷³

A török elleni imák tradicionális ősellenség toposza mögött az összetartozástudat archaikusabb és formálódó új közösségei egyaránt kirajzolódtak. A „vérszomjas, rettenetes, hitet veszélyeztető” ellenséggel szemben az ulmi evangélikusok egyszerre imádkoztak a kereszténység összefogásáért, a német területek egységes védelméért, a császári hatalom hatékony fellépéséért és a török elleni segélynyújtásról tanácskozó regensburgi birodalmi gyűlés eredményes döntéseiért. Még a jelentős győzelmeket hozó 1687. évben is a török türannosz képe jelent meg gyermekeknek kiadott, rövidebb imaszövegekben, bár a nyomtatvány zárása már a sikerekért való hálaadás zsoltárait írta elő a harangütések után: a 118. zsoltár 15. és 16. sorának éneklését,⁷⁴ a hálát adó 20. zsoltár 8. és 9. sorát, mely az ellenség feletti győzelmet köszönti,⁷⁵ s az isteni segítséget dicsőítő 27. zsoltár 11. sorát.⁷⁶

⁷¹ Theo PRONK, *Ulm = Handbuch kulturellen Zentren der Frühen Neuzeit: Städte und Residenzen*, hrsg. Wolfgang ADAM, Siegrid WESTPHAL, Berlin – Boston, 2013, 2005–2054; G. ETÉNYI NÓRA, *Magyarországi protestánsok ulmi nyomtatványokban és egy 17. század végi kerónikában = Reformáció v Strednej Európe: Reformáció Közép-Európában: Reformation in Mittel-Europa*, ed. Annamária KÓNYOVÁ, Péter KÓNYA, Prešov, 2018, 23–44.

⁷² „1691 Donnerstag den 28. May ist eine gefangenen Türkische Waibs Persohn welche dess Christliche glaubens halben stattlichrechenschafft geben könnnen von Elie Veiel H. Theol. Doctore Ulmisch Superintenden nach gehaltenen Morgenpredigt getaufft (más tollal: in dem Münster) Taufft ihre der Nahm Christina Maria gegeben worden Gewettere wochen Ihre Gnad dess Rath M [...].” G. 1. 1703/1. f. 487.

⁷³ „Ao 1686 Mittwoch den 6 January am den H drey Königstag ist ein OstIndianischer gelber mohr oder Heyd noch der Morgenpredigt von H. Doctore Elia Veiel Ulmisch Superintendenten getaufft und ihme der Nahm Christian Friedrich gegeben worden.” G. 1. 1703/1. f. 445.v.

⁷⁴ SCHMITT, APPENZELLER, *Balthasar Kühn...*, 44. jz. i. m., 340–341, Kat. 520. „Wan singet mit Freuden vom Sieg, in den Hütten der Gerechten, Die Rechte dess Herrn ist behält, den Sieg, die Rechte dess Herrn ist erhöht die Rechte dess Herren bezählt den Sieg.” *Christliches Gebett und Collect wider den Türcken...*, 69. jz. i. m., Psalm 118. tps. 15. et 16.

⁷⁵ „Unsere Feinde verlassen sich auf Wagen und Rosse, Wir aber denckhen an den Namen des Herren unseres Gottes Hilff, Herr der König erhöre und wenn wir ruffen” *Uo.*, Psalm 20.

⁷⁶ „Ach Herr gib deinem Voel Krafft: Ach Herr segne dein Volck mit Freiden, Dein Gott Las mir und allen meine Mit Christen hier und anderswo dieses eine selige Stunde seyn zu leben und zu sterben Amen.” *Uo.*, Psalm 27. 11.

1688-ban Belgrád szeptember 6-i bevételét követő, 16-i hálaadó ünnepség kapcsán is jelent meg egy imaszöveg a Kühn kiadónál,⁷⁷ s kollektív könyörgő imát is nyomtatott a kiadó.⁷⁸ A Belgrád bevételéért hálát adó istentisztelet Veiel prédikáció textusát azonban csak ígérte Gockel, a kéziratban kisebb helyet hagyott, mintha vissza akarta volna keresni a pontos idézetet, bár végül erre nem került sor.⁷⁹ Az íráskép és a tinta jellegzetességeit figyelembe véve úgy tűnik, hogy Gockel általában egy lendülettel rögzítette a hadi eseményt, majd a győzelem ulmi egyházi és világi ünneplését, valamint idézte a zsoltárokat vagy a prédikáció részletét. A krónikás ulmi nyomtatványok alapján is felidézhető volna a prédikáció szövegét, bár a kéziratába metszeteket és röplapokat illesztett a szerző, Ulmban kiadott aprónyomtatványokat sosem, miközben Ulmban is folyamatosan jelentek meg a török háborúról kiadványok.

A török vonatkozású nyomtatott imák hadszínterek eseményeire nem reflektáltak, de a politikai döntéshozás jelentőségére felhívták a figyelmet. Egy 1688-as ulmi imaszöveg az 1663 januárja óta folyamatosan ülésező regensburgi birodalmi gyűlés eredményes tanácskozásáért és a törökkel való mielőbbi békekötésért buzdított imádkozásra.⁸⁰ 1688. szeptember végén Ulm életében is hatalmas fordulatot hozott XIV. Lajos Pfalz elleni hadjárata. Az ulmi orvos krónikájából is kitűnik, hogy a francia hadsereg támadását a birodalmi város virágzását és „általános szabadságát” veszélyeztető kollektív félelemként és kihívásként élte meg

⁷⁷ *Christliches Dank-Gebett von wegen dess abermals [...] verliehenen herrlichen Siegs wider den türkischen Erb-Feind und die Eroberung der Stadt [...] Griechisch-Wessenburg. Auf das [...] den 16. Septemb. anno 1688 angestellte Danck-Fest [...] und gebrauchen*, Ulm, Christian Balthasar (Erben), 1688. SCHMITT, APPENZELLER, *Balthasar Kühn...*, 44. jz. i. m., 348. Kat. 534.

⁷⁸ *Christliches Gebett wider den Türcken In Stadt und Land dess Ulmischen Gebiets Nach gewissen Predigten in den Bett Stunden und bey Leutung der Türcken Glocken in der Kirchen und andern Gotts Hausern zu gebrauchen*, Ulm, Kühn, 1688; *Gebett und Collect nach den predigten an den dreyen angestellten Buss-Bett und Fast Tagen [...]*, Ulm, Kühn, 1688; SCHMITT, APPENZELLER, *Balthasar Kühn...*, 44. jz. i. m., 348. Kat. 535. 536.

⁷⁹ „[...] allhier zu Ulm ein Freuden und Danckfest gehalten worden bey welchen in Vormittags predigt in dem Münster Herr Dr. Elias Veiel den Text [...]” G. 1. 1703/1. f. 461.

⁸⁰ *Christliches Gebett wider dem Türcken...*, 78. jz. i. m.; SCHMITT, APPENZELLER, *Balthasar Kühn...*, 44. jz. i. m., 348. Kat. 535. (Stadtbibliothek Ulm 27215.)

a város.⁸¹ Miközben megkezdték az esetleges francia ostromra való felkészülést,⁸² Veiel három vasárnapra, október 7-ére, 14-ére és 21-re bűnbánatot hirdetett, Joel 2 könyve 4., 15., 16. és 17. verséről prédikálva, konkrét sorokat is kiemelve: „Isten ítéletet mond a népek felett, Vezesd Uram vitézeit! A Nap és a Hold elsötétül, megrendül az ég és föld.”⁸³

Az ulmi krónikába csak 1689. szeptemberében kerültek be újfent reménytelibb feljegyzések, amikor megérkeztek Bádeni Lajos szerbiai győzelmeinek részletes beszámolóí, és a franciák által elfoglalt Mainz szeptember 8-i visszavételének híre.⁸⁴ Gockel hosszan írt az Ulmban tartott *Te Deum*-ról, citálva a 60. zsoltárból kiemelt sorokat⁸⁵ és utalva a bibliai példázatra, Joáb győzelmére a 12000 edomita felett.⁸⁶ Az istentiszteletet követően 10 órától fél órán keresztül szóltak a harangok, s a város bástyáiról dízsörtüzet is adtak.

A törökök és a franciák feletti kettős győzelem nyomtatott imája a Német-római Birodalom barbár és kegyetlen ellenségén aratott diadalért adott hálát, a

⁸¹ SPECKER, *Ulm...*, 42. jz. i. m., 186–189; Daniel HOHRATH, *Gefährdeter, Wohlstand, kulturelle Blüte und Kriegsfahren: Ulm von 17. Jahrhundert bis zum Ende des Reichsfreiheit = Stadt-Menschen: 1150 Jahre Ulm: Die Stadt und ihre Menschen*, hrsg. Michael WETTENGEL, Gebhard WEIG, Ulm, Ebner, 2004, 104–106.

⁸² „30. Septembris vo E. Raths zu Ulm und Burgerschafft auf den Rathaus ei Beweglicher Vorsack gethan worden dess Inhalts das sich ein ieder Bürger auf Jahr und tag proviantiren für die allgemeine freyheit bey seiner Obrigkeit gut und blut aufsetzen von Sünden abstehen und ein Christliche Lebens führen solle.” G. 1. 1703/1. f. 461.

⁸³ „Hierauf sein auch drey Sontag nach man der alss den 7. und 14. und 21. Octobris drey allgemeine Past- Buss und Betttag angestellet worden und haben die leuth biss auf den abend sich aller Streiss und tranken enthalten sollen auch keine wüth oder börk wed getranck oder brod biss auf den abend verkauffen dörfffen H. D. Veiel in den Morgenpredigten in den Münster expliciret, waren der Erste aus den frochten forl Joel 2 Cap. 4. 15. 16. v. 17. der andere aus den und dritte aus genommen.” G. 1. 1703/1. f. 461.

⁸⁴ „Anno 1689 Sontags den 8 Septemb.” G. 1. 1703/1. f. 478.

⁸⁵ „Ein gulden Kleinod Davids vorzusingen, von der Rose des Zeugnisses zu lehren.” Psalm, 60.

⁸⁶ „Wie auch wegen der denen eyd- und Bundbrüchigen Franzosen durch die Kayserl. und Höher Alliierten Waffen wider abgenommen und eroberten Churfürstl Vöstung und Residenz Statt Maintz in allgemeines Danck- und Freudenfest in Statt und Land gehalten worden da dann Herr Elias Veiel H. Theol D. und superintendents in Münster in der Morgenpredigt den Text, so dann ware die Überschrift dess 60 Psalmens dess Königl. Propheeten Davids von den guldene Rosenphan und wie Joab in Saltzthal 12000 Edomitero geschlagen expliciret nach Verrichteten Gottesdienst des Te Deum laudamus gesungen und 10 Uhr eine halbe stund mit allen glocken geläutet [...]” G. 1. 1703/1. f. 478.

császári és szövetséges seregek erejét dicsóítva.⁸⁷ Az ima nem sorolta fel a német „Vaterland”-ot védelmező politikai tényezőket, nem tette egyértelművé, hogy az összefogas eredményességét hirdetve, a császári seregek és a birodalmi segélyhaddak erején túl a Szent Liga közös erőfeszítésére utal-e, de a tengeri hadszíntér sikerei másutt sem jelentek meg közvetlenül a jelenleg ismert nyomtatott ulmi prédikációkban és imákban. A törökök és szövetségeseik kitétel sem mondta ki a keleti és nyugati fronton egyszerre támadók közös érdekeit, bár maga a kettős hálaadó ima párhuzamot vont az oszmán és a francia haderő pusztítása, kegyetlensége között. Az ima az igaz ügyet képviselő katonák küzdelméért is halált adott, de nem használta az „ősellenséggel” szembeszálló Athleta Christi képet.

1689-ben egy majd hatszáz oldalas imakönyvet is közzétett a Kühn kiadó.⁸⁸ 1689 októberében Ulm szintén egyszerre tartott ünnepséget a török kézen lévő Nis bevételének és Bonn, a kölni választófejedelmi rezidencia franciáktól való 1689. október 12-i visszafoglalásának örömére.⁸⁹ A Német-római Birodalom kétfrontos háborúja alatt különösen fontossá vált a Habsburg-dinasztia szerepe az aulikus evangélikus közösség számára. Gockel hosszan írt arról, hogy I. József 1690. január 26-i augsburgi koronázásával egy időben az ulmi nagytemplomban Veiel ellenségektől mentes, virágkort hozó uralkodást kívánt a trónörökösnek a

⁸⁷ *Christliches Danck-Gebett von wegen Dess durch Göttliche Güte und Allmacht Der Röm. Käyserl. Majest und Dem Röm. Reich Gnädigst verliehenen Dopelten herrlichen Siegs, in dem in Orient die Türcken bey Nissa auss dem Feld geschlagen Und in Teutschland die Churfürst Stadt und Vestungen Mainz den Friedbrüchigen Franzosen wieder abgenommen worden. Auf das in Stadt und Land dess Ulmischen Gebiets Den 8. Septembris Anno 1689. Angestellte Danck-Fest nach den Predigten zu gebrauchen*, Ulm, Kühn, 1689; SCHMITT, APPENZELLER, *Balthasar Kühn...*, 44. jz. i. m., 350. Kat. 544. (Stadtbibliothek Ulm 27219.)

⁸⁸ *Christliche Kircken-Gebett, so auf die geimene Sonn- und Bet-Tage in dem Ulmischen Kircken gebraucht werden*, Ulm, Kühn, 1689; SCHMITT, APPENZELLER, *Balthasar Kühn...*, 44. jz. i. m., 350. Kat. 543.

⁸⁹ „1689 Hierauf ist den 13 Sonntag den 13 Octob zu Ulm weg dieses Herrlich Siegs auch Eroberung Statt Nissa in Servien und Occupation de Churfürstl Cöllnischen Statt Bonn an den Rhein einfreuden und Dankfest gehalten worden bey welcen Herr Doctor Elias Veiel am 43. Cap. Nos. 1.2.3.4.5.6. und 7. ausgelegt noch vollendter Predigt des Te Deum laudamus gesungen hernoch mit allen glocken geläutet, auch die Stück 3 mahl [...] in die Statt herum gelöset worden [...]” G. 1. 1703/1. f. 478.

132. zsolttárt idézve.⁹⁰ A hálaadó ima négy levélnyi nyomtatványként ismét napvilágot látott.⁹¹

Az 1690-es évek azonban mind több és véresebb nagy szárazföldi és tengeri csatát hoztak. Gockel krónikájában egyre rövidebben jegyezte le a török feletti győzelmeket, bár a francia támadás közvetlen veszélyének árnyékában is figyelemmel kísérte az egyre távolabbi területeket visszahódító török elleni háborút. Gockel megörökítette, hogy Várad 1692-es visszafoglalása, valamint az angol flotta franciák felett győzelme hírére június 12-én 9 és 10 óra között tartott istentiszteleten a királyzsolttárként számontartott 89. zsolttárral⁹² adtak hálát az ulmi evangélikusok.⁹³ Balthasar Knellinger 1687-ben elhangzott augsburgi prédikációját szintén a 89. zsolttárra építette fel a Dávid házából származó királyokat dicsőítve.⁹⁴

⁹⁰ „Anno 1690 Sontags ad 26 Jan S. V. ist zu Ulm wegen dess Neugekrönte Römischen Königs Joseph I ein Chommen und Danckfest gehalten werden wobey Herr Doct Elias Veiel in den Münster letzter Versicul des 132. Psalmus (Sine feinde woll ich mit schiedem klayden aber über ihme soll blühen seiner Crone exlicet noch des Morgenpredigt de Te Deum Laudamus gesüget noch vollender Comöney) aud Wöller gelöset und dess abends auf das Wesen bey den Schöhren Hauss vor dem Jahr prügger ad sonder thor e schaus 4 stündiges feuwerck gehalten worden.” G. 1. 1703/1. f. 478.

⁹¹ *Ein Christliches Dank-Gebett, wegen glücklich vollbrachter Krönung [...] Josephi I. den 26. Jan. an 1690 angestellte Danck-Fest [...] zu gebrauchen*, Ulm, Kühn, 1690; SCHMITT, APPENZELLER, *Balthasar Kühn...*, 44. jz. i. m., 356. Kat. 553.

⁹² KARASSZON Dezső, *Gondolatok a 89. zsolttárról*, RE, 1997/3, 55–58; UÓ, *A Zsolttárok könyvének magyarázata = Jubileumi kommentár: A Szentírás magyarázata*, II, Budapest, Kálvin János Kiadó, 1995, 541–640, 543. Bernd JANOWSKI, *Das Buch der unverfälschten Spiritualität Zum neuen Psalmenkommentar von E.-L. Hossfeld und E. Zenger*, *Biblische Zeitschrift*, (47)2003, 43; MOLNÁR János, *A zsolttárkutatók jelenkori eredményei 1*, *Református Szemle*, 1992/3, 169–180; UÓ, *A zsolttárkutatók jelenkori eredményei 2*, *Református Szemle*, 1992/4, 246–253; NÉMETH Áron, *Királyok zsolttára, zsolttárok királya: A 72. zsolttár elállása és teológiája a Zsolttárok könyve redakciója tükrében*, Kolozsvár, Exit, 2018, 79–80.

⁹³ „Anno 1692 den juny ist die Türckische Vöstung Gross Wardein in Ungaren von dene Kaysler Völkern mit Accord eroberten worden. In diesen Jahr und Monath ist auch die Französische Flotte von der Armada (dergleich beederseits von solcher erschrockliche Macht bey Menschenedencken niemahlen in der See gestehen worden von dess Engelländischer Königs Wilhelm solchen wormahlig Prinzen von Uranien Admiral Syssel und denen Hollaneder totaliter geschlager auch die übrige Schriff alle ind nechsten erobter worden, welcheschad und verlusst auf ein ganzes Königreich assimiret worden. Und welcher beyde Sacher freulich Victorie willen gleich hie aud Sontags die 12. Jun zu Ulm ein Freuden und Danckfest celebrieren durch des Elias Veiel 9 und 10 Uhr aus denen 89 Psalmen dathind (Euer Gott Jehrot war is wieder ein maecht gebett den Warheit sit und gleich [...].” G. 1. 1703/1. f. 491.

⁹⁴ LŐKÖS, *Ponam thronum...*, 17. jz. i. m., 341–342.

Az 1693-as újabb francia támadás ismét közelebről érintette Ulmot és környékét. Gockel feljegyzése szerint 1693. május 21. és július 16. között Veiel Jeremiás próféta sirámai alapján prédikált (15. Cap 1–2).⁹⁵ 1693-ban majd 1695-ben ugyanabban a formában konkrét esemény említése nélkül adott ki a nehéz idők miatt könyörgő imákat a Kühn kiadó.⁹⁶ 1697-ből is egy rövid könyörgés maradt fent nyomtatványként.⁹⁷

A hosszú, többfrontos háború figyelemmel kísérésébe szemlátomást belefáradt krónikás már a béketárgyalásokat eredményező hadi helyzetről sem számolt be érdemben. Nem írt részletesen a franciákkal kötött 1697-es rijswicki békéről,⁹⁸ melynek kihirdetése után 1698. januárjában tartottak *Te Deumot* Ulmban.⁹⁹ Nem ismert a hálaadó imák szövege sem, pedig az 1678-as nimwegeni békekötés kapcsán is jelent meg hálaadó ima Ulmban.¹⁰⁰ Ennek előzményként fel kell idézni, hogy a Német-római Birodalom számára nagy megrázkódtatást jelentő harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke sokrétű szemléletváltása a békekötéseket övező nyomtatott imádkozási gyakorlatra is hatott. A nyomtatott imák nemcsak a konfliktusok elkerülésének és a béke megteremtésének széleskörű, közérthető

⁹⁵ „Anno 1693 hat Rath allhier zu Ulm wegeb... franzosen Gefahr... Bett-Buss und Fats Tage den ersten auf der 21 May auf die 16. July Elias Veiel in dem Münster der Text auf dem 15 Capitel dess Prohtene Jeremias NS 1. und 2 genommen schrifftten masseig aussgelegt.” G. 1. 1703/1. f. 495.

⁹⁶ *Bett-Stund zu diesen betribten, schweren und gefährlichen Zeiten für die Ulmische Kirchen und Schulen angestellt [...]*, Ulm, Kühn, 1693; [...] *Christliches Gebett, so bey diesen schweren und betribten Zeiten [...] um Abwendung allerley Gefahr und Ubels zu gebrauchen*, Ulm, Kühn, 1695; SCHMITT, APPENZELLER, *Balthasar Kühn...*, 44. jz. i. m., 366, 380. Kat. 576., 578., 599., 600.

⁹⁷ *Christliches Gebett an dem angestellten Buss-, Bett- und Fast-Tag Für die Ulmische Kirchen in Stadt und Land auf den Ersten Sonntag nach Trinitatis den 6. Junii 1697. zu gebrauchen*, Ulm, Kühn, 1697; SCHMITT, APPENZELLER, *Balthasar Kühn...*, 44. jz. i. m., 390. Kat. 617.

⁹⁸ „1697. Hirauss ist Dienstag den 21. Septembris Matthis tag Statt Ulm ein Danck und Freudenfest gehalten von Herr d. Elias Veiel Superintendente der 27. vers aus den 2 Buch Moste den am 23 Capitel xpliciert nach villende Morgenspredigt Te Deum laudamus gesungen hernacht ein aller chorken in Statt und Land gelautet und die Stück auf der Wöller rings und die Statt 3mahl gelöset worden.” G. 1. 1703/1. f. 503.

⁹⁹ „Anno 1698 Donnerstag den 27 Jan. Stil Vet ist der geschlossene Generalfried zwischen Röm. Kay allhie in Ulm nach der Morgenpredigt von Cantzler durch ein Vorfaltt publiziert worden.” G. 1. 1703/1. f. 502v.

¹⁰⁰ *Christliches Danck-Gebet und Collect, wegen dess an. 1679 zu Nimmwegen getroffenen und beschlossenen allgemeinen Friedens*, Ulm, Kühn, 1678; SCHMITT, APPENZELLER, *Balthasar Kühn...*, 44. jz. i. m., 292. Kat. 423.

igényét képviselték, hanem a hatalomgyakorlókkal szembeni elvárásként is megjelent a béke megőrzésének normája. Egy a vesztfáliai béke tartósságáért, a birodalom egységéért fohászoló ima közszemlére tehető, metszettel illusztrált röplapon jelent meg.¹⁰¹ A kép középpontjában III. Ferdinánd császár, jobbján az ifjú XIV. Lajos francia király, balján Krisztina svéd királynő látható kezét fogva, míg körülöttük félkörben térdepelve a Német-római Birodalom társadalmának képviselői, katolikus és protestáns egyházi méltóságok, udvari emberek, városi polgárok és parasztok, férfiak és nők a hosszú béketárgyalások után megszületett megállapodás tartósságáért imádkoztak. A külpolitikai változások azonban hamar rácaffoltak a pozitív várakozásra.

Gockel az 1699 januárjában huszonöt évre kötött, a Szent Liga tagjaival, angol-holland mediátorokkal különleges körülmények között tárgyalt karlócai békéről sem számolt be hosszabban. Az ulmi evangélikusok 1699-ben a húsvét utáni kedden, április 11-én a 132. zsoltárt, zarándokéneket énekelve ünnepelték a békét és I. József 1699. február 24-én tartott esküvőjét Amália Vilma Braunschweig-lüneburgi hercegnővel (1673–1742).¹⁰² A 132. zsoltárt József 1690-es római királlyá koronázásához hasonlóan énekeltek, a Dávid utáni királyok szerepét is kiemelve. Nincs rá közvetlen bizonyíték, hogy konkrét politikai olvasatot kínált volna a prédikáció Dávid és I. Lipót között. Gockel mélyen hívő evangélikusként is császárhű politikát képviselt, a Német-római Birodalom egysége érdekében Ulmhoz és a württembergi fejedelemséghez hasonlóan. A 132. zsoltár kifejezhette a korszakváltás élményét, a háború utáni újjáépítés kevésbé erőszakos, s áldozatokkal teli feladatát. Dávidra és Salamonra való hivatkozás a trónutódlás legitimációját is szolgálta.¹⁰³ Az 1699 áprilisi világi és egyházi ünnepek hálaadó imáját is kiadta a Kühn nyomda.¹⁰⁴

¹⁰¹ *Danck Gebet für den solche so langgenüschten und durch Gottes Gnad nunmehr geschlossenen Frieden*, VD 1:623036E és VD 1:623037N.

¹⁰² „Dienstag nach Osten den 11 April ist allhie in Ulm wegen dess Römischen König Joseph Vermahlin mit Lüneburgische Hannoverisch Princessin Amalia, wie auch dess 25 Jahrigen getroffenen Kriegen mit denen Türcken ein Freudenfest gehalten Elia Veiel 132. Psalmen Te Deum [...]” G. 1. 1703/1. f. 504.

¹⁰³ RÓZSA Huba, *Az Őszövetség keletkezése: Bevezetés az Őszövetség könyveinek irodalom és hagyománytörténetébe*, Budapest, Szent István Társulat, 1986, 257, 554.

¹⁰⁴ *Ein Danck- und Glückwünschungs-Gebett wegen dess erlangten Friedens mit dem Gross-Türcken und [...] Vermählung [...] dess Röm. Königs Josephi I [...] mit der [...] Princessin Wilhelmina Amalia [...] Auf das [...] den 11. April 1699 angestellte Danck- und Freuden-Fest [...] zu*

Az ulmi orvos közéleti krónikája a birodalmi város és az evangélikus egyház szoros együttműködését örökölte meg, ahol az egyházi és világi elit közös válszokat keresett az egyre mélyebb és egyre közelebb kerülő krízisekre, az intenzív hitélet finoman kidolgozott és következetesen végigvitt rítusaival segítette az egyént és a közösséget a veszélyhelyzet átélésében, majd a feszültség feloldásában. A szakrális térben szorosan összekapcsolt imák és prédikációk nem az új ismeretek közvetítésére törekedtek, hiszen a császári, választófejedelmi, városi propaganda sok érdemi információt tett közzé. Az egyház a közéleti problémák feldolgozását kanalizálta, a nagy távolságot átfogó kereszténység közös ügyét értelmezve és a közvetlen veszélyhelyzetre reagálva. A krónikából kitűnik, hogy a török feletti győzelmek alkalmából tartott ulmi prédikációk és imák szorosan hozzátartoztak a város reprezentációjához, érzékeltetve a város áldozatvállalását a Német-római Birodalmat ért közös kihívásában.

Az egyházkerületet irányító evangélikus teológus felkészültsége és az őt pontosan citáló ulmi orvos bibliai jártassága érzékeltette a sokrétű, világi és egyházi műveltség, klasszikus és aktuális tájékozottság értékét a birodalmi város elitje számára, mely kifinomult lehetőségeket biztosított a közösség és személyes hitgyakorlás elmélyítéséhez, ami szintén értéket jelentett az ulmi evangélikusok számára. Amint a kegyességi irodalmi kiadványok különleges szedése, kiemelt idézetei, visszakereshető utalásai az analizáló használatot, az elmélyülő imaolvasást és hitgyakorlat igényét bizonyítják,¹⁰⁵ úgy támasztja alá az ulmi orvos krónikája a művelt városi elit igényét az értő követésre, aktív értelmezésre és az intenzív templomi hitéletre. Gockel krónikája az ulmi közösségi imák rendszeres, a mindennapok világába jól beágyazott rítusát mutatják, az elmélyült egyéni hitéletre is rávilágítva. A hitgyakorláshoz szorosan kapcsolódó prédikációk, zsolnárok, imák sűrű kiadási gyakorlata is bizonyítja, hogy Ulm mindennapjaiba sokrétűen és szervesen épült be a kegyességi irodalom. Gockel egy korszakváltás

gebrauchen. Ulm, Kühn, 1699; SCHMITT, APPENZELLER, *Balthasar Kühn...*, 44. jz. *i. m.*, 396. Kat. 632.

¹⁰⁵ Andrew CAMBERS, *Godly Reading: Print, Manuscript and Puritanism in England 1580–1720*, Cambridge University Press, 2011; Matthew P. BROWN, *The Pilgrim and the Bee: Reading Rituals and Book Culture in Early New England*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2007. FAZAKAS Gergely Tamás, *Pásztorzó könyvolvasás és kegyességgyakorlás: A Praxis pietatis margószövegeiről és egy tágabb kutatási lehetőségről = Nyelv, lelkiesség és regionalitás a közép- és kora újkorban: Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, LUFFY Katalin, TÓTH Zsombor, BALOGH F. András, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2013, 146–168.

értékmentő krónikásaként tanúsította, hogy a visszafoglaló háború idején is rendszeresen felhangzottak a török ellenes óvó imák és a győzelmek hálaadásai a Német-római Birodalomban.

Danck Gebet für den so lang gewünschten vnd durch Gottes Gnad nunmehr geschlossenen Frieden.

1648
1649
1650
1651
1652
1653
1654
1655
1656
1657
1658
1659
1660
1661
1662
1663
1664
1665
1666
1667
1668
1669
1670
1671
1672
1673
1674
1675
1676
1677
1678
1679
1680
1681
1682
1683
1684
1685
1686
1687
1688
1689
1690
1691
1692
1693
1694
1695
1696
1697
1698
1699
1700
1701
1702
1703
1704
1705
1706
1707
1708
1709
1710
1711
1712
1713
1714
1715
1716
1717
1718
1719
1720
1721
1722
1723
1724
1725
1726
1727
1728
1729
1730
1731
1732
1733
1734
1735
1736
1737
1738
1739
1740
1741
1742
1743
1744
1745
1746
1747
1748
1749
1750
1751
1752
1753
1754
1755
1756
1757
1758
1759
1760
1761
1762
1763
1764
1765
1766
1767
1768
1769
1770
1771
1772
1773
1774
1775
1776
1777
1778
1779
1780
1781
1782
1783
1784
1785
1786
1787
1788
1789
1790
1791
1792
1793
1794
1795
1796
1797
1798
1799
1800
1801
1802
1803
1804
1805
1806
1807
1808
1809
1810
1811
1812
1813
1814
1815
1816
1817
1818
1819
1820
1821
1822
1823
1824
1825
1826
1827
1828
1829
1830
1831
1832
1833
1834
1835
1836
1837
1838
1839
1840
1841
1842
1843
1844
1845
1846
1847
1848
1849
1850
1851
1852
1853
1854
1855
1856
1857
1858
1859
1860
1861
1862
1863
1864
1865
1866
1867
1868
1869
1870
1871
1872
1873
1874
1875
1876
1877
1878
1879
1880
1881
1882
1883
1884
1885
1886
1887
1888
1889
1890
1891
1892
1893
1894
1895
1896
1897
1898
1899
1900
1901
1902
1903
1904
1905
1906
1907
1908
1909
1910
1911
1912
1913
1914
1915
1916
1917
1918
1919
1920
1921
1922
1923
1924
1925
1926
1927
1928
1929
1930
1931
1932
1933
1934
1935
1936
1937
1938
1939
1940
1941
1942
1943
1944
1945
1946
1947
1948
1949
1950
1951
1952
1953
1954
1955
1956
1957
1958
1959
1960
1961
1962
1963
1964
1965
1966
1967
1968
1969
1970
1971
1972
1973
1974
1975
1976
1977
1978
1979
1980
1981
1982
1983
1984
1985
1986
1987
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006
2007
2008
2009
2010
2011
2012
2013
2014
2015
2016
2017
2018
2019
2020
2021
2022
2023
2024
2025
2026
2027
2028
2029
2030
2031
2032
2033
2034
2035
2036
2037
2038
2039
2040
2041
2042
2043
2044
2045
2046
2047
2048
2049
2050
2051
2052
2053
2054
2055
2056
2057
2058
2059
2060
2061
2062
2063
2064
2065
2066
2067
2068
2069
2070
2071
2072
2073
2074
2075
2076
2077
2078
2079
2080
2081
2082
2083
2084
2085
2086
2087
2088
2089
2090
2091
2092
2093
2094
2095
2096
2097
2098
2099
2100
2101
2102
2103
2104
2105
2106
2107
2108
2109
2110
2111
2112
2113
2114
2115
2116
2117
2118
2119
2120
2121
2122
2123
2124
2125
2126
2127
2128
2129
2130
2131
2132
2133
2134
2135
2136
2137
2138
2139
2140
2141
2142
2143
2144
2145
2146
2147
2148
2149
2150
2151
2152
2153
2154
2155
2156
2157
2158
2159
2160
2161
2162
2163
2164
2165
2166
2167
2168
2169
2170
2171
2172
2173
2174
2175
2176
2177
2178
2179
2180
2181
2182
2183
2184
2185
2186
2187
2188
2189
2190
2191
2192
2193
2194
2195
2196
2197
2198
2199
2200
2201
2202
2203
2204
2205
2206
2207
2208
2209
2210
2211
2212
2213
2214
2215
2216
2217
2218
2219
2220
2221
2222
2223
2224
2225
2226
2227
2228
2229
2230
2231
2232
2233
2234
2235
2236
2237
2238
2239
2240
2241
2242
2243
2244
2245
2246
2247
2248
2249
2250
2251
2252
2253
2254
2255
2256
2257
2258
2259
2260
2261
2262
2263
2264
2265
2266
2267
2268
2269
2270
2271
2272
2273
2274
2275
2276
2277
2278
2279
2280
2281
2282
2283
2284
2285
2286
2287
2288
2289
2290
2291
2292
2293
2294
2295
2296
2297
2298
2299
2300
2301
2302
2303
2304
2305
2306
2307
2308
2309
2310
2311
2312
2313
2314
2315
2316
2317
2318
2319
2320
2321
2322
2323
2324
2325
2326
2327
2328
2329
2330
2331
2332
2333
2334
2335
2336
2337
2338
2339
2340
2341
2342
2343
2344
2345
2346
2347
2348
2349
2350
2351
2352
2353
2354
2355
2356
2357
2358
2359
2360
2361
2362
2363
2364
2365
2366
2367
2368
2369
2370
2371
2372
2373
2374
2375
2376
2377
2378
2379
2380
2381
2382
2383
2384
2385
2386
2387
2388
2389
2390
2391
2392
2393
2394
2395
2396
2397
2398
2399
2400
2401
2402
2403
2404
2405
2406
2407
2408
2409
2410
2411
2412
2413
2414
2415
2416
2417
2418
2419
2420
2421
2422
2423
2424
2425
2426
2427
2428
2429
2430
2431
2432
2433
2434
2435
2436
2437
2438
2439
2440
2441
2442
2443
2444
2445
2446
2447
2448
2449
2450
2451
2452
2453
2454
2455
2456
2457
2458
2459
2460
2461
2462
2463
2464
2465
2466
2467
2468
2469
2470
2471
2472
2473
2474
2475
2476
2477
2478
2479
2480
2481
2482
2483
2484
2485
2486
2487
2488
2489
2490
2491
2492
2493
2494
2495
2496
2497
2498
2499
2500
2501
2502
2503
2504
2505
2506
2507
2508
2509
2510
2511
2512
2513
2514
2515
2516
2517
2518
2519
2520
2521
2522
2523
2524
2525
2526
2527
2528
2529
2530
2531
2532
2533
2534
2535
2536
2537
2538
2539
2540
2541
2542
2543
2544
2545
2546
2547
2548
2549
2550
2551
2552
2553
2554
2555
2556
2557
2558
2559
2560
2561
2562
2563
2564
2565
2566
2567
2568
2569
2570
2571
2572
2573
2574
2575
2576
2577
2578
2579
2580
2581
2582
2583
2584
2585
2586
2587
2588
2589
2590
2591
2592
2593
2594
2595
2596
2597
2598
2599
2600
2601
2602
2603
2604
2605
2606
2607
2608
2609
2610
2611
2612
2613
2614
2615
2616
2617
2618
2619
2620
2621
2622
2623
2624
2625
2626
2627
2628
2629
2630
2631
2632
2633
2634
2635
2636
2637
2638
2639
2640
2641
2642
2643
2644
2645
2646
2647
2648
2649
2650
2651
2652
2653
2654
2655
2656
2657
2658
2659
2660
2661
2662
2663
2664
2665
2666
2667
2668
2669
2670
2671
2672
2673
2674
2675
2676
2677
2678
2679
2680
2681
2682
2683
2684
2685
2686
2687
2688
2689
2690
2691
2692
2693
2694
2695
2696
2697
2698
2699
2700
2701
2702
2703
2704
2705
2706
2707
2708
2709
2710
2711
2712
2713
2714
2715
2716
2717
2718
2719
2720
2721
2722
2723
2724
2725
2726
2727
2728
2729
2730
2731
2732
2733
2734
2735
2736
2737
2738
2739
2740
2741
2742
2743
2744
2745
2746
2747
2748
2749
2750
2751
2752
2753
2754
2755
2756
2757
2758
2759
2760
2761
2762
2763
2764
2765
2766
2767
2768
2769
2770
2771
2772
2773
2774
2775
2776
2777
2778
2779
2780
2781
2782
2783
2784
2785
2786
2787
2788
2789
2790
2791
2792
2793
2794
2795
2796
2797
2798
2799
2800
2801
2802
2803
2804
2805
2806
2807
2808
2809
2810
2811
2812
2813
2814
2815
2816
2817
2818
2819
2820
2821
2822
2823
2824
2825
2826
2827
2828
2829
2830
2831
2832
2833
2834
2835
2836
2837
2838
2839
2840
2841
2842
2843
2844
2845
2846
2847
2848
2849
2850
2851
2852
2853
2854
2855
2856
2857
2858
2859
2860
2861
2862
2863
2864
2865
2866
2867
2868
2869
2870
2871
2872
2873
2874
2875
2876
2877
2878
2879
2880
2881
2882
2883
2884
2885
2886
2887
2888
2889
2890
2891
2892
2893
2894
2895
2896
2897
2898
2899
2900
2901
2902
2903
2904
2905
2906
2907
2908
2909
2910
2911
2912
2913
2914
2915
2916
2917
2918
2919
2920
2921
2922
2923
2924
2925
2926
2927
2928
2929
2930
2931
2932
2933
2934
2935
2936
2937
2938
2939
2940
2941
2942
2943
2944
2945
2946
2947
2948
2949
2950
2951
2952
2953
2954
2955
2956
2957
2958
2959
2960
2961
2962
2963
2964
2965
2966
2967
2968
2969
2970
2971
2972
2973
2974
2975
2976
2977
2978
2979
2980
2981
2982
2983
2984
2985
2986
2987
2988
2989
2990
2991
2992
2993
2994
2995
2996
2997
2998
2999
3000
3001
3002
3003
3004
3005
3006
3007
3008
3009
3010
3011
3012
3013
3014
3015
3016
3017
3018
3019
3020
3021
3022
3023
3024
3025
3026
3027
3028
3029
3030
3031
3032
3033
3034
3035
3036
3037
3038
3039
3040
3041
3042
3043
3044
3045
3046
3047
3048
3049
3050
3051
3052
3053
3054
3055
3056
3057
3058
3059
3060
3061
3062
3063
3064
3065
3066
3067
3068
3069
3070
3071
3072
3073
3074
3075
3076
3077
3078
3079
3080
3081
3082
3083
3084
3085
3086
3087
3088
3089
3090
3091
3092
3093
3094
3095
3096
3097
3098
3099
3100
3101
3102
3103
3104
3105
3106
3107
3108
3109
3110
3111
3112
3113
3114
3115
3116
3117
3118
3119
3120
3121
3122
3123
3124
3125
3126
3127
3128
3129
3130
3131
3132
3133
3134
3135
3136
3137
3138
3139
3140
3141
3142
3143
3144
3145
3146
3147
3148
3149
3150
3151
3152
3153
3154
3155
3156
3157
3158
3159
3160
3161
3162
3163
3164
3165
3166
3167
3168
3169
3170
3171
3172
3173
3174
3175
3176
3177
3178
3179
3180
3181
3182
3183
3184
3185
3186
3187
3188
3189
3190
3191
3192
3193
3194
3195
3196
3197
3198
3199
3200
3201
3202
3203
3204
3205
3206
3207
3208
3209
3210
3211
3212
3213
3214
3215
3216
3217
3218
3219
3220
3221
3222
3223
3224
3225
3226
3227
3228
3229
3230
3231
3232
3233
3234
3235
3236
3237
3238
3239
3240
3241
3242
3243
3244
3245
3246
3247
3248
3249
3250
3251
3252
3253
3254
3255
3256
3257
3258
3259
3260
3261
3262
3263
3264
3265
3266
3267
3268
3269
3270
3271
3272
3273
3274
3275
3276
3277
3278
3279
3280
3281
3282
3283
3284
3285
3286
3287
3288
3289
3290
3291
3292
3293
3294
3295
3296
3297
3298
3299
3300
3301
3302
3303
3304
3305
3306
3307
3308
3309
3310
3311
3312
3313
3314
3315
3316
3317
3318
3319
3320
3321
3322
3323
3324
3325
3326
3327
3328
3329
3330
3331
3332
3333
3334
3335
3336
3337
3338
3339
3340
3341
3342
3343
3344
3345
3346
3347
3348
3349
3350
3351
3352
3353
3354
3355
3356
3357
3358
3359
3360
3361
3362
3363
3364
3365
3366
3367
3368
3369
3370
3371
3372
3373
3374
3375
3376
3377
3378
3379
3380
3381
3382
3383
3384
3385
3386
3387
3388
3389
3390
3391
3392
3393
3394
3395
3396
3397
3398
3399
3400
3401
3402
3403
3404
3405
3406
3407
3408
3409
3410
3411
3412
3413
3414
3415
3416
3417
3418
3419
3420
3421
3422
3423
3424
3425
3426
3427
3428
3429
3430
3431
3432
3433
3434
3435
3436
3437
3438
3439
3440
3441
3442
3443
3444
3445
3446
3447
3448
3449
3450
3451
3452
3453
3454
3455
3456
3457
3458
3459
3460
3461
3462
3463
3464
3465
3466
3467
3468
3469
3470
3471
3472
3473
3474
3475
3476
3477
3478
3479
3480
3481
3482
3483
3484
3485
3486
3487
3488
3489
3490
3491
3492
3493
3494
3495
3496
3497
3498
3499
3500
3501
3502
3503
3504
3505
3506
3507
3508
3509
3510
3511
3512
3513
3514
3515
3516
3517
3518
3519
3520
3521
3522
3523
3524
3525
3526
3527
3528
3529
3530
3531
3532
3533
3534
3535
3536
3537
3538
3539
3540
3541
3542
3543
3544
3545
3546
3547
3548
3549
3550
3551
3552
3553
3554
3555
3556
3557
3558
3559
3560
3561
3562
3563
3564
3565
3566
3567
3568
3569
3570
3571
3572
3573
3574
3575
3576
3577
3578
3579
3580
3581
3582
3583
3584
3585
3586
3587
3588
3589
3590
3591
3592
3593
3594
3595
3596
3597
3598
3599
3600
3601
3602
3603
3604
3605
3606
3607
3608
3609
3610
3611
3612
3613
3614
3615
3616
3617
3618
3619
3620
3621
3622
3623
3624
3625
3626
3627
3628
3629
3630
3631
3632
3633
3634
3635
3636
3637
3638
3639
3640
3641
3642
3643
3644
3645
3646
364

HERNÁDY JUDIT

A barokk vers mint ima

Beniczky Péter istenes dicséretei és könyörgései

Pázmány Péter Imádságos könyve mint szövegforrás

Beniczky Péter (1606–1664) *Magyar Ritbmusok* című műve nem sokkal a költő halála után, 1664-ben jelent meg, a vershagyaték gondozásával megbízott Bartók István esztergomi kanonok kiadásában. Ebből az első kiadásból azonban nem maradt ránk példány. Beniczky műveinek kritikai kiadása ezért az 1670-ben Kolozsvárott, Veresegyházi Mihály gondozásában megjelent kiadványt és Pongrácz Ferenc 1668-ban másolt kéziratát vette alapul.¹ Beniczky költészetéről és életéről alkotott legátfogóbb tanulmánynak máig Kovács Dezső 1906-os írása tekinthető.² Kovács Dezső hívta fel elsőként a figyelmet Beniczky alkotásai és Pázmány egyes prózai szövegei közötti szoros kapcsolatra is: „nemcsak gondolatokat vett át Beniczky Pázmány imádságos könyvéből, hanem egyes imádságoknak egész gondolatmenetét is, sőt, ha éppen a vers nem kívánta, a szavakon sem igen változtatott. Beniczky több költeményének már a címe is rávezetett bennünket Pázmány megfelelő imádságaira. Így a két reggeli ének egybevetése Pázmány hat reggeli imádságával világosan mutatja összetartozásukat, a hatodik számú reggeli imádságnak pedig az első reggeli ének egyenes versbeszedése. Ugyanígy a következők: A teremtésért Istennek hálaadás Pázmánynál A teremtésért és táplálásért hálaadás, A mennyei örök boldogság kívánása Páz-

¹ *Régi Magyar Költők Tára, XVII/12: Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, kiad. VARGA Imre, CS. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1987, 759. (A továbbiakban: RMKT XVII/12)

² KOVÁCS Dezső, *Beniczky Péter élete és költészete*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1906, 385–424.

mánynál Az örök boldogság kívánása, Útonjáróknak oltalomkérése Istentől Pázmánynál Utonjárók könyörgése, Hogy az Isten egyedül maga veri a hadakat és nem emberi erő által Pázmánynál Mikor hadakkal ostoroztatunk cím alatt található. De nem egész terjedelmükben foglalja versbe ezen imádságokat, ki-kihagy egy-egy részt.”³

A fenti megfigyelések azonban pontosításra szorulnak. Egyrészt azért, mert az elősorolt példák között olyanok is akadnak, amelyek esetében a szövegek kapcsolat feltételezése nem kellően megalapozott. Másrészt a tényleges intertextuális kapcsolatot mutató darabok esetében joggal merül fel a kérdés, hogy a prózai imádságszövegek versbe szedéseként körülírt művelet alatt voltaképpen mit kell értenünk, mennyiben beszélhetünk például szerzői önállóságról, saját írói koncepció érvényesítéséről. Erre pedig csak Beniczky forráshasználatának közelebbi vizsgálata deríthet fényt.

Beniczky *Hogy az Isten egyedül maga veri az hadakat és nem emberi erő által* című költeménye ugyan az istenes versektől elkülönülő, világi témákat megverselő sorozat részét képezi, tárgya révén mégis szorosan kötődik a megelőző verscsoporthoz. Kovács Dezső e mű kapcsán Pázmány *Mikor hadakkal ostoroztatunk* című imájára utal,⁴ ám a több számozott imádságegységből álló szövegcsoporthoz belül nem jelöli meg az általa forrásnak tekintett darabot.⁵ Az *Imádságos könyv* gyanúba kevert szövegei azonban nemcsak tematikailag, hanem hanghordozásukat és céljukat tekintve is elütnek a vizsgált verstől. Kovács Dezső fő mintaként alighanem a második imádságra gondolhatott, bár a csoport többi tagjában is fel-feltűnik néhány olyan elem, amelyek visszaköszönnék a költeményben,⁶ ám ezek olyannyira közkézen forgó, erőteljesen konvencionális összetevők, hogy önmagukban semmiképpen sem elegendőek a szövegkapcsolat igazolásához. Kétségtelen, hogy mindkét szövegben fellelhetők azok az aktuális történelmi helyzet értelmezéséhez hozzájáruló bibliai párhuzamok, amelyek a magyarországi török háborúk idején érthető módon váltak közkedvelt toposzokká: azokról az ószövetségi jelenetekről van szó, amelyekben az adott szereplő Isten

³ *Uo.*, 408.

⁴ PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*, s. a. r. SZ. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Budapest, Universitas, 2001 (Pázmány Péter Művei, 3), 176–185.

⁵ KOVÁCS, *Beniczky...*, 2. jz. i. m., 408.

⁶ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv...*, 4. jz. i. m., 183.

segítségével képes volt legyőzni túlerőben lévő ellenfelét. Feltűnő, hogy ezzel ellentétben az imák egyik központi gondolata egyáltalán nem szerepel Beniczkynél, pedig az egész szövegcsoportot áthatja az a korabeli történelemszemléletet interkonfesszionális módon meghatározó vélekedés, miszerint a török az Isten haragjának eszköze, a magyarság pedig bűnei miatt ostromoztatik. E hiányra a vers műfaja nyújt magyarázatot: Beniczky alkotása nem könyörgés, hanem buzdítás, ezért elsődleges címzettje nem Isten, hanem a vitézkedő magyarok (noha az első strófa dicsérete még közvetlenül Istent szólítja meg). Kovács Sándor Iván a fenti imacsoport helyett Pázmány egyik prédikációjára utal tanulmányában,⁷ ám ebben sem található – néhány a korban közkeletűnek számító gondolatot megszólaltató soron kívül – szoros kapcsolatot igazoló szöveghely. Ebben az esetben tehát nem beszélhetünk a Pázmány-mű forrásjellegű kiaknázásáról.

Hasonló a helyzet a költő egy másik költeményével, az *Itt az teremtésért az Istennek hálát ad* cíművel is, amelyet Kovács Dezső Pázmány *A Teremtésért, és Táplálásért, Hála-adás*⁸ című hálaadó imájához kapcsol.⁹ Itt a tematikus rokonság már közelebbi, illetve a műfaj tekintetében is jelen van az átfedés, mivel mindkét mű tartalmaz hálaadó szakaszokat. Jóllehet a hálaadás gesztusa Pázmánynál és Beniczkynél is központi szerepű, a nyelvi megformálás módja már eltérő. Pázmány az egyén felől közelíti meg témáját, a beszélő saját maga teremtéséért, testi érzékekkel való felruházásáért és életben tartásáért ad hálát, a szövegben tágabb perspektíva csupán a futólag többes szám első személybe átváltó beszédmód révén jelenik meg. Ezen a ponton valóban felfedezhető némi rokonság a két mű tárgyalásmódja között, ám itt megint olyannyira elterjedt nézet hangoztatásáról van szó, hogy voltaképpen szövegkapcsolat pusztán ez alapján ismét nem valószínűsíthető. Pázmánnyal ellentétben Beniczky az embert mint olyant állítja a középpontba, a megszólaló csupán a költemény végén vonja le a megelőző fejtegetésekből következő személyes konzekvenciákat.

⁷ KOVÁCS Sándor Iván, *Felföldi íróportrék: Beniczky Péter*, Palócföld, 2002/2, 284. Kovács Sándor Iván Beniczky egy másik versében (*A nyelv vétkeiről*) is egy Pázmány-prédikáció (*Hogy az zabolá nélkül való nyelv mindent visszamagyaráz*) parafrázisát vélte felismerni, azonban erről is az mondható el, hogy Beniczky és Pázmány gondolatmenetének hasonlósága alighanem inkább a korszak általános közfelfogását alkotó elemekből építkező tematikából következett, semmint a két mű közötti közvetlen szövegkapcsolatból.

⁸ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv...*, 4. jz. i. m., 98

⁹ KOVÁCS, *Beniczky...*, 2. jz. i. m., 408.

A témakezelés szintjén még jelentékenyebb eltérés mutatkozik, Beniczky verse ugyanis átfogóbban és sokrétűbb módon bontja ki tárgyát. A tágabb perspektíva lehetőséget nyújt számára arra, hogy a megszólaló jelenével összekapcsolja a teremtéstörténet elején végbemenő, meghatározó jelentőségű eseményeket, ennek köszönhetően az emberi hálátlanság mozzanata teológiai tartalmakkal telítődik. Szembetűnő a beszédhelyzet összetettsége, rétegzettsége is, illetve ezzel összefüggésben a nézőpont leleményes váltogatása. A felütés személytelenségét fenntartva a második versszakban az emberi szubjektumnak az isteni teremtésből fakadó középponti szerepe fejeződik ki, amikor a beszélő saját antropocentrikus nézőpontját érvényesítve szól az őt körülölelő kozmikus valóságról:

Mint abroncs hajlása,
Kék égnek állása
Környül vött javaival,
Hóld és Nap járási,
Planéták forgási
Kerülnek áldásával,
Tengernek vizei,
Az földnek füvei,
Táplálnak hasznaival.¹⁰

Az Istent aposztrofáló kezdő szakaszok az ember teremtésben betöltött szerepét taglalják, kiemelve mindazt a jót, amit Isten számára megadott. A hatodik strófában megváltozik a megszólítás címzettje, a beszélő immár az ember felé fordul, prédikátori szerepkörbe helyezkedik, s a bűnbeesés természetét taglalja, annak a szubjektum jelenéig elható hozadékait is elősorolva. A vers végi önmegszólítás adja az emberi egyén szintjéről kiinduló doxológia keretét, ami az utolsó strófában ismét kozmikus síkra emelkedik, immár túl is lépve a teremtett világ határain, a mennyei szférát is belevonva Isten dicsőítésébe. Vagyis a fentről és a kezdetek idejétől lefelé szálló ívet bejáró tárgyalásmód az utolsó két strófában a hálaadás fontosságát átérző egyéntől emelkedik vissza a mennyei magasságokba.

A tényleges intertextuális kapcsolatot mutatható daraboknál a forrásszöveghez való viszonyulás eltérő típusai fedezhetőek fel. A Kovács Dezső által példaként idézett *Az mennyei örök boldogságnak kívánása* például lineárisan haladva viszonylag szorosan kapcsolódik az *Imádságos könyv* nyújtotta mintához (*Az örök*

¹⁰ RMKT XVII/12, 1. jz. i. m., 106 (2. strófa).

Bóldogságnak kívánsága).¹¹ Ráadásul a két szöveg koncepciója is igen közel áll egymáshoz. A forrásműbeli gondolatmenet szoros követését jól érzékelteti az alábbi összevetés:

BENICZKY

Örülj te-is testem,
Noha bűnben estem,
El nem veszel az **földben,**
Mint a' szép buza **mag,**
Hogy földben el nem agg,
Ki-ujjul **ki-keletben,**
Igy te-is hamuból,
Fel-támadsz az porból,
Vigadsz örök életben.¹²

PÁZMÁNY

Eörülj te-is, oh én **testem,** mely a' hálál-által, **mint** jó **mag, földbe** hintettel, hogy **ki-kelet**kor sokkal ékesben ki-sendüly. mert most, rothadandó vagy, de akkor rothadatlan lészesz: most gyarló, és undok vagy, de akkor hatalmas, és dücsöséges lészesz: most földi vagy, akkor lelki lészesz. Mert a' léleknek fényessége, gyorsasága, hathatósága, és megsérthetetlen-vólta, reád-is származik.¹³

Azonban még ebben az esetben sem beszélhetünk a forrásmű egyszerű versbe szedéséről: Beniczky – ahogyan arra egyébként Kovács Dezső is utal – nemcsak elhagy bizonyos összetevőket, hanem alakít is a szövegen, megtoldva azt saját szerzésű szakaszokkal. Minthogy itt maga a téma sem kínált tág variációs lehetőségeket, Beniczky csupán néhány kiegészítésre és szerkezeti-koncepcióbeli módosításra szorítkozott. A prózai imádságot végig átható, az evilági és túlvilági élet tulajdonságait kontrasztba állító ellentétezés retorikai alakzatát eljelentéktelenítette, de visszafogottan élt az affektusokat kifejező eszközökkel is, melyeket jól kiszámított módon helyezett el szövegében.

Az előbb tárgyalt esetben a forrásszöveg szorosabb követése valósult meg. Beniczky egy másik költeménye, az *Uton jároknak oltalom kérése Istentől* viszont arra az alkotástípusra nyújt példát, amelynél bár a prózai imaszöveg (*Uton-járok könyörgése*) követése ismét tetten érhető, a minta mégsem válik az előző esetre jellemző módon meghatározóvá. Itt Beniczky már nem az eredeti gondolatmenet sorrendjének megfelelően, lineáris módon emel át szakaszokat, hanem struktu-

¹¹ KOVÁCS, *Beniczky...*, 2. jz. i. m., 409–410.

¹² RMKT XVII/12, 1. jz. i. m., 110 (8. strófa).

¹³ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv...*, 4. jz. i. m., 160:22–27.

rális szempontból is saját elképzeléséhez alakítja kiindulási anyagát. A Pázmány-nál is szereplő, ám az új kontextusban némileg részletezőbb kifejtést kapó bibliai utalások például koncentráltabb formában és a költemény szerkezeti középpontja tájára helyezve olvashatók. Beniczky leginkább abból a szakaszból merít, amely az eredetiben is beszélőhöz viszonyítva jelöli ki Isten szerepét, felszólító-sos formájú kéréseket fogalmazva meg („Légy...”):

BENICZKY

Légy vigasztalásom,
Ellesztő **árnyékom,**
Valahová fordulok,
Essős hév időben
S’ fergeteg szél vészben
Légy hajlékom hol járok,
Ahoz **nyugodalmom,**
Erős bátorságom,
Az holott meg maradok.

Ha **veszedelem** ér,
Ellenség hozzám fér,
Légy énnékem **oltalmom,**
Szerencsétlenségben,
Akár mi ügyemben
Légy meg-tarto **istápm,**
Bádogyát **fáratságban,**
Es nyugovásimban
Békeséges sátorom.¹⁴

PÁZMÁNY

[...] **Légy** nekünk készületünkben
segétségünk, útunkban **vigasztalá-**
sunk, melegben **árnyékunk,** **eső-**
ben és hidegben **hajlékunk,** **fárad-**
ságunkban nyugodalmunk, **sze-**
rencsétlenségben oltalmunk, go-
nosz útunkban **istápmunk,** **veszedel-**
münkben gyámolunk: hogy te-álta-
lad, a’ hová igyekezünk, **békével** jut-
hassunk, és ismét egésségben jöhes-
sünk házunkba. [...] ¹⁵

Pázmány szövege a beszédhelyzet alapján két nagyobb részre tagolható: az ima első felében a többes szám első szeméjű alany az Úristent szólítja meg, majd Krisztushoz fordul. Míg itt a címbe is jelölt általános emberi nézőpont érvényesül, Beniczkynél a kölcsönzött elemek egy tipizált személyes alapszituációba illeszkedve jelennek meg, noha a cím nála is többes számú megszólalásmódot ígér. További különbség, hogy a két műben a szimbolikus tartalmakkal mélyen telített

¹⁴ RMKT XVII/12, 1. jz. *i. m.*, 110–111 (2–3. strófa).

¹⁵ *Uo.*, 201.

útképzet jelentésösszetevői eltérő hangsúlyokkal szerepelnek. Pázmány beszélője végig szem előtt tartja, hogy az esetleges, konkrét úton járás miniatűr módon magának az emberi életnek a létállapotát képezi le: az evilági élet egyfajta zárándoklat, egy olyan út, amely a halál után a mennyei régiókba vezethet. Az úton levés e két, konkrét és jelképes értelmű jelentéssíkjának egybejárása nagyrészt hiányzik Beniczky változatából, aki inkább a tényleges úton levés mozzanataira koncentrál. E hangsúlyeltolódás eltérő koncepciót jelez, s ezt a benyomást erősíti a vers szövegalkotása is: Beniczky itt nem ragaszkodik szorosan a mintaként funkcionáló prózai imádság szövegéhez, az egyes átvételek a saját szerzésű sorokba ékelődve, elszórtan tűnnek elő.

A fenti rövid áttekintés alapján azt mondhatjuk, hogy Beniczky verses imái a műfaji váltásból következően természetesen nagymértékben megkurtítva hasznosították az egyes prózai szöveghelyeket. Az elhagyások mellett a rímes sorokba fűzés az átemelt részletek egyes kifejezéseinek módosítását, a toldalékok megváltoztatását, a szavak sorrendjének cseréjét vagy más, szinonim kifejezések használatát követelte meg. Az egyező szöveghelyek különféle arányú saját szerzőségű szakaszokkal egészültek ki, ami a legtöbb esetben önálló gondolatmenetű mű létrejöttéhez vezetett. Ennek megfelelően a költő az egyes költemények szerkezeti felépítésében is saját koncepcióját érvényesítette, a versek átgondolt, gondosan kialakított struktúrája, illetve az egyes strófák mondatszerkesztése, a példázatok és egyéb retorikai eszközök alkalmazása arról tanúskodik, hogy Beniczky kreatív módon viszonyult az *Imádságos könyv* anyagához.¹⁶

A korszak irodalomszemléletére általánosságban jellemző volt, hogy az egyes szerzők más alkotók műveit szabadon kiaknázták, hosszabb-rövidebb szakaszokat jelöletlen idézetek formájában, az új kontextus megkívánta kisebb-nagyobb grammatikai vagy stilisztikai módosításokkal vettek át. E kompilatív módszer azonban inkább a prózai szövegformálásra (például a humanista levélírássra vagy később a barokk használati irodalomra) volt jellemző, illetve a közösségi jellegű költészetben, az egyházi énekeknél és közköltészeti alkotásoknál fedezhető fel

¹⁶ Érdemes itt megjegyezni, hogy Pázmány imaszövegei a gyakori mondatszerkezeti paralelizmusok miatt olykor egészen versszerűvé válnak. Példaként idézhető az áldozás utáni első imádság néhány azonos szótagszámú (11/11/11/11) tagmondata (utólag vesszorokra tagolva): „száraz lelkemnek mennyei harmattya, / szomjú szívemnek élesztő pohára, / háborúságinak csendesítője, / minden nyavalyámnak vígasztalója”. PÁZMÁNY, *Imádságos könyv...*, 4. jz. i. m., 251:25–26.

még gyakori jelentkezése. A műköltészetben elfogadott, elismeréssel illetett imitációs technika sokkal inkább a kifinomult allúziós szövegalkotást, semmint terjedelmesebb szakaszok közel szó szerinti egyezéssel való átvételét jelentette.¹⁷ Beniczky ráadásul nem is nagynevű költők műveiből, hanem prózai kegyességi szövegekből emel át részleteket.¹⁸ Ezáltal pedig módszere a szintén nem szabályos imitációs technikát alkalmazó, s főleg Zrínyi Miklós alkotásaiból építkező Esterházy-versekétől is lényegi szempontból eltér.¹⁹ Mindez azt sugallja, hogy sem a korszak irodalomfelfogását, sem szerzői gyakorlatát nem lehet kellő pontossággal pusztán a teoretikus jellegű fejtegetések felől megközelítve leírni.

Beniczky és Nyéki Vörös Mátyás bűnbánati énekei

A fentiek mellett Kovács Dezső arra is utalt, hogy Beniczky könyörgésein érezhető Pázmány bűnbánati imáinak hatása: „[e]zekben az azonos gondolatokban és egyező fölfogásban biztos jelét látjuk annak, hogy Beniczky bűnbánó énekeinek és Pázmány penitenciális imádságainak szoros közük van egymáshoz”.²⁰ A közös bűnbánati tematikából fakadó elkerülhetetlen egyezéseken túl azonban sem az *Imádságos könyv*ben szereplő hét bűnbánati zsoltár,²¹ sem a gyónás gyakorlatához kapcsolódó imádságok esetében nem beszélhetünk bizonyítható szövegkapcsolatról. Beniczky penitenciatartásra indító verseiben valójában egy

¹⁷ KISS Farkas Gábor, *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában*, Budapest, L’Harmattan, 2012, 34–41; ORLOVSZKY Géza, *Még egy posztmodern Esterházy? = Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás: Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*, szerk. ÁCS Pál, Budapest, reciti, 2015, 375–388, 384–386.

¹⁸ Pázmány imakönyve nyilvánvalóan nagy tekintélynek örvendett, ám ez másfajta autoritás volt, mint ami az egyes költői életművek szabályos imitációja háttérben felfedezhető.

¹⁹ Esterházy Pál szövegalkotása kapcsán lásd: ORLOVSZKY, *i. m.*, 375–388; HARGITTAY Emil, *Esterházy Pál költészete: Ciklusszerkesztés, újraírás, imagináció = Esterházy Pál...*, 17. jz. *i. m.*, 389–406. Esterházy egyik versében Beniczky *Hogy az Isten egyedül maga veri az hadakat és nem emberi erő által* című költeményét vette alapul, ám ez éppen a kevésbé szoros követés típusát képviseli. HERNÁDY Judit, *Imitáció-típusok és önparafrázis Esterházy Pál lírájában = Imitáció és parafrázis: Szövegváltozatok a magyar régiségben*, szerk. BARTÓK István, JANKOVITS László, PAP Balázs, Pécs, Verso, 2020, 285–304, 298–303.

²⁰ KOVÁCS, *Beniczky...*, 2. jz. *i. m.*, 411.

²¹ Hat bűnbánati zsoltár fordítójaként Pázmány neve is felmerült: SZABÓ Ferenc, *Pázmány Péter Imádságos könyvének hét bűnbánati zsoltára = A zsoltár a régi magyar irodalomban*, szerk. PETRÓCZI Éva, SZABÓ András, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan, 2011 (Károli könyvek, Tanulmánykötet, 2), 125–132.

másik szerző bűnbánati költeményeinek hatása fedezhető fel: az 1633-as bécsi *Istenes énekek* kiadás toldalékában olvasható versek alkotójáé, akit a V. M. monogram utalását alapul véve Nyéki Vörös Mátyással szokás azonosítani.²² Mivel a versszövegekből világosan kitűnik a Nyéki Vörös Mátyásnak tulajdonított bűnbánati énekek ismerete, minden valószínűség szerint magának Beniczkynek kell tulajdonítanunk ezek saját alkotásaihoz való csatolását.²³

Beniczky Nyéki-imitációja meglehetősen rendhagyó jellegű. Noha mindössze két vallásos költeményben találhatóak olyan szavak, szókapcsolatok, amelyek a fent említett kiadvány verseinek egyértelmű hatását mutatják, az eredeti alkotások kötetbe szerkesztése sajátos helyzetet teremtett.²⁴ Mivel a vendégszövegek nem külön tömböt alkotva, hanem elszórtan helyezkednek el, teljesen egybeolvadnak Beniczky költeményeinek csoportjával. Az énekek eredeti forrásműbeli sorrendje is felborult. Minthogy ebben az esetben a mintaszövegek az imitációs eljárást alkalmazó alkotásokkal együtt váltak olvashatókká, a túlzottan szoros követés nyilván nem tűnt kívánatosnak. Így e verseknél joggal beszélhetünk a korszak irodalmi felfogásának megfelelő szabályos imitációról: mint látni fogjuk, a művek közötti allúzió viszony nem különösebben feltűnő, a költő csupán néhány kifejezés átvételére szorítkozott. Az viszont már kérdéses, hogy Beniczky szándéka az *aemulatio* vagy inkább a tiszteletteljes mintakövetés volt-e.

A *Magyar Ritmikusok* első olyan költeménye, amely Nyéki-szöveg alapul vételére utaló szó szerinti egyezéseket tartalmaz, *Az el-hagyott állapotban maga vigasztalása*. Beniczky itt Nyéki közel azonos című versét imitálja.²⁵ A két alkotás szerkezeti felépítésének váza nagyjából azonos: viszonylag terjedelmes, önmegszólító, *soliloquium* jellegű bevezető szakaszok készítik elő az Istenhez forduló könyörgést. Beniczky szerkesztménye azonban tömörebb, csupán kilenc vers-

²² A Nyékinak tulajdonított versek szerzőségi kérdéseire lásd: *Régi Magyar Költők Tára, XVII/2, Pécsi Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, kiad. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, PAPP Géza, Budapest, Akadémiai, 1962, 449–455. (A továbbiakban: RMKT XVII/2)

²³ JENEI Ferenc, *Beniczky Péter és a manierizmus = A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 8: 1969–70*, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda, 1969, 187.

²⁴ A bécsi edíciójú *Istenes énekek* mint szövegforrás kapcsán lásd: VADAI István, *krúda = Magyar művelődéstörténeti lexikon LX: A főszerkesztő, Kószeghy Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. BARTÓK István, CSÖRSZ Rumen István, JANKOVICS József, SZENTMÁRTONISZABÓ Géza, Budapest, reciti, 2011, 116–120.

²⁵ RMKT XVII/12, 1. jz. i. m., 123–125.

szakot tesz ki Nyéki tizenhat strófás változatával szemben. A párhuzamos szakaszok az első négy versszakban fedezhetőek fel, s egyik esetben sem terjednek túl a strófánkenti néhány szavas egyezéseken:

BENICZKY

NYÉKI VÖRÖS MÁTYÁS

Türd csak **csendességgel**,
S fogadgyad örömmel
Bus lelkem bánatidot,
Mert nem történetbül,
Hanem érdemedből
Erzed most fájdalomidat,
Mint arany az tűzben,
Tisztuly büntetésben,
Hogy vehesd jutalmidat.²⁶

Viseld békességgel, s' kegyes **chendességgel**
Bús lelkem bánatidat,
S' vegyed ajándékul, hogy nagy akadékul
Látod most barátidat,
Tarchad jutalmadnak, s' nem boszszús igádnak,
Ez szomorúságidat.²⁷

Az átvételek – a címszöveget is ideértve – az alapszituáció azonosságával állnak kapcsolatban, mindkét vers a saját lélek vigasztalását jeleníti meg, amit a megszólaló életében tapasztalt megpróbáltatások (‘ostorozások’) nyomán keletkező bánat motívál. Fontos azonban észrevenni, hogy a két költő a lelki indulatok lecsendesítéséhez már eltérő stratégiát alkalmaz. Noha mindkét költemény szövegalkotása nagymértékben él a helyes magatartás felé orientáló felszólítások használatával, ezek tartalmi elemei már némileg eltérő felfogást tükröznek. Nyéki átgondolt érvenmenet alapján argumentál, s inkább az értelemre kíván hatni, az első hat versszakban lépésről lépésre haladva jut el az alapprobléma átértelmezéséig. Beniczky argumentációja kevésbé kidolgozott, s mivel inkább a lelki síkra koncentrálna, nála főként azok a meggondolások jutnak szerephez, amelyek közvetlenebbül hatnak az érzelmi hozzáállásra: a gondolatmenet íve a remény (1. str.), a jutalom (2. str.), az alázat (3. str.), a hála (4. str.), a bűnbánat (5–6. str.) mozzanatain keresztül jut el az összegző jellegű strófaig (7. str.).

Mindkét költemény esetében arról van szó, hogy a könyörgést előkészítő benső lelki folyamatokat is elének tárják, vagyis felmutatják azt a szakaszt, ami mintegy előhangolja a lelket, hogy képessé váljon helyes módon fordulni Istenhez. Feltűnő, hogy a Nyékinél hiányzó bűnvallásnak Beniczky milyen nagy teret

²⁶ RMKT XVII/12, 1. jz. *i. m.*, 101 (2. strófa).

²⁷ RMKT XVII/2, 22. jz. *i. m.*, 123 (1. strófa).

szentel. Beniczkynél a részletező bűnvallás, illetve a bűnbánat érzésének felkelése nemcsak ebben a költeményben, hanem a *Magával való lelki származás* című, szintén önmegszólító jellegű darabban is hasonló szerepet tölt be, miközben a bűnbánati könyörgések másik típusa mellőzi a vétkek részletező elősorolását. Az önmegszólító szakaszokon túl a költeményeket záró könyörgések megformálása is eltérő, Beniczky versének beszélője önmagát nem fizikai szükségét szenvedő hívőként, hanem megterő bűnös képében jeleníti meg.

A *Magyar Rhythmusok* másik Nyéki-imitációt tartalmazó darabja a *Reggeli ének*. Itt már kettős irányból táplálkozó szövegépítés figyelhető meg, mivel néhány strófa Nyéki-imitációt tartalmaz, néhány pedig Pázmány egyik reggeli imájának szövegrészleteit veszi át.²⁸ A két forrásszöveg ötvözése az előzőekben látott módon megy végbe: Nyéki csupán részben azonos témájú versének néhány egyező szavával szemben Pázmány imájából több sornyi szakaszok kerülnek át.

BENICZKY

Továbbra-is segíts,
S' kegyelmeddel építs,
Hogy **az én hivatalom**,
Szent **kezedből** jüjjün,
S' **üdvességes légyen**,
Es csak néked szolgállyon,
Minden gondolatom
Gazdag, szegény voltom,
Tégedet magasztallyon.

NYÉKI VÖRÖS MÁTYÁS

Minden-napi könyörgése Lelkemnek

Az én hivatalom, kiben ma foglalom
Magam, legyen szerenchés,
Te Nevedben kezdem, ki **kezedből** ve-
szem
Engedd hogy **idvösséges**
Legyen, böchületes, szívem teokélletes
Hozzád, mert az igen szükségés.³⁰

PÁZMÁNY

Reggeli imádságok, VI.

Gerjerd-**fel** szívemet,
Sirassam bünömet,
Adgy vizet szemeimnek,
Ne örvendgyek másón,
Hanem szível **azon**,
Az mi tetszik kedvednek,
Eletem jobbullyon,

[...] Semmin egyében **ne örvendezzek**,
hanem csak **azon a' mi** te-hozzád viszen
[...] Gyakran, buzgósággal emeld-**fel** Úr Is-
ten, **szívemet** Szent Felségedhez. **Adgy vi-
zet szemeimnek**, hogy **sirassam** gyakran

²⁸ Pázmány szövege fordítás, a latin eredetit lásd: *Pázmány Péter: Imádságos könyv (1631): Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. SZ. BAJÁKI Rita, BOGÁR Judit, Budapest, Universitas – Editio Princeps, 2013, 302–303.

³⁰ RMKT XVII/2, 22. jz. i. m., 115 (2. strófa).

S' téged szivből áldgyon,
Hadd éllyek felségednek.²⁹

büneimet. Adgy az én életem meg-**jobbítasára** igyekező szándékot. [...] ³¹

A felütés Nyéki-imitációval indít, majd a harmadik strófától kezdve egészen a hetedik versszakig Pázmány imájának ötödik bekezdéséből idéz (csupán egy helyütt merít korábbi szakaszból). Beniczky az eredeti szöveg retorikai megoldásait is átformálja: a pozitív állításoknál a forrás szigorú, az erényt a bűnnel együtt szerepeltető rendjével szemben több elemet sorakoztat fel, a Pázmánynál szereplő fosztószócskát („nélkül”) pedig anaforikusan ismétlődő tagadószóra cseréli („ne”). A hatodik strófában a két forrás elemei keverednek, végül a nyolcadik strófa elejében akadhatunk még szórványos Nyéki-hatásra, majd szövegátvételtől mentesen folytatódik a mű. Beniczky e verse tartalmazza a legkevesebb önálló gondolatot, pusztán a nyolcadik és a kilencedik strófában megfogalmazódó kérések, a felebaráti könyörület és a jótettek vonatkozásában beszélhetünk saját ötletéről.

Kovács Dezső megfigyelése szerint „a hatodik számú reggeli imádságnak [...] az első reggeli ének egyenes versbeszedése”.³² Ez a megfogalmazás némileg félrevezető, ugyanis a tíz strófányi költeménynek csupán három versszakáról állítható, hogy szorosan követi az *Imádságos könyv* bizonyos szakaszait, ráadásul Beniczky a szövegrészek eredeti sorrendjét is megváltoztatta. A forráshasználat módja tehát itt is önálló koncepció meglétére mutat: Beniczky könyörgése éppúgy nem tekinthető Pázmány reggeli imája szövegvariánsának, ahogyan Nyéki versének logikáját sem követi.

Nem Beniczky volt azonban az egyetlen, aki költőként az említett reggeli imát vette alapul. Pécseli Király Imre *Paraditsomnak te szép fényes Napja...* kezdetű éneke (RMKT XVII/2, 9. sz.)³³ kapcsán már joggal beszélhetünk a forrásmű versbeszedéséről. Pécseli az imádság szövegét az elejétől a végéig, lineárisan haladva, meglepően kevés elhagyással vette át, ezért nála jóval gyakoribb a szó szerinti egyezés is. Az imádság egyértelmű hatását mutató szöveghelyek az átfogalmazott szakaszokkal, illetve a forrásmű gondolatmenetéhez igazodó bővítésekkel változva fordulnak elő:

²⁹ RMKT XVII/12, 1. jz. i. m., 88–89 (2–3. strófa).

³¹ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv...*, 4. jz. i. m., 85:5–6, 18–20.

³² KOVÁCS, *Beniczky...*, 2. jz. i. m., 408.

³³ RMKT XVII/2, 22. jz. i. m., 24–26.

PÉCSÉLI KIRÁLY IMRE

Munkáim között **gyakran buzgosággal**,
Emeld-fel szivem ahitossággal,
S' magadhoz foglald minden josszággal,
Szegény lelkemet lásd illy boldogsággal.
Rut **büncimnek** meg-síratására,
Adgy vizet szememnek ásztatására,
Eletemnek meg-jobbitására,
Adgy szent malasztot igazulására.³⁴

PÁZMÁNY

Reggeli imádságok, VI.

[...] **Gyakran, buzgosággal emeld-fel**
Úr Isten, **szívemet** Szent Felségedhez.
Adgy vizet szemeimnek, hogy **sírassam**
gyakran **büncim**et. **Adgy az én életem**
meg-jobbitására igyekező szándékot.
[...]³⁵

Ám még ebben az esetben sincs szó minden önállóságot nélkülöző szövegtől-
csönzésről. Pécseli több helyütt is megtoldotta az eredeti szöveget: az első há-
rom, önálló szerzésű strófa Jézust helyezi a megszólított pozíciójába, meg-
teremtve az imádságból hiányzó lírai alaphelyzetet, később pedig az alapszöveg
bibliai utalásokat tartalmazó versszakokkal (17–18., 23. str.) egészül ki. Pécseli
közvetlen forrása azonban nem Pázmány, hanem Mihálykó János evangélikus
prédikátor 1609-ben megjelent, *Keresztyéni istenes és ábítatos imádságok* című mun-
kája volt.³⁶ Mihálykó Pázmány *Imádságos könyvéből* számos imaszöveget átvett,
Pécseli tényleges forrásáról egy Mihálykó által módosított szakasz árulkodik,
ahol az eredetiben szereplő „penitencia-által” kifejezés helyett „igaz-hüt által”
áll, a szent malasztban való részesülés kívánása pedig a „kinaidban” gondola-
tával egészül ki.³⁷ Ugyanezek a változtatások találhatók meg Pécseli versében
is: „Igaz hit által [...] Részeltes engem érdemes kinodban”.³⁸ Pécseli alkotását
Beniczky is ismerhette a protestáns *Istenes énekek* kiadásokból.³⁹ Nem lehetet-
len, hogy felismerte a feltűnő szövegegyezést, s talán éppen ez a példa adott
ösztönzést saját Pázmány-adaptációi számára.

³⁴ *Uo.*, 25 (15–16. strófa).

³⁵ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv...*, 4. jz. i. m., 85:18–20.

³⁶ MIHÁLYKÓ János, *Keresztyén istenes és ájtatos imádságok*, Bártfa, Klösz Jakab, 1609. (RMNy 976).

³⁷ *Keresztyeni istenes és ábítatos imádságok ez mostani nyomorult és veszedelmes idöekben, minden ke-
resztyén és istenfélö embernek fölötte szükségesek es hasznosac*, Csepreg, Farkas Imre, 1630, 19.
(RMNy 1459); PÁZMÁNY, *Imádságos könyv...*, 4. jz. i. m., 86:4–5.

³⁸ RMKT XVII/2, 22. jz. i. m., 26 (101–102. sor).

³⁹ *Vö. Uo.*, 272.

Beniczky bűnbánati könyörgései

A *Magyar Ritbmusok* első része – az istenes versek tizenkilenc költeményből összetevődő csoportján belül – tizennégy bűnbánati éneket foglal magába. Ezek közül nyolc szerzője azonban biztosan nem Beniczky volt. A fennmaradó hat ének átfogó vizsgálata a tematika erősen konvencionális jellege ellenére is alkalmas arra, hogy Beniczky önálló alkotókészségéről is képet adjon.

A keresztény életvezetés egyik alapvető eleme volt a számvetés és töredelmesség rendszeres gyakorlása, ami általában magában foglalta egy-egy bűnbánati jellegű imádság elmondását is.⁴⁰ A barokk költemény is ennek gyakorlatnak köszönhetően válhatott a bűnbánat aktusát elősegítő eszközzé, lírai formába öntött imádsággá. Érthető módon a barokk korszak bűnbánatról alkotott, felekezetenként eltérő felfogása a verses imádságok, könyörgések gondolataiban is tükröződött. A katolikus tanítás szerint a helyes penitencia három fő összetevője a töredelmesség, a gyónás és az elégtétel volt. A korabeli gyakorlatnak megfelelően Pázmány is a trienti zsinat szövegére hivatkozva határozta meg a bűnbánat mi- benlétét: „a bűnnek gyűlölése és szűből származott bánattya, oly szándékkal, hogy ezután a bűnöket eltávoztassa”.⁴¹ A bűnbánat két fajtáját különböztették meg: az első a *contritio imperfecta* vagy *attritio* volt, amelynél a hívő a bűn utálatos- sága vagy a büntetés miatti félelem miatt bánja meg bűneit, a másik pedig a *contritio perfecta*, ennek során pedig a bűnöst a bűnbánat gyakorlásában Isten szeretete vezérli. Bár utóbbit tekintették a magasabb rendűnek, a bűnbánat mindkét módja alkalmas előkészületet jelentett a bűnbocsánat szentségéhez. Fontos kiemelni, hogy a *contritio* egyik típusa sem mehetett végbe Isten segítő kegyelme nélkül.⁴²

A bűnbánati énekek irodalmi mintaképeit a korabeli hívő a Biblia szövegei- ben kereste. Ezek közül a legfontosabb a hét bűnbánati zsoltár volt, amely ma- gyar fordításában Pázmány Péter *Imádságos könyvének* éppúgy részét képezte,

⁴⁰ A Pázmány imakönyvében szereplő mindennapi számvetés éppúgy tartalmaz mintá- imát, mint az igaz penitenciáról szóló prédikáció. PÁZMÁNY, *Imádságos könyv...*, 4. jz. i. m., 65:1–24.; PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangéliomokról prédikációk, melyeket élő nyelvének tanítása után írásban foglalt Cardinal Pázmány Péter*, I, s. a. r. KANYORSZKY György, Budapest, Buda- pesti Királyi Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1903 (Pázmány Péter Összes Munkái, 6), 547.

⁴¹ *Uo.*, 546.

⁴² *Uo.*

mint az *Istenes énekek* katolikus kiadásainak. A zsoltárok e típusa szoros kapcsolatban állt a bűnbánat vallási cselekvésformáival. A protestáns egyházakban nagy szerephez jutó gyülekezeti éneklésnek köszönhetően az eredetét szorosabban vagy lazábban követő zsoltárfordítások, zsoltárparafrázisok száma is megszapordott. A gyakran zsoltárszövegeket mintául vevő bűnbánati imádságok a katolikus hitéletben a gyónás lelki előkészítésének is részét képezték, az *Imádságos könyv* kilencedik fejezete is számos ilyen gyónás előtt, illetve után elmondandó könyörgést közölt.⁴³ Az első gyónás előtti imádság tekinthető a legteljesebbnek, egyúttal ez a legterjedelmesebb is, szövegében a helyes penitencia minden lényegesebb eleme megtalálható.⁴⁴ Az imádság az isteni ítélet tudatosításával indít, majd hosszadalmas, részletes bűnvallást ad a hívő szájába. A bűnbánat lelki aktusát alkotó mozzanatok közül először a vétkek megismerése, megbánása, siratása, szégyenlése és a tőlük való iszonyodás jut szóhoz, majd a hálátlanság miatti büntudat és a rettegés érzése is megjelenik. Ezt követően a bűnös elismeri érdemtelenységét, sőt kárhozatra méltó voltát, miközben saját bűnös állapotát a bibliai képzetkincsből merített metaforák segítségével jellemzi. A fordulópontot jelző „de” kötőszóval bevezetett szövegegység már a remény jegyében áll, a hívő töredelmes szívet és bűnei eltörlését kéri Istentől, majd megtérési szándékát is kifejezi. A záró sorok végül e szándék megvalósításához kének erőt Istentől. A gyónás utáni imádságok csoportja közel azonos motívumok mentén építkezik, annyi eltéréssel, hogy ezekben a bűnbánati elemek mellett már a hálaadás mozzanata is kiemelt szerephez jut. A fent említett bűnbánati mozzanatok a műköltészet körébe sorolható alkotásokban is közel azonos gondolatmenetek keretében, konvencionális frazeológia és bibliai történeteket, példázatokat megidéző képzetkincs segítségével jelenítődnek meg. A bűnvallás is azonos formájú, a voltaképpen gyónással szemben mindkét szövegtípus a leggyakoribb bűnökre tipizált, személytelen módon hivatkozik, mellőzve a konkrét életbeli eseményekre történő utalásokat.

⁴³ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv...*, 4. jz. i. m., 204–217, 237–244. Ennek a fejezetnek képezik részét az áldozáshoz kapcsolódó imádságok is, ily módon is érzékeltetve a két vallási aktus elválaszthatatlanságát. A következő, tizedik fejezetben olvasható a hét penitenciatartó zsoltár. *Uo.*, 259–264.

⁴⁴ *Uo.*, 204:5–209:2.

Már Kovács Dezső észrevette, hogy a *Magyar Rithmusok* bűnbánati verseinek tematikájával és hanghordozásával a gyónáshoz kötődő imádságtípus áll a legszorosabb kapcsolatban.⁴⁵ Az említett tartalmi átfedéseken túl a lírai könyörgések retorikai megformáltsága is az imádság beszédhelyzetének sajátosságaihoz igazodott. Az imádság részletekbe menően kidolgozott középkori retorikája a levélformához hasonlóan szintén az antik szónoki beszéd felépítését vette alapul. A Guilielmus Alvernus (*Rhetorica divina sive ars oratoria eloquentiae divinae*, 1240 k.) által megfogalmazott alapvetés öt szerkezeti egységet különített el: az *exordiumot*, a *narratiót*, a *petítiót*, a *confirmatiót*, és a *conclusiót*. Sorrendjük éppúgy nem volt kötött, ahogyan együttes meglétük sem vált követelménnyé.⁴⁶ Alvernus felosztásának érvényét jól mutatja, hogy az egyes egységek a *Magyar Rithmusok* négyszáz évvel későbbi verses imáiban is felfedezhetőek. Az alábbiakban Beniczky bűnbánati énekeit e szerkezeti váz alapján kísérlem meg bemutatni.

A *Magyar Rithmusok* bűnbánati könyörgéseinek *exordiuma* többnyire a megszólítást, illetve odafordulást és az állapotrajz felvázolását hajtja végre. E szakasz szerves részét képezi a megszólított jóindulatának megnyerésére irányuló szándék (*captatio benevolentiae*). Beniczkynél a kötött helyű *exordium* egész ritkán halad túl az első strófa határán. A felütés modulációja változó, egyszerű kijelentés éppúgy lehet, mint felkiáltás, felszólítás vagy kérdés. A kezdő kérdés előfordulása egybeesik az önmegszólító jelleggel, a kérdés címzettje ezekben az esetekben mindig maga a lírai szubjektum valamely metonimikusan jelzett „része” (lelke vagy szíve). Beniczky *exordiumai* – például Balassi *Adj már csendességet...* kezdetű versével ellentétben – csak igen elvétve tartalmaznak kérést (*petitio*). A nyitó strófa a szembesítés feladatát végzi el, a beszélő Isten jelenlétében vagy magával folytatott *soliloquium* jellegű dialógus keretében tudatosítja saját aktuális helyzetét, ami gyakran együtt jár a bűnösség mint ok megemlítésével. Az *exordium* tehát azt az alapproblémát vázolja fel, amelynek feloldása majd a költemények második felében megy végbe.

A Beniczkynél szintén kötött pozíciójú *narratio* legfontosabb funkciója a bűnvallás, de olykor az *exordiumban* már körvonalazott állapotrajz részletezése is itt folytatódik. A bűnös ember helyzetének plasztikus bemutatása teszi motiválttá a

⁴⁵ KOVÁCS, *Beniczky...*, 2. jz. i. m., 410–411.

⁴⁶ BARTÓK István, „*Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk*”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700, Budapest, Akadémiai – Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és kritika), 157–162.

későbbi részekben megfogalmazódó gondolatokat. A bűnösség elismerésének kifejezőmódjai igen eltérőek lehetnek, legegyszerűbb típusa a bűnösség explicit megvallása: „Igaz hogy vétettem, / Sok bünt füztem s’ nyeltem, / Jártam ellened Uram” (*Hatalmas Istenség...*). Részletező bűnlajstrom csak az önmegszólító jellegű versekben szerepel, melyekben a bűnök elősorolása – azok egyfajta közvetett megvallása gyanánt – a saját vétkekkel való szembesítés célját szolgálja. A *Bűneit ismervén Istennek kegyelméért könyörög* című versben a bűnvallás a bibliai utalások segítségével kibontott kíméletlen önvádolás formáját ölti:

Mária Magdolnát,
Csak nem bűnnek annyát
Meg-halattam vétkekkel,
Az kegyetlen Saulust,
S’ álnok Phariseust
Mert el-értem bűnökkel,
Az Dágon papjait,
Cajafás szolgait
Káromló beszédekkel.⁴⁷

A *Vedd eszedben szívem...* kezdetű ének bibliai utalása szintén a saját helyzet jellemzését szolgálja, argumentatív funkciója mégis más jellegű, mivel beszélője az előbbi példával szemben az ószövetségi alak bűneinek kicsinységére és büntetésének nagyságára hivatkozik. A *Hatalmas Istenség...* incipitű vers bibliai utalásai pedig már ellentétező szerepűek, a kontraszt révén a beszélő igaz hite kap hangsúlyt.

Beniczky bűnbánati énekeire jellemző, hogy a helyzetrajz a beszélőt a bűnösségből fakadó félelemzertől áthatott, kétségbeesés által sújtott alakként jeleníti meg. Az isteni haragtól való rettegés együtt jár az elrejtőzés vágyával és az Istent megszólítani nem merő félelem mozzanatával, vagyis az a viselkedésmód kap külön hangsúlyt, amely az eredendő bűn bibliai történetében Ádámot is jellemezte. Megjegyezhető, hogy az önismeret, az introspekció a *Magyar Ritmusok* penitenciaverseiben is meghatározó szereppel bír.⁴⁸ Mivel az *exordium* és a *narratio*

⁴⁷ RMKT XVII/12, 1. jz. i. m., 103 (2. strófa).

⁴⁸ Vö. ÁCS Pál, *Mágia és pönitencia: Gondolatok a vallásos irodalomban tükröződő mágikus tudatformák értelmezéséhez*, Világosság, 1978/6, 373–374.

saját emberi léthelyzetével szembesíti az imádkozót, ezért e szakaszokban gyakoriak az individuális állapotot jellemző, lefokozó funkciójú szóképek. A versek tropológiájának egyik figyelemre méltó sajátossága az állatvilágból merítő képzetek alkalmazása, melyek – amennyiben az önjellemzést szolgálják – szintén az önkicsinyítés aktusához járulnak hozzá. A *Vedd eszedben szívem...* kezdetű költemény először a mennyei létezők és kozmikus őselemek istenfélelméről szól, majd hirtelen váltással a szűnyog és a légy példájára hivatkozik:

Télben posvány szunyog,
S' dongo légy sem bolyog,
El-bujnak reves fában,
Csak a' természettül,
S' mulando időtül
Félnek ártatlanságban,
Hát én mint rejtezzem,
S' hogy bünöm fedezzem,
Ki vagyok nagy átokban?⁴⁹

A *confirmatio* célja a beszélő biztatása, illetve Isten meggyőzése arról, hogy irgalmas legyen, vagyis e szakasz mindig az argumentáció valamilyen formáját foglalja magában. A *confirmatio* terjedelme igen változó: olykor hosszadalmas, több versszakon átívelő fejtegetés, máskor viszont csupán egyetlen strófányi szakaszt tesz ki. Beniczkynél szerkezeti szempontból mindig a *narratio* után található. A *confirmatio* az *exordium* és a *narratio* problémafelvetésére nyújt egyfajta megoldást, a beszélő jelenét átható negatívumokkal a reményteli jövő lehetőségét állítva szembe. Ezáltal megóvja a bűnöst az őt fenyegető egyik legnagyobb veszélytől, a kétségbeesés (*desperatio*) bűnétől.⁵⁰ A *Magával való lelki számvetés* például azzal érvel, hogy Krisztus kereszthalálakor a bűnösök megváltásáért szenvedett. Az általános érvényű tanítást a beszélő rögtön önnön személyére vonatkoztatja, anaforát alkalmazva:

Ertem szomjuhoztál,
Ertem ként vallottál,
Ertem mindent szenvedtél,

⁴⁹ RMKT XVII/12, 1. jz. i. m., 97 (5. strófa).

⁵⁰ Vö. DEÁK Zsuzsanna, *Desperatio: emlékezés és felejtés a késő középkori jó halálban*, Erdélyi Múzeum, 2013/1, 7–10.

Erettem meg-holtál,
Ismét fel-támadtál,
Hogy életre vihetnél,
Oh áldott szeretet,
Vérrel festéd földet,
Hogy engemet éltetnél.⁵¹

Ugyanez az argumentum eltérő formában a *Hatalmas Istenség...* kezdetű versben is megtalálható, ott viszont bibliai utalások sora előzi meg. A gondolatmenet kiindulópontja a hit érdeme: a vers beszélője arra hivatkozik, hogy bár gyengeségből követ el bűnöket, nem vált bálványimádóvá. A bibliai példák nagy bűnösök alakjait felidézve demonstrálják Isten hosszútűrését és irgalmát:

Adámot, és Evát
Hogy ették az almát,
El nem vesztéd azonnal,
Kaint vér ontásért,
S' első gyilkosságért
Meg-fedded csak haraggal,
Saulust-is uttyában,
S' forro haragjában
Büntetéd csak vaksággal.⁵²

Beniczky végül egy olyan argumentumot alkalmaz a jobb lator példájára hivatkozva, amelynek lényegi tartalma, a végső megtérés és fohász ereje magának a versként megfogalmazódó könyörgésnek juttat az üdvözülés vonatkozásában szerepet.

Egy másik bűnbánati ének (*Jaj fülem csendülő...*) a fokozás eszközével élve először azoknak az evilági, valamely szent erőtől áthatott tárgyaknak erejét hozza elő példaként, amelyek képesek voltak a betegek meggyógyítására, majd Isten mindenhatóságáról, életet és halált osztó hatalmáról szól. A betegség-metaphora a bűnösség egyik legelterjedtebb képi megközelítési módjai, Beniczky sorai is magukban hordozzák e jelentéssík értelmét. A vers egy másik, az előbbtől eltérő érvelésű *confirmatiós* szakaszt is magában foglal, középük egy *petitio*-strófa ékelődik. E második szakaszban a beszélő áldozattételi szándékát fejezi ki, mellyel Isten

⁵¹ RMKT XVII/12, 1. jz. *i. m.*, 92–93 (9. strófa).

⁵² *Uo.*, 94–95 (6. strófa).

kedvének elnyerését szeretné elérni. A három versszaknyi rész az L. zsoltár idevágó sorait is megidézi.

A következő szövegegyeség a *petitio*, mely többnyire szintén a költemények *narratio* utáni szakaszában helyezkedik el, s gyakran egybeolvad a *conclusió*val, a verszárlatot képező kijelentésekkel. A kérések sorozata – a *confirmatio*hoz hasonlóan – az alapprobléma feloldásához járul hozzá, noha azzal ellentétben a múlt helyett a jövő perspektívája dominál benne.⁵³ A *petitio* jellegéből adódóan kevésbé kötött helyzetű, ezért akár néhány sornyi beékelődés formájában is megjelenhet egy más funkciójú szakaszban. Beniczky bűnbánati verseiben többször is megfigyelhető, hogy a versbeszéd élénkítése céljából a *confirmatio* strófái közé egy-egy *petitio*s versszak ékelődik. A *petitio*nak tárgya szerint alapvetően két fajtája van, bár a két típus gyakran keveredik. Jellemzően a *deprecatio* jelenik meg előbb egy-egy szövegben, a beszélő ekkor valamely őt érő vagy fenyegető rossz elhárítását kéri Istentől, míg *precatio* esetében valamilyen jó eléréséért vagy megtartásáért könyörög.

Noha a *petitio* képezi a könyörgés (fohász) imatípusának lényegi aspektusát, mégis előfordul, hogy ez a szakasz maga explicit formájában hiányzik a versből. A *Magával való lelki számvetés* szándéka nyilvánvalóan a kegyelemkérés, az isteni segítség elnyerése, ez mégsem jelenik meg *petitio* keretében, bár magában a kolofonban is azt olvashatjuk, hogy „[e]z kis könyörgéssel [...] Istenemet kérleltem”.⁵⁴ A költemény Istent megszólító szakasza inkább hitvallás jellegű, a benne szereplő kérdések első sorozata („Ki ád...?”) viszont a bűnbánat mozzanatait Istentől eredőkként festi le, ezért burkolt formájú kérésként is felfogható.⁵⁵

Beniczky verseinek aposztrofikus szakaszát általában kérésekkel teli *conclusio* zárja. Néhány költemény végén azonban kolofon is szerepel, melynek referenciális funkciója meglehetősen korlátozottan érvényesül, a szerzés oka és célja mellett csupán a körülmények, illetve a helyszín megjelölése képezi olykor még részét. A kolofon jellegű záró strófák az adott költemény beszédhelyzetét felvázoló utalásokat tartalmaznak, vagyis elemeik a vers narratívájához igazodnak, annak hangulati és szemléleti keretén belül maradván. Mivel a könyörgésben mint olyanban általában alig fedezhető fel történetes mozzanat, nehéz eldönteni, hogy

⁵³ Ugyan *confirmatio* is a jövő felé irányul, de a múlt részét képező történeteket, példákat, isteni ígéreteket idéz fel.

⁵⁴ RMKT XVII/12, 1. jz. i. m., 93 (11. strófa).

⁵⁵ *Uo.*, 92 (7. strófa).

Beniczky kolofonjai mennyire tekinthetők fiktívnek, annyi azonban nyilvánvaló, hogy nem a „referenciális adatlap” kitöltésére, hanem sokkal inkább a verstéma központi mozzanatainak nyomatékosítására törekednek.⁵⁶

Németh G. Béla Balassi *Adj már csendességet...* kezdetű könyörgése kapcsán a versszerkezet hármasság tagolódásáról, egyfajta „lelki triptichonról” beszélt.⁵⁷ Láttuk, hogy a fenti retorikai egységek közül az *exordium* és a *narratio* együttese vázolta fel a könyörgés keretét szolgáló lírai alaphelyzetet („expoziációs helyzetrajz”), majd az olykor kérő szakaszokkal is egybefonódó *confirmatio* révén jutott el a kétségbeesés szélére kerülő beszélő a reménységig (argumentáció és kaptáció), végül a versbeszéd különféle típusú *conclusió*val zárult. E záró szakasz azonban már kevésbé tűnik megfeleltethetőnek Németh G. Béla felosztásának harmadik tagjával („vállaló summázat”), mivel Beniczky verszárlataira egyáltalán nem jellemző az ígérethétel. Eckhardt Sándor megfigyelései nyomán, az L. zsoldár fordítását alapul véve Szilasi László vázolta fel a bűnbánat Balassinál kirajzolódó szerkezeti modelljét, mely a bűn megutálásának, a hit biztatásának (kegyelem) és a megjavulás ígéréteinek egymásra következő mozzanataiból tevődik össze.⁵⁸ E szintén háromosztatú, s a Németh G. Béla által meghatározott három egységgel is könnyen párhuzamba állítható váz talán Bornemisza Péter hatására vezethető vissza.⁵⁹ Szilasi az L. zsoldárt szintén lefordító Rimay János bűnbánati „reguláját” összeveti Balassiéval, s megállapítja, hogy abban a bűnvallás, a kérés és az engesztelés egymásra következő stációi az előd által követett mintához hasonló módon szerepelnek.⁶⁰ Minthogy mindkét esetben a zsoldárszöveg szolgáltatja a megközelítésmód alapját, érdemes lenne ebből a szempontból más költeményeket is megvizsgálni. Rimay megkomponált verseskötetének első részében egy tíz tagból álló, prózai argumentumokkal ellátott és a már említett, mintaadó funkciójú zsoldárparafrazissal kezdődő bűnbánati verssorozat olvasható. E versfüzér a korszakban konvencionálisnak számító „bűnbánati kánon” majdnem minden

⁵⁶ Vö. SZILASI László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Budapest, Balassi, 2008 (Humanizmus és reformáció, 30), 87–92.

⁵⁷ NÉMETH G. Béla, *A könyörgés artikulációja, a reménység jegyében* = N. G. B., *11+7 vers: Verselemzések, versértelmezések*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1984, 71–101, 81–93.

⁵⁸ SZILASI, *A sas...*, 56. jz. i. m., 182.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo., 183.

elemét tartalmazza.⁶¹ Mivel Rimay Balassival szemben nemcsak az érzelmi-akaratú mozzanatokra kívánt hatni, hanem a befogadók hitbéli orientálását is fontosnak tartotta, bűnbánati énekeiben ezért olykor egészen eluralkodik a többnyire protestáns hitfelfogást tükröző didaxis.⁶²

Beniczky bűnbánati verseinek logikája viszonylag egységesnek mondható: a gyakran már a megszólítással egybefonódó helyzetrajz ad keretet a bűnvallás gesztusának, amit a bűnös lélek argumentatív irányultságú önbiztatása követ, majd az ének *deprecatiót* és *precatiót* egyaránt magába foglaló kérő szakasszal zárul. Az állapotrajz kifejezetten részletező formát kap és a többi szakaszhoz mérve képi eszközökben is viszonylag gazdag. A bűnösségből fakadó félelemérzet hangsúlyos szerepe, illetve az egyéni és emberi állapot elesettségét érzékeltető gondolatvilág miatt Beniczky verseinek csoportja jól elkülöníthetővé válik Nyéki szerzeményeitől, akinél viszont gyakorta olvashatóak olyan didaktikus jellegű sorok, amelyek a bűn természetét vázolják fel. De a *Magyar Ritbmusok* énekein a Rimay nyomdokain haladó Pécseli Király Imre bűnbánati verseinek közvetlen hatása sem fedezhető fel.⁶³ Beniczky tehát úgy alkotta meg a bűnbánat lelki logikájához igazodó könyörgéseit, hogy szorosan egyetlen tekintélyes magyar nyelvű szerző mintáját sem követte.

A fentieket összegezve megállapítható, hogy a *Magyar Ritbmusok* első kötetrészt alkotó harminc költemény közül kilenc teljes egészében más szerzőtől kölcsönzött darab, három esetében igazolható az *Imádságos könyv* egyes részleteinek átvétele, kettő kapcsán pedig Nyéki Vörös Mátyás verseinek imitációjáról beszélhetünk.⁶⁴ E kötetrészt első 19 költeménye tekinthető szoros értelemben vett istenes dicséretnek vagy könyörgésnek, a teljes és a részleges szövegátvételt tartalmazó

⁶¹ ÁCS, *Mágia és pönitencia...*, 48. jz. i. m., 374.

⁶² Rimay megkomponált verseskötetének első része egy tíz tagból álló, prózai argumentumokkal ellátott bűnbánati verssorozatot képez. A hatodik, *Örök életnek...* kezdetű éneknél különösen szembeszökő a didaxis térnyerése. RIMAY János *Írásai*, kiad. ÁCS Pál, Budapest, Balassi, 1992 (Régi Magyar Könyvtár, Források, 1), 86–88. A kötet kapcsán lásd: ZEMPLÉNYI Ferenc, *Magyar kíséret a meditatív verseskötet-kompozícióra és európai kapcsolódásai (Rimay)* = Z. F., *Műfajok reneszánsz és barokk között*, Budapest, Universitas, 2002 (Historia litteraria, 11), 129–146.

⁶³ Pécseli bűnbánati énekei kapcsán lásd: ÁCS, *Mágia és pönitencia...*, 48. jz. i. m., 375–376.

⁶⁴ Balassi és Rimay hatása kapcsán lásd: KOVÁCS, *Beniczky...*, 2. jz. i. m., 411–412. A költő Zrínyi-imitációit Kovács Sándor Iván elemezte behatóan, ezek a többnyire egészen finom utalások, Zrínyi-reminiszcenciák a világi témájú versekben fordulnak elő. KOVÁCS Sándor Iván, *Felföldi íróportrék...*, 7. jz. i. m., 286–291.

darabok is éppen ebben a tömbben találhatók, vagyis Beniczky eddigi ismereteink alapján kifejezetten csak vallásos tárgyú versei esetében élt a szövegkölcsonzás eszközével. Ha az arányokat nézzük, akkor azt mondhatjuk, hogy az első rész anyagának nagyobb része, közel kétharmada szövegszerűen is önálló szerzői alkotás. Nem kizárt azonban, hogy Beniczkynek más, eddig még nem azonosított forrásai is lehettek.⁶⁵

⁶⁵ A *Magyar Rítbmusok* és a mű szlovák nyelvű, szintén Beniczky művének tartott változata, a *Slovenské verše* kapcsolata is még tisztázatlan. Vö. CSANDA Sándor, *Beniczky Péter magyar és szlovák verses példabeszédei*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1985, 259–270.

HORVÁTH SÁNDOR

*Imák, imádkozás a grádistyei horvátoknál
a 18–20. században*

Bevezetőül a magán és a közösségi imák fajtáiról, majd az imádkozás módjairól kell szólnunk. Az imádságokat a vallásos kiadványokban férfiaknak és nőknek egyaránt szánják. A szláv nyelvekben – így a horvátban is – a ragozásban a nemek megkülönböztetése jelen van, tehát ha egy imát férfinak és nőnek egyaránt szánunk, akkor bizonyos szövegrészeiben feltűnhet a férfiakra és nőkre utalás. A három isteni erényről írva az *Evangelije z Episztolami* (Soproni 1806.) könyvben négy alkalommal a férfi mellett a női imádkozó is megjelenődik:

Ezért alázatosan kérek: gyújtsd igaz szereteted lángját a szívemben; hogy úgy minden értéked mellett, mindig tökéletesen **szersesselek /lyubil (la) budem** [...].¹

Lángoló szeretetemből, szívem mélyéből bánom minden bűnömet: a kicsiket és a nagyokat, a tudottakat és a nem tudottakat, amelyekkel téged, drágalátos Istent annyiszor keményen **mebántottalak és megharagítottalak /zbantoval (la) i raszerdil (la)** [...].²

Az ima egyfajta meghatározásával találkozunk a kései barokk lelkiség képviselőjének, Ficzkó József 1836-ban kiadott nagy katekizmusában:

Az imádságról. Istenhez imádkozni annyit tesz, mint a saját elmét és szívet az Istenhez az Égbe fordítani, vele beszélgetni. Az nem úgy imádkozik, vagy legalábbis jól nem imádkozik, aki a fejből tudott imádságokat Istenfélelem nélkül, és zavaros szívvel mondja, értelmét nem emeli Istenhez, hanem azzal szerte a gazdaságban bolyong, a szavakat meg hadarja.³

¹ Kiemelés: H. S.

² *Evangelije z Episztolami* [...], Stampana pri Antonu Szieszu, Soproni, 1806, 268. Kiemelés: H. S.

³ „Od Molitve. Boga moliti je tuliko, kot fzvoju pamet, i fzerce k Bogu va Nebo podignuti, zsnym fze pominati. On tako ne moli ali koncsimar dobro ne moli, ki nike na

A 17. századi magyar katolikus imakönyveket elemző Gajtkó István megállapította, hogy a szerzők hangoztatják azt, hogy az imák gépies elolvasása még nem ima, a lélektelen elmondás értéktelen Isten előtt; Baranyi Pál *Lelki Paradicsomából* (1700) idézve, hogy ez olyan, „mint aki mástól meg-rágott étket vészen szájába, kevés izit érzi az éteknél és kevés hasznát-is veszi.”⁴

Helytelenül, csak megszokásból imádkozik, aki ima közben értelmével másutt jár – a napi elfoglaltságára, munkájára gondol – és nem az imára összpontosít. Tehát elmét és szívet egyaránt Égbe kell fordítani. Szinte párhuzamos magyar nyelvű imameghatározásnak tekinthetjük Telegdi Miklós és Kopcsányi Márton meghatározását vegyítve. Telegdi a hagyománykövető, Kopcsányi ettől eltér – fogalmaz Gajtkó.⁵

Magán- és közösségi imák

Jellegzetes magán- és közösségi imák a fő imádságok: az Úr imádsága (*Miatyánk*), az angyali üdvözlés (*Üdvözlégy*), Az apostoli Hitvallás, az Úrangyala. Ezek családi imaként a legjellemzőbbek és ezt az alkalmazásukat magánimának tekinthetjük.

A fő imádságok közül a *Magnificat*, a *Benedictus*, a *Dicsőség* és a *Te Deum* közösségi imaként hangzott el, a magánajátosságban nem nyertek teret.

A rózsafüzér imádságok egyaránt magán- és közösségi imák.⁶

Amikor magánimákról beszélünk, akkor nemcsak az egyéniekre, hanem a családi imákra is gondolunk.

Röviden reflektálnunk kell a *Miatyánk* imával kapcsolatban: a horvát szövegben a „bocsásd meg bűneinket” helyett megjelenő „bocsásd meg tartozásunkat” részre. Ez a változat a korai lejegyzésű, 14. századi horvát imaszövegben is így szerepel. Ez a Lukács és a Máté evangéliuma szerinti eltérés miatt fodorhat elő:

pamet znane Molitve prez bosjega lztraha, i zbludnim fzerczem zprogovara, pamet k-Bogu ne podigne, nego zsnjum sirom po gofzpodarfztvi bludi, i z-ricsi tepé.” *Razlag-anye velikoga katekizmus*, Soproni, kod Katharine Kulcsár, 1836, 186–187.

⁴ GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Budapest, „Élet”, 1936 (A piaristák doktori értekezései az 1932. évtől, 15), 4.

⁵ *Uo.*, 4.

⁶ Rózsafüzér szócikk a Magyar Katolikus Lexikonban – *Magyar Katolikus Lexikon*, főszerk. DIÓS István, XI, Budapest, Szent István Társulat, 2006. – <http://lexikon.katolikus.hu/R/r%C3%B3zsa%C3%BCz%C3%A9r.html> (A letöltés ideje: 2021. 03. 22.) és *Szent rózsafüzérek könyve*, összeáll. J[ÁKY] F[erenc], Budapest, Rózsa K. és neje, 1898.

Máténál van a horvát szövegben használt változat, Lukácsnál az elterjedtebb, a magyar nyelvben is használt megfogalmazás. Tehát a horvát „oprosti nam duge naše” a latin „et dimitte nobis debita nostra” fordítása Máté evangéliuma szerint, a magyar pedig a Lukács evangéliumában olvasható „peccata” átvétele.⁷ A szentírási szövegek időrendi meghatározásánál a szövegek rövidségét, tömörségét figyelembe véve tartják korábbi lejegyzésnek a rövidebbet.

A bencés Medgyessy L. Emmánuel megállapítja, hogy „az imádság mint vallási kultusz formailag mindig bizonyos helyhez (templom, oltár), ill. szent időkhöz (vasárnap, nagybőjt, szentév) kapcsolódik.”⁸

Mivel a 18. században a barokk szellem jegyében a misén a passzív részvétel volt javasolt, a mise alatt mondandó imádságok közlésének a végén a *Hisa Zlatá*-ban (1754) még további lehetőséget is kapott a laikus:

N. B. A szentmise alatt, azaz az énekes misén más imádságok is imádkozhatók, mint a Szűzanya officiuma, litániák, vagy a Szentháromságról, a Jézus szenvedéséről, az Oltáriszentségről vagy más szentekről, saját vagy közös szükségre, amint ezek bőségesen megtalálhatók e könyvben.

Ha pedig hosszabban tartózkodsz a templomban, vagy hosszabb időd lesz, akkor az alábbi négy imádságot javaslom.⁹

Ez azonban nem minden esetben vonatkozik az egyéni imára, az egyéni ájtatosságra. Különleges helyzetűek az archaikus népi imádságok, amelyek épp ellenkezőleg, sosem kötődtek a szent térhez, szent helyhez. Ez az egyház által régóta el

⁷ Milan MOGUŠ, *Filólski pogled na Očenaš = Sprache und Leben der frühmittelalterlichen Slaven: Festschrift für Radoslav Katičić zum 80. Geburtstag, Mit den Beiträgen zu den Scheibbscher Internationalen Sprachhistorischen Tagen II und weiteren Aufsätzen*, hrsg. Elena STADNIK, Georg HOLZER, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2010, 125–137.

⁸ MEDGYESSY L. Emmánuel OSB, *Kegyelem és akarát a személyes imádságban*, Pannonhalmi-Tihany, 2003 (Pannonhalmi füzetek, 48), 34. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Pannonhalmi_fuzetek_48/?pg=35&layout=s (A letöltés ideje: 2021. 03. 22.)

⁹ „Morufze pod fsvétom Maffum, naimre jacsenum moliti, i druge molitve, kod je officium Blasene D. Mari, lytanie, ali od prelvétoga troifzta, muka Kriftuffeve, oltarlvkoga Szakramenta, ali od drugi fsvétczev, ali fsveticz, za fsvoje, ali obcfnlzke potrivoche, kod fze va ovi moji knjiga obilyno nahaja. Ako fze pak jos duglye zaderfis czrikvi, ali duglje vrime budes jimal, preporucsam ti ové zdola csetire molitve.” *Hisa Zlata* (A továbbiakban: *HZ*), 1754, 62.

nem fogadott úgynevezett záradék miatt¹⁰ volt; voltak olyan papok, akik megismerve egy-egy ilyen imádságot, egyenesen megtiltották a hívőnek annak további használatát.

A kultuszhoz kapcsolódó imák közösségi éltetése pedig elvárás volt. Ficzkó József a nagykatekizmusában a hívek ájtatosságának az erősítését, valamint az imára való koncentrációt látta a közösségi imák hangos együttmondásában – noha az Isten nem vár az emberektől szavakba öntést:

A külső imánál ésszerűen kell tartanunk, hogy Isten nem vár el tőlünk szavakat, mert ő tudja és látja még szívünk titkos kívánságait is, ezért az Isten miatt nem szükséges, hogy kívánságainkat Isten elé vigyük, de ami minket és hozzánk közel állókat illeti, erősen szükséges és hasznos. Ránk nézve szükséges, mert a szájunk imájával a figyelmes imádkozás helyzetébe illeszkedünk, a közelállóra nézve szükséges, mert amikor hall vagy lát minket imádkozni, az őt ájtatosságra indítja. Emiatt a templomokban és a körmeneteken a közösségi és hangos ima nagyon tanácsos, ehhez minden Kereszténynek csatlakoznia kell hangjával; ezért tévednek azok a Keresztények, akik amikor a templomban közösségekben valamit hangosan imádkoznak, ők valamilyen másik imát imádkoznak.¹¹

¹⁰ „A befejező rész, az ún. *záradék* tömör, objektív hangú, semi sincs benne az előző részek jellegéből. Meghatározza az ima végzéséért járó lelki hasznot, kegyelmet, üdvöt. Ahogy említettük, ez hitelesíti a szöveget, jelzi az imaanyag funkció-szöveg eredetét, idézi az ajánlatos/kötelező gyakorlat emlékét.” ERDÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet hágék, lőtőt lépék, Archaikus népi imádságok*, Budapest, Magvető, 1976, 34.

¹¹ „Pri vainfzkoj molitvi ovo upamet zeti moramo, da Bog od nafz riczi ne potribuje, ar On zna, i vidi jos otaina pozselena nafsega fzerca, zato na Boga glede ni potribno, da mi nafsa pozselena pred Boga nofzimo, ali csa fze nafz, ter nafsega blisnyega nalizse, je kruto potribno, i hafznovito. Na nafz glede je potribno, ar krez ufztnu molitvu fze va fztalis polozsimo pazlyivo moliti, na bliznyega glede je potribno, ar kad nafz csuje, ali vidi moliti, fze krez ono k pobosnofzti prebudi. Zato je va Czrikvah, i pri Procefsii obcsinfzka, i glafzna molitva kruto fzivtovana, k-nyoi mora fzaki Kerschenik fzvoi glafz prilozsiti; bludu tako oni Kerscheniki, ki kad fze glafzno csa moli, ke druge molitve moliju.” *Razlaganye velikoga katekizmusa...*, 3. jz. i. m., 188–189.

Az imádkozás módjai

A kegyes kiadványokban az imádkozás módjának, körülményeinek egyes részleteit is megtalálhatjuk. A *Hisa Zlata* imakönyv több imamódra utalását megismerttük, amikor ennek az imakönyvnek az imáit mutattuk be.¹²

Az ima végső soron az ember egész életét, minden pillanatát át kell, hogy hassa. Erre vonatkozik a *Beszélgetés Istennel (Dogovaranye z-Bogom)* fejezet a *Hisa Zlata* kötetben, amelyben – mondhatnánk – a testbeszéd egyes részeihez kapcsolja az Istennel való folyamatos beszélgetést.

Ez a beszélgetés kimondhatatlanul igen hasznos, és nemcsak reggel, hanem máskor a templomban, vagy másutt is megtehető.¹³

„Amikor csak lehunyom a szempillámat, jelentsé azt, hogy annyiszor ezerszer és ezerszer örvendek isteni dicsőségeden és szépségeden.

Amikorcsak lehajtom a fejemet, jelentsen annyit, hogy annyiszor ezerszer és ezerszer köszönetet mondanék minadzokért az ajándékokért, amelyekkel engem, a teremtményedet részesítettél.

Amikorcsak fellélegzem, jelentsen annyit, hogy annyiszor ezerszer és ezerszer megbánnám minden saját és a világ bűneiért, és mintha mintha úgy szomorkodnék miatta, ahogy Krisztus szomorkodott miattuk az Olajfák hegyén vért izzadva.

Amikorcsak meghajlítom a kezem vagy a lábam, jelentsen annyit, hogy annyiszor ezerszer és ezerszer felajánlanám JÉZUS szenvedését és halálát az én és az egész világ bűneiért, és minden hívő lelkecske megszabadulásáért a purgatóriumból.

Amikorcsak párát szívok magamba, jelentsen annyit, hogy annyiszor ezerszer és ezerszer kimondanám: áldott legyen a Szentháromság.

Amikorcsak a vérem rezdül, jelentsen annyit, hogy annyiszor ezerszer és ezerszer énekelném az angyalokkal: Szent, Szent, Szent a Seregek Ura Istene.

Amikorcsak a szívem dobban, jelentsen annyit, hogy annyiszor ezerszer és ezerszer verném a bűnös mellemet alázatosan mondva: Ó, édességes JÉZUSOM! minden erőmmel szeretni akarlak mindörökké.

¹² HORVÁTH Sándor, *Imák a Hisa Zlata imakönyvben = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2012 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 3), 131–133.

¹³ „Ovo dogovaranye je nezgovorno velike vridnofzti. i more fze ne lífztor jutro nego i drugda czrikvi, ali drugdi po priliki uclíniti.” *HZ*, 14.

Íme, ó, mindenható Istenem! nézd, ez az akaratom, így beszélgetek veled életem minden pillanatában, ezt igaz szívemmel óhajtom; kérek, tehát, vedd jó(akaratként) szándékomat és kívánságomat, és ha én nem is emlékeznék erre a beszélgetésre, érjen annyit, és kérek, legyen neked olyan kedves, mintha minden pillanatban megismételném. Ámen.¹⁴

Ez az a lelkiiség, amelyet – a *devotio modernából* is töltekezve – Loyolai Szent Ignác lelkiiségében találunk meg. E lelkiiség négy alapelvének egyike:

Megtalálni Istent mindenben (és mindent Istenben): minden a spiritualitás része. Nem csupán a vallási vagy teológiai kérdések, szakrális szövegek tartoznak ide, hanem a munka, az emberi kapcsolatok, a szexualitás, az egészség, a szabadidő stb.¹⁵

Az asztalnál közösen imádkozás étkezés előtt és után a horvát vallásos kiadványokból is tükröződik. Az apa tartassa be gyerekeinél a rendszeres imádkozást:

¹⁴ „Kadagod z-okom mignem, neka tuliko zlamenuje, kod dabi fze tuliko jezero i jezerokrat radoval nad tvojum prevelikum Bosanfkum dikum ino lipotum. Kadagod glavu prignem, neka tuliko zlamenuje, kod dabi tuliko jezero i jezerokrat tebi zahvalil za fze dare, ké fzi meni i fzemu fztvorényu udilil. Kadagod oddahnem, neka tuliko zlamenuje, kod dabi fze tuliko jezero i jezerokrat od fzercza pokajal za fze moje i fzeza fzvita grihe, i kod dab fze onako zanye faloval, kako fze je Kriftus zanye faloval va kervavom poti na ulyevom brigu. Kadagod ruku, ali nogu ganem, neka tuliko zlamenuje, kod dabi tebi tuliko jezero i jezerokrat offroval pretesku muku i fzmert JESUSSEVU za moje i fzeza fzvita grije, i za ofzlobogyéne fzih vézni dulficz iz purgatorioma. Kadagod fzapu va fze potégnem, neka tuliko zlamenuje, kod dabi tuliko jezero i jezerokrat najpobosnie zréal: *povablyeno budi Preszvéto Trojštvo*. Kadagod mi va fila kerv tergne, neka tuliko zlamenuje, kod da bi tuliko jezero i jezerokrat z-Angyeli zajacfil: *Szvé, Szvét, Szvét je Goszpodin Bog Szabbaoth*. Kadagod fze va meni fzercze gane, neka tuliko zlamenuje, kod dabi tuliko jezero i jezerokrat na moje griffne perfi bijuch ponizno rekál: O moj prefzlatki JESUS! felyim te iz fze mochi lyubiti na fze véke. Nut o Bog moj fzemoguchi! glej ovo je moja volya, ovako fze z-tobum fzada za fze hipcze fitka mojega dogovaram, ovo iz pravoga fzercza felyim; profzim te adda, zami za dobro ovo moje hoténye i felénye, i akofze prém ja nebi vech fzpoménu iz ovoga dogovaranya, vinder neka tuliko valya, i molimtifze primije za tako zaprétno, kod dabije fzakí hipcz ponovil. Amén.” HZ 15–17.

¹⁵ James MARTIN, *The Jesuit Guide to (Almost) Everything*, New York, Harper Collins, 2010; idézi: KOVÁCS Lajos, *Loyolai Ignác és a reformátorok*, Jel-Kép, 2017/2, különszám, 18.

Azokról a kötelességekről, amelyek a szülők feladatai a gyerekekkel szemben. És továbbá a szülők legnagyobb kötelessége étkezés előtt és után a gyerekeknek megparancsolják hangosan imádkozni, amikor Úrangyalára harangoznak, őket összegyűjteni, és a házban hangosan imádkozni este alvás előtt, reggel, amikor felkelnek: imádkozzanak a házban térdelve. Ne engedd őket rögtön az istállóban aludni a fiatal bikák közé, hogy úgy nőjenek fel, (mint – hogy egyenesen mondjam – a fiatal bikák), mert öreg korodban meg fogod tapasztalni keményszívűségüket, és veled szemben mindben az ellenkezésüket; ahogy szinte minden házból halljuk a panaszt, mindezeknek semmi más nem az oka, mint hogy fiatalon nem tanítottad őket az imádságon keresztül Istent félni, meg téged: ahogy az ősapáink ennek előtte tették, és minden áldást magukon megtapasztaltak. Vasárnapokon és ünnepnapokon küldjed őket templomba: étkezés előtt olvassák fel neked a szent Evangéliumot; és hogy mit tanultak a Prédikációból, vagy a keresztény Tanításból, mondják el. Ne engedj nekik azelőtt enni, mielőtt valamit erről nem hallasz, nem fognak (elpusztulni(?)) – ha nem „podignut”, hanem „poginut”), hanem máskor jobban fognak majd figyelni és magunknak megjegyezni. Ezeket tedd meg, hogy a gyerekekkel halálodig áldásod és örömed legyen, haláloed után pedig a Menyország. [...] És az Étkezés előtt és után, majd ismét este és reggel tanítsad őket hangosan imádkozni. – Mindezen tanítások mellett még szükséges, hogy a szülők a bűnt elkövető Gyerekeiket meg is büntessék: [...]¹⁶

A kötött imák mellett a szabadon fogalmazott imádság tartalmára is utal a peresznyei plébános, Ficzko József. Egyúttal figyelmeztet az imaszándék válaszára is:

¹⁶ „Od dusnósztu ku Sztarjih jimat moraju nad szvojum Diczum.”

„Pak najvecha dusnószt Sztarjih na dalye je da pred Jilom, i po Jilu, Diczi zapovu glasno molit, kadasze na zdravu Mariu zvoni, szkupa nyé szpravit, ter hisi glasno molit, vécsér pred szpalam, Jutro kad sze sztanu: nekati klécese Hísi molu. Nedopuszti nyim velye va Stali szpat med Junczi, da ne zraszu (da ravno recsem, kod Junczi) ar ches szkuszit pod sztaroszt, nyihovu tverdokornószt, i tebi va szém szuprotivnószt; kod csujemo szkoro po szih Hisa tusbe, ovim szim ne drugi uzrók; neg da nyih va Mladoszti niszi preucsal kresz molitve Bóga sze bojat, i tébe: kod szu nassi prédedi, z-Diczum pred csaszom csinili, i vasz blagoszlov nad szobum szpoznavali. Po Nedilye, ter szvétké Czrikvu nye salyi: pred Jilom neka tebi szvéto Evangyéle prestu; i csaszu sze od Prodiike, ali Kerschanszkoga Nauka naucsili, povidu. Nedaj nyim perlye jiszt, neg csa to od nyih csujes, néte podignut, nego drugo put bólye pazit i szebi zapametit, Ova csini, ko ches jimat do szmertu blagoszlov, i veszélye zdiczum, i po szmertu Nébo. (...) Pak pred Jilom, i po Jilu, zopet na Vécsér i Jutro ucsi nyé glasno molit. – Polak szih ovih Naukov je joss potribno, da sztarjih Diczu grisséchu i kastigaju: [...]” Simon KNEFACZ, *Vrata nebeszka odperta* [...], Sopron, Siess János, József, 1804, 286–287.

Úgy aztán az imádkozásnál – mondja Jézus – ne gondoljátok, hogy Istent emlékeztetnetek kell arra, mit szeretnétek tőle, mert a ti Mennyei Atyátok előbb tudja, mint ahogy ti imádkoztok, mire van szükségetek. Ezért amikor imádkoztok, sokat ne beszéljétek, mert amiatt nem hallgatnak meg előbb titeket, így csak a pogányok gondolkodnak, akik Istent nem ismerik. – Ezért nagy bizalommal imádkozzatok Istenhez, a szavakkal, amelyekkel imádságokat elő kívánjátok hozni, sose törődjétek, mert amint egy drága Anya a néma gyerekének a szükségeit tudja, így ismeri Isten a ti szükségeiteket.¹⁷

Majd az imádkozás gyakoriságával folytatja az oktatást:

Szíveteket hozzá emeljétek, ezt naponta többször ismételjétek meg, meghallgatnak titeket. Reggel, amikor felkeltek, napközben, délben, este, mielőtt aludni tértek, amikor valamilyen munkát elkezdtek és befejezték, amerre jártok, imádkoztatok Istenhez, azaz szíveteket hozzá emeljétek, ezzel folyton imádkozni fogtok, amint azt Jézus elvárja tőletek. Törekedjétek bajaitokat, szükségeiteket megismerni, mert minél jobban megismeritek azokat, annál jobban megtanultok Istenhez imádkozni.¹⁸

Azután az imaszándékok körére is (ismét) kitér.

És ne csak magatokért imádkoztatok, hanem a szüleitekért, a rokonaitokért, a fiú- és leánytestvéreitekért, a tanítóitokért, a jótévedőitekért, a lelki- és a világi

¹⁷ „Tako pak veli Jezus pri bogomolyi ne mižlíte, kot dabi morali Boga upoménuť csa bi vi od nyega rado žimali, ar vass nebéžki Otacž pervo zna, neg vi molíte, csa potribujete. Zato kad molíte, csuda ne govoríte, ar zato néchete pervo užžliseni biti, tako neg Pogani mižžu, ki Boga ne poznaju. – Molíte tako Boga z-velikim zauffanyem, za ricši, žžkimi vasse molitve naiper donéžžt zselíte, fže nigdar ne žžkerbite, ar kot jedna mila Mati potribcsine žžvoježa nimoga ditéta zna, tako Boga vasse potribcsine pozna.” [Josef FITZKO], *Kratak pregléd Novoga Zakona aliti žžžitak, i nauki Jezusa Szžina Bosježa, Drugi del*, Sopron, Kulcsárné Siess Katalin, 1824, 55.

¹⁸ „Neg žžercza vassa k-nyemu podignite, krez dan vechkrat to ponovite, ochete užžliseni biti. Jutro, kad fže žžtanete, csez dan, na podne, k-nochi, pervo neg žžpat idete, kada kakovo délo pocsnete, i dokoncsate, kudai hodíte, Boga molíte, to je, žžercze vasse k-nyemu podignite, žžtim ochete neprefžžtalno moliti, kot Jezus od vasžž potribuje. Šžkerbite vašše nevélye, i potribcsine žžpoznati, ar z-csim bolye ochete nyé žžpoznati, žžtim bolye ochete fže naucsiti Boga moliti.” FITZKÓ, *Kratak pregléd Novoga Zakona...*, 17. jz. i. m., 55–56.

vezetőitekért, az élőkért és a holtakért, még azokért is, akik benneteket megbántottak.¹⁹

Az imakönyvekhez fogalmazott imák

Az imakönyvek kötött imákat, elmélkedéseket – például a mise alatt imádkozandók – nyújtanak olvasójuknak. Az imakönyvek falusi családoknál („kétkezi embereké”) való rendszeres olvasására buzdítást is találunk az egyik imakönyvben.

A kétkezi embernek minden fajta kegyes olvasmány, amelyekben a lelkének bátorítást találhat, röviden összeállított oktatás: mennyit használ a lelkünknek, ha vasárnaponként vagy ünnepeken valami vallásosat olvasunk.

Röviden többször valami szentet elolvasni, sokat használ a bűnöktől való megtartóztatásban; a régi bűnökbe való gyakori visszaesésnek az oka, hogy az ember sosem olvas, vagy nem gondolja, hogy Isten miért teremtette, vagy nem állítja szeme elé bűneinek undorító voltát, vagy az Ítélet, a Halál, a Pokol keménységét. Erősen hasznos tehát, ha a kétkezi munkásnak van ideje ezeket röviden elolvasni, mert téged a bűntől távoltartanak, megtanítanak téged, miként kell Istent félned, mert ha többször gondolsz a végső dolgaidra, nem fogsz örökké bűnt elkövetni. Mert tudjad, hogy az imán keresztül Istenhez szólsz, ahont Isten is a szívedhez szól az olvasáson vagy az imádságon keresztül: ebben arra tanít, hogyan kell szeressed, értelmeket és elméket felvilágosítsad, megerősíti gyenge akarodat, megmutatja neked, hogyan tegyél jót, s a rossztól hogyan őrizkedj. Emellett zálogot is nyersz, mikor a családtagjaid előtt, hogy talán szemérmetlen és elkésérítő szavak helyett, nekik valami szent szöveget elolvasol; tudd, hogy neked és házad népének hasznára válik: s ha ezt teszed, az Isten téged mindenütt meg fog áldani.

Az evangélium igazságának felidézése a hét minden napján.

Ahol ezt a helyett találod, akkor röviden gondoljad át, hogy mit olvastál.²⁰

¹⁹ „Molite pak ne fzamo za fze, nego i za vasse fztarjé, rodjake, brate, sfefztre, Ucsitelye, dobrocsinitelye, duhovne, i fsvitké Prepozftavne, za szive, i za mertve, jos i za one, ki fzu vafz zbantovali.” FICZKÓ, *Kratak pregléd Novoga Zakona...*, 17. jz. i. m., 56.

²⁰ „Szakorjacsko pobósno sténye za tesacskoga Cslovika, va kih óche nait ba(t)renya Dussé; na kratki szkupa szpravan Nauk: kuliko haszni Dussi nassoí, kad po Nedilye, ali szvétké csa pobósnoa prostémo.

Na kratki csa vechkrat szvétoga prostat, csuda haszni na zobderzsanye od grihov; upadanye vechkrat va sztare grihe, je uzrók, da Cslovik nigdar ne sté, ali premiszli, zacs ga Bóg sztvoril, ali szí pred Ocsi neposztavi merzkóche grihov, ali ostróche Szuczstva,

Eszerint a vasárnapok és ünnepek időtöltése vallásos szöveg olvasása legyen – családi körben. Így a család tagjaira is jó hatással lesz a szent szöveg, az emberek nem fognak bünt elkövetni, vagy nem olyan sok és súlyos bünt követnek majd el, mint addig. Az utolsó idézett mondat azt tükrözi, hogy elmélkedésre serkent, elmélkedést vár el az olvasótól a könyv összeállítója. Az olvasni nem tudóknak a Rózsafüzér imádkozását javasolja a papi szerző:

Másodszor: Akik könyvet nem ismerhetnek, szükséges és leghasznosabb, mert amikor csak akarja, elvégezheti: mert minden az egész füzérben, vagyis rózsafüzérben százötven Üdvözlégy Mária van, amint az Anyaszentegyház imáiban, Dávid Zsoltáiraiban is százötven van, te, aki nem férsz könyvekhez, könnyen elvégezheted a Rózsafüzérékkel.²¹

Míg Kragel a Négy végsőről írott könyvben²² „az áldott halálra” készülőknek – többek között – a Szűz Mária hét fájdmáról szóló rózsafüzér rendszeres mondatát javasolja, addig Knefacz csak az öt tizedes rózsafüzéretet részesíti előnyben. Kragel a hét hetedes (nem tíz, hanem csak 7 szemű a jeruzsálemi olvasó) Mária hét fájdmáról elmélkedő imádság elmondását részletesen vázolja, majd kiemeli, hogy elmondásával a Szűzanyát a végső órákra hívogatjuk, hogy akkor majd biztos segítségünk legyen, és az ellenünk irányuló pokol erejét megtörje.

ali Szmerti, ali Pakla. Kruto adda je hasznovito, kad jima tezsacscki Cslovik lázno ova na kratki prostat, ar cheju tébe grihov z-obdersat, naucsit óte tébe, kakosze jimas Bóga bojat, ar miszli vechkrat na tvoja poszlidnya, ko néches na véke grissit. Ar znaj, kad kresz Molitvu k-Bógu govóris, ko i Bóg kresz sténye ali Molitvu va szercze tebi govóris: Va ovóm te ucsi, kakoga móras lyubit, raszviti tvoj razum, i pamet, ujacsa(j) tvoju mlahavu volyu, óm tebi kase, kako móras dobro csinit, a zlóga sze csuvat. Polag toga ches i najam dobit, kad pred tvojimi domachimi, na mészto morabit, neszramni ricsi, ali ogovorlyivi, nyim csá szvétoga prostés; znaj dache tebi, i tvojoi Hisi nahaszan bit: i budes to csinil; óche tébe Bóg na sze sztrani blagoszlovit.

Upominanye Evangeliuszke Jisztime na sze dnéve Tajedna.

Kadegod ov prósztor – najdes, onda jedno malo premisslyavaj, csa szi stál.” KNEFACZ, *Vrata nebeszka...*, 16. jz. i. m., 286–287.

²¹ „*Drugics*: Za oné, ki va knyige neznaju, je potribna, i najhasznovitia, ar kad neg oche, móra ovu obverssit: ar va szoi koruni, ali czéli Ocsenassi je sztóv pedeszét zdravi Marii, kod je va Molitva Matere Czrikve, Davida Pszlamussov sztóv i pedeszét, zato, ki va knyige neznas, mores lahko va Ocsenassi ovo obversit.” KNEFACZ, *Vrata nebeszka od-perta...*, 16. jz. i. m., 278.

²² Eberhard Maria KRAGEL, *Csetvero-versztni Dubovni Persztan, [...]*, Sopron, Siess János József, 1763.

(Kragel szervita szerzetes, a szerviták rózsafüzérimádsága a Hétfájdalmas rózsafüzér, sőt, 1692 óta a Hétfájdalmú Szűz a rend patrónusa is.)

„Ezért drága Keresztényem! ájtatosan és örömmel mondd ezt a rózsafüzért és hordozd magadnál, és így halálod idején Mária oltalmadra a Segítséged lesz” – fogalmaz Kragel. Ám azzal folytatja, hogy nem elegendő hetente egyszer vagy kétszer ezt a rózsafüzért elimádkozni, hanem Mária fájdalmát minden más alkalommal is sajnálni kell, és nem szabad megfélekedni arról. A szegénynek is függ a szobájában vagy a kamrájában egy feszület a falon, erre feltekintve meg az útminti szakrális emlékeket megpillantva is jusson mindig a hívő ember eszébe Mária fájdalma, sok könnye, amelyet kiontott a keresztre feszített fiát gyászolván. De az még inkább a fájdalmas Anya követője, aki a rágalmaszásokot, az ellenségeskedést, a mindennapi nehéz munkát és a szegénységet is ezzel elegyítve reméli, hogy az égi dicsőség részese lesz majd. Kragel ezzel a fokozással imává emeli a létállapotot, az életkörülményeket, az emberi kapcsolatok lelki kezelését is.²³ Az örvendetes, a fájdalmas és a dicsőséges rózsafüzér volt évszázadokon át a három alapvető rózsafüzér-ima. Knefacz a hét vagy a hat részre tagolt olvasók módására tesz javaslatot, amikor így fogalmaz:

Mivel a fizikai munkás az idő miatt kér bocsánatot [...], vagy a zavartság miatt, ha az olvasója hat tizedes, némelyik pedig hét részre tagolt, ahogy mondjuk, hogy jeruzsálemi, ezért az utolsó tizednél két Üdvözlégyenként ismételd meg a titkokat, akkor jól jösz ki. Ha pedig hét tizedes az olvasód, akkor az utolsó még imádkozd a szegény lelkekért.²⁴

A *Hisa Zlata* imakönyvben a rövidebb reggeli és esti imádságok az egyszerű embereknek ajánlottak, „akik nem tudnak, vagy nincs idejük könyvből sokat imádkozni.”²⁵

A kilenc alapvető imatípus – 1. kérelem (petíció), 2. segítségül hívás (invokáció), 3. köszönetnyilvánítás (hálaadás, dícséret), 4. felajánlás (dedikáció), 5. esdek-lés (szuplikáció), 6. könyörgés közbenjárásért (intercesszió), 7. hitvallás, vallomás (konfesszió), 8. bűnbánat, vezeklés (penitencia), 9. áldás (benedikció) – szerint elemezve az imakönyvekbe fogalmazott imákat megállapíthatjuk, hogy rendszerint ezek vegyítékét, kombinációját találhatjuk ezekben az imákban.

²³ *Uo.*, 111–114.

²⁴ KNEFACZ, *Vrata nebeszka odperta...*, 16. jz. i. m., 281.

²⁵ “Druge krache Juternye is vecsernye molitvicze za priprofzte i druge lyude, ki neznaju, ali nimaju vrmena iz knjig csuda moliti”. *HZ*, 1754.

Imatémák változásai

A grádistryei horvátok legelterjedtebb, a 18. század közepétől számos új és megújított kiadást megélt imakönyve, a *Hisa Zlata* jellemzésére azt mondtuk, hogy a régi és az új keveredik benne: a középkor és az új, Pázmány Péter által fémjelzett, barokk imakönyvtípust értve a régi és az új alatt.²⁶

Végül az imatémák és -típusok eltéréseire, változásaira is reflektálunk. Egy tábatban tekintjük át, hogy melyek az 1754-től 1872-ig kiadott grádistryei horvát imakönyvek állandóan megjelenő imái – ez nem feltétlenül jelenti az azonos imaszöveget –, valamint, melyik fordul elő gyakrabban. Csak a nagy barokk – eredetileg társulati tagoknak kiadott – imakönyvben, a *Hisa Zlata* könyvben található az officiumok. Itt a célcsoport miatt természetesen jelentek meg, ugyanakkor az imakönyv széles körű használatának tudható be, hogy az officiumok imádkozását a 20. századig nyomon követhetjük.

Csak Hisa Zlata (1754.)	Mindig van (1754.) + (1804.)²⁷ + (1829.)²⁸ + (1872.)²⁹	Egy-egy a másik három egyikében
Officiumok	Reggeli + esti imádságok	Fájdalmas Anya litánia (1754.)
(egy kései kivétel van 1872.)	Mise alatti imák + gyónási imák	Mihály, Gábiel, Rafael arkangyalokhoz ima (1754.)
	Hit, remény, szeretet felindítása	Rókus – Rozália (1804.) – Sebestyén van (1754.)
	Szentháromságról-, Oltáriszentségről-, Lorettói litánia	A hét napjaira imák (1804.)
	Mindenszentek litániája, Krisztus Szenvedéséről litánia	A kívánt békéért (1804.)
	Szűz Mária imák, arkangyalhoz ima	A magasságbeli Istenhez litánia (1804.)
	Nepomuki, Flórián, Antal, Anna, Borbála, Apollónia, Lúcia ima	17 Tanítás 6 Figyelmeztetés 1 Toldalék (1804.)

²⁶ HORVÁTH, *Imák...*, 12. jz. i. m., 140.

²⁷ KNEFACZ, *Vrata nebeszka odperta...*, 16. jz. i. m.

²⁸ [Josef FITZKO], *Nova Hisa Zlata Moléchemu Kerscheniku va ruke dana, va koi fze nabajaju zibrane Juternye Vecsernye Majsne i pri drugi prilika hajznovite Molitve, kot i Lytanie ter z-vechega sze nove dubovne Jacske Z-trudom, i potroskom Priszicskoga Farnika na obchinszko pobosnoszt van dane*, Sopron, Kulcsárné Siess Katalin, 1829.

²⁹ [Josef FITZKO], *Novo Marianszko Cvetje, [...]*, Kőszeg, Leitner Ferdinánd, 1872.

Csak Hisa Zlata (1754.)	Mindig van (1754.) + (1804.)²⁷ + (1829.)²⁸ + (1872.)²⁹	Egy-egy a másik három egyikében
	Keresztút	Minden megholtért litánia (1829.)
	Esőért, jó időért, szülők, gyerekek, fiatalok	Az év nagy ünnepeihez kötődők (1829.)
		Egyházért, pápáért, császárért (1829.)

A mindig megjelenő imafajták egy erőteljes barokk hagyományt tükröznek. A pestis ellen védő szentek – Sebestyén, Rókus, Rozália – imája, valamint az arkangyalokhoz szóló ima talán csak az elérhető források töredékessége miatt nem mutatható ki folyton jelenlévőként. Tehát végeredményben a 19. századot is „túlélő”, elhúzódó barokk hagyományról berszélhetünk.

Emellett számos középkori elemmel is találkozhatunk: például az imént idézett pestisszentek tisztelete középkori gyökerű.

Ha a lelkeségi „stílusok” nyomát kutatjuk, akkor például a szerviták hatását a Hétfájdalmú Szűz tiszteletében lelhetjük meg. Erőteljes a ferences kegyesség: a legnagyobb hatású, *Hisa Zlata* kötet például a kismartoni Kálvária ferences testvérületének készült. Loyolai Szent Ignác lelkesége is megragadható: ez különösen Mulih György missziós jezsuita könyveiben található meg.³⁰

Az énekek szövegét is imának tekintve meg kell állapítanunk, hogy az epikus alkotások – a Teofilusról szóló és ehhez hasonló történetek – az idő előre haladtával háttérbe szorulnak, de részben fennmaradnak. Itt emlékeztetnünk kell Erdélyi Zsuzsanna által bemutatott magyar szövegű Teofilus énekekre, amelyet véleményünk szerint nem véletlenül éppen egy horvát közösségben, Berzencén talált meg.³¹

³⁰ Például: Juraj MULIH, *Dubovne jacske*, Győr, 1750.

³¹ ERDÉLYI Zsuzsanna, *Theophilus – Tenfilus (VI–XX. század)*, Vigilia, 1975, 100–106.

Archaikus népi imák

Az archaikus népi imádságok, valamint az egyéb, nem approbált imák magán-imádságként éltek évszázadokon át, és alapvetően a szájhagyomány éltette őket. A barokk idejében – többnyire a 18. század végén – néhányat ponyvákön is terjesztettek. Közöttük több a középkori eredetű. Fő témakörük a szenvedéstörténet. Jellemzőjük a képes beszéd. Tánczos Vilmos elemzése alapján archetipikus képekként terjedtek el e szövegekben, s éppen ez különbözteti meg őket a többi, nem archaikus népi imától.³² Legfontosabb megkülönböztető jegyüknek Erdélyi Zsuzsanna az úgynevezett záradékot tekintette.

Az 1780-ban ponyván megjelent Mária-álma imádság – amelyik csaknem szó szerint azonos több szóbeli közlésből ismert szöveggel, például a nardaival, melynek záradéka így hangzik:

Amelyik ember magánál hordja, annak Krisztus három nappal korábban jelzi a halálát, aki pedig hét egymás utáni pénteken elimádkozza, és felajánlja halott barátaiért vagy rokonaiért, vagy egy szegény purgatóriumi szenvedő lélekért, akkor az megszabadul. [...] amelyik háznál ezt az imát imádkozzák, nem uralkodik pestis vagy nagy baj, ezért egyetlen ember se legyen lusta ezt többször imádkozni vagy magánál hordozni.³³

Sajátos kategóriát jelentettek egyes nyomtatott imák, amelyeket amulettként használtak.

³² TÁNCZOS Vilmos, *Eleven ostya, szép virág: A moldvai csángó népi imák képei*, Csíkszereda, Pro-Print, 2000 (Krónika Könyvek); UŐ, *Nyíss kaput, angyal! Moldvai csángó népi imádságok: Archetipikus szimbolizáció és élettér*, Budapest, Püski, 2001; és további publikációi.

³³ Andrea SAPUNAR KNEŽEVIĆ, *Apokrifni tekstovi Gradišćanskib Hrvata u XVIII. st. preblažene Dívce Marije sanja* = A. S. K., *Književni prsten, Gradišćanskohrvatske i druge kroatističke teme*, Zagreb, Erasmus, 2012 (Manualia universitas, 15), 17.

„Ki človik bude pri sebi nosil, onome će Kristuš tri dni pred njeguvum smerti oznanit, ki pak ju bude molil sedam petkov spolu, i ofruje za svoje pokojne pretelje ali rođake, ali za jednu ubogu purgatoriumsku dušicu tako će oslobojena biti [...] va koj hiži si bude ova molitva [molila], neće kuga ali velika nevolja ladati zato neka ne bude nedan človik le nju večkrat moliti, ali pri sebi nositi.

Továbbá a Nardán mondott Mária álma imáról: HORVÁTH Sándor, *Mária álma*, Jel, 1991, 100–102. A Mária álma Amerikában nyomott grádistryei horvát ponyvájáról: Nikolaus BENCICS, *Apokryphische Literatur bei den Burgenländischen Kroaten = Croatica-Slavica-Indoeuropa: Wiener slavistisches Jahrbuch*, 8, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1990, 13–19

A közösségi imádkozás módja: recitálás, énekelt imádkozás

A közösségi imádkozás módja sok évszázados hagyományként a ritmusra mondott, recitált, énekelt imádkozás volt: a kéziratok források között szinte kizárólagosan énekes könyvecskéket ismerünk. A zsolozsmázás korábban a hívek körében elterjedtebb volt, idővel csökkent az általánosabb részvétel jelentősége. A litániák mondásának vagy éneklésének mindvégig kiemelt szerepe volt a közösségi liturgiában, valamint a népi vallásosság egyes alkalmainál.

„Az archaikus imádságok jelentős hányadát a középkorban énekeltek. A horvátoknál ez a középkori gyökerű éneklés az évszázadok során több esetben fennmaradt – néha egészen napjainkig. Erről szólnak a korai adatok, valamint napjaink éneklő-deklamáló-recitatív előadásmódja. A „Mária álma” típusú, Európa-szerte ismert szöveget a horvátoknál nemcsak imádkozták, hanem énekeltek is: Vinko Zganec ezt az imádságot a muraközi Dekanovciban *Majka Bozja jezaspala* című énekként gyűjtve publikálta. A horvát archaikus népi imádságok legújabb kötetét közlétező Marko Dragić ugyancsak megerősíti, hogy ezeket az imádságokat énekeltek is.”³⁴ Később az imákat éneklés nélkül kezdték imádkozni. Emiatt a ránk maradt kéziratok könyvekben alapvetően – kevés kivételtől eltekintve – énekek gyűjteménye található. Az általam megismert kéziratok között a zágrábi könyvtárban őrzött morvaországi grádiytsei horvát kötet tartalmaz mind énekeket, mind imádságokat.³⁵

A recitálás, a ritmikus szövegmondás elősegíti a memorizálást, emiatt a későbbiekben is megjelenik a prózai kegyes kiadványokban a verses, énekelhető betét. Ficzkó József könyvében például az imádkozásról szóló fejezetben a következő versike lett betoldva.

Szüntelenül imádkozz
Istenhez későn és korán
Imádkozz a barátokért
A jötevőkért,
És ha Istent

³⁴ HORVÁTH Sándor, „*Mi nyikorog az égen?*”: *A magyarországi horvátok archaikus népi imádságainak képei*, Ethnographia, 2013, 132.

³⁵ Josip HUBENY, *Jačke, govori i molitve iz Frollersdorfa u Gradišću. 19. st.*, 198 str. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, R 4592. – Bemutatta: Alojz JEMBRIH, *Tragom identiteta južnomoravskih Hrvata*, Zagreb, 2017, 165–166.

Jól meghallgatod
 Az ellenségedet is
 Köteles vagy szeretni.”³⁶

Ficzkó a tanköltemény mellett a *Miatyánk* imádság énekelhető verses változatát is közli, hiszen különösen buzdít a Miatyánk rendszeres mondására e szövegével. A *Gyere Jézus bozsgám* dallamára javasolja énekelni, de más dallamra is énekelhető, de akkor csak két soronként kell haladni, s minden két sor után ismételni kell, hogy:

Őrizz meg minket a tűztől,
 Pestistől, éhínségtől és háborútól.³⁷

Gyakran választott imák

Végezetül szólnunk kell arról, hogy az imakönyvekben található imádságok milyen mértékben voltak használatban, melyiket olvasták közülük sokszor, és melyiket talán sosem. Ehhez talán egyetlen módszertani lehetőség adott: az emberkéz zsírosságának a statisztikája. Az, hogy az imakönyvekben melyik lapok zsírosodtak, feketedtek el erősen vagy kevésbé erősen.

Több imakönyvben a szenvedéstörténethez kapcsolódó szövegeknél találunk erőteljes zsírosodást, amelyet az egykor imakönyvet fogó ujjak hagytak ott: például a Jézus hét szaváról szóló imánál, valamint a Jézus szenvedéséről szóló litániánál. De a legtöbbet a Lorretói litániát imádkozták az egyik könyvből: itt nemcsak körbe zsírosodott a két oldal széle, hanem valamelyik alkalommal le is

³⁶ „Moli nepresztano
 Boga kaszno rano
 Moli za prételye
 Dobro-csinitelye,
 I ako ches Boga
 Dobro poszluhnuti
 Népretelya tvoga
 Szi duzsán lyubiti.”

Kratak pregléd Novoga Zakona..., 17. jz. i. m., 56.

³⁷ „Ocsuvai nasz od ognya,
 Kuge, glada, i boja.”

Kratak pregléd Novoga Zakona..., 17. jz. i. m., 58.

szakadt a széle, amit kézírással pótoltak és visszaragasztottak. Az egyéni élethelyzethez kötődhet, hogy az egyik Szent Apollóniához szóló imát gyarkan olvasta a kötet tulajdonosa, s nyilván fogfájós volt.

Tanulságok

Röviden összefoglalva a tanulságokat elsőként megállapítható, hogy a középkori-barokk réteg tovább élt a 19–20. századig. Ide sorolhatók az archaikus imádságok is, amelyek a szájhagyományból napjainkban is gyűjthetők.

Az imák és az (egyházi nép)énekek közötti átmenetet képeznek a recitált imádságok, amelyek általánosan elterjedtek lehetnek a közös imádkozások alkalmával.

Az epikus példaénekek (legendaballadák) éneklése elmarad, ami összefügg azzal, hogy már nem tartanak éjjeli virrasztást a zarándokhelyeken és a halotti virrasztót is csak a templomban tartják, s általában egy óra hosszan.

Az imakönyvek papi buzdításai az imaalkalmak szorgalmazásáról szólnak: szüntelenül imádkozzatok, az asztalnál imádkozzatok stb.

Sokféle rózsafüzéért imádkoztak; több férfi is hordozta magával a rózsafüzérét és rendszeres imádkozója volt.

A mise alatti imádkozás a II. Vatikán Zsinat rendelkezései nyomán elmaradt; egy-másfél évtized kellett ahhoz, hogy a rendelkezés nyomán bekövetkezhesse a változások.

Amit olvastak az imakönyvekből, nehezen adatolható; de: Mária és Krisztus szenvedése és a saját szenvedés (betegség, fogfájás, halál) imaszövegeinél talánunk gyakrabban használatra utaló konkrét nyomokat az imakönyvekben.

IANCU LAURA

*A katolikus magyar imahagyomány kérdései
a régi Moldvában**

A romániai Moldvában élő katolikus magyarság 20. század előtti vallási életének feltérképezése csak igen szerény számban elérhető levéltári források és történeti kiadványok révén lehetséges.¹ A múlt században kibontakozott folklorisztikai kutatásokban foglaltak alapján a vallási élet korábbi gyakorlatáról csakis hipotetikus felvetéseink lehetnek.² A forráshiány, valamint a téma szegényes kutatástörténete szükségessé teszi a helyi egyház történetének rövid felvázolását, hiszen ennek tükrében értékelhető mindaz, amit az imakönyvek és az imahagyomány történeti feltérképezésére irányuló kutatás a felszínre hozott.

A moldvai katolikus misszió állapotáról

A 16. századot megelőző időszakból a moldvai katolikusokról alig rendelkezünk adatokkal, és különösen így van ez a vallási élet körülményeire vonatkozó kér-

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült (BO/00256/21/1).

¹ A moldvai megyei levéltárakban fellelhető források, az évszázadok során több ízben átrendezett plébániakörzetek szerinti csoportosításban szerepelnek. Egy-egy dosszié több év vagy több évtized forrásanyagát is tartalmazhatja, a lapok kronologikus sorrendben követik egymást. Egybefüggő, térben vagy időben egyetlen területre/témára koncentráló forrásegyüttessel kutatásaim során nem találkoztam. A háborúk és egyéb természetű katasztrófák során elpusztult Historia domusokra vonatkozóan is csak egy-két utalást olvastam. Ennek ellenére és ezzel együtt is érdekes, hogy a jászvásári egyházmegeve történeti kutatóintézetének munkatársai sorra jelentetnek meg olyan monográfiákat, amelyekben általam ismeretlen és számomra hozzáférhetetlen forrásokat is idéznek, illetve közreadnak. A kiadványok bibliográfiai adatai értelmében, utóbbiak, többségben a plébániákon fennmaradt adattárakból származnak. Ezekhez a forrásokhoz azonban, többszöri kísérletezés után sem sikerült hozzájutnom.

² Vö. TÁNCZOS Vilmos, *Csapdosó angyal: Moldvai archaikus imádságok és életterük*, Csíkszereda, Pro-Print, 1999, 184.

défszek esetén. Ugyanakkor, ha csak azt a tényt vesszük figyelembe, hogy a csíksomlyói ferencesek „Boldogságos Szűz Mária házának temploma [...] a moldvai katolikus misszió háttéréként és hídfőjeként létesítettet”³, arra kell következtetnünk, hogy nemcsak számottevő magyar közösség, de vallás iránti közösségi igény is volt Moldvában a templom építésének (1444) évszázadában.⁴ Az 1541 után a meggyengült erdélyi egyház már nem irányít(hat)ott papokat Moldvába, minek következtében a Vatikán 1622-ben missziós területté nyilvánította. A katolikus közösség vallási életét előbb a Propaganda Fide, majd 1644-től a Lembergi érsekség, 1791-től pedig Ausztria irányította. Minthogy a lengyel püspökök nem tartózkodtak Moldva területén a Propaganda apostoli adminisztrátort is ki-nevezett a misszió élére.⁵ A püspökhöz, adminisztrátorokhoz hasonlóan, az általuk delegált misszionáriusok is idegenek (lengyelek, bosnyákok, olaszok) voltak, akik a katolikusok körében többséget alkotó magyarokkal a nyelvi problémák miatt ténylegesen nem is érintkeztek. A nyelvi akadályok mellett, a vallási élet helyi viszonyait meghatározó másik fontos tényező – ahogyan az alábbi példából ezt látni fogjuk – az egyházi vezetők ambivalens morális magatartása. Didot Péter például, az egyházlátogatási körútjáról szóló beszámolójában (1641) feljegyzi, hogy a Szabófalván tartózkodó öreg konventuális lengyel atya botrányos életet él, „mindig részegen járkal ide-oda, összevissza fecseg a világiakkal és egyéb hasonló dolgokat művel [...]”; megveri a szegény falusiakat, s így akar belőlük alamizsnát kicsikarni a szentségek kiszolgáltatásáért”.⁶ 1653-ben a bákói katolikusok a következőket írják a Hitterjesztési Szent Kongregációnak címzett levelükben:

³ MUCKENHAUPT Erzsébet, *A Csíksomlyói ferences könyvtár kincsei*, Budapest–Kolozsvár, Balassi–Polis, 1999, 11.

⁴ „1444. évi levelében IV. Jenő pápa hétévi búcsút engedélyez azoknak, akik Sarlós Boldogasszony napján meglátogatják az épülő csíksomlyói templomot és annak javára adakoznak”. MUCKENHAUPT, *A Csíksomlyói ferences... 3. jz. i. m.*, 11.

⁵ A misszió időszaka alatt, 1622–1812 között ötvenhat adminisztrátor működött Moldvában. Magyar nem volt köztük. POZSONY Ferenc, *A moldvai csángó magyarok*, Budapest, Gondolat–Európai Folklor Intézet, 2005, 67.

⁶ DOMOKOS Pál Péter, *A moldvai magyarság*, Budapest, Fekete Sas, 2001, 277–278. Ld. még: 281, 304.

Hítünkben is némelyek botránkozást tettek, látván, hogy a püspökök munkót nem orvosolnak, támogatnak és erősítenek az igaz hitben, hanem inkább botránkoztatnak.⁷

A szintén Vatikánnak címzett, 1671-ben kelt levelükben a szabófalviak a következőket panaszojják:

a misszionárius barátok [...] nem úgy viselik magokat, az mint az regula kívánná, hanem részegesek, asszonyember után járók, azokkal conversálkodnak, rút fertelmes életet viselnek, mely minden embernek, de münénkünk magyaroknak leginkább nagy botránkozásunkra vagyon: nem vehetünk tőlük semmi lelkünk idvösségire való gyümölcsöt.⁸

A katolikus lakosság mellett a moldvai fejedelmek is panaszt tettek a papok viselt dolgairól az audienciára érkező vizitátor püspököknek.⁹ Számos feljegyzésben olvasunk arról, hogy a katolikusok önbíráskodásba bocsátkoztak, az erkölcsi normákat megszegő misszionáriusokat elűzték vagy kegyetlenül elbántak velük.¹⁰ Egy névtelen jezsuita feljegyzése szerint 1644-ben, Moldvában, négy világi pap

⁷ BENDA Kálmán, *Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467–1706., I.*, Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1989, 497–498. Ld. még: 668; DOMOKOS, *A moldvai... 6. jz. i. m.*, 341.

⁸ DOMOKOS, *A moldvai... 6. jz. i. m.*, 53.

⁹ Lásd például DOMOKOS, *A moldvai... 6. jz. i. m.*, 271, 273, 291. 1646-ban Marcus Bandinus püspök maga is a fejedelemtől értesült arról, hogy „sok katolikus püspök a szentesség címével feldíszítve csalta meg eddig [ti. az uralkodót], [...] nem pásztorként viselkedtek, hanem farkasok módjára marcangolták és szétverték a rájuk bízott nyáját, és egyházaikat tolvaj módra kifosztották, s az igaztalan zsákmánnyal titkosan országaikba és tartományaikba visszatértek”. DOMOKOS, *A moldvai... 6. jz. i. m.*, 305.

¹⁰ A huszvárosiak „kegyetlenül bántak” némely pappal és szerzetessel, „voltak, kiket megkéselve, vérbe úszva, félholtan hagytak, másokat pedig ruhájuktól megfosztva elűzték, némelyeket mély és sötét gödrökbe taszítottak”, azért, mert azok „fajtalankodtak”, „részegeskedtek”, „éjjel-nappal uracsokkal és fiatal nőszemélyekkel tivornyáztak úgy, hogy ünnepnapokon a nép a kocsmából hívta a templomba a papot, aki nem átollatta, ilyen megterhelt lelkiismerettel, részegen mutatni be a felséges szentmiseáldozatot, és az oltártól ismét sietett vissza a kocsmába”. 1788-ban, Gorzafalván, Posonyi Tamást, röviddel érkezése után a helyiek kiutasították a faluból, miután a ferences két nő társaságában kívánta a papi szolgálatot végezni. POZSONY, *A moldvai csángó... 5. jz. i. m.*, 77; DOMOKOS, *A moldvai... 6. jz. i. m.*, 265, 269, 318, 320, 365.

működött, három közülük „annyira műveletlen, hogy alig tudják olvasni a misét”.¹¹ A papok felkészültségével kapcsolatos problémák a 19. század végén is fennálltak. A jászvásári egyházmegye első püspöke, Iosif Camilli, azt tapasztalta, hogy a misszionáriusok egy része semmiféle teológiai tudással nem rendelkezik, ezért hivatalba történő állításukat megelőzően levizgáztatta őket.¹²

A vallásosság állapotáról

Az előbbiek tükrében nem meglepő, hogy az egyházlátogatást végző és arról jelentésben számot adó adminisztrátorok lesújtó véleménnyel voltak a katolikusok vallásosságáról. Egy 1644-ben készült jelentés szerzője úgy fogalmaz, a Moldvában élő oláhok, magyarok és szászok „inkább barbárok az erkölcsökben, sem hogy kereszténynek látszanának”.¹³ A Tatros környéki falvak lakóiról szóló irat szerint a nép úgy él, „mint az állatok. Nem tudják, mikor van ünnepnap vagy böjt, vagy egyéb”.¹⁴

A keresztény tanok terjedését hátráltató tényezők között kétségkívül a paphiány és a térségben szolgáló misszionáriusok idegennyelvűsége a legmeghatározóbb.¹⁵ A hittani foglalkozások égető szükségességéről a 18. század második

¹¹ DOMOKOS, *A moldvai...* 6. jz. i. m., 290. Másutt azt olvassuk, hogy a papok nem a római szertartáskönyv szerint végzik a liturgiát, hanem „kényük-kedvük szerint való ceremóniákat” mutatnak be. *Uo.*, 343. Volt, aki felszentelés nélkül végezte el a papi feladatokat (gyóntatás, áldoztatás, esketés, keresztelés, temetés stb.). *Uo.*, 347, 365.

¹² Bernard BIȘOC, *Ierarhia catolică a Moldovei, I–III*. [Archivele Naționale ale Statului, Filiala Bacău. Colecția de Manuscrise. A moldvai katolikus hierarchia. Nemzeti Állami Levéltár, Bákó megye. Kézirattár], é. n., 182.

¹³ DOMOKOS, *A moldvai...* 6. jz. i. m., 50, 238.

¹⁴ Hozzáteszi azt is, hogy egyszerű emberek lévén, „amint valami eretnokséget hallanak, azonnal bemegy a fejükbe”. DOMOKOS, *A moldvai...* 6. jz. i. m., 285. A témáról lásd még TÓTH István György, *A katolikus egyház szerepe a moldvai csángók etnikai identitásának kialakulásában a 17. században = A moldvai csángók*, szerk. DIÓSZEGI László, Budapest, Teleki László Alapítvány, 2006, 11–17.

¹⁵ A misszió nyelvi anomáliái és a moldvai katolikusok vallásos műveltsége közti összefüggésekről egy korábbi tanulmányban részletesebben is írtam. IANCU Laura, *Nyelvpolitikai viszályok összefüggései a vallási műveltséggel és a vallásos tudattal a moldvai magyar katolikusoknál = Szent helyek, ünnepek, szent szövegek: Tanulmányok a romániai magyarság vallási életéből*, szerk. PÓCS Éva, Budapest–Pécs, L'Harmattan – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 2012, 479–505.

felétől vannak feljegyzések.¹⁶ Petru-Dominic Karwosieki püspök 1776-os vizitációját követően kiadott körlevelében elrendelte, hogy „minden pap, a néppel együtt mondja el »clara, intelligibili ac distincta voce« a leveléhez mellékelt reggeli imákat, az előírásnak megfelelően”.¹⁷ A szabály betartását később Filip Paroni (1818–1825) apostoli adminisztrátor újból előírta. Paroni a mise előtti imádkozás kötelezettségén túl elrendelte azt is, hogy adventi és nagyböjti időben a papok tanítsák meg a hívek számára a katekizmust.¹⁸ A hitoktatás pontos körülményeiről csak kései leírásokat ismerünk. A budapesti *Regilio és Nevelés* 1845. évfolyamának egyik számában a klézsei katekizisről olvassunk adatokat. A cikk szerzője minden bizonnyal Petrás Incze János, aki, magyar anyanyelvű hívek körében szolgált (magyarul).¹⁹

Itt a kántor megjelentével, az Atya, Fiú, és Szentlélek Isten nevében, a keresztségben kezdődik a tanítás: mire a miatyánk, üdvözlés, közgyónás, tíz és öt parancsolatok, hét szentségek, és hitbeli indulatok elimádkozása után, a mondottakból egyenkint ki kérdeztetnek; azután rövid, szokott kérdésekben egyenkint az Isteni fölségről, a Szentháromság titkairól, az üdvözítő Jézus megváltása- és kínszenvedéséről, szűz anyjáról, a megszentelés malasztjáról, a Szentlélek Isten hét ajándékairól, a szentségekről közönségesen, és különösen mindenikről: nevezetesen a bérmálásról és annak hasznairól, a sz. gyónásról, és annak részairól, az Oltáriszentség valóságáról, mélységes titkairól, stb. kihallgattatnak; – az egészet rövid kérdések – és feleletekbe foglalt tanítás, magában foglaló a lélek halhatatlansága, az örök élet, annak boldog – vagy boldogtalan volta felőli igazságokat, fejezvéen be: mihez a főbűnök, stb. előszámálása és a végső dolgokról rövid oktatás is csatoltatik. E sz. foglalkozásnak vége lévén, egy-két istenes ének oszlatja el a következő nap más háznál folytatandó

¹⁶ Legalábbis ebből az időszakból származnak a kérdéssel kapcsolatos első írott források.

¹⁷ BIȘOC, *Ierarhia catolică...* 12. jz. i. m., III. 16. Bișoc megjegyzi azt is, hogy a „legrégebb reggeli imákról” lehet szó, amelyek egyszersmind a katolikus alapimák. Az elmondásukkal kapcsolatos utasítás külön érdekessége, hogy latin, tehát nem az akkor hivatalos cirill írással íródott. *Uo.*, II, 209, 324.

¹⁸ Ugyancsak Paroni fordult a Vatikánhoz azzal a kéréssel, hogy a helyi búcsúkon, a misén résztvevők kaphassanak teljes búcsút, lévén, hogy a paphiány miatt az egyéni gyónások kielégítése szinte teljesíthetetlen feladat volt. *Uo.*, II, 17.

¹⁹ Természetesen a mise kivételével, hiszen ekkor a liturgia itt is latinul hangzott el.

tanításra újfólag összesereglendő gyülekezetet: mi így foly az egész adventi napokban.²⁰

Adatok hiányában nem feltételezhető az, hogy az itt olvasható ún. „hittani foglalkozások” korábban is, és nemcsak Klézsén, hanem másutt is ebben vagy ehhez hasonló formában zajlottak Moldvában.²¹ Giuseppe Camilli, 1910-ben, a bérmálás szentsége kiszolgálása céljából végzett vizitációja során azt tapasztalta, hogy „a felnőtt lakosság körében a vallásos ismeretek nem igazán terjedtek el”.²² Nincs okunk azt feltételezni, hogy a 19. században (vagy azt megelőzően) rendszeres és kimerítő hitoktatói tevékenység zajlott Moldvában, legalábbis a gyakorlatban, a vallási ismeretek terén nem látjuk ennek a nyomát, tükröződését.²³ Ez a körülmény azonban – egyebek mellett – arra mutat rá, hogy a vallási életben az ima- és énekhagyomány domináns szerepet töltött be, továbbá a bibliai/vallási/hittani/teológiai ismeretek jórészt ezekből a szöveghagyományokból származhattak.²⁴

A kántorok működésének szükségességéről

A vallási tanok oktatása a korai időktől fogva a kántorok feladata volt és egészen a 20. század első feléig a kántorok tevékenységi körébe tartozott. A deákok kiemelt szerepét maga a Vatikán hagyta jóvá, illetve erősítette meg. Egy 1795-es irat szerint a kántor feladata volt az imák, a népénekek és a litániák megtanítása

²⁰ [s. a.], *Moldva*, Regilio és Nevelés, 1845/3, 24.

²¹ A cikkben foglaltak szerint az adventi „foglalkozások” nemcsak az újságcikket jegyző szerző parókiáján, hanem „mindenik plébániában [...] megy végbe”, azaz minden plébánián megtartattak. Ezt megerősítő adattal azonban pillanatnyilag nem rendelkezünk, legalábbis más plébániájáról, ebből az időszakból nincsenek hasonló alkalmakról tudósító feljegyzések. Biztosan csak annyi tudható, hogy ahogyan korábban is szó volt róla, a pápai prefektusok rendre felszólították a misszió papjait arra, hogy adventi időben végezzenek hitoktatást a gyermekek és a felnőttek körében. VINCZE Gábor, *Asszimiláció vagy kivándorlás? Források a moldvai magyar etnikai csoport, a csángók modern kori történelmének tanulmányozásához (1860–1989)*, Budapest –Kolozsvár, Teleki László Alapítvány – Erdélyi Múzeum Egyesület, 2004, 98.

²² Forrás: Archivele Nationale ale României, Filiala Judeţeana Bacău. Archivele Romano Catolice Bucureşti. Dosar nr. XIII., vol. 1. 187. [Román Nemzeti Levéltár, Bákó megye fiókszervezet. Bukaresti római katolikus források.]

²³ Erről a kérdéstről több tanulmányban is olvashatunk. Ide kapcsolódó források: VINCZE, *Asszimiláció...* 21. jz. i. m., 63–66.

²⁴ Ti. ima- és énekszövegek.

és pedig recitálva, a templomban, a mise előtt, a mise alatti énekszolgálat; az imádkozás vezetése ott, ahol ünnepnapon nem volt liturgia,²⁵ valamint a katekizmus oktatása a gyermekek és az ifjúság számára. Azokon a településeken, ahol nem volt pap, a kántor felügyelte a vallási életet.²⁶ A 19. század utolsó éveiben (1897) Dominique Jacquet jászvásári püspök az egyházmegye területén működő kántorok feladatait összegezve megfogalmazta azt is, hogy a plébániáktól nagy távolságra eső fliákon a „daszkál hatalma majdnem korlátlan és felülmúlja a plébánosét”.²⁷ Ez a körülmény lehet az egyik oka annak, hogy a moldvai katolikusok imahagyománya hosszú évszázadokig, tulajdonképp a 20. század első feléig anyanyelvű maradt, hiszen a körükben szolgáló kántorok magyar nyelvűek voltak, többségük Erdélyből származott, illetve képezését Székelyföldön szerezte meg. Tánczos Vilmos kutatásai szerint „a moldvai magyar nyelvű liturgikus imaanyagot döntő módon határozták meg a »deákok«”.²⁸ Nyomatékosítja azt is, hogy a liturgikus imák szövegei „archaikus mivoltukban is igen erősen hasonlítanak egymásra, szövegszerű egyezéseik olykor igen meghökkentőek”. Szintén Tánczos vizsgálataiból ismert, hogy „a régi magyar liturgikus imákat ismerő adatközlők imarepertoárja nagyjából azonos darabokból áll. Ezek a darabok, melyeket fő imádságoknak szoktak nevezni, mindenütt füzérszerűen, s ráadásul majdnem ugyanabban a sorrendben követik egymást”.²⁹

²⁵ A kántor által irányított „istentisztelet” Kovács Ferencz feljegyzései szerint a következőkből állt: „reggeli ima, azután sz. ének; ezt követi a boldogságos szűz olvasója; [...] felajánló ima”, majd a folytatásban „a nép megkerüli az oltárt, egyenként csókolván az oltárra kitett feszületet”. KOVÁCS Ferencz, *Úti-naplója* = VESZELY Károly, IMETS Fülöp Jákó, KOVÁCS Ferencz *Utazása Moldva-Oláhbbonban – 1868*, Csíkszereda, Státus, 1870 (2004), 1–119, 13.

²⁶ BIȘOC, *Ierarhia catolică...* 12. jz. i. m., 228.

²⁷ Jacquet levele Amann Josef Hurter jászvásári osztrák–magyar konzulnak. Közli: VINCZE, *Asszimiláció...* 21. jz. i. m., 138. Ld. még SERES Attila, „A magyar nyelv anyyi lélek üdvösségére eredménnyel tanítható”: *Források a moldvai magyarság anyanyelvű egyházi oktatási lehetőségeinek tanulmányozásához a XIX. század végén* = Lymbus, 2003, 321–349, 348.

²⁸ A szakirodalomban több fogalommal találkozunk: parasztkántorok, diakónusok, licenciátusok, „félpapok, „száraz papok”, ezek nem minden esetben tekinthetők egyszersmind a kántor szinonim fogalmainak.

²⁹ „Az imaszövegek ideáltipikus sorrendje a következő: Miatyánk – Üdvözlégy – Hiszekegy – Gyónom Uramisten – Tízparancs – Ötparancs – Hét szentség – Hét főbűn – A szentgyónás részei – Az Oltáriszentséghez való négy szükséges dolog – Négy végső dolog – Töredelmesség, továbbá még néhány ritkábban felbukkanó ima”. TÁNCZOS, *Csapdosó angyal...* 2. jz. i. m., 276–277.

Az imádkozás írott nyomairól

Ha eltekintünk a „Tatrosi Bibliától” (1466), lévén, hogy annak szerzői/másolói nem helyben született, hanem újonnan Moldvába érkezett (1438–39) személyek voltak, a vallásos írásbeliség, illetve az imádkozás tágabb hagyományának legkorábbi írásos nyomait IV. Szixtusz pápa, 1476. április 9-én kibocsátott, teljes búcsút hirdető levelében találjuk. A penitenciatartóktól a pápa egyebek mellett a „legnagyobb moldvabányai templom meglátogatását”, hét bűnbánó zsoltár és 60 Miatyánk elmondását kéri.³⁰ A tágan értelmezett imádsághoz kapcsolódó következő adatot egy 1585-ben, magyar nyelven írott könyörgőlevélben találjuk. A levél a török fogságból szabadult rabok szerzeménye; név szerint: Tót Máté miszkóci, Elia Juan erdélyi, Gyászi Juan moduvai rab. Az írás címzettje a császári kamarás. A rabok, Istenhez intézett fohászukban és a hivatalnokhoz címzett könyörgésükben „járó levelet” kérnek, hogy hazájukba utazhassanak háborítatlanul.

Rabszágunk után örökké való szolgálatunkat te Nagy[szágadnak] mint kögyelmesz Urunknak te Nagy[szágadnak] mi szögön szögön nyomorúadt rabak könyergünk asz hatalmasz élő Isztónért, hogy te Nagy[szágad] megtekintvén az Isztónt ész asz mi nyomorúszágunkat, ész hosszú esztendeig való rabszágunkat, ki 18 esztöndeig vót rabszágban, ki 23 esztendeig, ki 15 esztendeig, aszért asz hatalmasz Isztónnek kögyelmességébül ész asz ű hatalmaszága ész jó vóta által megszabadultunk asz pogánnak rettetőész ész kögyetlön igájától, kibül éjjel ész nappal nagy hálákat adunk ű fölszégének asz mi hoszszánk való kögyelmességéért. Aszért mi szögön rabak könyergünk te Nagy[szágadnak] mint kögyelmesz Urunknak asz hatalmasz élő Isztónért, hogy te Nagy[szágad] ne haggyan (=hagyjon) minköt szegön rabakat, hanem te Nagy[szágadnak] az Isztónért könyergünk, hogy te Nagy[szágad] legyön minékünk szegön raboknak kögyelmesz szegétszégül (=segítségül), hogy te Nagy[szágad] által mehetnék (=mehetnének) asz mi szögön országunkban, mert meszetölönek (=mezitelenek) vagyunk, ész éhöl (=éhen) isz meghalunk. Hanem te Nagy[szágadnak] könyergünk asz Isztónért te Nagy[szágad], hogy te Nagy[szágad] legyön kögyelmesz szegétszégül (=segítségül). Aszért mégisz könyergünk te Nagy[szágadnak] mint kögyelmesz Urunknak asz Isztónért, hogy te Nagy[szágad] adna minékünk szögön raboknak egy gyáro levelet, mely járó levellal mehetnék (=mehetnének) békével asz mi országunkban, hogy

³⁰ Továbbá: a gyónás elvégzése, valamint a keresztes hadjáratokhoz a vagyoni mérték szerinti hozzájárulás. BIȘOC, *Ierarhia catolică...* 12. jz. i. m., 103.

minköt szögön rabakat utunkban meg ne bolgatnának (=bolygatnának), mely te Nagy[szágad] hosszánk való kögyelmesszégőért, hogyha mi szegön rabak meg nöm szolgálják (=szolgálják), az Isztöntül várja te Nagy[szágad] mindön kögyelmesz gyutalmát (=jutalmát). Mi isz szögön nyomorúadt rabak akarunk te Nagy[szágadért] éjjel ész nappal Isztönt imádnunk. Isztön tart-sza meg te Nagy[szágadat] mint kögyelmesz Urakat (=urunkat), és látogassa (=látogassa) meg te Nagy[szágadat] mind lelki ész teszti jókkal. Asz te Nagy[szágad] szögön rab szolgálái Tót Máté miszkóci, Élia Juan erdélyi, Gyászi Juan moduvai.

Kívül címzés: Asz Nagyszágasz kögyelmesz Uraknak Cászár ű fölszégő fő magyar országi kamarász Uraknak alászasz (=alázatos) könyergészünk mint Nagy[szágasz] kögyelmesz Urunknak mindenkoron.³¹

Ha eltekintünk a fenti magyar emlékektől, írásban foglalt imádságról, jelenlegi ismereteink szerint, első ízben egy 1593-ból származó feljegyzésből értesülünk. Az iratban egy oláh nyelvű, közelebbről nem nevesített „latin betűs imáról” esik szó, amely egy Frankfurtban nyomtatott kiadványban jelent meg.³² Közösségi imádkozásról 1641-től vannak írásos adataink. A Diodat Péter jelentésében (1641. szeptember 29.) foglaltak szerint Hus városában a deák kíséretében „a templomban magyarul éneklék a Gloriát, a Credót stb. és más vallásos énekeket”.³³ Marcus Bandinus érsek 1648-ban a barládi katolikusokról feljegyezi, hogy a tanító „a szentegyházba gyűlő embereknek magyarul énekel, és magyar postillát [könyörgést?] olvas”.³⁴ Ugyanezt jegyzi fel Szaloncáról is, Sztánfalva kapcsán pedig már nevesíti is az elhangzott magyar énekek némelyikét: „a Szent Lélek eljövételéről, a Boldogságos Szűz Mária örömeiről, az apostolokról és Magyarország védszentjeiről”. Megjegyzi továbbá, hogy a katolikusok a sírok felett imádkoznak halottjaikért. Ennek azért van jelentősége, mert a forrás szerint ebben az időszakban egész Moldvában – a paphiány miatt – a halottakért nem mutattak be misét.³⁵

³¹ A forrást Jakubovich Emil közölte *Csángó folyamodvány 1585-ből* címmel az Emlék Szily Kálmánnak... Írták a Magyar Nyelv dolgozótársai című kötetben (Budapest, 1918, 121.). A forrást Domokos Pál Péter kötetéből idézem, az itt közreadott szöveg átirása D. Máta Mária munkája. DOMOKOS, *A moldvai...* 6. jz. i. m., 34–35.

³² Emil DUMEA, *Cărți și reviste catolice românești în Moldova*, Iași, Sapientia, 2002, 14.

³³ DOMOKOS, *A moldvai...* 6. jz. i. m., 221.

³⁴ A város lakosai egyébként „oláhok, örmények és magyarok”. *Uo.*, 259.

³⁵ DOMOKOS, *A moldvai...* 6. jz. i. m., 269, 263, 431.

Quirinus Bernát 1597-ben feljegyzi, hogy Kotnáron „három magyar nyelvű eretnek könyvet és egy magyar bibliát” talált. Nem tudjuk, hogy az eretnek könyvek között volt-e imakönyv.³⁶ Az első forrás, amelyben nemcsak imák vagy könyvek címét, hanem magát az imaszöveget is nevesíti, 1779-ből való. A forrás bevezetőjében foglaltak értelmében ezeket a reggeli imákat „a papnak a néppel együtt kell elimádkoznia a vásár- és ünnepnap misék elején”. A román nyelvű imák között találjuk a *Miatyánk*, az *Üdvözlégy* és a bűnbánó imát, valamint a *Hiszzekegyet*.³⁷ Egy 1780 előttről fennmaradt, a papok számára összeállított, a szentségek kiszolgálásakor, valamint az általános lelkipásztori szolgálatban használt olasz–román társalgási segédletből megtudjuk,³⁸ hogy a gyónásra jelentkezőknek számot kellett adnia arról, hogy ismerik-e az imákat, illetve mely imákat tudják. A segédlet a helyes választ is megadja: *Miatyánk*, *Üdvözlégy Mária*, *Hiszzekegy*, *Tízparancsolat*, *Az anyaszentegyház hét szentsége*, „és egyéb imák”.³⁹ Egy évvel később, 1781. január 11-én kelt levelében, Zöld Péter feljegyzi, hogy „a magyarok hangos sóhajtások közt imádkoznak”.⁴⁰ Feljegyzéséből kiderül az is, hogy „szerdánként, péntekenként és szombatonként, a templomot minden vásár- és ünnepnaponként kétszer felkeresi [a nép], és ott a «miserere mei deus» zsolnárt magyar nyelven, más áhítatos magyar énekekkel együtt elénekli; ezenfelül mindennap kétszer páduai Szent Antal responzoriumát magyarul elvégzi, úgyszintén a Miatyánkot, Üdvözlégyet és Hiszekegyet (...) a lorettói litániát”. Megjegyzi azt is, hogy ezeken az alkalmakon az ifjúság is jelen van és az imákat, az énekeket

³⁶ Quirinus egy bizonyos Elmon Péter nevű erdélyi emberről is beszámol, aki „eretnek” tanító és papjelölt. Az említett „eretnek könyveket” is nála fedezte fel. DOMOKOS, *A moldvai... 6. jz. i. m.*, 38. „Az Erdélyből átjött evangélikus és református lelkészekről, akiktől magyar nyelvű »eretnek«, azaz protestáns könyveket és tiltott Biblia-fordítást kobozott el, ezeket elégette”. TÓTH István György, *Missziók és misszionáriusok a moldvai csángók között a 17. században*, Kisebbségkutatás, 2004/1, 86–93, ide: 89–90. Ld. még: DOMOKOS, *A moldvai... 6. jz. i. m.*, 43.

³⁷ DUMEA, *Cărți și reviste... 32. jz. i. m.*, 56.

³⁸ Címe: *Diverse materie în limba Moldava*.

³⁹ DUMEA, *Cărți și reviste... 32. jz. i. m.*, 65.

⁴⁰ „Hogy az Isten igazgassa szerencsésen a magyar király fegyvereit és a római szék szívét, hogy az olasz misszionáriusok helyett magyarokat és az ő nyelvüket értő lelkipásztorokat méltóztassék nekik leküldeni”. DOMOKOS *A moldvai... 6. jz. i. m.*, 57.

„emlékezetből mondják és éneklük”.⁴¹ Az 1851-ben, Antonius de Stefano püspök⁴² által kiadott sematizmus „június 27-ére Szent László magyar királyért és november 5-ére Szent Imre hercegért mondandó imádságokat tartalmazza”.⁴³ 1864-ben írt levelében Petrás Incze János úgy fogalmaz: „minden ünnep és Vasárnap a Jőjj el Szent Lélek Isten elhívásául kezdve minden ima és ének anyai nyelven hangzik a Mindenek Ura Zsámolyához az utolsó amenig!” – mindez pedig a Klézsei templomban.⁴⁴

A moldvai katolikus imahagyomány szerves részét képezi az archaikus népi imák korpusza. Tánczos Vilmos feltárásai nyomán több népi imádságról kiderült, hogy folklorizálódott imaszöveg vagy egyházi ének. Ilyen például a *Szent Isten, szent erős Isten...* kezdetű ima, ami az ún. „Trisagion” dicsőítő énekből folklorizálódott, feltehetően a középkori szertartáskönyvekből került a nép körébe, illetve a szóbeliségbe.⁴⁵ De említhetnénk még a pestisjárvány idején használt Szent Rozália-imát is, ami „a barokk kor népszerű imádságoskönyveiből szintén folklorizációs folyamatok révén jutott a néphagyományba”.⁴⁶

Az imakönyvekről és más vallásos kiadványokról

Az imádkozásra és imakönyvekre vonatkozó adatok összegzését megelőzően essék szó röviden az egyéb vallásos kiadványokról. A rendelkezésre álló és hozzáférhető források alapján az 1500-as évek végéről tudunk magyar nyelvű (vallásos) könyvek létéről Moldvában. Ezek a Quirinus Bernát által „eretneknek” mondott bibliák és könyvek. A jezsuita Beke Pál 1644-es feljegyzésében megemlíti, hogy a tartományban talált ugyan misekönyveket, de az itt tartózkodó négy pap közül „hároman még a misekönyvet is alig tudják olvasni”.⁴⁷ Ugyanebből az évből

⁴¹ *Uo.*, 60.

⁴² Moldvában apostoli adminisztrátor.

⁴³ In: *Schematizmus S. Missionis Romano-Catholicae in Principatu Moldaviae*. *Uo.*, 74.

⁴⁴ *Uo.*, 444.

⁴⁵ TÁNCZOS, *Csapdosó angyal...* 2. jz. i. m., 54.

⁴⁶ Tánczos Vilmos szerint a *Lelki fegyverház* (1693) egyik szövegével mutat kapcsolatot. Tánczos, *Csapdosó angyal...* 2. jz. i. m., 70.

⁴⁷ BENDA, *Moldvai csángó-magyar...* 7. jz. i. m., 269. Marcus Bandinus is említ misekönyvet („kisebb terjedelemben”) Bákóból, Románból, Szabófalváról, Németszászáról. DOMOKOS, *A moldvai...* 6. jz. i. m., 349, 358, 360, 362.

(1644) egy, Gaspare da Natto által összeállított – Dumea Emil szerint román nyelvű – katekizmusról is értesülünk.⁴⁸

A 17. század forrásai már magyar nyelvű „imádságos könyvek”-ről adnak hírt, a legkorábbi Pázmány Péter 1631-es *Imádságos könyve*.⁴⁹ Másfél évszázaddal később, 1776-ban megjelent az első, olyan oláh nyelvű kiadvány, amely imádságokat is tartalmaz. A román nyelvű imák között találjuk a *Miatyánk*-et, az *Üdvözlégy* és a bűnbánó imát, valamint a *Hisztekegyet*.⁵⁰ A szerkönyvekből illetve egyéb forrásokból tudjuk, hogy a „fő imádságok” ismerete a szentségek felvételének feltétele volt. Döbrentei Gábor 1841-ben megfogalmazott kérdésére, hogy ti. „Vannaké közöttük [ti. a moldvai katolikus magyarok között] Magyar Írástudók, vagy régi Magyar Írások?” Petrás Incze János azt válaszolja: „A’ Falus Egyházak’ ugy nevezett Kántorain kívül (ezeknek is nagy része erdélyi) közüllök más írástudókat nem ismerünk, kik közé számíthatók némely falusi jegyzők, ezek is a’ magok szorgalma ’s leginkább a’ szükség által tanulnak meg annyit, hogy a’ magyar és oláh írásokat fel olvashassák. Írnak azonban fogalmuk szerint Kötelezvényeket, úti leveleket ’s egyéb szükséges bizonyítványokat. Régi irományt pedig sem nem láttam, sem valami hitelesrül beszélni nem hallottam azokon kívül, a’ mellyeket felyebb emlitem.”⁵¹ Döbrentei kérdése kapcsán Petrás vélhetően nem általában könyvek („írások”), hanem okiratok, birtoklevelek létre vagy hiányára vonatkozóan fogalmazta meg válaszáat.

A jelenleg hozzáférhető szakirodalom adatai alapján a téma kapcsán a következők fogalmazhatók meg. Az 1466–1900 közötti, közel fél évezrednyi időszakból 11 imakönyv címéről sikerült írásos nyomot találni. Ezek között 4 magyar, 7 oláh nyelvű. A könyvek száma egészen bizonyosan ennél jóval több, azonosításukra ellenben nem volt mód, lévén, hogy a források nem tartalmaznak további adatokat. Köztudott, hogy Moldvában már a 19. században megkezdődött a magyar nyelvű könyvek égetése. A helyi egyház 20. században kifejtett ebbéli szisztematikus tevékenysége nyomán, szinte csodaértékkel bír az, hogy a katolikusok egy-egy vallásos kiadványt sikeresen elrejtettek, a magyar kutatók pedig sikerrel

⁴⁸ DUMEA, *Cărți și reviste...* 32. jz. i. m., 15.

⁴⁹ Azt nem tudható, hogy a könyv pontosan mikor és milyen körülmények között került Moldvába. A kötet létéről Domokos Pál Péter 1929-es feljegyzéséből tudunk. DOMOKOS, *A moldvai...* 6. jz. i. m., 514.

⁵⁰ *Uo.*, 56–59.

⁵¹ DOMOKOS Pál Péter, „...édes Hazámmak akartam szolgálni...”, Budapest, Szent István Társulat, 1979, 1336.

feltárták azokat.⁵² A 20. század elején még szinte bőséggel találunk Magyarországról érkezett magyar imakönyveket,⁵³ amelyeket minden biztonnyal a kántorok kaptak meg, és elsősorban ők voltak azok használói is. Az 1897-ben alapított halasfalvi minorita rend szerzetesei, 1924-től már nem erdélyi és magyarországi, hanem a saját nyomdájukban nyomtatták ki egyebek mellett a Kájoni *Cantionálé*-ből fordított román éneket és az olasz nyelvről fordított román imakönyveket.⁵⁴ A román nyelvű vallásos kiadványok elterjedése a magyar könyvek és a magyar nyelvű imádságok fokozatos eltűnéséhez vezetett.

Következtetés gyanánt

Az írottak tükrében nehéz bármiféle következtetést levonni a moldvai magyarok imahagyományának történeti kérdései kapcsán. Valószínűsíthető, hogy a szóbeliség korában – ami a népcsoport esetében a 20. század második feléig tartott – az imák a szóbeli tanulás, illetve a memorizálás révén hagyományozódtak. Az írni-olvasni tudás terjedésével a memorizálás kényszere csökkent ugyan, ám az imádkozás alapvetően ma is mondatik és nem olvastatik, azzal együtt is, hogy imakönyvhasználatra, az imák olvasására is bőséggel van példa.⁵⁵ A vallásos kiadványok a közösségi vallási események (imaalkalmak, virrasztás, zárandoklat stb.) alkalmával kerültek előtérbe, és pedig a vallásvezetők, kiemelten is a kántorok gyakorlatában. Tánczos Vilmosmal egyetértőleg arra kell következtetnünk, hogy Moldvában az írott imaszövegek nem játszanak akkora szerepet, mint azt

⁵² L. JERNEY János, *Keleti utazása a' magyarok' ősbelyeinek kinyomozása végett*, 1844 és 1845. I. Pest, 107; TÁNCZOS, *Csapdosó angyal... 2. jz. i. m.*, 152–153, 294, 295; CSOMA Gergely, *Megtalált szavak*, Budapest, Etnofon, 2004.

⁵³ A Szent László Társulat 19. században kifejtett tevékenységét itt nem indokolt ismertetni. Seres Attila és mások kutatásaiból ismert, hogy a Társulat anyagi hozzájárulással és különféle tárgyakkal (liturgikus kellékek, könyvek, lapok stb.) támogatta a moldvai katolikus magyarságot. Nem zárható ki, hogy a 20. századot megélt magyar nyelvű vallásos könyvek éppen a Társulat adományaként jutottak Moldvában. SERES Attila, „*Csángómentés*” *Moldvában a XIX–XX. század fordulóján*, Pro Minoritate, 2002. tél, 17–47.

⁵⁴ Erről lásd például TÁNCZOS, *Csapdosó angyal... 2. jz. i. m.*, 294.

⁵⁵ Ez alól kivételt képeznek a könyvekből olvasott, hosszabb lélegzetű kilencedek, tizenkettek, illetve azok az imák, amelyek elimádkozása íráshoz kötött. Lásd például IANCU Laura, *A Szent Brigitta-ima = Lelkiségek és lelkeségi mozgalmak Magyarországon és Kelet-Közép-Európában*, szerk. BARNÁ Gábor, POVEDÁK Kinga, Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2014, 242–254.

a kutatás a magyarság más vidékein kimutatta. Tánczos hangsúlyozza azt is, hogy a folklórananyag alapján „biztosan állítható, hogy bizonyos paraliturgikus vallásos cselekmények közben – például haldokló mellett, virrasztóban, temetésen, szűk-séghelyzetekben (betegség, vihar, anyagi kár, rontás stb. esetén) – a liturgikus eredetű imák mellett elhangzottak archaikus népi imaszövegek is”.⁵⁶ A szerző felfigyelt arra is, hogy az egyéni imarepertoárokban a szóban mondott (liturgikus és apokrif imádságok) valamint a könyvből olvasott imák elkülönülnek egymástól, a két imahagyomány párhuzamosan él egymás mellett.⁵⁷ A két rétegből, tehát a liturgikus eredetű folklorizálódott imádságokból, valamint az archaikus népi imákból álló imahagyományról tudjuk, hogy „nyelvi anyaga – kivált a liturgikus imáké – sokkal archaikusabb, mint a Kárpát-medencén belül élő magyarságé”.⁵⁸ Ezzel kapcsolatosan Csűry Bálint 1930-ban írt tanulmányát idézhetjük, amelyben a szerző az ún. „csángó Miatyánk” szövegéből „az Árpád-korig visszamenő latinizmusokat és egyéb archaikus elemeket” mutatott ki.⁵⁹ A középkori nyelvi jellegzetességeket hordozó magyar liturgikus imaszövegek fokozatos visszaszorulásához hasonlóan ment végbe az archaikus népi imák elfeledése is, generációról-generációra.⁶⁰ Helyükre az egységes egyházi, román nyelvű imahagyomány került.

Az ismert egyháztörténeti körülmények közepette, az ima- és hitélet szempontjából, a meghatározó tényezők között kell számon tartanunk azt, hogy a

⁵⁶ TÁNCZOS, *Csapdosó angyal...* 2. jz. i. m., 290.

⁵⁷ *Uo.*, 270–272.

⁵⁸ *Uo.*, 275.

⁵⁹ A *Miatyánk* első magyar nyelvű szövege az 1466-os *Münchener-kódex*ben olvasható. A Telegdi Miklós által összeállított, 1562-ben nyomtatásban is kiadott első magyar nyelvű katekizmusban olyan szövegváltozat szerepel, mely a latin *Miatyánk* „magyarítása”, s mely lényegében azonos a *Peer-kódex*ben található változattal: „Miatyánk, ki vagy mennyekben, szenteltesék te neved, jöjjön te országod, legyen te akaratom miképpen mennyben és földön. Mi kenyerünket mindennapját adjad nekünk ma, és bocsássad minékünk mi vétetönket miként mi is bocsátunk nekünk vétetteknek; és ne vígy minket kísértetbe, de szabadíts minket gonosztól”. Tánczos szerint „ugyanennek – a minden bizonnyal XI. századi eredetű! – Miatyánknek a szövegváltozata a Csűry Bálint által feljegyzett, és még néhány évig Moldvában ma is gyűjthető „csángó Miatyánk”. TÁNCZOS, *Csapdosó angyal...* 2. jz. i. m., 275–276, 312. Ld. még: MÉSZÁROS István, *A magyar nevelésügy kezdetei = Doctor et apostol: Szent István-tanulmányok*, szerk. TÖRÖK József, Budapest, Márton Áron, 1994 (*Studia Theologica Budapestinensia*, 10), 83–99, ide: 89–90.

⁶⁰ TÁNCZOS, *Csapdosó angyal...* 2. jz. i. m., 297.

moldvai magyarság – intézmények és vallások felett álló – könyörgő imákban megnyilvánuló istenhite, mind a felekezeti, mind pedig a nemzeti és etnikai önzonosság megmaradása szempontjából meghatározó volt.

Melléklet

Imák, imakönyvek, források

<i>Évszám</i>	<i>Szerző/Forrás</i>	<i>Tárgy (ima, imakönyv, egyéb)</i>
1466	Németi György (másolta)	„Tatrosi Biblia”.
1585	Tót Máté, Élia Juan, Gyászi Juan	Könyörgőlevél.
1593	Luca Stroici	„Latin betűs ima”.
1597	Quirinus Bernát	„Eretnek könyvet és egy magyar bibliát vesz számba”.
1599	Quirinus Bernát	„Protestáns könyvek” és „tiltott Biblia-fordítás”.
1626		Káldi György, Biblia.
1631	Pázmány Péter	Imádságos Könyv. ¹
1641	Diodat Péter	„A templomban magyarul éneklük a Glóriát, a Credót stb. és más vallásos énekeket”.
1641	Petru Bogdan Baksič	Tatal nostru. [Miatyánk.]
1641	Petru Bogdan Baksič	„A templomban magyarul éneklük a krédót és a glóriát”.
1644	Gaspere da Natto	Catehismul. ² [Katekizmus.]

¹ Domokos Pál Péter a következő megjegyzést fűzi az Imádságos Könyvhöz: „Első, bőrbbe húzott fatáblája belső oldalán szépen írt betűkkel ez állt: anno 1724 Die 23-tia Novembris natus: Joannes Udvarhelyensis filius Joannis Szebeni Patrini ejus Stephanus Zsendelyes et Anna Szopos babtizavit A R D P Joannes Gyalogi.” A kötés első lap a) oldalán: „Joannes Szebeni Csíkszentgyörgy Anno 1781.” Alább olvashatatlannémet írás. A kötési lap b) oldalán: „Nunc vero francisci Pétrás Cantoris hujutis Forrófálvensis Anno 1793 post mortem ejus quae contigit 5 Maii 1843 obtinuit filio suo Innocentio Petrás Minoritae Conventuali e Provincia Hungariae nunc Missionarius in Moldavia.” DOMOKOS, *A moldvai...* 6. jz. i. m., 514.

² A forráshoz a következő megjegyzés tartozik: „Pillanatnyilag (1644. június 25.) Jászvásáron tartózkodom, ahol sok katolikus él, és lefordítottam az ország köznyelvére Bel-larmino (Robert) bíboros „doctrina crestineasca”-ját, a rendelkezéseivel együtt, abból

<i>Évszám</i>	<i>Szerző/Forrás</i>	<i>Tárgy (ima, imakönyv, egyéb)</i>
1644	Diodat Péter	Misekönyv.
1648	Marcus Bandinus	„A szentegyházba gyűlő embereknek magyarul énekel, és magyar postillát [könyörgést] olvas”.
1648	Marcus Bandinus	„A Szent Lélek eljöveteléről, a Boldogságos Szűz Mária örömeiről, az apostolokról és Magyarorszáig védszentjeiről szóló ének”.
1648	Marcus Bandinus	„[A deák] ünnepnapokon magyar énekeket zeng a népnek”.
1648	Marcus Bandinus	„Zsoltároztak, és Istent dicsőítő énekek” énekeltek.
1648	Marcus Bandinus	„Dicsőség mennyben az Istennek”. (Oláhul). ³ Lengyel-német-latin ágendás könyv; egy graduále; egy írott zsoltáros- és német-magyar énekeskönyv; egy kopott régi misekönyv.
1648	Marcus Bandinus	Agendárium (szentségek szertartáskönyve, Lengyelországból); római misekönyv; három lengyel könyv; Telezdi [Telegdi] Miklós magyar prédikációi ünnep- és vasárnapokra adventől húsvétig; a dekretáliák egy szakadozott könyve; Szent Bonifác dekretáliáinak könyve; a tábiai Summa Summarum; Ciceró levelei Atticushoz.
1648	Marcus Bandinus	Római misekönyv; (huszita) német misekönyv; breviárium; német evangéliumi magyarázatok; „a többi könyv szakadozott és molyette”.
1648	Marcus Bandinus	„Egy zsoltároskönyv”; „kézzel írott antifónás könyv”; graduále; két zsolozsmáskönyv.
1648	Marcus Bandinus	Misekönyv; agenda; graduále; két antifónás könyv, egyik régi hátrtyára írva, a másik még új király-papíron; német biblia; latin zsoltárkönyv; breviárium.

a célból, hogy a gyermekek számára megtanítsák, sőt, az idősebbek számára is, akik még a keresztvetésről sem tudják megmondani, mi is volna az, és akik számára valami egészen újként hatnak a keresztény tanok és rendeletek.” DUMEA, *Cărți și reviste...* 32. jz. *i. m.*, 15.

³ Moldva fejedelme előtt és a fejedelemmel közösen megtartott pünkösdi ünnepségen. DOMOKOS, *A moldvai...* 6. jz. *i. m.*, 325.

<i>Évszám</i>	<i>Szerző/Forrás</i>	<i>Tárgy (ima, imakönyv, egyéb)</i>
1648	Marcus Bandinus	Két misekönyv; egy graduálé; egy antifónás és egy zsolnároskönyv.
1648	Marcus Bandinus	Egy lengyel-német-latin ágendás könyv; egy graduálé; egy írott zsolnáros- és német-magyar énekeskönyv; egy kopott régi misekönyv.
1677	Vito Piluzio	Catehismul. [Katekizmus.]
1695	Pápai Páriz	Pax corporis. ⁴
1600 vége?	Petrás Ferenc?	„Forrófalvi imádságos könyv”. ⁵
1716	Felix Anton Zauli vagy Zavoli	Catehismul si Evangheliile duminicale de peste an [A katekizmus, valamint az évközi idő olvasmányai.]
1719	Silvestro d’Amelio	Summa Envaezaeturi Krestinesty, ⁶ [A keresztény tanítás alapjai], illetve evangéliumrészletek.

⁴ Alcím: Az emberi Test Nyavalyáinak Okairól, Fészkeiről s’ azoknak Orvoslásának módgyáról való Tracta.

⁵ Domokos Pál Péter a következőket írja a füzetéről: „A keletkezés idejéről is csupán egyetlen »sejtető« adat van a kézirat 10. oldalán: »...mert noha már tizenhét száz Esztendőök előtt lett Emberré és jött a Világra...« Éppen ezért nem tartom lehetetlennek, hogy ezt a könyvet is Petrás Incének dédapja írta, ki tudós férfiú hírében állott, akiről Zöld Péter jelentése végén azt írta, hogy 1671-ben kezdett magyar nyelvű naplójában először olvasott a moldvai csángómagyarok szomorú helyzetéről. Feltevésemben Petrás Incze vallomása is megerősít, ki 1842-ben mondja: »Atyámat nevezik Petrás Ferencnek, ki Forrófalva szentegyházának 45 éves kántora; a latin, magyar, olasz és oláh nyelveket beszéli és írja... Atyám élő nyelven beszéli, hogy nagyatyám is előtte azon helyen az említett egyházi hivatalt több évekig folytatta, s szépapámnak, mint írástudónak hagyományából tudja, hogy több mint száz évek előtt származott ide elődünk Baranya vármegyéből.« DOMOKOS, *A moldvai...* 6. jz. i. m., 186–189.

⁶ A Román Akadémia könyvtárában egy nagyobb kéziratot őriznek, amelynek a szerzője, a feltételezések szerint d’Amelio, aki 1719–1721 között a misszió prefektusa volt. A kézirat-csomag vegyes iratokat tartalmaz, román, illetve kétnyelvű, olasz–román szövegeket. A románt valahán vagy moldovenescunak írja. Az 50. laptól 18 lapon evangélium-részletek olvashatók. A 68. laptól egy „italiano-muldavo” szótár szerepel, mintegy 1000 szó, nem helyesen követett alfabetikus sorrendben. A végén a hónapok elnevezése olvasható, illetve a napok és a számok. DUMEA, *Cărți și reviste...* 32. jz. i. m., 46–47.

Évszám	Szerző/Forrás	Tárgy (ima, imakönyv, egyéb)
1724		Úti Társ. A' Csíki Klastromban. ⁷
1725	Silvestro d'Amelio	Conciones latinae muldavo. ⁸ [Latin–moldáv beszédek]
1742	Francesco Maria Madrelli	Gramatica si Dictionarul. [Nyelvtan és Szótár].
18. sz. második fele		Két prédikáció.
1760 (körül)	P. Anton Mauro	Diuerse Materie In Lingua Moldava. [Különfélék moldáv nyelven.]
1762	Di Giovanni vagy: Dejoannis	Magyar imák és énekek; katekizmus.
1769		Evangelie la toate duminics si szerbetorj peszte tot anul. [Vasárnapi és ünnepnapj evangéliumrészletek az év minden napjára.]
1770	Rocchi	„Az alapimákon kívül a kántor és a nép imádkozza még a „actul de credina, speranta, dragoste” [a bűnbánat, a remény és a szeretet imája].
1775	Francantonio Minotto	Gramatica, Dictionarul si Catehismul. [Nyelvtan, Szótár és Katekizmus.]
1776		Textul Rugăciunilor de dimineață. [Reggeli imaszövegek].
1780 előtt		Diverse materie in lingua Moldava. ⁹ [Különfélék moldáv nyelven.]
1781	Zöld Péter	Miserere mei deus zsoltárt magyar nyelven; magyar énekek; páduai Szent Antal rezponzoriuma; Miayánk; Üdvözlég; Hiszekegy; lorettói litánia.

⁷ Első kiadása: 1639. HUBERT Ildikó, *Az Útitárs című imakönyv első kiadása (1639)*, Magyar Könyvszemle, 1985, 61.

⁸ Az 1725-ös évszám a gyűjteményen szerepel, ám Dumea szerint a prédikációk korábbiak, abból az időszakból származhatnak, amikor Amelio a misszió prefektusa volt. A kézirat egy román forrásokat őrző raktárban található, Moszkvában. Egy 1723 decemberében keletkezett feljegyzés szerint Amelio egy katekizmust is összeállított az újonnan érkező misszionáriusok számára. DUMEA, *Cărți și reviste...* 32. jz. i. m., 53–54.

⁹ Olasz-román társalgási segédlet a papok számára a szentségek kiszolgálásához és az általános lelkipásztori tevékenységhez. DUMEA, *Cărți și reviste...* 32. jz. i. m., 59.

<i>Évszám</i>	<i>Szerző/Forrás</i>	<i>Tárgy (ima, imakönyv, egyéb)</i>
1799		Evangelie la toate duminics si sberbetorj peszte tot anul. [Vasárnapi és évközi ünnepnapok evangéliumai teljes esztendőre.]
18. sz. vége, 19. sz. eleje	Lorenzo Placido Porcelli	Un Evangheliar, un Catehism, un Dictionar, diverse Dialoguri, Litanni, Rugaciuni si Immuri. [Evangélium-részletek, Katakizmus, Szótár és különféle segédlet, Imák és himnuszok.]
18. sz. vége, 19. sz. eleje	Anton Maria Mauro	Diverse materie in lingua moldava. [Különfélék moldáv nyelven.]
18. sz. vége, 19. sz. eleje	Mihai Sassano	Envezzantura creștinașka. [A keresztény tanítás.]
18. sz. vége, 19. sz. eleje	Vincențiu Gatt	Discorsi. [Vegyes iratok.]
18. sz. vége, 19. sz. eleje	Iosif Bonaventura Berardi, Alois Landi, Gianfrancesco Barattani, P. Simoncini, G. Colonna és mások	Vreo 20 de predivi. [Minteg 20 prédikáció.]
18. sz. vége, 19. sz. eleje		Preci da recitarsi ai vesperi e prima della messa parrocchiale in tutte le feste di precetto in ogni chiesa delle Missioni Apostoliche di Moldavia. [Prédikációk és beszédek, misék és szertartások keretében, a Moldvai Apostoli Misszió számára.]
1800		Mai multe predici din anul 1800. [Még több prédikáció 1800-ból.]
1801		Missale romanum.
1805		„Kájoni Jánosnak András Rafael által nyomtatott énekeskönyve”.
1805	Kájoni János	Énekeskönyv.
1805	Kájoni János	Énekeskönyv.

Évszám	Szerző/Forrás	Tárgy (ima, imakönyv, egyéb)
1805	Kájoni János	Énekeskönyv.
1805	Kájoni János	Énekeskönyv; „Ah, hol vagy magyarok tündöklő csillaga...”
1805	Kájoni János	K. Kantorok Tzseremonias Könyve.
1823 előtt	Anton Maria Sciacca	O gramatica si un dictionar. [Nyelvtan és szótár.]
?		Lelki fegyver (Csíksomlyón nyomtatott).
1834		Missale romanum.
1841		Abecedar pentru invatatura pruncilor catolici din Principatul Moldovei. ¹⁰ [Moldva Fejedelemség területén élő katolikus gyermekek oktatását szolgáló ábécé.]
1841 körül	Rafael Arduini	Magyar ábécéskönyv.
1844–1845	?	Mezei naptár, 1845; Mezei naptár, 1844; Mezei naptár, 1843; Szerencseutja; Erény képző; Dal-fuzér; Kalauz, Imáds.
1844–1845		Ének- és imakönyvek.
1848	Antonius de Stefano	Katehismul creștinesc pentru junimea de religia romano-catolică. ¹¹ [Keresztény katekizmus a római katolikus ifjúság számára.]

¹⁰ Egy példány megtalálható a Római Katolikus Teológiai Könyvtárban.

¹¹ A kiadvány dedikációja: „Keresztény katekizmus a dákó-román-katolikusok számára, kivált az iskolát látogatók számára”. Dumea megjegyzi, a kézirat nagyban hasonlít ahhoz, amit ma „rövidített katekizmusnak nevezünk”. A továbbiakban kiderül az is, hogy „De Stefano sok küzdelmet folytatott az ortodox papsággal. Stefano írásai a beszélt nyelven (moldáv) készültek, cirill írással. A misszionáriusok által jegyzett román kéziratok korábban latin betűvel íródtak és nyomtattak. Most, amikor az országban beindult a nyomtatási hullám, a misszionáriusok csak cirill betűt használó nyomdákat találtak, lévén, hogy Moldvában, és nem csak itt, hanem Havasalföldön is ez volt az általánosan használt írás. Az ortodoxok számára a latin ábécé elfogadhatatlannak bizonyult, pápistának és skizmatikusnak tartották”. Moldvában később, csak Alexandru Ioan Cuza uralkodása alatt vezették be a latin írást, ám az ortodox egyház ezt csak a 20. század első évtizedeiben fogadta el. A keleti egyház garanciát kért az uralkodótól arra

<i>Évszám</i>	<i>Szerző/Forrás</i>	<i>Tárgy</i> <i>(ima, imakönyv, egyéb)</i>
1849	Antonio de Stefan	Kalea Crucii, Ascultarea Sfintei Liturghii și metodel de a face o cuvîntcioasă mărturisire și spre a lua cu vrednicie Sf. Komunicătura pentru junimea Romano-catolică. [Keresztút, A szentmise hallgatás és a helyes bűnbánat módja a méltó áldozáshoz a római katolikus ifjúság számára.]
1851	Antonio de Stefan	„Szent László magyar királyért és Szent Imre hercegért mondandó imádságok”.
1852		Szent Biblia.
1854		Tárkányi-Zsasskovszky-féle énekeskönyv (<i>Katolikus egyházi énektár</i>).
1857	Antonio de Stefano	Katehismu Kreștinescu pentru junimea Romano-catolică, iar mai ales pentru cei în vârstă. ¹² [Keresztény Katekizmus a római katolikus ifjúság, kivált az idősebb hívek számára.]
1858–1859	Antonio de Stefano	Explicațiuni Evanghelice pentru toate Duminiicile de preste annu spre conducerea credincioșilor Romano-Catolici ai lui Isus pe calea moralului și a vecinicii mântuirii I–II. [Evangéliummagyarázatok a teljes évre, a római katolikus hívek lelkivezetéséhez, Jézustól, az erkölcsről, valamint az örökéletre vezetô útról I–II.]
1864	Petrás Incze János	„Jőjj el Szent Lélek Isten; Mindenek Ura Zsámolya; minden ima és ének anyai nyelven hangzik.”

nézve, hogy ezek a katekizmusok csak a katolikusok körében terjedhetnek el, a saját iskoláikban, saját közösségeikben. A cezura a katekizmus dedikációját törölte és csak azt követően engedélyezte a kiadvány forgalmazását. DUMEA, *Cărți și reviste...* 32. jz. i. m., 86–88. A kérdésről részletesen beszámol BIȘOC is. BIȘOC, *Ierarhia catolică...* 12. jz. i. m., 73–74.

¹² Tartalma: a jelesebb napokról szóló magyarázat, a védőszentekről, a templomi dedikációkról, a harangok és a víz megáldásáról, különböző tanítások és elmélkedések az egyetemes végítéltről, az Antikrisztusról és az Egyházzól. 1885-ig ez a katekizmus minősült a moldvai egyházmegye alapművének minősült. DUMEA, *Cărți și reviste...* 32. jz. i. m., 88.

<i>Évszám</i>	<i>Szerző/Forrás</i>	<i>Tárgy (ima, imakönyv, egyéb)</i>
1866	Josef Salandari	Katehismul elementar pentru tinerii Romano-Catolici. ¹³ [Elemi katekizmus a római katolikus ifjúság számára.]
1868	Veszely – Imets – Jákó	„Csik-somlyói Énekes-könyv”.
1886	Antonio de Stefano	Rugăciuni către Dumnezeu și Imnuri Sacre compuse în limba română pentru Misiunea din România. [Istenhez intézett imák és szent himnuszok román nyelven, a romániai misszió számára.]
1885	Iosif Malinowski	Catehism pentru catolicii din Moldova. ¹⁴ [A moldvai katolikusok számára készült katekizmus.]
1885	Iosif Malinowski	Călăuzul Creștinului în îndeplinirea datoriilor religioase, cuprinzând învățături și rugăciuni alese, traduse și rânduite. ¹⁵ [Útmutatás a keresztyények számára, a vallási kötelezettségekről és tanításokról; használatra előírt imafordítások.]
1885	Iosif Malinowski – Iosif Camilli	Mic catehism pentru copiii din Moldova. [Kis katekizmus a moldvai gyermekek számára.]
1885		Rugaciuni catre Dumnezeu si imnuri sacre. [Istenhez intézett imák és szent himnuszok.]
20. sz. eleje		Calea cerului. ¹⁶ [A menny útja.]
19?	Iosif Malinowski ford.	Prescurtare de istoria sacră, cu 47 de figuri, prelucrată după „Istoria sacră” a lui Schuster. [Rövidített szentírás, 47 ábrával, Schuster „Szent történelem” kiadványa nyomán.]

¹³ Dumea Emil nem említi meg azt, hogy a katekizmus kétnyelvű: román és magyar. Magyar címe: Elemi hittan a római katolikus hitű ifjúság hasznára kérdésekben és feleletekben, püspöki engedelemmel. Lásd DOMOKOS, *A moldvai...* 6. jz. i. m., 196–198.

¹⁴ A jászvásári egyházmegye „nagy katekizmusa”.

¹⁵ További kiadásai: 1894; 1916.

¹⁶ A legismertebb és legkedveltebb imakönyv, amely a század elején jelent és a század végéig számos kiadást ért meg. DUMEA, *Cărți și reviste...* 32. jz. i. m., 91.

KRASZNAI GÁSPÁR

Imádság és szakrális Giuseppe Verdi művészetében

Giuseppe Verdi (1813–1901) olasz romantikus zeneszerző nevét manapság világszerte az opera műfajával kapcsolják össze, hiszen életművének igen jelentős részét valóban a színpadi művek teszik ki. Ám zenetörténeti szempontból nem kevésbé jelentősek kórusművei, oratorikus kompozíciói, egyházi művei, dalai, vagy akár a vonósnegyese. Verdi nagyon fiatal korában, még bussetói évei alatt több egyházi művet is írt, de ezek nagy része sajnos elveszett. Ám hogy meghatározóak voltak, bizonyítják a beszámolók, így Giuseppe Demaldé életrajzi írása is:

Mínt hogy nem emlékezhetünk az általa írt rengeteg világi szerzeményre, amelyeket Bussetóban mutattak be, futólag áttekintjük a barátainak és mesterének kívánságára komponált egyházi szerzeményeket; I. Egy *Domine ad adiuvandum*, tenorhangra és fuvolára; II. Több kétszólamú *Tantum ergo*, III. Egy *Stabat mater*, amelyben egy feledhetetlen duett van; IV. Egy négyszólamú *Missa* nagyzenekari kísérettel, a végén meglepő hatású fűgával.¹

Egy 1836-ban komponált *Tantum ergo* viszont fennmaradt, de az is csak azért, mert az énekes, akinek írta, gondosan megőrizte belőle egy példányt.² Viszont a magával szemben is rendkívül, sőt túlzottan is kritikus és szigorú Verdi időskorában így vélekedett e korai művéről:

Elismerem, jaj, hogy én szereztem mintegy hatvan évvel ezelőtt e »Tantum Ergót«!!! Azt tanácsolom e szerencsétlen szerzemény tulajdonosának, vesse tűzre.

¹ Carlo GATTI, *Verdi*, ford. LENGYEL Péter, MAJTÉNYI Zoltán, Budapest, Gondolat, 1967, 22. Gatti idézi Demaldét a *Cenni biografici del Maestro Verdi* című életrajzi könyvéből.

² Julian BUDDEN, *Verdi*, ford. RÁCZ Judit, Budapest, Európa, 2007, 363.

hangjegyeknek a legcsekélyebb zenei értékük sincs, nemkülönben hiányzik belőle a vallásos színezet árnyéka is. Sant'Agata, 1893. szeptember 1.³

Verdi fennmaradt, különböző terjedelmű és előadói apparátust igénylő egyházi műveinek többségét – néhány kivételtől eltekintve – élete alkonyán írta. Ez azért fontos, mert így hatalmas zeneszerzői tapasztalattal és érettséggel önthette zenébe úgy a latin, mind a dantéi olasz nyelvű szakrális szövegeket. Az áttekinthetőség kedvéért álljon itt egy táblázat a fontosabb egyházi művekkel, keletkezési éveik és előadói apparátusaik jelölésével.

Szóló énekhang és zenekar	Szóló énekhang és zongora	A cappella nőikar	A cappella vegyeskar	Vegyeskar és zenekar	Szóló énekhangok, vegyeskar és zenekar
<i>Tantum ergo</i> (1836)	<i>Dei, pietoso, ob Addolorata</i> (1838)	<i>Laudi alla vergine Maria</i> (1889)	<i>Padre nostro</i> (1880)	<i>Te Deum</i> ⁴ (1895–96)	<i>Libera me</i> ⁵ (1869)
<i>Ave Maria</i> (1880)	<i>Pietà Signor</i> (1894)		<i>Ave Maria</i> (1889)	<i>Stabat mater</i> (1897)	<i>Requiem</i> (1874)

³ GATTI, *Verdi...*, 1. jz. i. m., 33.

⁴ A *Te Deum* kettőskari mű, azaz nem egy, hanem két négyszólamú vegyeskarra és zenekarra íródott. A legvégén néhány ütemnyi szoprán szóló is hallható „In te, Domine, speravi” szöveggel.

⁵ A művet Gioacchino Rossini halálának emlékére írta a *Rossini-Requiem* utolsó tételeként. Elgondolása szerint ugyanis tizenhárom olasz zeneszerző tisztelt volna a nagy olasz mester előtt akképpen, hogy egy gyászmisét közösen komponálnak meg, mindegyikük egy-egy tételt. Ő maga az utolsó, a *Libera me* tétel megírását vállalta. A közös mű elkészült, de Verdi legnagyobb bánatára végül nem hangzott el. A *Libera me* zenei anyagát viszont Verdi felhasználta az öt évvel később Alessandro Manzoni halálának emlékére komponált *Requiemjében*. A *Libera me* tehát nem különálló mű, hanem a *Requiem* utolsó tétele, amelyet Verdi már korábban egy koprodukciós *Rossini-Requiemhez* komponált meg szoprán szólóra, vegyeskarra és zenekarra, benne egy jelentős a cappella szakasszal, amelyben a zenekar nem játszik, hanem kizárólag az énekkar kíséri a szoprán szólistát. Ezután egy grandiózus fuga következik, mely lezárja (mindkét) művet. Lásd: GATTI, *Verdi...*, 1. jz. i. m., 419; 429–435.

Jelen tanulmánynak nem célja e szakrális művek zenei elemzése, hiszen arra könyvtárnyi irodalom áll az érdeklődő rendelkezésére. Csupán olyan zenei sajátosságokra mutat rá, melyek sok esetben Verdi egyházi és színpadi műveiben egyaránt előfordulnak.

Fontos megjegyezni, hogy régi szokás Verdi és általában a 19. századi olasz zeneszerzők egyházi műveit az operákhoz képest másodrendű műalkotásokként megítélni, azaz teátrálisnak, színpadiasnak és afféle másodlagos opera-inspirációk eredményeként tekinteni. Nem ritka az a szemlélet sem, hogy a 19. század Itáliájában az egyházzene elvilágiasodott, holott az igazság az, hogy valójában az olasz gyökerű opera műfaja igazi fénykorához érkezett a romantika évszázadában. Hiába alkotott valamennyi olasz mester ebben a korszakban a legkülönbözőbb műfajokban – dalok, kamara- és zenekari művek, egyházi és világi kórusművek, misék és oratóriumok stb. – nevüket az utókor az opera fogalmával társítja. Ha azonban ők „csak operaszerzők”-ként élnek a köztudatban, s így végső soron az olasz romantikát az operával azonosítják, akkor e korszak stílusának egésze a teatralitás korlátai közé szorul, és ez így hamis. A barokk kortól elkezdve napjainkig szinte minden komponista életművében kimutathatóak az áthallások egyházi és világi alkotásaik között, csupán annyi a különbség, hogy egyikük ismertsége sem koncentrált oly mértékben az opera műfaja köré, mint Donizetti, Rossini, Bellini, Verdi és Puccini esetében, akiknek zenei stílusát mindenki az operán keresztül ismeri meg. Így hát nem csoda, ha Verdi *Requiemjének* első meghallgatásakor zenésznek és nem zenésznek egyaránt automatikusan az opera műfaja fog eszébe jutni, hiszen annak hangzásvilága a korábban már hallott Verdi-operák hangzásvilágára fogja emlékeztetni. Pedig konkrét dallami azonosságok – egy apró kivétellel⁶ – egyáltalán nincsenek. Sőt, Verdi egyházi műveiben igen magas az olyan harmóniai fordulatoknak az előfordulása, amelyeknek színpadi műveiben nyoma sincs.

⁶ Az *Aida* III. felvonás Nílus-parti jelentének Ízisz templomából kihallatszódó imádságos kórusának és a *Requiem Hostias* tételének tenor szólójának kezdő motívuma szinte egymással megegyezik. Ez azért nem megbocsáthatatlan bűn, hiszen mindkettő imádságos szöveggel csendül fel, továbbá keletkezésük is nagyjából egyidőre tehető. A *Requiem* más áthallásai is az *Aida* és a *Don Carlos* egy-egy pillanatára emlékeztetnek, érthető okokból, hiszen ennek a két operának a keletkezési ideje áll a legközelebb a *Requiem* keletkezésének idejéhez, (1860-as évek második fele – 1870-es évek első fele).

Barokk és klasszikus mestereknél a zenehallgató ilyen asszociációkra nem ragadtatja magát, holott például Johann Sebastian Bach *b-moll* miséjének *Gloria* tételében bizony előttünk jelenik meg az isteni dicsőség fényében röpködő angyalok kara trombitával kezükben. Vagy Mozart *Requiem*jének *Confutatis* tételét meghallgatva ki ne látná maga előtt a pokol gonoszait és azzal ellentétben a mennyei jóságú angyalokat? Mozart *Koronázási misé*jének *Agnus Dei* tétele egy az egyben a grófné áriájának dallama a *Figaro házassága* III. felvonásából, csak páratlan metrumban. De további példákkal szolgál Julian Budden:

Händel egy kamarakettősből merített a „For unto us a child is born”-hoz. Bach vallásosságát látszik megerősíteni, hogy sosem írt operát, ám a *Karácsonyi oratórium*-ot telerakta világi kantátákból minden változtatás nélkül átvett áriákkal és kettősökkel. (A »Schäfe können sicher weiden« hány csodálója tudja, hogy valójában egy német hercegecske születésnapjára szánták?) Azt senki sem panaszolja föl, hogy Beethoven *Missa solemnis*ének *Benedictusa* ugyanaból a forrásból merít, mint az opus 127-es vonósnégyesének lassú tétele, vagy hogy a hegedűszóoló túlságosan érzelmes egy vallásos műhöz képest. Verdi művének egyes momentumai erős és élénk kifejezőmódjukkal sértik az illendőséget, viszont egy lassú keringőritmus alkalmankénti megjelenése Brahms *Requiem*jében nem.⁷

És a sor még hosszasan folytatható. De mindezek ellenére sem Händel, sem Beethoven, de még Mozart szakrális művei felett sem szokás pálcát törni, mert zenei stílusukat a zenészek és nem zenészek túlnyomó többsége nem az operáikon keresztül ismeri meg, így az ő zenei világukat nem társítja egyértelműen az opera műfajához még akkor sem, ha konkrét zenei áthallásokat, sőt idézeteket is lehet esetükben kimutatni. Verdit és általában az olasz romantikusokat mégis megbélyegzik, hiába elenyészőek a konkrét idézetek. Pedig Verdi sem tesz más egyházi műveiben, mint elődei, vagy más nemzetiségű kortársai. Saját zenei eszközeivel önti hangokba az oratóriumok szövegét, mintegy ecsetként alkalmazva a kottafejeket a sírás, a rettegés, a fohász, a hálaadás és a megdicsőülés ábrázolásához. Ezt Carlo Gatti így fogalmazza meg:

A Maestro ismét a hangok nyelvére igyekszik fordítani azt az érzést, mely az ihlető szöveg olvasása közben támad benne. Ezért követi a képek és a költői

⁷ BUDDEN, *Verdi...*, 2. jz. i. m., 368–369.

gondolatok folyamát, és az ábrázoló zene sajátos eszközeivel él: a kórus dalamszínezete és harmonikus anyaga, a zenekar hangzása, összetétele híven a prózai szöveghez – változik.⁸

Hogy ezekkel az eszközökkel él operáiban is? Éppen ettől oly egységes a Verdi stílus.

Verdi teljes operai életművét, azoknak is egyházi jeleneteit áttanulmányozva viszont számos zenei megoldás fedezhető fel, amelyeken keresztül egy-egy szereplő vagy közösség Istenhez, Jézushoz, Szűz Máriához, vagy más mennybélihez fordul. E zenei megoldások bizonyos tekintetben hasonlóságot mutatnak, analóg helyeken akár kisebb áthallások is előfordulnak, különösen a keletkezés szempontjából egymáshoz viszonylag közel álló operák esetén.

Verdi színes fantáziájának köszönhetően azonban akadnak szép számmal olyan egyedi megoldások is, amelyeknek analóg helyét hiába keressük az életmű többi alkotása között. Vallási szempontból az egyházi jelenetek – az operák témái, cselekményeinek helyszínei, valamint szereplői felekezeti hovatartozása folytán – túlnyomó többségükben római katolikus környezetben játszódnak. Az alábbi táblázatból kiolvasható, hogy Verdi huszonnyolc⁹ színpadi művéből huszonkettőben található katolikus-keresztény vallási megnyilvánulás. Ha ezek közül le is számítjuk a csillaggal (*) jelölt négy operát, melyekben nincs jelentős ima, mely önálló, zárt számot képezne, csupán egy-egy istenséghez szóló exklamáció, vagy ária szakasz, mely ugyanakkor zenei szempontból igencsak figyelemre méltó, akkor is tizennyolc operát tekinthetünk a katolikus imák szempontjából jelentős alkotásnak.

Egyetlen opera játszódik protestáns környezetben, melynek címszereplője, Stiffelio maga a lelkész, és amelyben jelentős egyházi jelenetek sorakoznak fel. Az opera fináléjában az egész Verdi-életmű leghosszabb orgona szólója, az azt követő templomi szertartás és annak katartikus csúcspontja teszi egyebek mellett egyedivé Verdi e méltatlanul ritkán játszott művét. Az 1857-ben átdolgozott mű *Aroldo* címmel már katolikus környezetbe kerül, főszereplője pap helyett keresztetes lovag lesz, így ez az opera már a katolikus művek sorát gazdagítja. Szakralis

⁸ GATTI, *Verdi...*, 1. jz. i. m., 651.

⁹ Verdi valójában huszonhat operát komponált, csak hogy közülük néhányat később átdolgozott, ebből kettőt, *A lombardokat* és a *Stiffeliót* új cím alatt. Az előbbiből lett 1847-ben a *Jeruzsálem*, utóbbiból pedig 1857-ben az *Aroldo*. Ha ezeket külön műveknek tekintjük, akkor Verdi operáinak száma összesen huszonnyolcra jön ki.

jelenetei azonban alulmaradnak az eredeti változat, a *Stiffelio* imádságos részeihez képest.

Az egzotikus vallási témák közül két mű csupán néhány ütemnyi istenséghez szóló szakasszal bír. Az *Alzirában* az inkák, harci kórusukban a háború istenét szólítják, az *Attilában* pedig a hunok dicsőítik Wotant. Míg a hunok istenes megnyilatkozásai rövidebb terjedelműek, a keresztény aquileiaiak, remeték, római gyermekek, hajadonok és asszonyok nagyszabású szakrális énekkari jelenetekben fohászknak Istenhez. Az *Attila* tehát ezért szerepel két oszlopban is, az egzotikusban csillaggal, zárójelben, a katolikusban pedig csillag nélkül.

Az egzotikus szakrális művek sorában egyedül az *Aida* áll csillag nélkül, hiszen Verdi e grandiózus művében az egyiptomi istenekhez intézett imák egész sorát vonultatja fel.

A táblázat izraelita oszlopában egyetlen opera áll: az énekkari kezelés és újítások szempontjából nemcsak a zeneszerző életművében, hanem a zenetörténetben is igen fontos helyet elfoglaló *Nabucco*. A mű protagonistájának is tekinthető zsidó nép grandiózus imádságos kórustablói, mint a forradalmi újításokkal büszkélkedő I. felvonás nyitókórusa, valamint a IV. felvonás fináléjában felcsendülő nagyszabású és egyedi hangvétellű hálaadó ima Verdi énekkari kezelési technikájának és szakrális jeleneteinek legszebb példái.

Nem hagyható ki a felsorolásból a *Falstaff* sem, hiszen a III. felvonásának windsori parkjelenetében – bár itt komikus helyzetben – Zeust és egyéb mesebeli istenségeket idéznek meg, a szakrális jelenetekhez hasonló, ám azok kissé parodizált zenei eszközeivel, mint ahogy az I. felvonás kocsma jelenetében is ironikus, szinte karikatúrisztikus Palestrina stílusú *Ament* énekel Bardolfo és Pistola Cajus doktor dühös távozására.

A Verdi operáinak vallási besorolását szemléltető alábbi táblázatból csupán egyetlen egy opera hiányzik: a *Püünkösdi királyság*. A szerző huszonnyolc színpadi műve közül ugyanis ez az egyedüli, amelyben egyáltalán nem kap helyet szakrális jelenet, vagy valamilyen istenséghez szóló felkiáltás. Ami nem véletlen, hiszen e vígopera cselekménye és dramaturgiai helyzetei egyáltalán nem teszik indokolttá sem az imádságos jeleneteket, sem az olyan, néhány ütemes megnyilvánulásokat, mint amilyenek a katolikus témájú operák közül az *Ermani*, *A kalóz*, a *Rigoletto*, vagy a *Traviata* egy-egy jelenetében előfordulnak. A csak rövid, néhány ütemes megnyilvánulásokat tartalmazó operákat a táblázat csillaggal jelöli (*).

Verdi operáinak csoportosítása a témák és szakrális jelenetek vallási megoszlása szerint

Római katolikus	Protestáns	Egzotikus (inka/hun/ egyiptomi)	Izraelita	Ironikus (mitológiai)
Oberto A lombardok Ernani* A két Foscari Szent Johanna Attila Macbeth Jeruzsálem ¹⁰ A haramiák A kalóz* A legnanói csata Luisa Miller Rigoletto* A trubadúr Traviata* A szicíliai vecsernye Simone Boccanegra Aroldo ¹¹ Az álarcosbál A végzet hatalma Don Carlos Otello	Stiffelio	Alzira* (Attila)* Aida	Nabucco	Falstaff*

Verdi operaművészetében tehát rendkívül fontos szerepet töltenek be a szakrális jelenetek. Ha a huszonnyolc művből leszámítjuk a *Pünködsdi királyságot*, valamint a csillaggal jelzett hat¹² operát, végeredményként a huszonegyet kapjuk. Ez azt jelenti, hogy Verdi operatermésének tehát mintegy háromnegyedében

¹⁰ A *Jeruzsálem* valójában *A lombardok* 1847-ben átdolgozott változata, de az egyházi jelenetek zenei kidolgozásában apróbb eltérések előfordulnak *A lombardok* analóg részeihez képest.

¹¹ Az 1857-ben bemutatott *Aroldo* valójában a *Stiffelio* katolikus környezetbe áthelyezett és átdolgozott változata, lényegesen megváltoztatott cselekménnyel és a *Stiffelio*-étől eltérő szakrális jelenetekkel.

¹² Az *Attila* ebben a számításban a csillag nélküli operák közé sorolandó, mivel jelentősek benne a keresztény imádságos jelenetek.

nagy jelentőségű imádságos jeleneteket komponált úgy szóló, mind énekkar, mind pedig szóló és énekkar, azaz együttes formájában.

Míg a katolikus környezetben játszódó operák szakrális jelenetei között gyakoriak a zenei hasonlóságok, a protestáns *Stiffelio*, az egyiptomi *Aida* és az izraelita *Nabucco* imádságos részei azoktól nagyrészt eltérnek. Azonosságként a katolikus témájú imákkal csupán a mindhárom műben előforduló a cappella énekkari jeleneteket, valamint a viszonylag gyakori plagális harmóniai fordulatokat lehetne megjelölni.

Az a cappella kórossal Verdi sok más operájában is nyomatékosra teszi az adott drámai helyzet szakrális jellegét. Ennek első és egyben legszebb példája a *Nabucco* fináléja, ahol Nabucco felszabadítja a zsidó rabszolgákat, amire azok egy nagyszabású hálaadó imát énekelnek a cappella. Verdi itt – mintegy reflektorfénybe helyezve valamennyi szereplőt, s jelezvén a drámai csúcspontot, a bonyodalom megoldását – az ősi tradícióhoz nyúl vissza: az emberi és kizárólag az emberi hangon szárnyal az ima a Fennvalóhoz, ahogyan az évszázadokon, sőt akár évezredekén keresztül történt. S mindez oly nagyszerűen, hogy benne egy valóságos szertartás fedezhető fel, melyben egymásnak válaszolgat a pap és a nép.

A cappella szól az énekkar továbbá *A lombardok*, *Attila*, *Macbeth*, *A legnanói csata*, *Luisa Miller*, *A trubadúr*, *A szicíliai vecsernye*, *Simon Boccanegra*, *A végzet hatalma*, *Don Carlos*, valamint az *Aida* jelentős szakrális jeleneteiben is.

Az imák komponálása során Verdi alapján véve az alábbi zenei megoldásokkal él.

Felfelé nyíló tiszta kvart köré fonódó dallamív, mely a *Nabucco* nyitókorusában jelenik meg először és a *Szent Johanna*, *Stiffelio*, *Az álarvosbál*, *A végzet hatalma*, *Don Carlos* valamint az *Aida* imádságos dallamaiban kimutatható.

Igen gyakran egy-egy ima egyetlen hangon recitáló, tágabb értelemben vett zsolozsmázó éneklésmóddal történik, mint *A két Foscari*, *Attila*, *A végzet hatalma*, *Otello* esetében, de akár a *Requiem* „Liberá me” kezdete is ide sorolható.

A kórusimáknál az akkordikus, tömörszerű felrakás mód jellemző, többnyire szöveghez igazodóan és gyakran a cappella. Verdi talán a gyökerekre, a templomi korálisok előadói gyakorlatára is emlékeztet. Ennek előfordulásai: *Nabucco*, *A lombardok*, *Szent Johanna*, *A legnanói csata*, *Stiffelio*, *A trubadúr*, *A szicíliai vecsernye*, *Az álarvosbál*, *A végzet hatalma*, *Don Carlos*, *Aida*, a *Requiem* „Te decet hymnus” vége, a „Liberá me” szoprán szóló alatti kórus, a *Stabat mater* végén a „Fac ut animae...”,

a *Laudi alla Vergine Maria* kezdő zenei sora, a *Te Deum* gregorián idézet utáni férfikari állások, „Patrem immensae majestatis”, „Salvum fac...”, vagy a *Padre nostro*.

Az előzővel ellentétben egy másik hagyományhoz kapcsolódó megoldás is megfigyelhető. Köztudott, hogy Palestrina stílusa meghatározó volt Verdi mesterségbeli tudásának folyamatos gondozásában. Így aztán nem véletlen, hogy egyházi jeleneteinél gyakoriak a kontrapunktikus szerkesztések, sőt, egyházi műveiben pedig szinte nélkülözhetetlenek. Így *A végzet hatalma*, *Aida*, *Falstaff*, *Requiem* „Te decet hymnus”, „Sanctus” és „Libera me” tételei, *Padre nostro*, *Laudi alla Vergine Maria*.

Létezik egy zárlati formula, melyet talán túlzás nélkül nevezhetnénk Verdi szakrális kadenciájának, nevezetesen amikor a kvintállású V⁵ fok kvintje szextre, majd szeptimre lépve tercállású I³ fokra oldódik. Ezzel zárul az enigmatikus skálára írott négyszólamú vegyeskari a cappella *Ave Maria*, és előfordul az 1880-ban szoprán szólóra és vonószekarra komponált olasz nyelvű *Ave Mariában*, valamint a négyszólamú a cappella nőikarra komponált *Laudi alla Vergine Mariában* is. Ez utóbbi két műben a kvintet előbb szeptimre lépteti, s csak utána szextre.

$$\begin{array}{c}
 \begin{array}{cc}
 5 & - & 6 & 7 \\
 V & 4 & 3 & - & - & I^3
 \end{array}
 \end{array}$$

Vegyeskari *Ave Maria*

o - ra per noi, o - ra per noi.

kvint

marc.

5 7 6# 5
V 3# - - I 3#

Szóló Ave Maria

pp *pp* *allargando*

di bon - ta - te.

allargando

di bon - ta - te.

pp *allargando* kvint

di bon - ta - te.

pp *allargando*

di bon - ta - te.

5 - - 7 6 5
V 4 2 3 - - I 3

Laudi alla vergine Maria

Ugyanez a szakrális kadencia jelenik meg a *Simon Boccanegra* fináléjában is, amikor a haldokló Dogé – Istenhez szóló búcsú imájában – megáldja lányát és annak szerelmét: „*Gran Dio, li benedici Pietoso dall’empiro; A lor del mio martiro cangia le spine in fior*”, avagy „Nagy Isten, áldd meg őket kegyesen a mennyből! Nézik az én mártírságom töviséből virágok fakadjanak!”¹³

DOGÉ *mf* *morendo*

can - gia le spi - ne, le spi - ne in fior.

V⁴ 5 7 6 I³

Simone Boccanegra – finálé

Vagy az *Otello* IV. felvonásbéli Desdemona-Emília párbeszédben, ahol Desdemona cisz-mollban „*gisz*”-en recitálva arra kéri Emíliát, hogy készítse ki ágyára nászi köntösét, mialatt a zenekar az V⁴³ késleltetés pillanatában a kvintről szep-timre kilépve, majd a szextre („*isz*”-re) oldódva, mintegy anticipálva a majdani terchangot, kvintállású Cisz-dúr-ra, avagy enharmonikusan Desz-dúr-ra érkezik meg. Ez a szakrális zárlat talán visszautalás lehet Desdemona nászmiséjére.

¹³ Uhrmann György nyersfordítása.

DESDEMONA

ve - ste nu - zi - a - le.

kvint

5 7 6# 5
V 4 3# - I 3

Otello IV. felvonás – Desdemona-Emília jelenet

A *Don Carlos* II. felvonás második képének Erzsébet-Carlos duettjében az egykori szerelmespár kettesben marad. Forró érzelmi kötődésük nem lazult, az együtt töltött néhány pillanat a Mennyekbe emeli őket, bár tudják, szerelmük bűnös, Carlos ugyanis a jelen helyzetben Erzsébet mostohafia. Boldogságuk zenei ábrázolása lenyűgöző, ugyanakkor káprázatos, ahogyan Verdi a „*Quest'alma ai detti tuoi schiuder si vede il ciel'*”, avagy „*Szavaidra e lélek megnyíltni látja az eget!*”¹⁴, valamint a „*su questa terra vivendo accanto a te mi crederei nel ciel'*”, avagy „*ha e földön melletted élnék, azt binném, az égben vagyok!*” szövegrész alatt e szakrális kadenciát alkalmazza.

¹⁴ B. Bellus Ibolya nyersfordítása.

DON CARLOS

U - dir al - men ti pos - s'an - cor. Quest' al -

ma ai det - ti tuoi schiu - der si ve - de il ciel!

col canto

dim. rit.

V4 3 6 7 I3

Don Carlos II. felvonás – Erzsébet-Carlos kettős

Valószínűsíthető, hogy gregorián hagyományt követő szándék Verdiben, hogy operáinak szakrális jeleneteiben, illetve egyházi műveiben igen gyakran alkalmaz a tonikai hanghoz képest a tiszta kvinten történő recitálást, valamint ezen a kvinten felső vagy belső orgonapontot. Ennek egyik legszebbebb példája az *Otello* IV. felvonásából Desdemona *Üdvözlégye*, melyet a vonósok vezetnek be. Szűz Mária megszólítása és dicsőítése a hegedűk tartott „es₂” hangjának felső orgonapontjával erősítve Asz-dúr kvintjén recitálva történik a zenekar egymást kromatikusan váltó harmóniai felett.

ADAGIO ♩ = 63
 DESEMONA (all'inginocchiato)

pp e legatissimo

sotto voce
 A - ve Ma - ria pie - na di

col canto

gra - zia, e - let - ta fra le spo - se e le ver - gi - ni sei
 tu, sia be - ne - det - to il frut - to, o be - ne -
 det - ta, di tue ma - ter - ne vi - sce - re, Ge - sù.

Otello IV. felvonás – Desdemona imája

De ide kívánczik a *Don Carlos* már említett Erzsébet-Carlos kettőse is, ahol Carlos szerelmi hevültségében a királyné lába előtt összeszik, Erzsébet a zenekar lágy tremolós kísérete felett pedig széles dallamával imádkozik: „*Bontà celeste, deh! tu rinfranca quel nobil core che si penò [...]*”, avagy „*Mennyei jószág, ó, erősítsd meg e nemes szívét, mely úgy szenvedett [...]*”. Dallamát a zenekar veszi át, ő maga pedig az Esz-

dúrban „b⁷”-n, a B-dúr szakaszban „f⁷”-en, az adott hangnemi környezet kvint hangján recitálva mondja imáját, míg a zenekarban fel nem csendül a korábban már hallott „Verdi szakrális kadencia”.

ELISABETTA

Ahi-mè! il do-lor l'uc - ci-de... tra que-stebraccia io lo ve -

drò mo-rir d'af-fan - no, mo - rir d'a -

mo-re... co - lui che il ciel mi de-sti - nò!

Don Carlos II. felvonás – Erzsébet-Carlos kettős

Egyházi méltóság megidézésekor, vagy mondandójának nyomatékosítása is gyakran a kvint hangon való recitálással történik, mint például Ramphis főpap esetében is az *Aida* I. felvonásának bevezető jelenetében.

RAMPHIS

re co i de - cre - ti al Re.

kvint

Aida I. felvonás – Radames-Ramphis jelenet

Hasonlóan fog eljárni az 1880-as szóló *Ave Maria*-ban is, ahol a szólista sok ütemen keresztül „*fisz*” hangon recitálja „*Ave regina vergine Maria*” kezdetű mondatát, mialatt a zenekar h-mollból indulva, több hangnem érintésével, fokozatosan ereszkedő akkordsora körülöleli a belső orgonapontos „*fisz*”-t.

Pie-nadi gra-zia: Id - di - o è semp-re te - co: So - pra o-gni don-na

Szóló *Ave Maria*

Az ugyancsak 1880-ban, Dante soraira komponált ötszólamú a cappella *Padre nostro* kórusműben az egyes mondatok záratainál, de különösen a legvégén, az „*Amen*”-nél a kvint hang nyomatékos tétele felettébb szembeűnő. Nemcsak hogy kvint helyzetben ér véget az Úr imádsága, azaz a szoprán szólam egy felső kvinten lebeg, de Verdi – bár összhangzattani szempontból nem lenne kötelező – a záróakkord előtt az alt szólamot is lelépteti az alsó kvintre, vélhetően annak érdekében, hogy a kvint hangot így megkettőzze, és a földi lét feletti lebegést ezzel is érzékeltesse.

The image shows a musical score for the 'Padre nostro' prayer. It consists of five staves, each with a treble clef (except for the bottom one which has a bass clef). The key signature is one sharp (F#). The music is marked *pppp* (pianissimo) and *morendo* (diminuendo). The lyrics are 'a - - - men.' with hyphens indicating a long note. Above the final measure of each staff, the word 'kvint' is written, indicating a quint chord. The score is enclosed in a large bracket on the left side.

Padre nostro

Ennek kapcsán megjegyzendő, hogy a romantikus harmóniakezelésben mind a zárlatoknál, mind egy-egy zenei sor kezdeténél már nem az oktávhelyzetű, hanem a terc- és kvinthelyzetű akkordok alkalmazása vált természetessé. Verdinél azonban megkülönböztetett szerepet kapott mindenekelőtt az egyházi művekben és az operák szakrális jeleneteiben a terc- s talán még gyakrabban a kvinthelyzetű akkordok hangsúlyozása. Okát feltétlenül a földi léttől való elszakadás szándékában lehet keresni, a lebegés és a mennybéliekhez való vágyakozás szimbólumaként, mint például a *Nabucco*, *A lombardok*, *Szent Johanna*, *Luisa Müller*, *Rigoletto*, *A trubadúr*, *A traviata*, *A szicíliai vecsernye*, *Simon Boccanegra*, *Az álarcosbál*, *Aida*, *Otello* egyes momentumai, a *Laudi alla vergine Maria* kezdete, a *Requiem* nyitótételének kezdete és zárlata, a „Liberá me” szoprán szóló kezdő akkordja, a *Padre nostro*, a *Te Deum* férfikari bevezetője, nőikari „Sanctus”-a és a mű kórus zárlata, vagy a *Stabat mater* „Amen”-je. Ez utóbbi azért is jelentős, mert a nyolc-

vanöt éves komponista e hangokkal zárja le életművét, káprázatos zenei kontúrokkal festvén meg a paradicsom dicső fényében pompázó angyalok mennyei freskóját.

The image shows a musical score for a vocal ensemble and piano. It consists of five staves. The top four staves are for vocal parts: Soprano, Alto, Tenor, and Bass. Each vocal part has the lyrics "A men kvint" and "A men" written below it. The piano part is on the bottom staff, marked with "ppp" (pianissimo). The score is in G major and 4/4 time. The vocal parts enter with a half note "A" followed by a quarter note "men". The piano accompaniment begins with a series of chords in the right hand and a bass line in the left hand.

Stabat mater

Verdi jelentőséget tulajdonít operáiban az orgonának és a harangnak. A harangot közéleti funkcióban – *A két Foscari*, *Simon Boccanegra*, *Don Carlos* –, tragikus és komikus élethelyzetekben egyaránt az éjfél jelölésére – *Rigoletto*, *A trubadúr*, *Az álarvosbál*, *Falstaff* –, valamint természetesen vallásos jeleneteknél használja, mint a *Luisa Miller*, *A trubadúr*, *A szicíliai vecsernye*, *Simon Boccanegra*, *Aroldo*, *Don Carlos*.

Az orgonát a *Luisa Miller*, *A trubadúr* és *A végzet hatalma* egy-egy jelenetében alkalmazza, utóbbiban a szerzetesek karának korálját felidézve mintegy a kolostor tiszta lelkű, igaz hívő barátpapjainak megszemélyesítőjeként is. Az életmű során legelőször *A lombardok* I. felvonásának apácák karában használja. A puha, meghitt négyütemes előjáték után a négyszólamú külső nőikar a cappella fohászkodik, hogy az Úr hiúsítsa meg a gonoszok cselszövését. A csodálatos szépségű

kartételt orgonakísérettel egy plagális fordulat zárja le, ami után a bosszúéhes Paganó a gyilkosokkal együtt készül a nagy merényletre, úgy, hogy kintről kétszer is mintegy refrénként felcsendül az apácák karának orgonakíséretes három üteme.¹⁵

Egy másik költői szépségű egyházi jelenetnek lehetünk fültanúi *A legnami csata* IV. felvonást indító preghierájában. Lida, Imelda és Milánó népe egy templom előtt imádkozik a Liga-seregek győzelméért. A templomból az orgona plagális kezdetű bevezetője hallszik, majd a basszus szólam unisono éneklé a „*Deus meus, pone illos [...]*” kezdetű, 83. zsoltárt. Verdi egyébként színpadi műben itt alkalmaz először latin szöveget. Az a cappella induló külső kart először az orgona néhány plagális fordulata támasztja alá, ehhez csatlakozik Lida és Imelda recitativo-szerű szólama, majd belép a színpadon lévő vegyeskar a cappella, olasz nyelven könyörögve Istenhez a Haza fiainak győzelméért. Innentől kezdve Lida fájdalmas, hazájáért könyörgő dallamát a belső vegyeskar, a külső, valószínűleg papok kara, valamint ez utóbbiak dallamát erősítő orgona kíséri tizenhat ütemen keresztül, majd a két kórus kíséret nélkül, Lida koloratúráit alátámasztva érkezik meg a nagy kadenciához, ahol a D-dúr V⁷ I fordulatot a basszusok mellett az orgona mély *A-d* hangja alapozza meg. Az egész jelenet passacaglia-szerű felépítésű, a külső kar által bemutatott zsoltárdallam ugyanis végig az együttes basszusát képezi, ami Lida szélesen ívelő önálló szólamával a mester gazdag dallamfantáziáját, valamint zseniális együttes-építő képességét igazolja. Az opera fináléjában a győzelem teljes: Arrigo legyőzte Barbarossát, ám halálos sebet kapott. Élete utolsó perceiben megesküszik Rolandónak, hogy nem volt bűnös kapcsolata Lidával, megcsókolja a lobogót, s meghal. Eközben a templomból négy szólamú férfikar erőteljes orgonakísérettel *Te Deumot* énekel. Ehhez csatlakozik a teljes zenekar, valamint Lida, Imelda, Rolando és a belső kar nagy ívű dallama, melyben a hős lelki üdvéért zengnek imát: „*Apri, Signor l'empiro al tuo guerrier fedel!*”, avagy „*Tárd ki, Istenünk, mennyednek kapuját bű harcosod előtti!*”¹⁶

Az orgona Verdi életművében a legnagyobb hangsúlyt az egyetlen protestáns témájú operájában, a *Stiffelio*ban kapja. Döbbenetes hatással bír a II. felvonás fináléjában, amikor a temetőben a heves összeszólalkozásban Stiffelio Raffaellóra

¹⁵ Verdi a mű 1847-es átdolgozott, francia nyelvű változatában, amely a *Jérusalem* címet kapta, ennek a jelenetnek a zenei anyagát is megtartja, de nem változatlan formában, hanem egy-egy átmenő hanggal színesíti e költői kartételnek a harmóniai felépítését.

¹⁶ Saját fordítás.

akar támadni, de a templomból hirtelen egy négyszólamú vegyeskari, orgonakíséretes könyörgés hangjai csendülnek fel. A plagális szekvencián alapuló külső kar csodálatos együtttest alkot a színpadon lévő szólistákkal. Szokásához híven, a mester a kadencia dominánsán kilépteti az orgonát, s a négy szólista, valamint a már hatszólamúra oszlott énekkar a cappella tartja a szeptimakkordot, mialatt a megcsalt prédikátor lelki fájdalomban a kereszt előtt összeesik.

A *Stiffelio* III. felvonás fináléja templomban játszódik. Az orgona hosszú bevezetője után Lina, Dorotea, Federico, Stankar, valamint az egyházközség tagjai a II. felvonásban már hallott könyörgést éneklie a cappella. Ezután Stiffelio a házasságtörő asszony történetét olvassa fel a Bibliából, mely írva található a János evangéliuma 8. részének 1-től 11-ig terjedő verseiben. Az olvasmány alatt sejtelmes kíséret érzékelteti a hívek s azon belül is Lina feszültségét. Végül a lelkész kimondja a végszót izzó bel canto dallamával: „*Perdonata... Iddio lo pronunziò*”, avagy „*Az asszonynak megbocsátott, így szólt az Úr*”.¹⁷ A megbocsátás nagy motívumát, Lina kivételével, megkönnyebbülten mindenki megismétli a teljes zenekar kíséretével, katartikus csúcspontra jutván el a dicsőségtől áradó C-dúrban.

Verdi istenes megnyilatkozásainak tanulmányozása után álljanak itt a 149. zsoltár sorai, melyek hatása tükröződni látszik Verdi szakrális és színpadi műveiben egyaránt: „Dicsérjétek az Urat! Énekeljétek az Úrnak új éneket; dicsérje őt a kegyesek gyülekezete!”

¹⁷ Saját fordítás.

Imádság és meditáció viszonya Rimay János költészetében

1. Meditatív költészet és ima

Rimay János költészetének értelmezésében Balassihoz való viszonya, a Balassi-hagyomány átalakítása, illetve a sztoicizmus recepciójának kérdése hosszú idő óta kiütetett figyelmet kapott. Az irodalomtörténeti érdeklődés középpontjában hagyományosan a *Balassi-epicédium*, a szerelmes versek, illetve a sztoikus tematikájú versek állnak.¹ A „megkomponált versgyűjtemény”-ként ismert verseskötettel s annak vallásos verseivel aránylag kevesebbet foglalkoztak az elemzők. A megkomponált versgyűjteményt Zemplényi Ferenc a meditatív költészet megteremtésére való magyar kísérletként értelmezte, ugyanakkor úgy látta, hogy Rimay verseskötete csak távolról érintkezik a meditatív költészettel, mivel a meditációra jellemző belső dráma, vita nála nem nagyon lelhető fel: „A meditáció belső drámát, vitát feltételez, ez pedig Rimayra, aki nem nagyon látta ellentmondásosnak a világot, kevésbé jellemző. Inkább didaktikus ő, tételei sokkal egyenesebben szólnak meg, nincs igazán belső vita, a kétely hangjai nemigen merülnek fel.”²

Úgy gondolom, a Rimay-költészet meditatív jellegének kérdését érdemes át-gondolni az újabb szakirodalom fényében. Ez az imádság kutatásának szempont-jából is releváns lehet, nemcsak azért, mert a Rimay-kötet számos imádságot tartalmaz, hanem mert imádság és meditáció viszonyának problémája rendre fel-

¹ Az utóbbi évek legfontosabb publikációi: SZILASI László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. században*, Bp., Balassi, 2008, 163–216; BENE Sándor, *Rimay műzsája*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2011, 271–339; IMRE Mihály, *Apoteózis és üdvözülés Rimay János Balassi-epicédiumában* = I. M., *Utak Herborn és Nápoly között: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmából*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 315–364; JANKOVITS László, *A könyvnyező orvos: Rimay János Ilona-verse*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2018, 785–802.

² ZEMPLÉNYI Ferenc, *Rimay János és a kortárs európai költészet*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1982, 604.

merül a kora újkori imádságok újabb szakirodalmában. A műfajiság kérdését taglalva Heltai János és Fazakas Gergely Tamás fogalmazott meg árnyalt véleményt, hangsúlyozva az imádság és a meditáció rokonságát, az elkülönítésük által felvetett nehézségeket.³ Fazakas ugyanakkor arra is utal, hogy míg egyes szerzők inkább az imádság és a meditáció műfaja, illetve az imádkozó és a meditáló kegyességi gyakorlat közötti átfedéseket hangsúlyozzák, mások az imádság és a meditáció különbségét emelik ki.⁴ Utóbbi álláspont szerint a meditációban a lélek önmagával beszélget, az imádságban viszont Isten a megszólított.⁵ Ugyanakkor több elemzés is arra mutat rá, hogy a kora újkorban meditáció és imádság szorosán kapcsolódhat, s a beszédhelyzet eltérő voltából kiinduló meghatározás nem mindig alkalmazható következetesen.⁶

E kérdéskör továbbgondolását is segítheti talán Rimay megkomponált verseskötetének elemzése. Jóllehet a kora újkori meditatív praxisok és a költészet közötti kapcsolatról az angol, illetve német szakirodalomban több elemzés is született,⁷ itt most Günter Butzernak a magánbeszédéről (soliloquium, Selbstgespräch) írt monográfiájában fellelhető fogalmi keretből indulok ki: ez ugyan

³ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. századi magyarországi könyvkiadásban (1601–1655)*, Budapest, Universitas – Országos Széchényi Könyvtár, 2008, 79.

⁴ FAZAKAS Gergely Tamás, *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet: A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 55.

⁵ *Uo.*, 55 (184. lábjegyzet). Fazakas a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* meghatározására hivatkozik (*Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, V., hrsg. Gert UEDING, Tübingen, Niemeyer, 2001, 1016).

⁶ VARGA Bernadett, „Hát én, Uram, mit szóljak te előtted...?": Imádság és elmélkedés viszonya Keresztúri Bíró Pál Mennyei társalkodásában = *Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2012 (Lelkiségtörténeti tanulmányok, 3), 243–257; KÓNYA Franciska, *Műfaji átjárások a 17–18. századi magyar meditációs irodalomban* = *Régi magyar népénekék és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015 (Pázmány Péter Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 11), 129–144.

⁷ Erről lásd: Louis Lohr MARTZ, *The Poetry of Meditation: A Study in English Religious Literature of the Seventeenth Century*, New Haven, Yale University Press, 1954; Louis Lohr MARTZ, *The Paradise Within: Studies in Vaughan, Traherne, and Milton*, New Haven, Yale University Press, 1964; Barbara KIEFER LEWALSKI, *Protestant Poetics and the Seventeenth-Century Religious Lyric*, Princeton, Princeton University Press, 1979; Stephanie WODIANKA, *Vergegenwärtigter Tod und erinnerte Zukunft. Zeit und Identität in der protestantischen*

elsősorban a kora újkori magánbeszéd prózai megjelenési formáival foglalkozik, de a kora újkori vallásos-meditatív költészetre nézve is igen lényeges megállapításokat tartalmaz.⁸ Butzer a magánbeszédet lényegét tekintve triadikus szerkezetű beszédhelyzetként határozza meg, amelyben az én és a te mellett egy harmadik instancia is jelen van. A magánbeszéd ókori példái esetében – így Marcus Aurelius *Elmélkedéseiben* – a harmadik instancia a beszélgetés résztvevőjeként jelenik meg, oly módon, hogy a beszélő én az autoritativ harmadikkal azonosul, és ebből a pozícióból kommunikál saját énjével mint te-vel, tanácsot adva önmagának, intve, buzdítva önmagát. Ezzel szemben a magánbeszéd modern változatában – melynek legjellemzőbb megjelenési módja Butzer szerint a belső monológ – az én és a te a harmadik közvetítése nélkül kerül kapcsolatba, a harmadik instancia közönségként, külső megfigyelőként van jelen.⁹ Az általa leg részletesebben tárgyalt kora újkori, keresztény magánbeszédet e két típus között helyezi el, arra mutatva rá, hogy a keresztény magánbeszéd átveszi az antik mintát, de a tanácsadás beszédhelyzetét (parenézis) kibővíti az imádsággal, így az ókori aszimmetrikus és a modern szimmetrikus magánbeszéd között váltakozó diskurzust hozva létre. E típus egyik legfontosabb mintájának a zsoldároscopyvet tekinti.

A magánbeszéd történeti változatait vizsgálva Butzer hangsúlyozza, hogy az antik és a keresztény magánbeszéd tematikusan rögzített, célja valamilyen norma bensővé tétele, s ezért semmiképpen nem értelmezhető az érzelmek spontán megjelenítéseként. Az ókori és a keresztény magánbeszéd nem az önkifejezés terepe, hanem az önformálás: a beszélő a nyelv általi önaffekció révén önmagát győzi meg és formálja.¹⁰ Éppen ezért a kora újkori magánbeszéd meditatív magánbeszédnek is nevezhető, amennyiben meditáció alatt a testi és lelki gyakorlás különböző formáit értjük.¹¹ Az ókori és a kora újkori írásban rögzített magánbe-

Meditatio mortis des 17. Jahrhunderts = Protestantische Identität und Erinnerung. Von der Reformation bis zur Bürgerrechtsbewegung in der DDR, hrsg. Joachim EIBACH, Marcus SANDL, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2004, 115–134.

⁸ Günter BUTZER, *Soliloquium: Theorie und Geschichte des Selbstgesprächs in der europäischen Literatur*, München–Paderborn, Fink, 2008.

⁹ *Uo.*, 18–19.

¹⁰ *Uo.*, 24.

¹¹ *Uo.*, 25. A meditatív magánbeszéd tehát mentális tréning, spirituális gyakorlat. A spirituális gyakorlat fogalmáról lásd még: John SELLARS, *Justus Lipsius's De Constantia: A*

szédek – jóllehet apraktikusak abban az értelemben, hogy az írásos rögzítés eloldja a közvetlen praktikus kontextustól a beszélgetést – lényegük szerint empraktikusak, mert az olvasót arra buzdítják, hogy a magánbeszédben megjelölő normát saját magára applikálja.¹²

Mínthogy a meditáció a szó meggyőző, gyógyító, lelket formáló erején alapul, igen szoros kapcsolatban áll a korabeli retorikával: különösen a kora újkori prédikációelmélet és a magánbeszéd között fedezhetők fel párhuzamok. A homiletika tanulmányozása a meditációs gyakorlatok szempontjából mindenekelőtt azért mutatkozik megkerülhetetlennek, mert azok nyelvi megalkotottságának módjára vet fényt. A prédikáció és a meditáció közötti lényegi kapcsolatot mutatja, hogy a meditációt több kora újkori szerző is önmagunknak tartott prédikációként értelmezi. A meditáció szempontjából releváns homiletikai irodalom legfontosabb képviselőiként Butzer Melanchthont, Erasmust, Hyperiust és Caussint nevezi meg, legfontosabb elméleti vonásaként pedig azt az érzelmek átalakítására vonatkozó céltételezést, amely szerint a prédikáció feladata a heves szenvedélyek erénnyé, azaz a pathosznak ethosszá való transzformációja. A homiletika e tekintetben Ágostonnak a sztoikus és az arisztotelianus felfogástól is különböző érzelmefelfogására támaszkodik, mely az érzelmeket a keresztény kegyesség szempontjából való hasznosságuk alapján ítéli meg.¹³ A változatokban gazdag kora újkori meditációs irodalom közös vonása Butzer szerint egyrészt az, hogy a meditáció olyan nyelvileg közvetített önaffekcióként jelentkezik, amely a pathosznak ethosszá való, a Szentlélek által elősegített átalakítását tekinti céljának. Másrészt pedig, hogy az ima formáját dialogikus elemekkel ötvözve olyan triadikus szerkezet jön létre, amely a léleknek Istennel való beszélgetése, de egyúttal magánbeszéd, a meditálónak önmagával folytatott beszélgetése is.¹⁴ Mint azt Butzer Johann Gerhard példáján részletesen kifejti, a triadikus szerkezet azt jelenti, hogy a meditáló Krisztussal azonosul, amikor saját lelkéhez szól, de a bűnös lélekkel azonosul, amikor Istenhez fordul.

E hagyományoknak igen fontos következménye van a kora újkori vallásos, meditatív költészetre nézve is: amennyiben ugyanis a magánbeszéd költészetként

Stoic Spiritual Exercise, Poetics Today, 2007, 339–362, különösen 356–357, valamint Pierre HADOT, *La Philosophie comme manière de vivre*, Paris, Albin Michel, 2001.

¹² BUTZER, *Soliloquium*... 8. jz. i. m., 21.

¹³ *Uo.*, 181–202.

¹⁴ *Uo.*, 260–261.

jelenik meg, úgy e költészet sem értelmezhető az érzelmek kifejezéseként, azaz a líra e történeti változata esetében nem ad adekvát értelmezést a modern korban nagy hatású hegeliánus felfogás, mely a költészetet a szubjektum monologikus önkifejezéseként kívánja meghatározni.¹⁵ Éppen ezért Butzer azt hangsúlyozza, hogy a kora újkori meditatív költészet csak akkor ítéltető meg méltányosan, ha abban nem a modern szubjektivitást keressük, hanem a szubjektivitás kora újkori formáiból indulunk ki. E megközelítés szerint a meditatív líra a kora újkor egyik fontos szubjektivitás-generátora, amely végső soron az uralkodó vallásos-erkölcsi norma begyakorlását teszi lehetővé.¹⁶

2. *Rimay*

Ha abból a fent említett meghatározásból indulunk ki, mely szerint a meditációt az imádság és a parenézis egymásmellettsége jellemzi, ugyan nem jutunk a Zemplényi által képviselttől gyökeresen különböző értékeléshez, de az egyes versek beszédhelyzetének alaposabb vizsgálata árnyaltabb elemzést tesz lehetővé.

Rimay János „megkomponált verseskötet”-ként ismert gyűjteményében sok olyan vers található, amelyben a megszólalás módja az imádság, a könyörgés alaphelyzetét követi. Több versben is találunk azonban olyan második, vagy többes szám első személyű megszólításokat, amelyek a beszélőre vagy a verset hallgatókra, illetve olvasókra egyaránt vonatkozhatnak.¹⁷ A befogadó, a vers használója ezeket vagy saját szavaiként mondhatja mint önmagának címzett felszólításokat, vagy megszólítottként, címzettként vonatkoztathatja magára. Az első könyv elején olvasható imák (I–VI. ének) esetében a prózai bevezetők is jelzik a felhasználás módját: „ki-ki maga képében így szóljon ő szent felségének”; „ki-ki ne restelljen ő szent felségének így szólni könyörgésében felőle”.¹⁸ De már a

¹⁵ *Uo.*, 28. A tézis 17. századi költészetből vett példákkal való alátámasztása: Günter BUTZER, *Übung und Wissen in der religiösen Lyrik der frühen Neuzeit = Religiöses Wissen in der Lyrik der Frühen Neuzeit*, hg. Peter-André ALT, Volkhard WELS, Wiesbaden, Harrassowitz, 2015, 61–78. A meditáció tágabb kontextusáról, a kora újkori lélekvezetés rokon formáiról lásd: Günter BUTZER, *Psychagogik der frühen Neuzeit = Diskurse der Gelehrtenkultur in der frühen Neuzeit. Ein Handbuch*, hrsg. Herbert JAUMANN, Berlin, De Gruyter, 2011, 715–745.

¹⁶ Günter BUTZER, *Schicksale des lyrischen Ich*, Sprache und Literatur, 1999, 3–15.

¹⁷ Az eddig említett példakon túl a XI., XIV., XVII., XIX. versekben.

¹⁸ RIMAY János *Írásai*, kiad. ÁCS Pál, Budapest, Balassi, 1992, 79, 85.

prózai szövegekben található utalások is arra figyelmeztetnek, hogy az imától különböző beszédhelyzetek is vannak: „szálljon magában Isten előtt” (VII. ének), „így szóljon, beszéljen s énekeljen lelke idvösségére való haszonnal Szent Pállal magában (IX. ének), „így szóljon magában az Istennek” (X. ének).¹⁹

Ha olyan verseket keresünk a megkomponált versgyűjteményben, amelyek a parenézis fogalmával jellemezhetők, leginkább a második rész elején álló, moralizáló, sztoikus jellegű versekben találunk példákat. Az *Ez világ mint egy kert...* kezdetű vers tanító jellegűnek tűnhet, hiszen utolsó két versszaka a sztoikus elvek szentenciaszerű foglatát adja, a negatív érzelmektől való megszabadulásra, a sors elfogadására intve.²⁰ Az utolsó versszakok azonban nemcsak az olvasónak adott tanácsként, tanításként értelmezhetők, hanem úgy is, hogy a beszélő itt önmagát igyekszik megnyugtatni. Ezt az értelmezést támogathatja egyrészt, hogy a versben megszólaló hang korántsem tűnik magabiztosnak, inkább egy szorongó, melankolikus beszélőt idéznek meg a világban tapasztalható pusztulást leíró versszakok. Másrészt pedig, hogy a vers szerkezete nem tűnik teljesen koherensnek, a katonaelet Balassit idéző, a vers közepén olvasható leírása nem illeszkedik harmonikusan a vers végén megfogalmazott tanuláshoz.²¹ Ezért a vers egy bizonytalan, bánat sújtotta, megnyugvást kereső beszélő monológjaként is felfogható, melyben a sztoikus elvek csak a lelki csendesség elérésének lehetséges – de nem feltétlenül sikerre vezető – módjaként jelennek meg. Ez esetben a befogadó érzelmi viszonyulása a beszélő belső szenvedésével, a megnyugvásra irányuló törekvésével való azonosuláson alapulhat.

A *Kerekded ez világ...* kezdetű versben az egymást követő második személyű („Légy bár olyan jámbor”) és többes szám első személyű (Pénzhez úgy ragadunk”) állítmányok után az utolsó versszakban saját lelkét szólítja meg a beszélő („Lelkem, ne légy kemény”). A saját lélek megszólítása a beszélővel való azonosulást jelöli ki lehetséges befogadói viszonyként, s visszamenőleg a korábbi második személyű alakokat is önmegszólításként teszi értelmezhetővé. A versben kétségtelenül meghatározó a tanító szándék, de a földi javak megvetésére, a lelki

¹⁹ *Uo.*, 89, 93, 96.

²⁰ A vers értelmezési lehetőségeiről lásd: BITSKEY István, *Egy Rimay-vers világa* = B. I., *Eszmék, művek, hagyományok*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 85–96; SZILASI, 1. jz. i. m., 189–194; BENE, *Rimay művésze*, 1. jz. i. m., 326–327.

²¹ Zemplényi megfogalmazása szerint a vers befejezése és középső része között áthidalhatatlan érzelmi feszültség van, a vers vége „esik”. ZEMPLÉNYI, *Rimay János ...*, 2. jz. i. m., 608.

csendesség fontosságára való figyelmeztetés a beszélő önmagához címzett intéseként valósul meg.

Határozott erkölcsi intés fogalmazódik meg az *Udvar s irigy tiszték...* kezdetű versben is. Ennek már címe is – *Sibi canit et musis* – magában rejti annak lehetőségét, hogy a versbeli tanítást a beszélő önmagához intézett szavaiként fogjuk fel. A visszahúzódó, életét a tudomány művelésének, lelke nemesítésének szentelő, s ezért az anyagi javokról lemondó sztoikus bölcs mint követendő eszmény itt az udvari élet visszásságaival, a társadalmi és anyagi előrejutásért folytatott önző és a látszatokra épülő törekvéssel szembeállítva fogalmazódik meg. Ha a beszélő szavait erkölcsi oktatásként próbáljuk értelmezni, a vers érvelése nem mutatkozik teljesen meggyőzőnek, a tanító jelleget elbizonytalanító tényezőket is felfedezhetünk. A versben megszólítások sorát találjuk: a beszélő előbb az udvart és annak különböző aspektusait szólítja fel a tőle való távozásra („Udvar s irigy tiszték tőlem távozzatok” stb.), majd saját lelkéhez fordul, azt buzdítja az általa körvonalazott eszmény követésére:

Te, lelkem, Istentől sokkal több jót nyertél
Annál, mit ezekben nagynak lenni véltél,
Azt az utat nyomd csak, kire mostan tértél,
Darabos voltától, csudálom, hogy féltél.²²

A vers második felében pedig az én egy te-hez fordulva fogalmazza meg a követésre méltónak gondolt eszményt („Itt nyersz társaságot...” stb.). Ezek az aposztrophék azt sugallják, hogy a megszólított te (a beszélő egy aspektusa) még nem tette teljesen magáévá a sztoikus eszményt, éppen csak rátért a helyes útra, melynek nehézsége korábban félelemmel töltötte el – de még a vers jelenében is biztatásra, győzködésre szorul. Ennek következtében a moralizáló diskurzus belső tépelődésnek, tétova öngyőzködésnek is tűnhet. A tanácsadó én magabiztosságával szembeni kétely forrása lehet, hogy érvelésében nagy teret kap az elutasított világi hívságok ecsetelése, s igen hangsúlyosan jelenik meg az erény követésével járó lemondás, illetve az a gondolat, hogy a bölcs az erényes élet fejében a világtól nem remélhet elismerést és jutalmat. Az argumentáció kétségtelenül jelentős erőfeszítéseket tesz egy pozitív eszmény s az ennek követésével elérhető értékek (a lelki szépség és a kevés bölcs általi megbecsülés) felmutatására, de az eszmény

²² RIMAY, 18. jz. i. m., 110.

vonzerejét csökkenti, hogy méltatása többnyire negatív módon, az udvari viselkedés elutasításával történik. Míg az udvariságot bíráló szavak mélyén a harag, a felháborodás is érezhető, a félrevonult élet hirdetésébe némi keserűség vegyül; a vers meglehetősen monoton dikciója is inkább melankolikus, mintsem magabiztos beszélő képzetét kelti.²³ A befogadói, vershasználói viszonyulás lehetőségeit tekintve itt is elképzelhető olyan fajta attitűd, amelynek lényege, hogy a verset mondó befogadó vagy használó azzal az érzelmi állapottal alakít ki személyes viszonyt, amelyet a versben az elégedetlenség, felháborodás és a sztoikus életpelv követése közötti feszültség határoz meg.

Rimay megkomponált versgyűjteményében tehát az ima, a könyörgés és a magánbeszéd beszédhelyzete egyaránt megtalálható. A kötet egészét tekintve az *Ez világ mint egy kert...*-ben és a többi sztoikus tematikájú versben megfogalmazódó morálfilozófiai tanácsra vonatkozóan azt állapíthatjuk meg, hogy ezek a lelki csendesség elérésének csak egy aspektusát jelenítik meg, de emellett a vallás, a hit elmélyítése is hangsúlyos szerepet kap: a lelki csendesség nem az egyén teljesítményeként érhető el, hanem Isten kegyelmétől várható. Ezt egyértelműen jelzi a Christus medicus-képzet gyakori feltűnése, Istennek orvosként való említése is. A gyógyulás, az orvosság elnyerésének alapfeltétele a bűnvallás – természetesen nem Rimay életrajzi értelemben vett bűnvallásáról van szó, hanem olyan vallásos gyakorlatról, amely Istent megszólítva teszi lehetővé a kívánatosnak tartott érzelmi diszpozíció kialakítását. A megjelenített érzelmek szempontjából ez azt is jelenti, hogy a versekben a melankólia mellett a csüggedés, az

²³ Ács Pál más szempontból fogalmazott meg kételyeket. Szerinte a versben megfogalmazott tanítás azért nem meggyőző, mert a bölcs alakja, melyet a beszélő magára ölt, maszkként lepleződik le, a bölcs magatartása is színlelésnek bizonyul: „Rimay verse olyan ember nézőpontjából szemléli környezetét, akit sokszerűen érnek a valóság torzulásai. [...] Erkölcsnevelő buzgalma nem azért kelt szánalmat, mert tartalmatlan, hanem mert erőtlen. A riasztó torzképek ellen úgy védekezik, hogy maga is álarcot ölt: a világtól elvonult, szemlélődő filozófus maszkját.” Ács úgy látja, hogy összességében a vers egy erkölcsös udvari ember büszke színlelését jeleníti meg. ÁCS Pál, *A ballgató művésze: Rimay János és az újsztoikus ars dissimulandi* = Á. P., *Átszítált idő. Tinóditól Tandoriig*, Budapest, Kalligram, 2014, 114–115. Ács Pál értelmezését a tudomány „fedezésének” követelményére alapozza („Jobb szűrrel fedezz benned az tudományt, / Hogynem tudatlanon viselsz bársonydolmánt”): a „fedez” kifejezést azonban nem feltétlenül kell színlelésként értelmeznünk. Habár kétségtelenül gyakran használják ilyen értelemben a 17. században, de Rimay sorai annak a véleménynek a megfogalmazásaként is érthetők, hogy jobb bölcsen élni és rossz ruhában járni, mint ostobának lenni és szép ruhát viselni.

elkeseredettség, a hitbeli kétely s a bűnösség megvallása éppúgy szerepet kap, mint az Isten kegyelmébe vetett remény.

Figyelemre méltó, hogy van olyan vers is, amely ugyan egyértelműen megidézi Lipsius *De constantiájának* egyes metaforáit, de azokra az eredetitől eltérő beszédhelyzetbe helyezve a lelki csendesség elérésének lehetőségeire nézve is más hangsúlyokat tesz. A *Kedveső szemeddel nézsz, nagy Isten, reám...* kezdetű versben megjelenő beszélő magát a negatív érzelmeknek kiszolgáltatott, szenvedő emberként jeleníti meg – ez egyértelműen a sztoikus eszmény megélésétől való távolságot jelzi. A „habzó tenger” említése nemcsak Lipsius művére utal, de a kötetben belül az *Ez világ mint egy kert...* befejezésével is kapcsolatot teremt.²⁴ Itt azonban hiányzik bármiféle utalás arra, hogy az egyén saját képességeire támaszkodva uralkodhatna helyzetét (ellentétben az *Ez világ mint egy kert...*-tel, ahol ezt a lehetőséget az evezők forgatására való felszólítás jelzi):

Mint habzó tengeren mely veszett gallya úsz,
Kít nem igazgathat sem kormány, kalaúz,
Csak szél hajtogatja, s egy hal is félre húz.

Akképpen életem búmnak vészén haboz,
Keserűségében lelkem fogy, bágyadoz,
Habjaival borul, s veszéllyel akadoz.

Rabjává tött mintha nagy szomorúságom,
Kicsinyben sem lehet kedvem, vígasságom,
Ezer bosszúsággal fül egy nyájasságom.²⁵

Míg az *Ez világ mint egy kert...* záró versszakában a habos vízen is félelem nélkül hajózó kormányos jelenik meg követendő példaként, itt az mutatkozik a remény forrásának, hogy az egyén életét Isten keze kormányozza:

Légyen hát nékem is ebben kedvedből rész,
Mínekelőtte még én hitem el nem vész,
Ébredjen fel lelkem, s légyen szolgálni kész.

²⁴ A hajómetaforika forrása Lipsius *De constantiája*. Ld. BENE, *Rimay műzsája...*, 1. jz. i. m., 327, 243. jz.

²⁵ RIMAY, 18. jz. i. m., 121.

Nincs mert életemnek bízottabb kormányja
 Az te szent kezdednél, kinek csinálmányja,
 Mind lelkem s mind testem, noha sok hab hányja.²⁶

A *Kedvező szemekkel nézsz, nagy Isten, réám...* kezdetű ének beszélője a bánat megszüntét Isten segítségétől várja, szavait elsődlegesen Istenhez intézi.²⁷ Ez lényeges különbség az *Ez világ mint egy kert...* vagy az *Udvar s irigy tiszteke...* beszédhelyzetéhez képest: míg ugyanis ezekben egy elmélkedő és morálfilozófiai tanulságot megfogalmazó alany körvonalazódik, s a szenvedő én csak implicit módon nyilvánulhat meg, addig az imában a szenvedő én explicit módon szólalhat meg. Érdekes ezzel összefüggésben megjegyezni, hogy a *Kedvező szemekkel nézsz, nagy Isten réám...* kezdetű versben a beszélő egy helyen – harmadik személyű alakot használva – saját lelkét is megszólítja, arra intve azt, hogy szorongatott helyzetében is higgyen, legyen kész szolgálni Istent („Ébredjen fel lelkem”). Ily módon a beszélő szólamában a szenvedés mellett a tanácsadás attitűdje is helyet kap: a lélek megszólításának ez a változata azonban különbözik a pusztán szekuláris modern kori magánbeszédtől, mert itt a szubjektum nem pusztán saját magára utaltként, hanem a transzcendens dimenzióval kapcsolatban jelenik meg.

A lélek beszélő általi megszólítására további példa a *Legyen jó idő csak...* kezdősorú vers (*Lelki vigasztalás*), melyről Oláh Szabolcs adott igen tartalmas elemzést. A szenvedélytől, a bánattól, a bánat okozta szenvedéstől való szabadulás vágyát tematizáló éneket elemezve egyrészt a vers retorikai komplexitására hívta fel a figyelmet, másrészt azt a meglátását fejtette ki, hogy a vers egyfajta lelki átváltozást, átalakulást visz színre.²⁸ Oláh kiemeli a „beszéd feltűnő fordulékony-ságát”, az én, mi, te névmások váltakozását, mely eltérő beszédhelyzeteket, távlatokat, nézőpontokat jelez, jóllehet a névmások ugyanarra a könyörgő énré utalnak. A lelki ének mint líra legfőbb jellemzőjét abban nevezi meg, hogy „a

²⁶ *Uo.*, 122.

²⁷ Ezzel szemben Bene a *Kedvező szemekkel...* esetében Rimaynak a sztoicizmus és a lutheri teológia összeegyeztethetőségébe vetett hitét emeli ki. *Uo.*, 322.

²⁸ OLÁH Szabolcs, *Lírai „után-mondás”, tropológia és valóságképzet a XVII. századi lelki énekekben* = *A magyar költészet műfajai és formái a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2005, 281–291.

kimondás során a felhasználó távolságot, azonosságot, viszonyt teremt az eredeti megszólalási helyzettel”.²⁹

A *Légyen jó idő csak...* beszélője saját lelkét arra inti, hogy tűrjön, viselje el a nehézségeket és az ebből fakadó bánatot, hiszen mindez Isten akaratából van. Az 1. versszak beszélője különbséget tesz lelke és önmaga között, a lelket a bánat, a csüggedés helyeként nevezve meg, a 6. versszakban pedig a beszélő én saját lelkét szólítja meg. A vers középső részén többes szám első személyben elhangzó morális tanítás, vigasztalás felfogható egy újabb hang megjelenéseként, de úgy is, hogy a korábban egyes számban fogalmazó beszélő szól itt az általános emberi kondícióról. A 6. versszakban az én a vigasztaló tanítás tudatában szólítja fel a lelket, hogy tűrjön, a 7. versszakban pedig az én már Istennel szemben pozicionálja magát (és nem a csüggedő lelkével szemben), Istentől kér vigasztalást.³⁰

A prózai bevezetés Istennek való könyörgésnek nevezi a verset, jöllehet az ima meghatározó beszédhelyzete, Isten megszólítása csak az utolsó versszakban jelenik meg. Éppen ezért a vers összességében a csüggedő ember (ön)vigasztalásaként, pontosabban az ember csüggedő lelkének vigasztalásaként fogható fel. Korántsem tűnik biztosnak azonban, hogy a vers végére ez a vigasztalás ténylegesen eléri célját. Elemzésében Oláh is megengedi azt a lehetőséget, hogy esetleg „a záróstrófa megjeleníti az *elcsüggedő embert* is, aki még csak készül – vagy *újra készül* – a vallástételre”.³¹ Ez a bizonytalanság azért merül fel, mert az utolsó két sorban a beszélő én azt kéri Istentől, vigasztalja meg lelkét. A vers használója saját érzelmei és a szövegben megjelenő beszélő érzelmei között hasonlóságot

²⁹ *Uo.*, 290–291.

³⁰ A *Légyen jó idő csak...* a *Balassa-kódex*ben Rimay szerelmes versei között szerepel, de megtalálható Szenczi Kertész Ábrahám váradi kiadásában, s az ezt követő lőcsei edícióban is. Ács Pál kiadásában (RIMAY János *Írásai*, kiad. ÁCS Pál, Budapest, Balassi, 1992) a megkomponált nagyciklus részeként, a versgyűjtemény XXI. darabjaként közli a verset, Orlovsky Géza viszont a szerelmes versek között (is) szerepelteti. Lásd: <http://hece.elte.hu/Szelence/szelence.com/rimay/balassa.html>. Az így összeálló ciklus értelmezéséről lásd ORLOVSKY Géza, *Rimay János és a sztoicizmus = Magyar irodalom*, szerk. GINTLI Tibor, Budapest, Akadémiai, 2010, 183–195, itt 184. Bene Sándor feltevése szerint Rimay a szerelmes versek eredetileg tíz versből álló ciklusát (kisciklus) feldúsította nem szerelmes versekkel, így került a *Légyen jó idő csak...* a *Balassa-kódex*ben a szerelmes versek közé (BENE, 1. jz. i. m., 318). A kétféle hagyományozódás jelentette filológiai probléma fő tétje az értelmezés szempontjából az, hogy a megcélzott lelki nyugalom a szerelemtől való szabadulásként értendő-e, vagy pedig teljesen általános jelentésű. Jelen dolgozatban a verset a „megkomponált versgyűjtemény” részének tekintem.

³¹ *Uo.*, 288.

fedezve fel önmagára vonatkoztathatja a sorokat: az ének után-mondása így artikulálhatja a vershasználó szomorúságát, de a remény megfogalmazására is lehetőséget nyújt. A versben a szenvedő, bánatos, csüggedő én és a szenvedést elfogadó én közötti feszültség fogalmazódik meg, e két állapot közül azonban egyértelműen az utóbbi képviseli az erkölcsi normát, a tűrés, a szenvedés elviselése a remény feltételeként jelenik meg. A korábban elemzett versekhez hasonlóan itt is a negatív érzelmektől való megszabadulás, a lélek csendessége mutatkozik megvalósítandó, elérendő eszménynek.³²

A megkomponált versgyűjtemény *Első könyve* a bűnbánat jegyében áll, a *Második könyv*ben pedig annak bevezetője szerint olyan versek állnak, melyekből „ez világi életünknek állapotjából származó akadályoknak orvosló eszközt szedegethetjük elménkbe”.³³ Ezek a remediumok a sztoikus színezetű morális tanítást és a hit által nyújtott vigaszt egyaránt magukban foglalják, a lélek nyavalyáinak orvoslásához azonban a sztoikus erény követése nem mutatkozik elégségesnek, ahhoz a könyörgés, és Isten ezáltal elnyerhető kegyelme is szükséges. Az ima beszédhelyzete a második könyvben is meghatározó szerepű, s ahol az önmegszólítás alakzata Istent megszólító versekben jelentkezik – a *Legyen jó idő csak...*, illetve a *Kedvező szemeddel...* kezdetű versek esetében – az önmegszólításban már a hitben való megerősödés a hangsúlyos.

³² Oláh Szabolcs a vers használójának a lelki énekhez való viszonyulásáról szólva nem különbözteti meg a valós, illetve a versben implikált eszményi használatot. Minden vers esetében igaz, hogy a valós használók vagy befogadók viszonyulása nagy különbségeket mutathat, de a lelki énekekben jellemző módon határozott érzelmi profil jelenik meg, s így a versben implikált eszményi olvasó viszonyulása jól körülhatárolható. Kérdéses, hogy az aposztrophék váltakozása valóban nagyobb szabadságot jelent-e a használó viszonyulása esetén. Oláh példájában a „te”, illetve a saját lélek aposztrophéján alapuló verszakokban ugyanaz a tanítás fogalmazódik meg, a lélek megszólítása inkább e tanítás belsővé tételét segítheti elő.

³³ RIMAY, 18. jz. i. m., 99.

3. Használat és érzelmek

Rimay versei között találunk olyant, ahol a beszélő Istenhez szól (például I–VI), de olyat is, ahol olyan második személyű megfogalmazások is megjelennek, amelyek önmegszólításként is érthetők.³⁴ Az eddig említetteken (az *Udvar s irigy tiszteke...*, a *Kerekded ez világ...*, az *Ez világ mint egy kert...*, a *Legyen jó idő csak...* kezdetű verseken) túl példa lehet erre még a *Laus mediocritatis* (XVII.), vagy *Az idő ósága...* (XXXVIII.). Olyan verset is találunk, ahol e kétféle vershelyzet váltakozik: a XXV., *Hatalmaskodók ellen* írt versben (mely a 27. zsoltár parafrázisa) Isten megszólítása és a beszélő saját lelkének megszólítása egyaránt megtalálható. De a megszólított változására más példa is van: a XI., *Vitézség embernek föld felett élete...* kezdetű versben egyes szám második személyű és többes szám első személyű megszólítások egyaránt előkerülnek; a VII. énekben egyes szám harmadik személyű megszólítás és Isten megszólítása teszi változatossá a vershelyzetet. A verseket a megszólított felől tekintve ezen túlmenően találhatunk példát absztrakt fogalom (XVI., *Hitető szerencse, nem kell ajánlásod...*), illetve a gyülekezet megszólítására (III., *Hívek, keresztyének, jer, ne tévelyegjünk...*) is.³⁵

A megszólítások változatossága esetében nem Rimay költészetének egyedi sajátosságáról van szó. Heather Dubrow a kora újkori angol költészetet taglaló elemzésében arra mutatott rá, hogy a korszak költészetének egyik legfőbb jellemzője, hogy benne a lehetséges befogadói, hallgatói vagy olvasói pozíciók sokfélék és képlékenyek.³⁶ Ez azt is jelenti, hogy a versek befogadója, használója számára különböző viszonyulási lehetőségek adódnak, önmagát az Istennel való

³⁴ William Waters arra mutatott rá, hogy a „te” költészetbeli többértelműsége a költészetnek a konkrét pragmatikus alkalmaktól való eltávolodásával függ össze. Waters szerint a költészet nem valamilyen stabil kommunikatív helyzetet jelenít meg, hanem a monológ és a dialógus, a valamiről beszélés és a valakihez beszélés, a harmadik és a második személy közötti ingadozást, a hallgatókkal szembeni közömbösség, a hallgatóknak való hátat fordítás és a hallgatók utáni vágy közötti hezitálást. Történeti nézetben ezt a költészet írásossá válásával, illetve konkrét alkalmaktól való elszakadásával hozza összefüggésbe. A költészet kontextustól való elszakadása következtében számos esetben nem dönthető el, hogy a versbeli „te” az olvasó megszólítása, vagy valaki másé (és az olvasó csak hallgató), sőt az is lehetséges, hogy az olvasó a beszélővel azonosul. William WATERS, *Poetry's Touch: On Lyric Address*, Cornell University Press 2018, 8.

³⁵ Többes szám első személyű megszólítottat találunk még a XXXVII., *Adjunk bálát...*, illetve a XIX., *Az Úr az égbe...* kezdetű versben is.

³⁶ Heather DUBROW, *The Challenges of Orpheus: Lyric Poetry and Early Modern England*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2007, 56.

párbeszédben, egy közösség tagjaként, a tanító szó által megszólítottként vagy éppen saját magához, lelkéhez fordulva pozicionálhatja. A különféle aposztrophék nem az izolált szubjektum önkonstitúcióját szolgálják, hanem relációkat teremtenek s így pragmatikus funkciójuk van.³⁷

Az ima és a meditáció viszonya tekintetében a vershelyzetek elemzése azzal a tanulással szolgálhat, hogy a triadikus szerkezet (tehát hogy egyes esetekben a beszélő bűnősként Istenhez szól, más esetekben viszont lelki vezetőként önmagához fordul) Rimay verseiben is felfedezhető, s így az imádság beszédhelyzete komplex struktúra részévé válik.

Az ima vershelyzete a beszélő és Isten kapcsolatán alapul, a beszélő Istent szólítja meg. Az ima beszédhelyzetének költészetbeli realizációra tekintettel, a versek kommunikációs helyzetét szem előtt tartva, a befogadó vagy vershasználó instanciáját is figyelembe véve azonban azt mondhatjuk, hogy a versbeli ima nemcsak Istenhez szól, hanem más embereknek is, hiszen – mint arra többen felhívták a figyelmet – a vers szavait a befogadó vagy vershasználó sajátjaként mondhatja, azonosulva a versben megjelenő énnel.³⁸ Az ima vershelyzetére épülő versek esetében a bűnvallás és az Istenhez intézett könyörgés egyfajta önformálást tesz lehetővé, azaz az ima elmondásával a beszélő vagy vershasználó mintegy végrehajtja, vagy legalábbis megkísérli végrehajtani a megtisztulást.³⁹ A versbeli énrel való azonosulás (azaz a vers szavainak sajátként való mondása) a parenézis esetében is lehetséges, itt azonban a befogadó vagy vershasználó a meghasadságot, az elérni vágyott állapot és saját jelene közötti feszültséget tapasztalhatja meg. A befogadó vagy vershasználó viszonyulása mindkét esetben elsősorban érzelmi jellegű.⁴⁰

³⁷ WATERS, 34. jz. *i. m.*, 27–28; Anne FERRY, *The Title of the Poem*, Stanford, Stanford University Press, 1996, 123; Paul ALPERS, *Apostrophe and the Rhetoric of Renaissance Lyric*, Representations, 122 (2013), 1–22.

³⁸ Heinz SCHLAFFER, *Sprechakte der Lyrik*, Poetica, 2008, 28; OLÁH, *i. m.*, 291; FAZAKAS, 4. jz. *i. m.*, 26.

³⁹ Az istenes versek ilyen értelmezése irányába mutat Szilasi Lászlónak az *Adj már csendességet...* kezdetű versről adott elemzésével: SZILASI, 1. jz. *i. m.*, 138–148.

⁴⁰ Sven GROSSE, *Gott und das Leid in den Liedern Paul Gerhards*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2001, 186–191.

A megkomponált versgyűjtemény énekeiben a melankólia mellett a csüggedés, az elkeseredettség, a hitbeli kétely s a bűnösség megvallása éppúgy szerepet kap, mint az Isten kegyelmébe vetett remény. Rimay verseinek egy jelentős része esetében a befogadói, vershasználói viszonyulás lehetséges módjának éppen a bánat, a szorongás, a bűntudat és meghaladásának, a lelki csendesség elérésének vágya közötti érzelmi feszültség megtapasztalása mutatkozik. Ugyanakkor a versek összességét tekintve határozottan kirajzolódik egy olyan erkölcsi, vallásos eszmény, melynek szerves részét képezi a szenvedés, a csüggedés, a hitbeli gyengeség megvallása, s mely az Isten segítségébe vetett hitet mutatja fel a lelki nyugalom elérésének zálogaként. A sztoicizmus innen nézve csak igen korlátozott eredményekkel kecsegtető gyógyulási vagy öngyógyítási kísérletnek mutatkozik. Zemplényi Ferenc szerint a feltehetően Rimay által komponált kötet tematikus íve „az egyéni bűnvalástól a sztoicizmuson és a világ megvetésének témáján át az isteni diadal és a mennyei felmagasztosulás témáig ível”.⁴¹ Talán (Imre Mihálynak a Ballasi-epicédium *iter spiritualis* jellegére vonatkozó meglátásához kapcsolódva) lehetséges Rimay megszerkesztett verseskötetét, s végső soron egész költészetét valamiféle lelki változás kísérleteként is értelmezni.⁴² Ha így tekintünk Rimay költészetére, akkor az a meditáció és a meditatív líra azon hagyományaival mutat rokonságot, amelyek esetében a potenciális érzelmi hatás is a lelki transzformáció jelentette pragmatikus cél szolgálatában áll. Az imák ennek képezik részét.

⁴¹ ZEMPLÉNYI, 2. jz. i. m., 610.

⁴² IMRE, 1. jz. i. m.

LIPP MÓNIKA MÁRIA

Szent remetéké ábrázolásai a 18. századi Magyarországon

A városoktól, falvaktól távol, magányosan élő szent remeték imádsággal, elmélkedéssel és böjtöléssel töltötték napjaikat. Ábrázolásaik (szentképek, rézmetszetek, festmények, domborművek) a hívők számára példaként szolgálhattak: hogyan lehet a világ kísértéseit legyőzni, Istenre figyelni, megtalálni a lélek békéjét és szentté válni.

A 13. század közepén Magyarország erdőiben, barlangjaiban élő remetéket Boldog Özséb (1200 k.–1270) esztergomi kanonok – egy látomás hatására – szerzetesrenddé egyesítette. A rend védőszentjének, példaképének tekintik Thébai Remete Szent Pált (228–341). A pálos szerzetesrend címerében a datolyapálma, a két oroslán és a csőrében kenyeret tartó holló egyaránt a szent remete életére utal. 1381-ben I. (Nagy) Lajos király (1342–1382) Velencéből hozta el Remete Szent Pál földi maradványait, amelyeket 1526-ig a budaszentlőrinci pálos kolostorban őriztek. Nagy Lajos király országát Remete Szent Pál oltalmába ajánlotta.¹

A 18. században több olyan szobor készült a pálos rend templomaiba, amely Remete Szent Antalt (251–356) és Remete Szent Pált ábrázolta. A sopronbánfalvai pálos kolostorhoz felvezető lépcső 1717–1720-ban készült, első szoborpárja is őket jeleníti meg.² (1. kép) Az életükből vett jeleneteket számos templomban és rendházban örökítették meg. A nagyváradi pálos templom padjain tizenhat, a pápai templom tölgyfából készült padjain pedig nyolc jelenet látható Remete Szent Pál életéből. A pesti pálos templomban a papi széket, a szerzetesi stallumokat és a templomi padokat is domborművek és intarziák díszítik Remete Szent Pál, Remete Szent Antal, valamint pálos szerzetesek, köztük a rendalapító Boldog Özséb ábrázolásaival.³

¹ UDVARHELYI Nándor, *Magyar múlt nyomában Czestochowában*, Honismeret, 2009/4, 34–41.

² GRYNÆUS Tamás, *Remete Szent Antal a bazsai képzőművészetben*, Ars Hungarica, 1997/1–2, 181–190.

³ GYÉRESSY Béla Ágoston, *Pálos faragások mesterei*, Művészettörténeti Értesítő, 1973/3, 199–215.

1. kép Sopronbánfalva Remete Szent Antal és Remete Szent Pál szobrai

A túskevári pálos kolostor és templom berendezése a rend feloszlatásakor, 1786-ban különböző helyekre került. A túskevári sekrestyeszekrény alsó részét gazdag rokokó ornamentika díszíti. Felül az ajtók domborművei Remete Szent Pál életét, halálát és megdicsőülését jelenítik meg. A középső, hatodik képen Remete Szent Pálnak és Remete Szent Antalnak kenyeret visz egy holló, a háttérben datolyapálma. A tizenegyedik képen egy csodás jelenet: Remete Szent Pál felhőkön állva, kezében egy doronggal, fenyegetően jelenik meg a diósgyőri várkapitány álmában, aki kegyetlenül bánt az ottani pálos kolostorral. Az álom után többé nem volt ellenséges a pálosokkal. A domborművek előképéül Mathias Fuhrmann pálos szerzetes 1732-ben, Bécsben kiadott kötetének metszetei szolgáltak.⁴ A könyvben hatvan metszet illusztrálja Remete Szent Pál életrajzát, a Budaszentlőrincre került ereklyéjének sorsát és a hozzá köthető csodás ese-

⁴ Mathias FUHRMANN, *Decus solitudinis sive vita, et obitus gloriosissimi patriarchae divi Pauli Thebaei Eremitarum principis et magistri*, Bécs, 1732.; GYÉRESSY, *Pálos faragások...*, 3. jz. i. m., 208–209. A sekrestyeszekrény a somlóvásárhelyi templomba került: MOLNÁR Ernő, *Egy régi magyar pálos-émlék*, Magyar Művészet, 1935, 50–57; MOLNÁR István, *Túskevár barokk kori emlékeinek története*, Művészettörténeti Értesítő, 1981/1, 23–38.

ményeket.⁵ A metszetek felhasználásával készültek a sasvári pálos templom Remete Szent Pál-kápolnájában látható freskók is.⁶ Fuhrmann említett művét 1735-ben kiadták Nagyszombatban. E kötet rézmetszetei alapján dolgozott Lieb Ferenc festő a tőketerebesi pálos templom falképeinek elkészítésekor 1777-ben.⁷

A túskevári pálos kolostor ebédlőjének asztalait díszítették eredetileg az esztergomi prímási palotában őrzött szekrények domborművei, melyek szent remetétet ábrázolnak.⁸ A 18. század közepére datálható domborművek Johannes és Raphael Sadeler *Sylvae sacrae* (1593–1594) és *Solitudo sive vitae patrum eremicolarum* (1585–1586) című rézmetszetsorozatainak felhasználásával készültek. Szent Pafnuciusz, Szent Apolloniusz, Celesztin Szent Péter, Trieri Szent Simeon, Szent Caluppanusz (2. kép) és Oszlopos Szent Simeon látható az egyik szekrényen.⁹ A másik szekrény domborművein Szent Gudwaldus, Szent Elphegus, Szent Helias, Evagrius Ponticus, Szent Günther és egy ismeretlen remete látható. Szent Günther ábrázolása Matthaeus Rader jezsuita *Bavaria Sancta* (1615) című, Raphael Sadeler metszeteivel illusztrált kötetének 113. oldalán látható kép alapján készült.¹⁰ Esztergomban, a Főszékesegyházi Kincstárban őriznek egy, szintén a túskevári pálosoktól származó, domborművekkel ékesített szekrényt. A szekrény négy domborműve a már említett metszetsorozatok alapján jeleníti meg Disibodus, Onufrius, Martinianus és Blasius remetétet (3. kép).¹¹

⁵ KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Barokk kori miráculumos könyvek illusztráció-sorozatai*, Magyar Könyvszemle, 1996, 25–29.

⁶ SERFŐZŐ Szabolcs, *A sasvári pálos templom és a kegysszobor kultusza a 18. században*, PhD-disszertáció, ELTE BTK, 2007, 64. A templom falképei 1754 és 1773 között készültek. Vö. *Uo.*, 50.

⁷ JÁVOR Anna, *Lieb Ferenc, az „edelényi festő”*, Művészettörténeti Értesítő, 2000, 176–177.

⁸ MOLNÁR Ernő, *Pálos szobrászmunkák az esztergomi prímási palotában*, Magyar Művészet, 1935, 274–277. A tanulmányt illusztráló öt fotó esetében a képaláírásoknál az ábrázolt remeték azonosításával nem értünk egyet.

⁹ Gyéressy Béla Ágoston szerint a negyedik domborművön Kopresz remete, az ötödiken pedig Szent Didymus remete látható. GYÉRESSY, *Pálos faragások...*, 3. jz. i. m., 209.

¹⁰ A digitalizált kötet megtekinthető: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/rader1615bd1> (A letöltés ideje: 2022. 03. 28.)

¹¹ Gyéressy Béla Ágoston nem nevezte meg tanulmányában Disibodus és Blasius remetétet a négy dombormű leírásában. GYÉRESSY, *Pálos faragások...*, 3. jz. i. m., 210.

2. kép Caluppanus remete dombormű

3. kép Blasius remete dombormű

A túskevári pálos kolostor ebédlőjének szószéke az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében van, Szent Romuald és Szent Marinus remetéket ábrázoló dombormű díszíti. A két szakállas remete egy fa alatt ül és közösen tanulmányoznak egy nyitott könyvet. Mögöttük egy kis faház, a ház előtt bográcsban gőzölgő étel, egy hordó és különböző zöldségek. A dombormű Johannes és Raphael Sadeler *Trophaeum vitae solitariae* című, 1598-ban kiadott metszetsorozata alapján készült.¹²

Szent Romuald a kamalduliak rendalapítója. Művelt, arisztokrata származású ifjú volt, aki a ravennai San Apollinaris in Classis monostorban élt három éven át bencés szerzetesként. Ezt követően egy Velence közeli szigetre vonult vissza, ahol Marinus remete tanítványa lett.¹³

A majki kamalduli remetesség refektóriumában, az 1762-ben készült falképeken látható együtt a tanítvány és mestere. Az ikonográfiai programot feltehetően Radossányi László páter dolgozta ki, a képeket Vogl Gergely festette Damjáni Szent Péter *Leben und Thaten dess Heiligsten Vatters, und Patriarchen Romualdi, Stiffers des Camaldulienser* című 1723-ban, Bécsben kiadott kötet metszeteinek felhasználásával. A metszeteket Franz Ambros Dietell bécsi rézmetsző készítette.¹⁴

A majki remetesség templomból, konventépületből és önálló kis remeteházakból állt. II. József 1782-ben feloszlatta a rendet. A szerzetesi kórus Szent Romuald életének jeleneteit domborműveken ábrázoló stallumai és két templomi pad – a bécsi Franz Xaver Seegen alkotásai – az Istenszülő templomi bevezetésére szentelt révkomáromi ortodox templomba kerültek 1785-ben, miután árverésen megvásárolták azokat.¹⁵

A pálosok és a kamalduliak remetékből létrejött szerzetesközösségek. A 18. századi Magyarországon a ferenceseknél (kolduló rend) és az irgalmasok-

¹² A metszetsorozat egyik lapja Szent Gudwaldus remetét ábrázolja. Egy, a metszet alapján készített olajfestményt őriznek a Tihanyi Bencés Apátsági Gyűjteményben. (Leltári száma: 2017.36.1. A képre Kutnyánszky Ildikó hívta fel a figyelmemet.)

¹³ TÖRÖK József, *A kamalduli rend és remetéi*, Műemlékvédelem, 2006/6, 305–308.

¹⁴ *Leben und Thaten dess Heiligsten Vatters, und Patriarchen Romualdi, Stiffers des Camaldulienser [...]*, Bécs, 1723. A kötet egyik példányát az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzik. SÁROSSY Péter, SMOHAY András, *Az egykori majki kamalduli remetesség refektóriumának ikonográfiai programja*, Ars Hungarica, 2013, 120–128.

¹⁵ KÖVESDI Mónika, *A majki néma barátok emléke. Kiállítás a Kuny Domokos Múzeumban*, Magyar Múzeumok, 2005/1, 55–56; ALAPI Gyula, *A komáromi görög-keleti templom faragott műkincsei*, Archaeologiai Értesítő, 1914, 119–132.

nál (betegápoló rend) is megtalálhatóak szent remeték ábrázolásai. A szécsényi ferences templom stallumainak és az egri irgalmas rendház ablaktábláinak festményeihez a 16. század végén kiadott metszetsorozatokat használtak fel, Johannes és Raphael Sadeler rézmetszők munkáit.

A szécsényi ferences templomba 1744-ben Oszler Liborius ferences szerzetes készítette el a szentély stallumait. A két fennmaradt stallumon összesen huszonnégy, a templomban másodlagos elhelyezésben pedig további négy festmény van, amelyek remetéket ábrázolnak. A túskevári pálos kolostor berendezésénél már említett *Solitudo sive vitae patrum eremicolarum* és *Sylvae sacrae* című sorozatok mellett Gergely Ferenc festő az 1600-ban, Velencében kiadott *Oraculum anachoreticum requies animae* című metszetsorozat alapján is dolgozott a szécsényi képek elkészítésekor. A festmények a stallumok háttámlájára és mellvédjére kerültek.¹⁶

Istenes Szent Jánosra, az irgalmasok alapítójára is jellemző volt a remeték aszkézise, szegénysége, az éjszakai ima és a szigorú böjt. A szent „valóban a sivatag régi szent remetéihez hasonlít, önmegtagadását illetőleg. Mindazt, amit ezek távol a világtól és annak csábításaitól gyakoroltak, ő azt a világban és ennek babilóniai kísértéseiben valósította meg”.¹⁷

Az egri irgalmas rendház három szerzetesi cellájában fennmaradt hat (három pár) ablaktábla kilenc szent életű remetét és két olyan szentet ábrázol, akik életük egy szakaszában remeteként éltek. A tizenkettedik személy kivétel: Szent Izidor egy spanyol földműves, akit 1622. március 22-én avatott szentté XV. Gergely pápa, ugyanazon a napon, mint Loyolai Szent Ignácot.¹⁸ A két szent ábrázolása ugyanarra az ablaktáblára került. A képek elrendezésének, csoportosításának vizsgálatával további összefüggések fedezhetők fel.¹⁹

¹⁶ PETNEKI Áron, *Sacra Eremus. A szécsényi ferences templom stallumainak ikonográfiájához = Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzetésének idején. Szécsény, 1985. december 3–4.*, szerk. PRAZNOVSZKY Mihály, BAGYINSZKY Istvánné, Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987, 208–218.

¹⁷ Luciano del POZO, *Istenes Szent János élete*, Vác, 1932, 176–180.

¹⁸ *Szentek élete az év minden napjára*, 2., szerk. SCHÜTZ Antal, Budapest, Szent István Társulat, 1933, 160.

¹⁹ LIPP Mónika, *Szent remeték mint a szerzetesi élet példaképei: Az egri irgalmas rendház 18. századi ablaktáblái Fr. Huetter Lukácstól*, Művészettörténeti Értesítő, 2013, 55–66.

4. kép Evagrius remete ablaktábla

Evagrius Ponticus (4. kép) remete az egri ablaktábla egyetlen olyan szereplője, akit nem avattak szentté. Kortársával, a felette ábrázolt Martinianusszal közös vonása a világtól való elvonulás, a szegénység vállalása és az aszkézis. Élettörténetükben szerepel egy hasonló epizód: megkísérti őket egy nő. Evagrius és Martinianus ugyanazt a megoldást választják: el akarják kerülni a bűnre vezető alkalmat és ezért inkább elköltöznek. Martinianus még arra is képes, hogy életét kockáztatva a tengerbe vesse magát. Evagrius a karrierjét és a nagyváros mozgalmasságát hagyja ott, és elvonul a sivatagba. Evagrius a kísértő gondolatok elleni küzdelemmel behatóan foglalkozik írásaiban.²⁰

A második ablaktáblán ábrázolt remeték – Egyszerű Pál és Venerius – különböző korszakokban és földrészekben éltek, de mindkettőjük életében fontos szerepe volt az engedelmességnek. Egyszerű Pált a mestere, Remete Szent Antal többször is próbára tette az engedelmességben: négy napon keresztül kellett Szent Antal ajtaja előtt tűző napsütésben állnia, szét kellett fejtenie a ruháját, majd újra összevarrni, napokig étlen-szomjan böjtölni. Pál zokszó nélkül hajtotta végre a legfurcsább parancsokat is.²¹

²⁰ Evagrius két írása: *A szerzetesi élet alapjai* és *A nyolc bűnös gondolatról* = VANYÓ László, „Legyetek tökéletesek...”: *Tanulmányok a keresztény aszkézis történetéhez, a szerzetesség kialakulásáig*, Budapest, Szent István Társulat, 1991, 264–272.

²¹ Heribertus ROSWEYDE, *Vitae Patrum Oder Leben der Vätter*, németre ford. Matthaeus ROTTNER, Augsburg, 1735, 812–813.

Veneriust is egy szent útmutatása vezette rá az engedelmesség fontosságára. Szent Romuald, a kamalduliak rendalapítója, mikor Tivoliban találkozott a remeteként élő Veneriusszal, azt tanácsolta neki, hogy térjen vissza a kolostorba, amelyet hat évvel korábban elhagyott, és csak akkor folytassa a remeteéletet, miután erre már engedélyt kért és kapott az elöljárójától.²²

A harmadik ablaktáblán ábrázolt Szent Vilmos és Szent Onufrius remete életében csak az a közös vonás, hogy mindketten egy ideig szerzetesként éltek, majd a remeteséget, az aszkéta életmódot választották.

A negyedik ablaktáblán megjelenített Assisi Szent Ferenc és Egyiptomi Szent Mária egyaránt a Szent Kereszt felmagasztalásának napján láthatta meg a keresztet, és ez mindkettőjük életében olyan rendkívüli csoda volt, ami megrendítő változásokat idézett elő. Szent Ferenc élete végéig testén viselhette Krisztus sebeit. Mária pedig, aki utcanő volt, megtért, megbánta bűneit és haláláig remeteként élt a pusztában. Egyiptomi Szent Mária és Szent Onufrius (5. kép) kortársak voltak, mindketten évtizedeken át a világtól elvonulva, imádságban, aszkézisben éltek, sok kísértést szenvedtek el és csak haláluk előtt nem sokkal talált rájuk valaki, aki aztán eltemette őket. Ábrázolásuk is hasonló, mindkettőjüket általában ruhátlan aggyastyánként jelenítik meg a képzőművészetben, testüket hosszú, fehér hajuk fedi.

Szent Vilmos és Assisi Szent Ferenc Itália területén éltek, néhány évtized választja el őket időben. Fiatalon katonák voltak, harcokban

5. kép Szent Onufrius remete ablaktábla

²² Peter DAMIAN, *Life of St. Romuald of Ravenna = Medieval Hagiography: An Anthology*, ed. Thomas HEAD, New York, 2001, 303.

vettek részt, mielőtt megtértek és Istennek szentelt életet éltek. Mindketten a radikális szegénységet választották, és hamarosan követőik is akadtak.

A harmadik cellához tartozó egyik ablaktáblán is egy szent rendalapító kapott helyet: Loyolai Szent Ignác. Assisi Szent Ferenchez és Szent Vilmoshoz hasonlóan ő is katonaként kezdte pályafutását. Változatos életéből az

6. kép Loyolai Szent Ignác ablaktábla

ablaktábla festménye egy csodát mutat meg: Szűz Mária segíti Szent Ignácot a munkájában, *Lelkigyakorlatok* című, máig nagy hatással bíró művének megírásában (6. kép). Madridi Szent Izidor szintén égi segítséget kap: angyalok szántanak helyette, mialatt ő szentmisén vesz részt. A másik ablaktáblán Mutius remete a kötelességét teljesíti: egy beteg társához megy, hogy meglátogassa. Természetfeletti, csodás segítséget kap: a nap csak akkor nyugszik le, mikor ő már célhoz ért. Szent Simeon a pusztában szeretett volna élni minden emberi segítség nélkül. Isten gondoskodott róla: Simeon véletlenül rátalált egy szépen megművelt veteményeskertre és egy forrásra a sziklák között.

Az egri irgalmas rendház celláinak ablaktábláin összesen kilenc szent életű remete látható. Az imádság közben ábrázolt remeték példája arra is figyelmeztette a kolostor lakóját, hogy a cella nem egyszerűen csak egy hálósoba, hanem az egyéni ima, a csendes elmélkedés, az Istennel való személyes kapcsolat elmélyítésének helye a szerzetes életében. Kempis Tamás azt tanácsolja:

Zárd magadra az ajtót, hívd magadhoz Jézust, akit szeretve szeretsz.
Maradj vele celládban: mert máshol nem találhatsz akkora békességet.²³

A szent remeték világtól elvonult, magányban eltöltött életét a városban élő szerzetes a cellájába visszavonulva képes követni. A cella fontos szerepét a 11. századi misztikus író, Damjáni Szent Péter (1007–1072) fogalmazta meg a legszebben *A remete élet dicsérete* című munkájában.

Ó cella, a lelki gyakorlatok csodálatos műhelye, [...] Te teszed a tiszta szívű embert alkalmassá Isten szemlélésére. [...]
Ó cella, a szent katonáskodás sátora, győztes hadsereg fegyvertára, Isten tábora, [...] Isteni csaták színhelye, lelki küzdőtér, angyalok látványa, kemény harcosok gyakorlótere, ahol a lélek a testtel csap össze. [...]
A cella Isten és az emberek, a tettben élők és a mennyecik találkozásának helye. Ide jönnek ugyanis a menny polgárai, hogy az emberrel beszélgesse- nek. [...]
A cella a tanúja annak, amikor a szív lángol az isteni szeretettől, és a tökéletes áhítat állhatatosságával Isten arcát keresi. [...]
Ó cella, a lélek biztos lakóhelye. [...] Te vagy a böjt és a virrasztás dajkája, a türelem őre, a legtisztább egyszerűség mestere.
Te el tudod vezetni az embereket a tökéletesség csúcsára és fel tudod őket emelni a tökéletes életszentség ormára.²⁴

Az ima és a munka („Ora et labora”) a szerzetesi élet két alappillére. Madridi Szent Izidor – az ablaktáblák egyetlen olyan szereplője, aki nem volt sem szerzetes, sem remete – a munkája és a kötelességei mellett mindennap szánt időt az imára és a szentmisére. A tevékenység (vita activa) mellett a szemlé- lődést (vita contemplativa) sem hanyagolta el.

A szerzetesek a fogadalmak (szegénység, szüzesség, engedelmesség) által teljesen át tudják adni magukat Istennek. „A fogadalmak állandó ösztönzés a mindig nagylelkűbb Isten-szeretetre.” „A szerzetesi élet meg akar szabadítani

²³ KEMPIS Tamás, *Krisztus követése*, ford. JELENITS István, Budapest, Ecclesia, 1988, 62.

²⁴ DAMJÁNI Szent Péter, *Dominus vobiscum: 19. fejezet: A remete élet dicsérete = Ezer év miszti- kájából*, PUSKELY Mária, Szeged, Szent Gellért Egyházi Kiadó, 1990, 55–57.

mindattól a gondtól, nyugtalanságtól, amely az evilág dolgaival való foglalkozásból ered, s így egyfajta akadálymentes közvetlenséget akar biztosítani az Istenhez vezető úton.”²⁵

Az első ablaktábla (Martinianus és Evagrius) a kísértés legyőzésére nyújt példát. A második (Venerius és Egyszerű Szent Pál) az engedelmisség fontosságát hangsúlyozza. Az előjárónak minden körülmények között engedelmeskedni kell. Egyiptomi Szent Mária és Szent Vilmos a bűnös életmóddal való radikális szakítás szép példái. Assisi Szent Ferencsel és Onufrius remetével együtt a szegénységre, az aszkézisre és az önmegtagadásra, a test legyőzésére tanítanak. A harmadik cella ablaktábláin ábrázolt szentek (Loyolai Szent Ignác, Madridi Szent Izidor, Mutius és Simeon remeték) mindannyian égi segítséget kapnak, csodák történnek velük. Nem emberekre, hanem egyedül Istenre hagyatkoznak, és Isten segítséget nyújt nekik a feladataik elvégzésében.

A hat ablaktáblán megfestett tizenkét jelenet tehát szorosan kapcsolódik a szerzetesi életformához. Nem csupán dekorációként szolgáltak, hanem nyilvánvalóan példát adó szerepet töltek be: hogyan lehet a mindennapok és a lelki élet nehézségeit leküzdeni.

A szent remeték életét Aranyszájú Szent János (344/347–407) hitszónok, konstantinápolyi pátriárka követendő példaként állította a keresztények elé.²⁶ Kempis Tamás (1390–1471) Ágoston-rendi szerzetes *Krisztus követése* című könyvében így írt a szent remetékről:

Első könyv 18. fejezet: *A szent atyák példája*

Tekints a szent atyák eleven példájára, azokban tisztán ragyogott a tökéletesség és az istenfélelem. [...]

Ó milyen kemény és önmegtagadó életet éltek a szent atyák a sivatagban: hány és mily nehéz kísértést elviseltek; milyen gyakran zaklatta őket az ördög, milyen fáradhatatlan és buzgó imádsággal fordultak Istenhez, milyen szigorú böjtöket vállaltak [...].

²⁵ DEÁK Hedvig OP, *Szegénység, tisztaság, engedelmisség*, A Szív, 2015/3, 16.

²⁶ Idézi: BEÉLY Fidél, *Aranyszájú Szent János egyházatyja intései a mostani keresztényekhez*, Religio és Nevelés, 1848, 69–70.

Nappal dolgoztak, éjszakánként hosszú imádságba fogtak, bár munka közben sem hagyták abba az elmélkedő imát. Minden idejüket hasznosan töltötték, [...] és az elmélkedés édes örömeiben arról is elfeledkeztek, hogy testüket táplálják.

Lemondtak minden gazdagságról, méltóságról, hírnévről, barátról, rokonról: nem kívánták, hogy bármijük is legyen e világban; alig vették magukhoz azt is, ami életük fenntartásához szükséges volt [...]. Arra szánta őket Isten, hogy minden szerzetes példái legyenek, úgy volna rendjén, hogy az ő példájuk jobban ösztökéljen a jóban való haladásra, mint a sok lanyhái a hanyagságra.²⁷

Összefoglalva a remetéket ábrázoló, leggyakrabban metszetelőképek felhasználásával készült alkotások több szerzetesrendnél megtalálhatóak a 18. században. A remeték évszázadokkal később is példaképekül szolgáltak a szerzetesi fogadalmak megtartása, az imádságos élet és az önmehtagadás terén.

²⁷ KEMPIS, *Krisztus követése ...*, 23. jz. i. m., 49–51.

MACZÁK IBOLYA

Trombita és tudomány

*Csúzy Zsigmond prédikációgyűjteménye és az imádkozás**

Csúzy Zsigmond *Evangéliomi trombita* című kötetének megjelenése korántsem lehetett zökkenőmentes. Már csak azért sem, mivel – amint azt a szakirodalom korábbi források nyomán igazolta – a pálos hitszónok azért kérelmezte prédikációinak kinyomtatását, mert becsületét igyekezett menteni, hiszen lényegében pénzük hűtlen kezelésével vádolták meg szerzetestársai.¹ Első kötetének első kiadása azonban csak tovább fokozta a Csúzy munkássága nyomán kialakult bonnyodalmakat: amint azt Tasi Réka egy korábbi tanulmányában meggyőzően igazolta, ezt a kötetet maga a mecénás (Szeleczky Márton) zúzatta be,² nyomtatási és stiláris hibákra hivatkozva. Könnyen lehetséges, hogy a kötetek tervezett sorrendje is megváltozott.

Ha az *Evangéliomi trombita*³ szerkezetét megvizsgáljuk, számos érdekes sajátosságára figyelhetünk fel – amelyek szoros összefüggésben állnak az imádsággal kapcsolatos korabeli ismeretekkel: az ehhez kapcsolódó kérdéskörök sok tekintetben a kötet szervezőelemeivé válnak. A Csúzy-kötetben ugyanis háromféle prédikációgyűjtemény gyakorlata keveredik – ám ez a sokféleség korántsem zavaros összevisszaságot jelent, sokkal inkább egy igen sokszínű, izgalmas szerkesztési módot.

A gyűjtemény vasárnapi prédikációkat tartalmaz az egyházi év egészére (azaz ádvent első vasárnapjától a pünkösöd utáni huszonegyedik vasárnapra vonatkozó beszédekig), ezáltal alapvetően egy hagyományos, de tempore beosztást követ. Minden egyes vasárnaphoz tartozik tehát egy prédikáció – és ezen kívül

* A szerző az ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

¹ [SÖRÖS Pongrác], *Csúzy Zsigmondról*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1911, 435.

² TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárjai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Csokonai Könyvtár, 45), 12–13.

³ CSÚZY Zsigmond, *Evangéliomi trombita*, Pozsony, Royer, 1724, [56], 776, [5] p., 4r.

egy úgynevezett keresztényi tudomány (melyből összesen hatvankettő szerepel a kötetben). Ez utóbbi megnevezés az egyszerűbb híveknek szóló, a katekizmus magyarázatával szorosan összefüggő beszédet jelenti. Érdekes megemlíteni, hogy ez utóbbi típusú beszédek sajátos egységet alkotnak a kötetben: külön számozással szerepelnek (vagyis a szerzői szándék szerint lehetséges a kötetet úgy is használni, hogy csak ezeket az egységeket használja fel a hitszónok). Ebből a szempontból tehát egy „rejtett kötet” is található a jelzett kiadványban. A szerkezeti sajátosságokat éppen az imákkal és imádkozással kapcsolatos szövegekkel lehet jól érzékelteni.

Csúzy gyűjteményében a XI., illetve a XII. keresztényi tudományban esik szó először nagyobb terjedelemben és hangsúlyosabban az imáról illetve imádkozásról: a vízkereszt utáni ötödik vasárnapon *A' minden-napi szükségesség imádságról*, a vízkereszt utáni hatodik vasárnapon pedig arról szóló mintaprédikáció szerepel a kötetben, hogy *Mi kívántatik az Imádság-hoz, hogy az fogamatos legyen, és kedves Isten előtt?* Ezt követően jóval később, a XXVII. keresztényi tudománynál (mintegy tizenöt héttel később, azaz csaknem négy hónap múlva), a húsvét utáni ötödik vasárnapnál tér vissza az ima (imádkozás) témaköre a kötetben. Ekkor a *Mi-atyánk* magyarázatával foglalkozik a szerző, és nem is csupán egyetlen alkalommal. Az imádság szövegét ugyanis itt a szerző részekre osztja és különböző keresztényi tudományokba rendezi. Nem következetesen: a második és harmadik részt egyetlen beszédbe olvasztja, így összesen hat beszédet szentel a szöveg – katolikus – értelmezésének. Ezt követi egy újabb (XXIII.) keresztényi tudományban a „szomszéd atyafiak”, vagyis a más vallásúak álláspontjának bemutatása – legalábbis ezt gondolhatnánk az alcím nyomán (*„Arról a' dicséretéről, mellyel a' szomszéd atya-fiak határozzák a' Mi-atyánkat”*),⁴ de lényegében itt sem teológiai állásfoglalásról, hanem szövegmagyarázatról van szó. Ahogy Csúzy római katolikusként fogalmaz:

Amaz rövid és szép Isteni dicséretet, mert tied az ország, a' hatalom és a' dicsőség; melyet a' Görögök-is a' mi-Atyánk végé-hez szoktak ragasztani, nem kárhoztattyúk, nóha közönségesen nem mondgyúk a' mi-Atyánk végén.⁵

⁴ *Uo.*, 463.

⁵ *Uo.*

A *Miatyánkot* követő – igen sokoldalú elemzést követi a Mária-tiszteletről szóló keresztényi tudomány, majd (egyetlen prédikációban) az *Üdvözlégy* elemzése (szintén mondatról mondatra, összekapcsolva a rózsafűzérrel kapcsolatos ismeretekkel). Ezt követi – egyetlen beszédben, a harminchatodik keresztényi tudományban – a *Hisztekegy* első négy részének elemzése, majd csak az ötödik rész egy önálló beszédben, újabb keresztényi tudományban a hatodik, hetedik és nyolcadik rész, majd együtt a kilencedik és a tizedik, végül a tizedik és a tizenegyedik rész együtt a negyvenedik keresztényi tudományban. Összesen tehát öt beszédet kap a *Hisztekegy* tízenkét részre osztott szövege. Jól látható tehát, hogy a huszonhetedik keresztényi tudománnyal kezdve a negyvenedikkel bezárólag Csúzy egy imádságszövegek elemzésével foglalkozó blokkot állított össze a kötetben. Ezekhez a szövegekhez azonban szorosán kapcsolódnak az imádkozásról szóló, korábbi – XI. és XII. keresztényi tudomány című – részek is. Erre maga Csúzy is reflektál a kötetben, a következőket írja ugyanis ez utóbbi, XXVII. keresztényi tudomány első részében:

Közönségessen az imádságnak szükséges mivoltáról, és minemüségéről, sőt módgyárul, helyéről, s foganatos hasznairul, és mik légyenek szükségesek a' hoz, hogy imádságunk kedves, és kellemetes légyen Isten-előtt [et] c. Mivel, Víz-kereszt-után-valo ötödik és hatodik Vasár-napok-ra rendelt keresztényi tudományokban bővebben szóllottam; rendiben itt a' Mi-atyánknak czikkelit kívánom meg-magyarázni.⁶

Ebből az idézetből sok mindenre következtethetünk. Először is arra, hogy ezek a szövegek elsősorban olvasásra, illetve a prédikálás előkészítésére szánt szövegek, hiszen erre utal a jelzett keresztthivatkozás. Ezt támasztják alá Csúzynek a kötet előszavában megfogalmazott gondolatai is:

[...] magunk Magyar nyelven lévő könyvek nélkül pedig éppen szükölködünk és a fiatal, vagyis zsenés új lelki tanétóknak, (kiknek t. i. tartozó kötelességek, hogy valamint jó példájokkal, úgy az szövetkező cimborával, s barátságosb beszédekkel inkább a' köz népet tanéttani, hogy-sem mély elme-fúttatással, és fodorétott ékes szókkal a' tudósbaknak csiklándoztatniok viszketegecs füleiket) hogy mutatnék alkalmas modot, s-némi-némü segéttő könnyebbséget nyújtának [...].⁷

⁶ *Uo.*, 374.

⁷ *Uo.*, c^{f-v}.

Csúzy keresztthivatkozása tudatos szerkesztésmódot is sugall, melynek révén a kötet szerkesztője összekapcsolja a keresztényi tudományokban fellelhető két-féle tematikus prédikációútust: a (fogalmazzunk így) elméleti, általánosabb részeket, illetve a szövegelemzéseket. A tematikus jelleg mindkét csoport esetében hasonlóvá teszi a szöveget az úgynevezett konferenciabeszédekhez (melyek egybevetése a protestáns hitágazatos, illetve tematikus gyűjteményekkel jelenleg még további kutatási feladatot jelent). Amint azt Gábor Csilla Káldi György a tízparancsolatot magyarázó *Istennek szent akaratja* című gyűjteményéhez kapcsolódóan megjegyezte, ez a típusú témaválasztás „már önmagában jelzi a liturgikus alkalmtól, az egyházi év ritmusától való függetlenedést”.⁸

Nem lehetetlen, hogy e függetlenedés fontos – közbülső – állomása a Csúzy megoldásához hasonló gyakorlatot követő, „vegyes típusú” kötetek. Csúzy esetében ez annál is inkább figyelmet érdemel, mivel a szakirodalom jóval későbbre, a szintén pálos Egyed Joákim 1794-es gyűjteményének idejére teszi az ilyen típusú prédikációk megjelenését.⁹

E gyakorlat egyik legismertebb reprezentánsa minden bizonnyal Johann Georg (illetve más kiadványokban Friedrich) Herlet *Catechismus praedicatus*¹⁰ című gyűjteménye, mely először 1684-ben, majd ezt követően számos alkalommal megjelent. Semmiképpen sem állíthatjuk, hogy ez a kötet Csúzy közvetlen forrása lett volna (óvatosságra int bennünket az, hogy több beszédéről is bebizonyosodott közvetlen forráshasználát és a szó szerinti szövegátvétel, ebben az esetben nincs erről szó). Ugyanakkor érdemes megvizsgálni a hasonló vonásait.

A Herlet-mű is az egyházi év rendjéhez kapcsolódik, de Csúzyétól eltérően az ő kötetében ünnepnap i prédikációk is szerepelnek (a vasárnapi beszédek közé ékelve). Témánk szempontjából azonban még fontosabb az az index, melyben Herlet közli, hogy az egyes katekizmus i ismeretek a kötet mely szövegeiben található k. Ezen index beosztásában a hithez, a reményhez és a szeretethez kapcsolódó „blokkot” a szentségekről, majd a keresztény i igazságról szóló kategória

⁸ GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi: Források, teológia, retorika*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001 (Csokonai Könyvtár, 24), 137.

⁹ MIHALOVICS Ede, *A katolikus predikáció története Magyarországon*, II, Budapest, 1900, 227.

¹⁰ Joannes Georgius HERLET, *Catechismus praedicatus*, Ellwangen, 1684.

követi. (Vagyis ezen címszavak alatt közli a szerző azon beszédeket, amelyek tárgya a megjelölt tematikához tartozik.) Ebben a beosztásban a „remény” címszó alatt szinte kizárólag imádsághoz kapcsolódó prédikációmegjelöléseket láthatunk. Vagyis az imádkozást és az imádságot egyértelműen a reményhez kapcsolta a szerző. Saját kötetében ehhez alkalmazkodott Csúzy is: kötetbeosztása szerint ő is így fogalmazott a XI. keresztényi tudományban: „a reménységből származott imádság majd oly szükséges az embernek, mint a mindennapi kenyér”.¹¹ Ez az eljárás tehát magyarázatot is ad arra, hogy a prédikálással összefüggésbe hozható szövegek miért kerültek egymástól távol a kötetben: a XI. és XII. keresztényi tudomány a katekizmusi struktúrához kapcsolódik, míg az imádságok szövegéről szólók szövegelemzések. Ezt a struktúrát láthatóan maga Csúzy is elkülönítette egymástól.

Ez szövegalkotásában is tükröződik, a két „elméleti”, imádságról szóló szöveg alapja egyértelműen Pázmány Péter hasonló témájú, húsvét után ötödik vasárnapra rendelt első prédikációja. A XI. keresztényi tudomány egyik ilyen példája az úgynevezett kéz hasonlat:

Pázmány Péter	Csúzy Zsigmond
„Az Írás-magyarázó Doktorok azt mongyák; hogy, az üdvösség nyerésére rendelt eszközökben, olyan az Imádság, mint emberben a' Kéz: melyrűl azt írja Aristoteles, hogy, est Instrumentum Instrumentorum; Minden eszközök eszköze.” ¹²	„Erre-nézve némelly Szent Atyak azt aléttyák, hogy az üdvösségnek el-nyerésére rendelt eszközök-között, olyan az imádság, mint a' tagok között a' kéz; A' Kézről pedig, azt írja bölcs Aristoteles, hogy, Instrumentum instrumentorum; minden eszközök, eszköze.” ¹³

Jól látható, hogy Csúzy jelentősen egyszerűsíteni igyekezett Pázmány szövegét. Egy-egy mondatát, fél mondatát vette át és saját elgondolása szerint alakította azt. Példa erre a XI. keresztényi tudomány egy része:¹⁴

¹¹ CSÚZY, *Evangeliumi trombita...*, 3. jz. i. m., 146.

¹² PÁZMÁNY Péter, *A romai anyaszentegyház szokásából minden vasarnapokra es egy-nehany innepekre rendelt evangeliomokrűl predikacziok*, Pozsony, Societatis Jesu, 1636, 640.

¹³ CSÚZY, *Evangeliumi trombita...*, 3. jz. i. m., 146.

¹⁴ Vö. KNAPP Éva, *Az imádság retorikájának kora újkori történetéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2019, 27–28.

Pázmány Péter	Csúzy Zsigmond
„Annak-utánna, eszünkbe jutassuk; hogy a' mí Istenünk, nem a' nyelvnek gyors pergésére, hanem értelmünk és szívünk buzgóságára figyelmez az Imádkozásban. Jaj, ki sokan vannak, a' kik <i>Populus hic labijs me honorat, cor autem eorum longe est a me</i> ; Ajakokkal dicsírik Istent, de szívök távul jár tölle [...].” ¹⁵	„[...] az imádkozásban nem nyelvünknek szapora pörgésére, hanem értelmünk, és szívünk buzgóságára figyelmez az Isten: s- nem-is nagy kialtást kíván, a'-vagy této- vázó elmével, hosszú szó-beszédet, a' mint panaszkodik vala pártos Isráél-ellen, <i>populus hic labijs me honorat [et] c. száíjal tisztel e gonosz nép engem, el-ide- genedett pedig, és meg-hült szíve távul- vagon töllem [...].</i> ” ¹⁶

Ezek a viszonylag kis terjedelmű, ám a Csúzy-beszédek jelentős vonásait érintő átvételek azt igazolják, hogy a pálos hitszónok az egyszerű hívek igényeit vette figyelembe, igyekezett elhagyni Pázmány bonyolultnak tűnő, sokrétű gondolatmenetét, sőt számos példaanyagát, „beszéddíszítményét” is. Így az imádkozás helyéről és módjáról szóló quodlibet-összeállítást is:

Mert, Elsőben, tudgyuk; hogy Christus sokszor Hegyeken és pusztákban imádkozot: Jákob a' mezőben; Júdit és Szent Péter, a' Háznak felső részében könyörgöttek: A' Jó lator a' Kereszt-fán; Dániel az Oroszlányok-közöt; Jonás, a' Czet-hal gyomrában, imádkoztak; és meg-halgatta Isten őket. [...] Az Üdőt a mi illeti; Jákob estve-felé imádkozot. Szent Dávid, Vespere, et mane, et meridie: Septies in die; Estve, reggel, dellyest: Nap-estig hétszer, könyörgöt Istennek. Christus Urünk, setét étszakának csendesz idején imádkozot sokszor. Végezetre; Moyses fen-álva; Isaák [sétálva]; Ezechias, beteg ágyában; a' Jó Lator kereszt-fán fűgve, imádkoztak; és meg-halgatta őket Isten.¹⁷

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy Csúzy Zsigmond *Evangéliomi trombita* című, 1724-ben megjelent kötetének imával és imádkozással kapcsolatos részei számos kötet szerkesztési sajátosságra hívják fel a figyelmet. A mai olvasó számára pedig számos tanulságot szolgálnak a témakör alapvető teológiai helyét és szerepét illetően.

¹⁵ PÁZMÁNY, *A romai...*, 12. jz. i. m., 650.

¹⁶ CSÚZY, *Evangéliomi trombita...*, 3. jz. i. m., 147.

¹⁷ PÁZMÁNY, *A romai...*, 12. jz. i. m., 647.

Függelék

*Imákkal, imádkozással összefüggő prédikációk
Csúzy Zsigmond Evangéliomi trombita című kötetében*

Alkalmi beszéd jellege (sorszám-mal)	Cím
	Advent első vasárnap
1. keresztényi tudomány	A kereszténységről, és az egy igaz üdvözítettő hitről
	Advent második vasárnap
2. keresztényi tudomány	A szent kereszt jeléről: és, mégis, azon példázatotott sanyarúságokról
	Advent harmadik vasárnap
3. keresztényi tudomány	A római igaz apostoli vallásról: s mint kellések abban viselnünk magunkat
	Advent negyedik vasárnap
4. keresztényi tudomány	A szent gyónásról, és hozzá tartozandó részekről
	Karácsony napi prédikáció
	Karácsony után való vasárnap
5. keresztényi tudomány	Az éretnekekről és éretnekségről
	Kiskarácsony nap után való vasárnap
6. keresztényi tudomány	A bűn mivoltáról, minéműségéről, és férges gonosz gyümölcsiről
	Vízkereszt nap után első vasárnap
7. keresztényi tudomány	A vétkek külömbségiről
	Vízkereszt után második vasárnap
8. keresztényi tudomány	A jóságos cselekedetekről
	Vízkereszt után harmadik vasárnap
9. keresztényi tudomány	A bűnnek eltávoztatásáról

	Vízkereszt után negyedik vasárnap
10. keresztényi tudomány	A keresztény vallásnak fő ágazatiról, kiváltképpen reménységről
	Vízkereszt után ötödik vasárnap
11. keresztényi tudomány	A mindennapi imádságról
	Vízkereszt után hatodik vasárnap
12. keresztényi tudomány	Mi kívántatik az imádsághoz, hogy az foganatos légyen, és kedves Isten előtt?
	Septuagesima vasárnap
	Sexagesima vasárnap
13. keresztényi tudomány	A szeretetről
14. keresztényi tudomány	Úgyan az Isten prédikállással hallott vagy megirattatott Igéjéről
	Quinquagesima vasárnap
15. keresztényi tudomány	A mértékletességről és mértéktelenségről
	Böjt első vasárnap
16. keresztényi tudomány	Az Anyaszentegyház parancsolatiról, nevezet szerint a böjtről
	Böjt második vasárnap
17. keresztényi tudomány	A tíz parancsolatokról öszvetséggel
	Böjt harmadik vasárnap
18. keresztényi tudomány	A szentségekről, nevezet szerint a szent keresztiségről
	Böjt negyedik vasárnap
19. keresztényi tudomány	Az bérnálásról
	Böjt ötödik vasárnap
20. keresztényi tudomány	Az Oltáriszentségről és az penitenciatartásról
	Virágvasárnap

21. keresztényi tudomány	Á vitézkedő Anyaszentegyháznak némelly jeles ceremoniáiról, nevezet szerént a Processiókrúl
	Nagypénteken. Az Isten-embernek keserves kinszenvedéséről
	Húsvét napján
22. keresztényi tudomány	Az szent miséről
	Húsvét után első vasárnap
23. keresztényi tudomány	Az utolsó kenetről
	Húsvét utáni második vasárnap
24. keresztényi tudomány	Az egyházi rendről
	Húsvét után harmadik vasárnap
25. keresztényi tudomány	A szent házasságrúl
	Húsvét után negyedik vasárnap
26. keresztényi tudomány	A keresztényi igazságrúl és ahhoz tartozandó cselekedetekről
	Húsvét után ötödik vasárnap
27. keresztényi tudomány	A mindennapi imádságrúl, azaz a miatyánkrúl
	Húsvét után hatodik vasárnap
28. keresztényi tudomány	A miatyánk második és harmadik cikkeléről, megmagyarázván, mit kérünk azokban
	Pünkösd napján
	Pünkösd után első vasárnap. Melly Szentháromság napja.
29. keresztényi tudomány	A miatyánk negyedik cikkeléről
	Pünkösd után második vasárnap
30. keresztényi tudomány	A Miatyánknak ötödik cikkeléről
	Pünkösd után harmadik vasárnap
31. keresztényi tudomány	Hatodik cikkeléről a Miatyánknak. Azaz a késértetekről
	Pünkösd után negyedik vasárnap

32. keresztényi tudomány	Á Miatyánknak hetedik és utolsó cikkéről
	Pünkösöd után ötödik vasárnap
33. keresztényi tudomány	Arról a dicséretéről, mellyel a szomszéd idegen atyafiak határozzák, vagyis végzik a Miatyánkat
	Pünkösöd után hatodik vasárnap
34. keresztényi tudomány	A Boldogságos Szűz érdemes tiszteltéről
	Pünkösöd után hetedik vasárnap
35. keresztényi tudomány	Az angyali üdvözléről; mint kellessék azt hasznossan s értelmessen mondanunk; és az Olvasórúl
	Pünkösöd után nyolcadik vasárnap
36. keresztényi tudomány	A Credórúl, azaz az Apostoli Vallásrúl, melyet Hiszek egy Istennek nevezünk
	Pünkösöd után kilenceik vasárnap
37. keresztényi tudomány	Az Apostoli Hiszeknek ötödik cikkéről és a Purgatóriomról. Szállá alá poklokra
	Pünkösöd után tizedik vasárnap
38. keresztényi tudomány	Az Apostoli Hiszeknek hatodik, hetedik, és nyolcadik cikkéről
	Pünkösöd után tizenegyedik vasárnap
39. keresztényi tudomány	A kilencedik és tizedik ágazatrúl. Közönséges Anyaszentegyházat.
	Pünkösöd után tizenkettődik vasárnap
40. keresztényi tudomány	A tizenegyedik és tizenkettődik ágazatrúl. Testnek feltámadását.

	Püünkösöd után tizenharmadik vasárnap
41. keresztényi tudomány	Rend szerént a tíz parancsolatokról
	Püünkösöd után tizennegyedik vasárnap
42. keresztényi tudomány	A második és harmadik Parancsolatról. Istennek nevét heába ne vedd
	Püünkösöd után tizenötödik vasárnap
43. keresztényi tudomány	A negyedik és ötödik Parancsolatokról. Atyádat és Anyádat tiszteljed
	Püünkösöd után tizenhatodik vasárnap
44. keresztényi tudomány	A hatodik és kilencedik Parancsolatról Ne paráználkodgyál.
	Püünkösöd után tizehetedik vasárnap
45. keresztényi tudomány	A hetedik parancsolatról és melyek hozzá tartozandók. Né orozz.
	Püünkösöd után tizennyólcadik vasárnap
46. keresztényi tudomány	A nyólcadik és tizedik parancsolatról: És amelyek azokhoz tartozandók. Felebarátod ellen hamis tanubizonyoságot ne mondj.
	Püünkösöd után tizenkilencedik vasárnap
47. keresztényi tudomány	A kegyelemről és az embernek megigazulásáról
	Püünkösöd után húszadik vasárnap
48. keresztényi tudomány	A tekéletes jó szándékról

	Pünkösöd után húsznegyedik vasárnap
49. keresztényi tudomány	A tekéletes okosságú és más némely keresztényi hivatalúkról
	Pünkösöd után húszonkettődik vasárnap
50. keresztényi tudomány	Az emberségről, azaz a keresztényi jóságról és abban szükséges nevelkedésről
	Pünkösöd után húszonharmadik vasárnap
51. keresztényi tudomány	Az hagyományokról és az Anyaszentegyháznak dicséretes szép szokásiról
	Pünkösöd után húszonnegyedik és utolsó vasárnap
52. keresztényi tudomány	Mégis az apostoloktól kölcsönözött és a szent gyülekezetektől végzett dicséretes szép némely ceremóniáiról a V. A. Szentegyháznak és a Nicaea-béli közönséges vallásról

„Domine, ostende nobis Patrem!”

Alkalmazott egzegézis és szakrális-tér-fogalom egy délvidéki prédikációban

1. Bevezetés és elhatárolás

Amikor egy bizonyos F. Jucundus bécsi minorita atya – aki a szociokulturális beágyazottságát tekintve bizonyára inkább Lustig(er), W – / Ves(s)ely/i, vagy Vig(h) lehetett – 1732 áprilisának végén, az újonnan kialakított és berendezett belgrádi székesegyházban¹ a csehországi bajor Thurn Antal Kázmér grófot mint

¹ Az Udvari Haditanács 1730. szeptember 29-én, 487. szám alatt elrendeli, hogy egy kiürített mecset Szűz Mária tiszteletére szentelt székesegyházzá alakíttassék, ott a Szeplőtelen Fogantatásról festmény készüljön, a mellékoltárok pedig Szent Anna vagy Szent József, illetve Nepomuki Szent János tiszteletére alakíttassanak ki: „[...] die Figuren in der Altar: Bläther uns zuvernehmen gegeben, / d[...], gleich Ihro Kay[ser]l. May[estät]t / Allerhöchste intention seye, / die hiesige DomKirch d[er] unbefleckht Empfängnus d[er] aller- / heyligsten Jungfraue Maria Zu dediciren, solchem / nach in dem besten Altar nach a[...].[oris des K[e]lys, so hin- / künfftig auch in die neu extruirende DomKirch dr[...]. / [...], die Bildnus immaculato Conceptionis, in die / zwey [...]yth Altar aber, nemblich auf d. Einem ent- / wet[...].d S[anc]ta Anna, od[er] S[anc]ti Josephi, und auf d. andre / Sti Johannis Nepomuceni gemahlen und aufge- / setet werden möchten, [...]” AT-OeStA/KA ZSt MilKom, Neoacquistica Akten, 1703–1740, HKR 489. A rendelet föllelésében Michael Hochedlinger (Österreichisches Staatsarchiv), értelmezésében pedig Johannes Kalwoda voltak szíves segítségemre. „Karl VI. ließ das Bistum finanziell großzügig ausstatten, sodass im Frühjahr 1731 mit dem Umbau einer Moschee zur Kathedalkirche und mit deren Ausstattung mit kostbaren Altären und Kirchenparamenten begonnen werden konnte.” FATA Márta, *Karl Alexander von Württemberg (Kaiserlicher General und Statthalter von Serbien) = Die Türkenkriege des 18. Jahrhunderts (Wahrnehmen – Wissen – Erinnern)*, hrsg. Wolfgang von ZIMMERMANN, Josef WOLF, Regensburg, Schnell und Steiner, 2017, 59. Az épület ma is látható, ez a Bajrakli-mecset (Gospodar-Jevremova utca 11.). „Die Bajrakli Moschee in Belgrad wurde aller Wahrscheinlichkeit nach in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts als Stiftung des Sultans Süleyman II. errichtet. Die Moschee wurde zur Zeit der Habsburger Herrschaft über Belgrad zwischen 1717 und 1739 in eine katholische Kirche (Domkirche) umfunktioniert.” Anaid CERIBAŠIĆ-BEGOVAC, *Die Muslime im Sandschak Smederevo am Übergang vom 18. ins 19. Jahrhundert (Ein Vergleich zwischen der serbischen und bosnischen wissenschaftlichen Literatur)*, Graz,

belgrádi és szendrői püspököt beiktatásának alkalmából majdnem húszperces beszéddel² köszöntötte, még nem tudhatta, hogy a szöveg őszvégi kiadásának idejére a püspök még egy méltóságra tesz szert: utódlási joggal elnyeri a pécsi segédpüspökséget is, és ezzel az ünnepelt az egyházpolitika révén a magyar kultúra alakításába is bekapcsolódik. Szónoklatában a János-evangéliumból vett Fülöp-idézetet bontja ki úgy, hogy az abban rejtett módon jelenlévő kérést, illetve a kérés teljesülése esetén ébredő hálaadást fejti ki.

Bármiféle elemzést azonban meg kell előznie annak az alapvető kérdésnek, hogy a választott szöveg mennyiben illeszthető egyáltalán a tanulmánykötet kijelölt, az imádkozást a régi Magyarországon vizsgáló témájához. A szöveg szoros értelemben véve ugyanis nem ima, ám nem is pusztán retorikailag gondosan fölépített, széleskörű tudásról tanúskodó köszöntő beszéd, hanem egy, már-már ezegétikai igényességű szónoklat, mely a körülményekkel kiválasztott, az ünnepi alkalomhoz illő gondolatok kifejtésével kecsegtető, evangéliumi szöveghelyből kiindulva további szentírási, patrisztikus, középkori, valamint többé-kevésbé kortárs szerzőket hív segítségül annak érdekében, hogy az új püspök beiktatását mint a tételmondat két részének aktuális megjelenését, egyben pedig beteljesítését ábrázolja. Jóllehet, kétségtelenül elképzelhető, sőt, akár tartható is lehet egy olyasféle álláspont, mely az imádságot kötött formájú, az (immanens) embernek a (transzcendens) Istenhez forduló szövegeként értelmezi, melyben az én-te-vizsny elengedhetetlenül jelen van, ez a fölfogás nemcsak azzal a veszéllyel járhat,

Karl-Franzens-Universität, 2017, 3. „По паду Београда – особито по други пут – 1717 године у руке принца Евгена Савојскога, одмах је једна најугледнија цамија претворена у Катедралу. [...] Да је и ова цамија претпрела метаморфосу током другог или трећег освајања Београда по Аустро-Немцима јасно доказују на истој преостали трагови. [...] То је било потребно да се постави олтар и улаз и њ.” ДЕЛИЋ, Мехмед Р., *Турске старине у Београду*, Београдске општинске новине 55(1937/1–3), 70. „За vrijeme druge austrijske okupacije (1717–1739.), zapravo 3. septembra 1730. godine, Bajrakli džamija je bila pretvorena u katoličku crkvu i služila je u tu svrhu do ponovnog turskog preuzimanja Beograda od Austrijanaca 1739. godine.” Abdulah TALUNDŽIĆ, *Bajrakli džamija u Beogradu*, Most, 2005, 83. Az épület azonosításáért Ternovác Balintnak (Budapest Főváros főlevéltárosának és az ELTE BTK Kora Újkori Tanszéke tudományos munkatársának) tartozom hálás köszönettel.

² F. JUCUNDUS, *Der zum vollkommenen Vergnügen erzögte Vatter, das ist: der [...] Herr Antonius Casimirus [...] Reichsgraf von Thurn und Valle Saxina [...] Deren verinigten Bistümer Belgrad, und Semendria [...] Bischof [...]*, Nottenstein, Ofen, 1732. (Lelőhelye: Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Jelzete: 293.525-B.Ad1.1.) http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ204169203. (A letöltés ideje: 2020. december 8.)

hogy több, a közfölfogás, a közgyakorlat és a szent hagyomány által folyamatosan imádságként azonosított szöveget rekeszt ki, hanem azzal is, hogy művészi összességükben nyilvánvalóan az imádság szerepét betöltő szövegek valamiféle másik szövegtípusba sorolhatnának be. A korlátozás aligha tartható mivoltának bemutatására elegendő a *Hiszkekegyet* idézni, mely ugyan kinek-kinek a hitvallását „mondja föl”, ám használatának elsöprő többségében a hívő közösség fejezi ki hitének tartalmát a Szentháromságban – anélkül mégis, hogy az megszólíttatnék. A korlátozás miatt kizuhanna a zsolttárak³ nem csekély azon része is, melyek Isten tetteit merőben fölsorolják – ám a Szentírás legrégebbi szövegei, egyben pedig az imádságos gyakorlat legrégebbi mintái mind a zsidóságban, mind a kereszténységben. A korlátozás szempontját alkalmazva még különösebb lenne a helyzet a Dicsőséggel, melynek egy részt ismét csak a hittartalom, pontosabban a dicsőítés „fölmondását” tartalmazza, és csak egy bizonyos ponton vált személyes közvetlenségbe, továbbá pedig valamennyi, Szűz Máriához szóló imával, melyek szintén kezdettől fogva szorosan hozzátartoznak a keresztény imádságos gyakorlathoz.

Mivel mindezen megfontolások következtében az ima fogalmának fentebb fölvetett korlátozása aligha tűnik tarthatónak, P. Jucundus beszéde mindenkélett a tételmondatban rejlő imatípusok miatt, továbbá pedig gazdag szentírási és teológiai hivatkozásai alapján megalapozottan vizsgálható az imádság szempontjából. A szélesen hömpölygő, hatásos retorikai eszközökben bővelkedő, voltaképpen egyetlen, Isten színe előtt, a közösség szabályozott hangjaként fölharsanó, örömteli fölkiáltásként értelmezhető beszéd magában foglalja a kéréstkönyörgést a Szentlélek (kormányzó) kegyelméért, illetve a hálaadást-dicsőítést a Gondviselés által küldött, bizvást kiváló püspökért. A következőkben tehát egyrészt ezen imatípusok sajátos, az alkalomhoz illő, mégis félreérthetetlen megfogalmazásai, másrészt pedig a beszéd főbb gondolatai mutattatnak be.

2. *Körülmények és szereplők*

Az iménti bevezetés végéről némiképpen szándékosan maradt el a jelen kötet címének másik eleme. Hogyan is tartozhat ugyanis a régi magyarországi lelkiség-történet témakörébe egy osztrák (?) minorita által, Belgrádban, az újdonsült cseh-bajor püspök beiktatásán elmondott beszéd? A választ a következőkben pusztán

³ Mint például a 2., 11., 19., 33. és sok további zsolttár.

a tájékozódás kedvéért, éppen ezért szinte megengedhetetlenül vázlatosan ismertett történelmi körülmények, valamint a szereplők elősorolása szolgálthatják. A karlócai béke (1699) után Belgrád – úgy is, mint a hol dicső (1456), hol gyászos (1521) emlékü Nándorfehérvár – hosszú ideig még török kézen maradt; a magyar rendek, illetve a birtokaikat visszaszerezni óhajtó helyi urak pedig hiába sürgették a török kiűzésének folytatását, erre, illetve ennek keretében egyúttal a város fölszabadítására is csak a következő, a velencei-Habsburg szövetség ellenében kirobbanó háború (1716–1718) folyamán, az akkor már híres-neves Savoyai Jenő vezényletével került sor (1717). A Magyar Királyság mohácsi vész előtti, déli határa a Dunára támaszkodott, Szendrőnél, illetve Nándorfehérvárnál húzódott, így a karlócai tárgyalásokon a Drina torkolatát és Péterváradot összekötő határ nemcsak történelmi és mentalitástörténeti, de egyházi és hadászati szempontból is – hiszen a Száva vonalát elhagyta – csak ideiglenes lehetett. Ezt a helyzetet rendezte a háborút lezáró pozsareváci béke (1718), mely után két esztendővel hunyt el a beszéd ünnepeltjének elődje, Luca Natale belgrádi püspök,⁴ ami új püspök kinevezését tette szükségessé, mégpedig, Thurn Antal Kázmér személyében. A cseh területen, bajor családból született, belgrádi püspökké már 1730-ban fölszentelt főpapat⁵ az itt elemzett beszéd évének, azaz 1732-nek októberében VI. (III.) Károly császár és király az addigi, már május végétől érvényes pécsi segédpüspökségről⁶ megyéspüspöki méltóságra emeli, a pápa pedig 1733-ban ebbéli tisztségében megerősíti,⁷ ami a belgrádi püspöki hivatal föladá-

⁴ Lelkiismeretes és odaadó egyházi és diplomáciai pályafutását ismerteti: TÓTH István György, *The Protestant rebels of a Catholic prince (Missions and missionaries in the Rakoczi war)*, Studia Carolensia, 2004/3–4, 293–301.

⁵ 1730. április 23., vasárnap (<http://catholic-hierarchy.org/bishop/bthurnuv.html> (A letöltés ideje: 2021. április 23.))

⁶ „Antonius S. R. I. Comes a Turri et Valle Saxina Episcopus Belgradiensis et Samandriensis, Praepositus ad S. Crucem in Collegiata Wratislaviensi Canonicus Jaurinensis, Archidiaconus Soproniensis, Abbas de Buch, Sacrae Caesareae Catholicae Regiaeque Majestatis Consiliarus Francisco senio confecto anno 1732. 26. Maji Coadjutor; eodem anno mense Septembri exeunte vita functo mox in Episcopatu Quinque Ecclesiarum Successor datus est.” Josephus KOLLER, *Historia Episcopatus Quinque-Ecclesiarum*, VII, Pressburg, Landerer, 1781, 247.

⁷ „Insequenti Anno 1733. die 2. Martii Romae canonice translatus die 18. Julii Ecclesiam Quinque Ecclesiensem in Spiritualibus administrare coepit.” *Uo.*, 247–248.

sát is jelenti. Mindenesetre a pécsi, minden bizonnyal nyugodtabb, ám nem kevésbé aktív⁸ püspöki életből már csak valamivel több, mint egy esztendő jut: 1734 karácsonyán meghal,⁹ így nem kell megélnie, hogy Belgrád 1739-ben immár utoljára, de további ötven esztendőre török kézre kerül. Annak ellenére, hogy rövid ideig szolgált Pécsett, illetve hogy forrásokban sem bővelkedünk, személyében mégis a Magyar Királyság egyházszervezetének megújítását egész pályafutásával szolgáló és ezért a magyar kultúrához, illetve egyháztörténelemhez tartozó főpapot tisztelhetünk.¹⁰

3. Műfaji kérdések és szellemi táptalaj

Kérdés, hogy valóban rokonítható-e egymással a szentbeszédhez közelálló közzöntő beszéd az imával, illetve vajon fölfedezhető-e az ima jellegzetességei egy olyan beszédben, amely egy fontos és jelentős evangéliumi tételmondatból indul ugyan ki, ám azt olyan mértékben a konkrét helyzetre és az abban főszerepet játszó személyre vonatkoztatja, hogy hamar kérdésessé válik: ki kihez fordul – és milyen ügyben?

Ennek a rejtélynek megoldásához először is meg kell határozni az ima fogalmát, mégpedig annak figyelembevételével, ami a fenti *Bevezetés*-ben áll. Ha az immanens ember a transzcendens Istenhez kérő, dicsőítő, hálaadó, vagy engesztelő céllal fordul, bizonnyal imának nevezhető. Ha egy mégoly elkötelezettnek fölté-

⁸ Két, a káptalani, valamint a városi és egyházmegyei papságnak írott pásztorlevelét közli KOLLER, *Historia episcopatus...*, 6. jz. i. m., 248–251.

⁹ „[...] praemature e vivis ereptus est Viennae Austriae An. 1734 Die 25. Decembris.” *Uo.*, 250.

¹⁰ „Cum non pauca pro commissi sibi gregis utilitate flatiminitio salubriter constituisset, [...]” *Uo.*, 249. Még korábbi, belgrádi tevékenységéhez: „Zunächst strebte der neue Bischof die Vermehrung der Pfarren an und auf sein wiederholtes Ansuchen beauftragte die Hofkammer am 18. März 1732 die kaiserliche Administration in Serbien, wegen der Errichtung der Landpfarren zu berichten, welche Dörfer in Serbien, in denen sich katholische Einwohner befinden, noch keinen Pfarrer haben, ferner, wie stark die katholische Gemeinde in jedem Orte sei und was sie zum Unterhalte eines Pfarrers beitragen könne. Weiters bat der Bischof, dass die Stadtpfarre in Belgrad den Jesuiten abgenommen und Weltgeistlichen übertragen werde.” Johann LANGER, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717–1739*, Mitteilungen des k. u. k. Kriegsarchivs, 3 – Neue Folge, 1889, Wien, 1889, 224.

telezhető szakértő az adott vallás egyik alapvető szövegének fontos részletét bemutatja és elemzi, aligha tekinthető imának. Ám ha ez a szakértő egyben szónok is, és a közösség nevében szólal meg úgy, hogy a fontos idézet mondatrészeiben fölismeri az imatípusokat, majd pedig azokat az adott helyzetre alkalmazza, és az alkalomhoz illeszkedve kibontja, akkor ez a szöveg korántsem marad az egzotikai fölkészültségű köszöntő beszéd keretein belül, hanem – éppenséggel az alapos elemző munkának köszönhetően – közösségi imává alakul.

A bécsi F. Jucundus minorita atya által elmondott beszéd minden bizonnyal efféle szerepet tölthet(ett) be. A szónok fölismeri, hogy Fülöp kérése, illetve a kérés teljesülése esetén bekövetkezhető állapot külön-külön egy-egy imatípusnak feleltethető meg, mégpedig kérő, illetve hálaadó imának. A mondat egésze egyértelműen az embernek Isten Fiához forduló imája, amelyet éppen az apostol hite táplál. A következő lépés a Fülöp-mondat két részének elegendően tág, de talán még éppen nem túlzottan tág értelmezése, melynek során a kérés az ünnepi helyzetre alkalmaztatik, illetve az örvendetes eseményért hálát ad, illetve hálaadásra szólít föl. Ezután következik a beszélők (az apostol és a szónok) és a megszólítottak (Jézus, illetve az Atya és (püspök-)atya) identitásának egymáshoz közelítése, végül pedig a legrejtélyesebb ige sajátos értelmezése, és máris készen állt egy közel húszperces beszéd, mely amellett, hogy mindvégig az evangéliumi idézetre támaszkodik, meglehetősen teológiai fölkészültségével kísérletet tesz az újdonsült püspök és a helyi hívő közösség között gyaníthatóan lappangó feszültség enyhítésére és a lehetőség szerinti együttműködés megteremtésére.

Ha szemügyre vesszük a beszéd hivatkozásait, különös kép tárul elénk. Ha először a szenteket emeljük ki, akkor – amint az alább következő fordítás lábjegyzeteiből is kitűnik –, Antiochiai Szent Ignációl Clairvaux-i Szent Bernáton át Bellarmino Szent Róbertig terjed a szerzők köre. Ám éppen a legutóbbi ürügyén meg kell említeni két további, tizenhatodik, illetve részben tizenhetedik századi jezsuitát is: a flamand Cornelis Cornelissen van den Steent és a portugál Antonio Vieira¹¹, akik teológiai munkásságukkal nagy szolgálatot tettek P. Jucundusnak. Főleg a flamand teológus munkássága hatott termékenyítőleg; rá támaszkodva

¹¹ Ehhez társul Jézus Társaságának címere a különlenyomat harmadik lapján – ám nem világos, vajon ennek mi lehet az oka. Sem a minorita szónok, sem az ünnepelt püspök, sem a kiadó, sem a régióban tevékenykedő szerzetesek nem jezsuiták, vagy afféle kötődésűek. Pillanatnyilag egyetlen magyarázatnak tűnik, hogy a szerző az említett jezsuita teológiai tekintélyeket idézi, valamint hogy a jezsuita címer pusztán a római katolikus, illetve ami akkor és ott fontos volt, a pápahű elkötelezettséget jelezheti.

bontja ki P. Jucundus a megelégedettség gondolatát, melyről később még szó esik. A többi szerző elsősorban az atya-mivolt értelmezésében és a megelégedettség melletti másik segédmotívum, a misztikus jegyesség föltárásában sietett a szónok segítségére.

4. A tételmondat, annak kontextusa és értelmezése

Fülöp apostol híres mondata abban a kontextusban hangzik el, mely a János-
evangéliumban hagyományosan Jézus búcsúbeszédének neveztetik. Az utolsó
vacsora, Júdás lelepleződése és távozása, valamint Péter fogadkozása után Jézus
a közeli és távoli jövőről kezd beszélni, ám mondanivalóját az apostolok nehezen
tudják követni. Ennek voltaképpen beismerése¹² Fülöp közbevetése („Uram,
mutasd meg nekünk az Atyát, és az elég nekünk.”¹³), mire Jézus először a magá-
nak és Atyjának viszonyát, mégpedig az egylényegűségüket illető,¹⁴ majd pedig a
Szentlélek elküldését megígérő, annak származását, ezzel pedig immár a Szent-
háromságot is érintő, alapvető kijelentéssel felel.¹⁵

¹² Erre a tanácstalanságra többek között Aquinói Szent Tamás is fölhívja a figyelmet:
„Hic ponitur visitationis fructus, qui est cognitio eorum quae apostoli ignorabant. Ut
enim supra dictum est, Petrus ignorabat quo Christus iret; unde dicebat: domine, quo
vadis? Etiam Thomas hoc ignorabat, et viam per quam iret; unde dicebat: nescimus
quo vadis, et quomodo possumus viam scire? Philippus autem patrem ignorabat; unde
petebat dicens: domine, ostende nobis patrem, et sufficit nobis.” Thomas AQUINAS,
Super evangelium Johannis, 14, I.5. (www.corpusthomicum.org; a letöltés ideje: 2020.
04. 17.)

¹³ Jn 14,8.

¹⁴ „Aki engem látott, az Atyát is látta.” Jn 14,9b. „Das Erkennen Jesu und des Vaters
bedeuten also, die unauflösliche Verbindung zwischen dem 'Sehen' Jesu und dem des
Vaters zu begreifen; zu erfassen, dass wer Jesus 'gesehen' hat, den Vater 'gesehen' hat.
Durch die Wahl des Perfekts ἐγνώκατέ in V. 7 ist deutlich, dass es dabei um eine
bereits vollzogene Erkenntnis geht. Mit dem Perfekten wird bekanntermaßen das Er-
gebnis eines in der Vergangenheit begonnenen Geschehens, hier als des Erkennens
Jesu, zum Ausdruck gebracht, wobei die vollendete Handlung zugleich als in ihren
Wirkungen und Folgen noch fortbestehende verstanden wird.” Frances BACK, *Gott als
Vater der Jünger im Johannesevangelium*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2012, 66.

¹⁵ [...] én meg [ezt igényes magyar nyelven úgy mondjuk, hogy: pedig, MIG] majd kérem
az Atyát, és más vigasztalót küld nektek: az Igazság Lelkét, aki örökké veletek marad.”
Jn 14,16. „Spiritus paraclatum Christus promisit Apostolis; quo autem modo promi-
serit, advertamus. Si diligitis me, inquit, mandata mea servate: et ego rogabo Patrem,
et alium Paraclatum dabit vobis, ut maneat vobiscum in aeternum, Spiritum veritatis.

Az értelmezési nehézséget a Fülöp-mondat második fele rejti: vajon mit jelenthet, hogy „sufficit”? A szónok az ígét az esetek nagy részében főnévvé („Ersättigung”) alakítja, és ebben a változatban elemzi. Ha csak a beszédben közvetlenül hivatkozott szerzőket vizsgáljuk, akkor a mondat legmélyebb értelmezése Clairvaux-i Szent Bernátnál található, aki Fülöpöt – a Zsidókhoz írt levélben olvasható fölsorolásra¹⁶ emlékeztető módon – a hit hőseként méltatja.¹⁷ A megelégedettség, illetve a Fiú láttával való esetleges meg nem elégedettség gondolatát Alcuin,¹⁸ és Beda Venerabilis¹⁹ veti föl, Szent Ágoston pedig a megelégedettséget az egészséges szemhez, illetve látáshoz köti.²⁰ Kérdés persze, vajon P. Jucundus ismerte-e ezeket a gondolatokat, bár a két iskolateremtő szerzetes gondolatai többszörös áttételeken, prédikációs könyvekben eljuthattak hozzá.

Hic est utique in Trinitate Spiritus sanctus, quem Patri et Filio consubstantialem et coaeternum fides catholica confitetur: ipse est de quo dicit Apostolus, Charitas Dei diffusa est in cordibus nostris per Spiritum sanctum, qui datus est nobis (Rom. V, 5).” Augustinus HIPPONENSIS, *In Ioannis evangelium tractatus* CXXIV, 74,1, PL 35,1826, *Patrologiae Cursus Completus*, Series Latina, ed. Jacques-Paul MIGNE, Paris, Garnier, 1844–1891 (a továbbiakban: PL).

¹⁶ Zsid 11,4–33, ahol a fölsorolás Ábel, Hénoch, Noé, Ábrahám, Sára, Izsák, József, Mózes, Rácháb, Gedeon, Barak, Sámson, Jefte, Dávid, Sámuel és a próféták hitét idézi föl.

¹⁷ „Talis erat Moyses, qui audebat dicere Deo: Si inveni gratiam in oculis tuis, ostende mihi te ipsum (Exod. XXXIII, 13,18). Talis Philippus, qui sibi et suis discipulis Patrem flagitabat ostendi (Ioan. XIV,8): talis et Thomas, qui nisi sua manu tangeret vulnus et fossam latus, credere recusabat (Ioan. XX,25).” Bernardus CLARAEVALLENSIS, *Sermones in Cantica canticorum*, XXXII,8, PL 183,949D.

¹⁸ „Quasi aliquid melius esset Pater quam Filius in cuius esset visione sufficiens beatitudo.” ALCUIN, *In Evangelium Ioannis*, VI, 34, PL 100,933B. A gondolatot más igealakokkal ugyan, amúgy szó szerint megismétli Hrabanus Maurus: „Quasi aliquid melius esset Pater quam Filius in cuius est visione sufficiens beatitudo.” Hrabanus MAURUS, *Homilia XXX in eodem festo (In Nat. SS. App. Phil. et Iac.)*, PL 110,199D.

¹⁹ „Sufficit enim illa Jucunditas faciem Domini videre, neque aliud amplius requiritur, quia nec erit quid amplius requiratur, cum visus fuerit ille qui est super omnia.” Beda VENERABILIS, *Retractatio in Acta Apostolorum*, II, PL 92,1002D.

²⁰ „sed cui non sufficiebat aequalis Patri, quomodo sufficeret Pater? Quare autem non sufficiebat? Quia non videbatur. Quare non videbatur? Quia nondum erat sanus oculus, unde posset videri.” Augustinus HIPPONENSIS, *Sermones de Scripturis*, LXXXVIII, IV,4, PL 38,541.

Ugyanakkor az ágostoni kapcsolatot támasztja alá az, hogy többször is a jezsuitaként már említett Cornelis Cornelissen van den Steen munkájából²¹ merít, aki a Fülöp-mondathoz egy, Szent Ágostonnak tulajdonított, valójában egy, a tizenkettedik században élt francia bencés, Ernardus Bonaevallistól származó részletet²² használ. Nem véletlen, hogy a meglegedettség motívumát, mely föltűnő gyakorisággal bukkan föl, ennyire igyekszik a szerző körülbástyázni. Ez ugyanis a Fülöp-mondat második felének olyan értelmezése, mely azután a beszéd utolsó szakaszában fölbukkanó hálaadást készíti elő.

5. *Imatípusok a szónoklatban*

A beszéd vezérgondolata, mely a Fülöp óhajtott mennyei Atyát a nép által óhajtott püspöki atyára, megérkezését pedig a kérés beteljesüléseként értelmezi, a szónok saját leleményének tűnik:

Efféle teljes meglegedettséget kívánok és várok el itt, Belgrádban is, amikor először lépek a székesegyház szószekére, és Fülöppel együtt illendően kérek: Domine, ostende nobis Patrem, et sufficit nobis. Uram, mutasd meg nekünk az Atyát, és az elég nekünk, vagyis: meglegedést találunk benne. Ám hogy ki ez az atya, aligha lehet kérdéses, hiszen az nem más, mint a nemes grófi Thurn-házból való főtisztelendő, nagy- és főméltságu Antal Kázmér úr, [...] ²³

²¹ Cornelis CORNELISSEN VAN DEN STEEN, *Commentarius in quatuor evangelia*, Antwerpen, Meursius, 1660, 462.

²² „Si sufficis tu Deo, sufficiat tibi Deus. Bonorum tuorum Deus non indiget, nec conferre potes ei quidpiam, nec auferre.” Ernardus BONAEVALLIS, *De ascensione Christi*, PL 189,1668D. Van den Steen később (a 463. lapon) idéz valódi Ágoston-részletet is: „Fecisti nos, Domine, ad te, et inquietum est cor nostrum, donec requiescat in te.” Augustinus HIPONENSIS, *Confessiones*, I,1, PL 32,661.

²³ „Eine vergnügte Ersättigung wünsche und verlange auch ich allhier in Belgrad, das erste mal auf dieser ersten Dom-Kanzel anzutreffen, dahero begehre ich auch dich Philippo mit meinem angezogenen Kanzelspruch: Domine ostende nobis Patrem, et sufficit nobis. Herr, zeige uns den Vatter, so ist es uns genug; und wir seynd ersättiget. Wer aber dieser Vatter, seye bedarf es nicht viel Fragens, weilen es niemand anderer, als der Hochwürdigste, Hoch- und Wohlgeborene Herr, Herr ANTONIUS CASIMIRUS aus dem hochgräflichen Haus von Thurn [...]” JUCUNDUS, *Der zum vollkommenen... 2. jz. i. m.*, [A2v].

Miután az ezt megelőző bekezdésben a szónok fölidézi az evangéliumi kontextust, valamint megteremt a szereplők párhuzamainak alapjait,²⁴ a fenti részletben együttáll mindaz, amiről a beszéd szól: a kérés és az annak beteljesülése nyomán ébredhető hálaadás. Talán megszokott mivolta miatt már nem is tűnik föl, hogy Fülöp megszólalása valódi imádságos sóhaj, mégpedig egészen pontosan abban az értelemben, amint azt korábban láttuk: az ember fordul a (hite szerint nyilvánvalóan) Istenhez.²⁵ Bármennyire szerződésszerűnek tűnik is, Fülöp valamit kér („ostende nobis”), a kérés teljesülése esetén pedig burkolt ígéretet tesz a hálaadásra (pontosabban, a megelégedettségre, amely azonban joggal föltételezi a hálát: „sufficit nobis”). Ráadásul a mondat mindkét felében többes számban,²⁶ valamely közösség nevében fogalmazza meg kérését, és helyezi kilátásba a hálaadást. A közösségi dimenzió nem is kerül el a szónok figyelmét: a fölütésen kívül négyszer idézi a kulcsmondatot: egyszer Fülöpöt mint mindenki szószólóját azonosítja,²⁷ a következő két esetben Fülöp mondatát a saját maga

²⁴ „Unersättlich scheinen mir die heilige Apostel gewesen zu seyn, indeme sie sich mit allem dem nicht begnügen liessen, so ihnen Christus ihr Meister kurz vor seiner Himmelfahrt in dem heutigen Evangelium verheissen sprechend: Euer Herz werden nicht begrübt und erschrocke nicht, in meines Vatters Haus seynd viel Wohnungen, dann ich gehe hin euch die Stell zu bereiten, und so ich hingehen werde, und euch die Stell bereiten, will ich wieder kommen, und euch zu mir nehmen, auf das ihr seyd wo ich bin; mit welchen Worten ihnen der Heyland den Verfaß und Begrif aller erdencklichen Güter und Glückseeligkeiten zugesagt hat. Dessen doch ungeacht sich Philippus mit den Seinigen nicht ersättigen liesse, sondern begehrte im Namen aller von Christo: Domine, ostende nobis Patrem, et sufficit nobis. Herr: zeige uns den Vatter, so ist es uns genug. Welches Begehren einen vortreflichen Lehrer nicht gefallen will, vermeinend Philippus habe dadurch von Christo einen Verweiß verdient; [...]” JUCUNDUS, *Der zum vollkommenen... 2. jz. i. m.*, [A2v].

²⁵ Az üdvösségtörténet ezen pillanatában aligha várhatjuk, hogy Fülöp tisztában legyen az Atya és a Fiú egylényegűségének titkával. Később, immár apostoli hithirdetőként bizonyára kitért erre is: „Fülöp elkezdte a magyarázatot, és az Írásból kiindulva hirdette neki Jézust.” ApCsel 8,35. „Erat in vehiculo eunuchus, sacras litteras legebatur, sed de quo legeret, ignorabat; sed tamen eum, quem in libro nesciens legebatur, pia mente scire cupiebat. Venit Philippus philosophus, ostendit ei Iesum, qui clausus latebat. Et secundum aliam traditionem dixit Philippus eunuchus: Si credis ex toto corde tuo, salvus eris. Et respondit eunuchus: Credo in Christum Filium Dei. Ea hora baptizatus est, fidelis factus est et sanctus, et de discipulo magister effectus est, et deinceps praedicator, et gentis suae apostolus effectus est.” Hrabanus MAURUS, *Homiliae*, II, XI,5, PL 110,160AB.

²⁶ nobis (ἡμῖν) / nobis (ἡμῖν).

²⁷ „Begehrte im Namen aller von Christo”. JUCUNDUS, *Der zum vollkommenen... 2. jz. i. m.*, [A2v].

ajkára veszi, s így magát az apostolok közé sorolja.²⁸ Utoljára pedig a kulcsmondatot a saját maga által kifejezett kérés beteljesülésére alkalmazza.²⁹ Ezek alapján máris megrajzolható mindenekelőtt a beszéd érvelésmódja, valamint – ami esetünkben fontosabb – az imafajta szerkezete; a sorozatos ismétlésekkel pedig teljesül a szüntelen imádkozásról szóló parancs.³⁰

Meglepőnek tűnhet elsőre, hogy a beszéd a Prédikátor könyvének közismeretlen életunt részletével kezdődik,³¹ mely az állandó elégedetlenséget és hálátlanságot mint általános emberi jellemzőt veti föl, annak ellenére, hogy valami jó történt, történik, illetve történhet. Hamarosan kiderül azonban, miért választott a szónok ilyen, első pillantásra távoli kiindulópontot. A Prédikátor feddésének értelmében ugyanis az apostolok is – köztük Fülöp – elégedetlenek lehettek,³² hiába is ígért nekik Jézus sok lakóhelyet a mennyben.³³ Ám mivel Jézus már meg is mutatta saját személyében az Atyát,³⁴ immár mindenkinek elégedettnek kell lennie.³⁵ Miután a szónok saját magát – amint láttuk – Fülöp apostol személyével azonosította, Fülöp kérése immár az ő kérése is. Ezzel pedig már nem az evangéliumi részlet emlékezetbe idézését és kommentálását folytatja, hanem annak beszédszituációját előbb megeleveníti, amennyiben újra játssza, majd pedig a teljes beszédre kiterjeszti: először Fülöp apostol mondatát mint mindenki kérését ismétli meg, majd pedig kétszer is magára veszi Fülöp szerepét, és úgy fordul Jézushoz. Az eredeti, igen egyszerű kérő imát azzal aktualizálja, hogy a második

²⁸ „Begehre ich auch dich Philippo” *Uo.* „daß mir mein heutiges Begehren mit Philippo nicht unbilligen werden”. JUCUNDUS, *Uo.*, [B1v].

²⁹ „Ich meines Orts hab das jenige erhalten, um welches ich bei Christo angehalten.” *Uo.*, [B2r].

³⁰ „Egyszer arról mondott nekik példabeszédet, hogy szüntelen[ül] kell imádkozni, és nem szabad belefáradni.” Lk 18,1. „Imádkozzatok szüntelenül.” 1 Thessz 5,17.

³¹ „Minden nehéz. Nem mondhatja senki, hogy szeme eleget látott, vagy füle megelegedett volna a hallottakkal.” Préd 1,8.

³² „Unersättlich scheinen mir die heilige Apostel gewesen zu seyn, indeme sie sich mit allem dem nicht begnügen liessen”. JUCUNDUS, *Der zum vollkommenen... 2. jz. i. m.*, [A2v].

³³ Jn 14,2.

³⁴ „Philippo ist nach seines Herzens-Wunsch der Vatter in der Person des Sohns gezeigt worden.” *Uo.*, [A2v].

³⁵ „Eine vergnügte Ersättigung wünsche, und verlange auch ich.”, *Uo.*

esetben a kérés tárgya, vagyis az „Atya” máris a „(püspök-)atyát” jelenti, a harmadikban szinte a kérés teljesülésének reményét fejezi ki.³⁶ A kulcsmondat negyedik ismétlésekor pedig immár a kérés meghallgatását állapítja meg: megláthatja az A/atyát.³⁷ A német eredeti, illetve a helyenként fölbukkanó latin idézetek a kezdőbetűjükkkel nem tehetnek, illetve nem tesznek különbséget a mennyei Atya és a (püspök-)atya között, ám a fokozatos eltolódás egyértelmű, és a Fülöp-idézet utolsó említésekor már teljesen végbemegy: a Fülöpnél még mennyei Atya P. Jucundusnál már püspök(-atya).³⁸ Az, úgymond, tisztségben, illetve személyközi viszonyban való hasonlóság azonban mélyebben rejlik, mint pusztán az azonos szóval történő jelölésben. P. Jucundus fölismerte, hogy az atya-mivolt a püspökben is megtalálható, mégpedig oly módon, hogy a püspök a (lelki)gyermekeinek (lelki)atyja.³⁹

Az atya-gyermek-viszony alátámasztását elősegítendő vezet be a szónok a beszéd segédgondolatát, a jegyesség-motívumot. A Krisztus és az Egyház között főnnálló kapcsolatot magyarázó efezusi levélrészlet,⁴⁰ valamint a már említett flamand jezsuita teológus, Cornelissen értelmezésének segítségével⁴¹ a püspöknek

³⁶ „Nicht unbilligen werden”. *Uo.*, [B1v].

³⁷ „Ich meines Orts hab dasjenige erhalten, um welches ich bey Christo angehalten.” *Uo.*, [B2r]. Mintha P. Jucundus – legalábbis utólag – teljes mértékben Fülöp apostollá vált volna.

³⁸ „Ostende nobis Patrem et sufficit nobis. Zeige uns den Vatter, so ist es uns genug. Wünsche demnach dir alles Glück, Hochwürdigster Vatter zu deiner geistlichen Braut und Kirchen-Kindschaft auf daß diese deine geistliche Braut und Mutter die Kirchen bald erweitert und mit geistlichen Kindern vermehret habe.” *Uo.*, [B2r].

³⁹ „Ist nöthig im Voraus zu erweisen, daß solcher ein Vatter seye”. *Uo.*, [A2v]. „Jeden zu zeigen, daß er ein rechtmäßiger Vatter seye, und zwar nicht eines oder andern Kinds, sondern so vieler, als Seelen ihm anvertrauet worden”. *Uo.*, [A4r].

⁴⁰ „mert a férfi feje az asszonymnak, ahogy Krisztus feje az Egyháznak: testének ő a megváltója. Amint tehát az Egyház alá van vetve Krisztusnak, az asszony is mindenben férjének. [...] A saját testét senki sem gyűlöli, hanem táplálja, gondozza, akárcsak Krisztus az Egyházat. Mert tagjai vagyunk testének. 'Ezért az ember elhagyja apját, anyját, feleségével tart, és a kettő egy test lesz.' Nagy titok ez, én Krisztusra és az Egyházra vonatkoztatom.” Ef 5,23–24; 29–32.

⁴¹ „Quasi diceret, sacramentum Matrimonii magnum est, non quatenus est conjunctio duorum hominum, sed, quatenus significat et repraesentat Christum et Ecclesiam, eorumque conjugium spirituale.” Cornelius A LAPIDE, *Commentaria in omnes divi Pauli epistolae* (*Commentaria in omnes Veteris et Novi Testamenti libros: 10*), Antwerpen, Nutius, 1635, 536.

a széktemplomába történő bevonulását és a püspöki szék elfoglalását a jegyes-séghez, illetve a házassághoz hasonlítja.⁴²

A várva várt esemény – mely körüli nehézségek a hallgatóság számára sokkal nyilvánvalóbbak lehettek, mint számunkra⁴³ – összekapcsolása a zsoldáros hagyománnyal⁴⁴ az ima kétségkívül formálisan rövidebb, de szintúgy fontos részét készíti elő. A beteljesített kérésre, azaz a megvalósult jótéteményre hálaadás a válasz: miután az evangéliumi részlet alkalmasnak bizonyult az új püspök kies-deklésére, az immár tagadhatatlan megérkezéséért valóban hálát lehet adni.⁴⁵ Eb-ből a szempontból, vagyis a hálaadás szempontjából érthető meg, miért ismételte a szónok kezdettől fogva föltűnő gyakorisággal a megelégedettség motívumát.⁴⁶ Fülöpnek nem volt elegendő az, amiben részesült, vagyis, hogy Jézust látta, és a mennyországra vonatkozó ígéretét megkapta,⁴⁷ hanem ahelyett, hogy hálát adott volna, elégedetlenkedett.⁴⁸ Pedig ha Jézusban azonnal fölismerte volna az Atyát, máris megelégedésre talált volna, azaz hálát adhatott volna. P. Jucundus Fülöp imájában nemcsak az Atya iránti óhajt, hanem mindenkinek, azaz a hívő népnek

⁴² „Alle Bischöfliche Vorsteher mit ihren sonderbaren Bistumlichen Kirchen eine gleiche Vermählung und Ehe-Band treffen”. JUCUNDUS, *Der zum vollkommenen... 2. jz. i. m.*, [A3v]. „Gleichwie ein Ehe-Mann mit einem Ehe-Weib verbunden ist, also auch Er nur mit einer und nicht mehreren Bischöflichen Kirchen-Bräuten der gemeinen Ordnung nach vermählet seyn solte; und zwar mit einem starcken Band, wie ihne die geistliche Rechten verbinden”. *Uo.*, [A3v] „als ein Bräutigam mit seiner geistlichen Braut verstehe gegenwärtige Dom-Kirchen / aus seiner Schlaf-Kammer hervor zu treten, um sich auf seinen Bischöflichen Thron allen und jeden zu zeigen, daß Er ein rechtmäßiger Vatter seye, und zwar nicht eines oder andern Kinds, sondern so vieler, als Seelen ihme anvertrauet worden.” *Uo.*, [A4r].

⁴³ „Obwohlen Er wehrender dieser Zeit mit seiner ihme anvertrauten Kirchen gleichsam in Verborg geblieben”. *Uo.*, [A3v–A4r].

⁴⁴ Zsolt 19,6.

⁴⁵ „Damit wir auch uns danckbar erzeigen wegen Überkommung eines Hochwürdigen Vatters” JUCUNDUS, *Der zum vollkommenen... 2. jz. i. m.*, [B2r].

⁴⁶ Mint „Vergnügen”, azaz „örömlélés” értelemben szerepel a szó. Talán lehetett (egy-ház)politikai szála is az elégedetlenkedésnek, melyet a szónoknak a beszédében a fokozottan hangsúlyozott megelégedettség-motívummal kellett leküzdenie?

⁴⁷ „Indeme sie sich mit allem dem nicht begnügen liessen, so ihnen Christus ihr Meister kurz vor seiner Himmelfahrt in dem heutigen Evangelio verheiffen, sprechend: [...] Mit welchen Worten ihnen der Heyland den Verfaß und Begriff aller erdencklichen Güter und Glückseeligkeiten zugesagt hat.” JUCUNDUS, *Der zum vollkommenen... 2. jz. i. m.*, [A2v]

⁴⁸ „Dessen doch ungeacht sich Philippus mit den Seinigen nicht ersättigen liesse” *Uo.*

a püspöki atya iránt kifejezett óhaját fogalmazta meg, most pedig, a püspök megérkezésekor „elváratik” a teljes meglegedettség.⁴⁹ Ám ekkor P. Jucundus nem változik vissza Fülöp apostollá, nem költ valamiféle apokrif evangéliumi részletet, hanem az adott ünnepi helyzet megkövetelte hálaadáskor⁵⁰ az általa képviselt hívősereg élére áll, és még jókívánásokat is megfogalmaz.⁵¹ Amint láttuk, az isteni kinyilatkoztatásból alig valamit értő apostol imáját elismétlő és azt az ünnepi alkalomra alkalmazó, illetve elemző szónokból immár az isteni küldött és a nép közötti közvetítő vált. Ezzel párhuzamosan, a beiktatása révén Thurn Antal püspök – amint láttuk – egyrészt lelkigyermekének lelkiatya, másrészt széktemplomának jegyese lett. A hálaadó ima lelki alapállása tehát nemcsak a „hála” szóban fejeződik ki, hanem az örvendezésben is. Jóllehet, olyan szó, melynek egyértelműen az „öröm” a töve,⁵² csak egyetlenegyszer bukkan föl, tekintettel arra, hogy már az evangéliumi tételmondat második fele is a „melegedettség” segítségével magyaráztatott meg, valamennyi, a meglegedettséget hangsúlyozó, azt az örömteli esemény miatt kifejezésre juttató fordulat a hálaadásra mutat rá.

6. Összefoglalás

Bármennyire szokatlan is az ima formáit egy püspöki beiktatási beszédben keresni, már első olvasásra szembetűnő, mennyire átjárja a szöveget az evangéliumi kulcsmondaton és az értelmező hagyomány tekintélyei révén, valamint a számos retorikai eszközzel kifejezésre juttatott imádságos áhítat. A korszaknak és az ünnepi alkalomnak megfelelően korántsem csendes áhítat ez, hanem Fülöp apostol mondatának értelmét kibontva nyilvános könyörgésben fohászkodik a szónok azért, hogy megláthassa az Atyát. Miután a szentírási és a teológiai hagyományra

⁴⁹ „Eine vergnügte Erstättigung wünsche und verlange auch ich allhier in Belgrad”. *Uo.*

⁵⁰ „Damit wir auch uns danckbar erzeigen wegen Überkommung eines Hochwürdigen Vatters, so dancket am ersten dem grossen Gott, nachmalens Seiner Majestät unsern allergnädigsten Kaiser und Landsfürsten”. *Uo.*, [B2r].

⁵¹ „Wünsche demnach dir alles Glück, Hochwürdigster Vatter zu deiner geistlichen Braut und Kirchen-Kindschaft auf daß diese deine geistliche Braut und Mutter die Kirchen bald erweitert und mit geistlichen Kindern vermehret habe. Desgleichen wünsche ich allen und jeden gegenwärtigen und abwesenden alles Heyl und Segen”. *Uo.*

⁵² A „-freu-” tövű szó csak egyszer („wegen welchen alle und jede sich hier befindende Inwohner billigst zu erfreuen haben”), ám tizenháromszor a „-gnüg-” tő, amely meglegedettséget, elteltséget, kielégülést jelent, melyek közül csak egy hordoz negatív jelentést: „unvergnüglichs”.

támaszkodva bizonyítja, hogy az új püspök valóságos atyai tulajdonságokkal rendelkezik, a fölismerés örömeiben és a megérkezés ünnepi pillanatában, immár az egész hívő közösség nevében ad hálát a kérés meghallgatásáért. Ha a történelmi helyzetet tekintjük, sem a Fülöp apostol tekintélyét kölcsönvevő könyörgést, sem pedig a helyi hívő közösség képviselőjében kifejezett hálát nem tekinthetjük túlzásnak.

Függelék

A teljes megelégedettséget hozó atya,
azaz
a főisztelendő, valamint nagy- és főméltóságú
Antal Kázmér úr,
a Német Nemzet Szent Római Birodalmának thurni és vallesassinai grófja,
stb., stb.,
Belgrád és Szendrő egyesített püspökségének legméltóbb püspöke, egyben a
pécsi püspökség koadjutora, stb., stb.,
abból az alkalomból, hogy május elsején először mutattatott be a főszékes-
egyházi káptalan és papság előtt,
valamint vezetett be ünnepélyesen a székesegyházba,
a szószékről pedig mint a lelkeket vigasztaló és megörvendeztető atya méltatott,
mégpedig P. F. Jucundus, bécsi minorita atya révén, ki azon időben belgrádi
székesegyházi szónok vala.
Nyomatott Budán, Johann Georg Nottensteinnél, az 1732. évben

A2[r] *Domine, ostende nobis Patrem, et sufficit nobis.*

Uram, mutasd meg nekünk az Atyát, és az elég nekünk.¹

Valóságos csoda lenne, ha olyan emberre lelnénk, ki valaha megelégedést és teljességet találna valamiben is, mivel elégedetlenebb és telhetetlenebb, mint maga az ember, nem is létezik. Erről még a Prédikátor könyve is megemlékezik: *Cuncta res difficilis: non potest eas homo explicare sermone. Non saturatur oculus visu, nec auris auditu impletur.*² Minden nehéz. Nem mondhatja senki, hogy szeme eleget látott, vagy füle megelégedett volna a hallottakkal.³ Ezzel azt akarta mondani, hogy minden, ami az ember szeme, vagy füle elé kerül, kívánságait ki nem elégítheti, még akkor sem, ha valamiféle általános bővelkedés adatnék is néki. Semmilyen további, akár

¹ Jn 14,8.

² Préd 1,8.

³ A szentírási részletek fordításai a beszéd német eredetijét követik, melyek azonban nem mindig pontosan felelnek meg az idézett latin részleteknek.

a mindennapi tapasztalatból vett bizonyítékot nem igényel az a közkeletű szólásmondás, mely csaknem valamennyi ember esetében beigazolódik: minél többet birtokol valaki, még annál is többet követel, és annál többet fáradozik. Véleményem szerint ez az alapvető oka annak, amiért számos, sőt, a legtöbb ember mások java és hatalma után epekedik, hiszen semmivel sem tud megelégedni és eltelni.

[A2v] Még a szent apostolok is telhetetlenek tűnnek, hiszen semmivel sem tudnak megelégedni, így azután mesterük, Krisztus, röviddel mennybemenetele előtt, amint a mai evangéliumi részletben hallottuk, így szólt: „Ne szomorkodjék szívetek, és ne féljete, Atyám házában sok lakóhely van, ezért elmegyek helyet készíteni számotokra. Ha már elmentem, és helyet készítettem, ismét eljövök, és magammal vislek benneteket, hogy ott legyetek, ahol én vagyok.”⁴ Ezen szavakkal ígérte meg nekik az Üdvözítő minden elgondolható jószág és boldogság foglalatát és lényegét. Fülöp azonban – mindezt figyelmen kívül hagyva és a sajátjával meg nem elégedve – mindenki nevében azt kívánta: *Domine, ostende nobis Patrem, et sufficit nobis*. Uram, mutasd meg nekünk az Atyát, és az elég nekünk. Az efféle óhaj aligha tetszhetnék egy mégoly kiváló tanítómesternek sem, hiszen úgy tűnnék, mintha Fülöp bizonyítékot követelne Krisztustól. Ám ezt a vélekedést olyasvalaki, aki alaposan elelmélkedett a szövegen, a következőképpen utasítaná el: *Desiderium Patris subtrahit animadversioni petitionem complexam circumstantias impossibilitatis*. Ennek az ismeretlen értelmezőnek a véleménye szerint tehát Fülöp – a kérés körülményeit tekintve – valamilyen lehetetlen, ám önmagában véve nagyjelentőségű dolgot kívánt, mert éppen Istent óhajtja megpillantani, mely pillantásban igaz és boldogító megelégedettség lakozik. Ennek révén tehát, amint arról Szent Bernát clairvaux-i apát is tanúskodik, a mennyei Atyát kívánta látni: *Philippo secundum petitionem cordis sui ostensus est Pater in Filio* – szólanak Bernát mézillatú szavai.⁵ Amint szíve óhajtotta, Fülöpnek a Fiú személyében az Atya mutatkozott

⁴ Jn 14,1a; 2–3.

⁵ Clairvaux-i Szent Bernát, azaz Bernardus Claraevallensis (1090–1153): előbb francia bencés szerzetes, majd pedig a Molesmes-i Szent Róbert kezdeményezése nyomán alapított, a korabeli bencésnél szigorúbb cisztercita rendbe lép, azt néhány rokonával és barátjával fölvirágoztatja, valamint elterjeszti. Többek között a második kereszties hadjárat megszervezésével jelentős egyházpolitikai tevékenységet fejtett ki, teológiai-irodalmi tevékenységét általánosan jellemzi a misztikus irányzat, melynek csúcsa az Énekek énekéről szóló beszédsorozata: *Sermones in Cantica canticorum*. Munkássága az egyházi év ünnepeiről szóló beszédeket, átfogó teológiai traktátusokat (pl. *De diligendo*

meg. És ugyan melyikünk ne óhajtotta volna már valaha a mennyei Atyát megpillantani, aki nélkül semmiféle megalégedettség és teljesség el sem képzelhető.

Efféle teljes megalégedettséget kívánok és várok el itt, Belgrádban is, amikor először lépek a székesegyház szószékre, és Fülöppel együtt illendően kérellek: *Domine, ostende nobis Patrem, et sufficit nobis*. Uram, mutasd meg nekünk az Atyát, és az elég nekünk, vagyis: megalégedést találunk benne. Ám hogy ki ez az atya, aligha lehet kérdéses, hiszen az nem más, mint a nemes grófi A3[r] Thurn-házból való főtisztelendő, nagy- és főméltóságú Antal Kázmér úr, immár Belgrád fővárosnak és az egész Szerb Királyságnak méltóságban első püspöke, ahová mint egyetemes lelkiatya állíttatott, és akinek érkezésén – amint azt jelen beszédemben bemutatok – most mindenkit a megalégedettség öröme kell, hogy eltöltsön. Ha azonban – szemben minden reménységemmel – ellenézés ébredne iránta, azt aligha tulajdoníthatni másnak, mint néhányak rendetlen elégedetlenségének, kik ráadásul gyermekek módjára akképp viselkednek, akárha atyjuk iránt nem mutatnának megalégedettség szülte örömet.

Mielőtt rámutatok, hogy mint atyával, a főtisztelendő püspök úr személyével teljes mértékben meg lehetünk elégedve, szükséges bizonyítani, hogy ő atya: *Qui habet Sponsam, Sponsus est*.⁶ Akinék menyasszonya van, az vőlegény. Ezt Krisztus maga mondja a János-evangéliumban. Továbbá, ha valakinek felesége van, és tőle gyermekek származnak, atyának nevezhető. Amint a jogtudósok világosan rögzítik: *Ad rationem Patris non solum requiritur similitudo in natura, sed etiam est necessarius concursus ad prolem*.⁷ Vagyis ahhoz, hogy egy férfiú valóban atyának neveztesék, nem elegendő, hogy természetében a többiekkel egyezzenek, hanem a gyermeknemzésben és -nevelésben is közre kell működnie. Hogyan fogom hát bizonyítani, hogy egy főtisztelendő főpásztor valóságosan is atya, amikor sem asszonnyal, sem gyermekkel nem büszkélkedhetik? Szent Pálnak az efezusiakhoz

Deo), sőt, egyházzenei elemzéseket (pl. *Tractatus cantandi graduale*) is tartalmaznak. Itt idézett szövege: *Sermones in Cantica Canticorum*, XXXII, 9; PL 183,950B. (A német szöveg a Sermo XXII-t adja meg, tévesen.)

⁶ Jn 3,29a.

⁷ Az idézet szinte bizonyosan Aquinói Szent Tamástól (1225–1274) származik, a fordító korlátozott kánonjogtörténeti ismeretei miatt azonban egyelőre kideríthetetlen lelőhelyen. A szerző a leghíresebb középkori, itáliai, domonkos teológus, a *Summa Theologiae* című hatalmas, rendkívül módszeresen és világosan fölépített munkája ma is haszonnal forgatható. A beszédben idézett latin mondat német megfelelője, így a magyar fordítás is, szemléltetést kissé eltérő és bővebb.

írott levelével kell szólanom: *Sacramentum hoc magnum est, in Christo et in Ecclesia*.⁸ Nagy titok ez, nagy szentség, mégpedig Krisztus és az Egyház között. Cornelius a Lapide⁹ így magyarázza Pál szavait: *Quasi diceret, sacramentum Matrimonii magnum est, non quatenus est conjunctio duorum hominum, sed, quatenus significat et repraesentat Christum et Ecclesiam, eorumque conjugium spirituale*.¹⁰ Egyúttal azt akarta mondani, hogy a házasság szentsége nem azért nagy, mert két embernek, azaz férfinak és nőnek egybekapcsolódását jelenti, hanem azért, mert az emberi házasság Krisztus és az Egyház kapcsolatának megjelenése. Ezzel a magyarázatával Cornelius von Stein¹¹ jelentős akadályt gördített el utamból, hiszen itt már nem is marad más bizonyítanivaló, mint hogy Krisztus az ő egyetemes Egyházának jegyese. Cornelius így folytatja: *Ille enim est Spiritus Sponsae, id est, ca-[A3v]put et princeps totius Ecclesiae*,¹² hiszen a menyasszony a vőlegényé, vagyis ő a feje és fejedelme az egész Egyháznak, illetve az igaz hit közösségének. Semmi sem áll tehát útjában annak, hogy minden püspöki előjáró a maga székteplomával ehhez hasonló eljegyzésre, illetve házassági kötelékre lépjen. Azonkívül tehát, hogy Szent Pál apostol a Timóteushoz írott első levelében előírta, hogy püspök csak egyszer házasodott férfi lehet,¹³ a szöveg a szó szerinti értelmén túl másmilyen, mégpedig erkölcsi

⁸ Ef 5,32; a német beszéd szövege a 9. fejezetet adja meg, ez azonban téves, hiszen a levél csupán hat fejezetből áll.

⁹ Cornelis CORNELISSEN VAN DEN STEEN (1567–1637) flamand jezsuita, aki előbb Löwenben (ma: Leuven, Belgium), majd pedig Rómában teológiai, mégpedig egzégézis-professzorként tevékenykedett. Csaknem a Biblia valamennyi könyvét elemző, a patrisztikus és középkori elődöket is fölhasználó írásai egykor nagy népszerűségnek örvendtek, így nem meglepő, hogy a belgrádi minorita szónok tekintélyként hivatkozik rá. Legfontosabb műve: *Commentaria in omnes Veteris et Novi Testamenti libros*, Antwerpen, Nutius, 1630–1645. A szónok a meglegedettség gondolatának hangsúlyozását sejthetőleg tőle vette: *Commentarius in quatuor evangelia*, Antwerpen, Meursius, 1660, 462–463.

¹⁰ Cornelius A LAPIDE, *Commentaria in omnes divi Pauli epistolas (Commentaria in omnes Veteris et Novi Testamenti libros)*, Antwerpen, Nutius, 1635, 536.

¹¹ A szónok az imént még szó szerinti latinra fordított flamand nevet ezúttal ismét szó szerinti fordításban, de immár németül adja meg.

¹² Ezt a mondatot a fordító mégoly gondos kutatás után sem találta meg Corneliusnál. Erősen valószínűsíthető, hogy a kijelentés lényege, így a mondatnak legalább részletei is Bellarmino Szent Róbert (1542–1621) itáliai jezsuita bíborostól származnak, aki teológiai munkássága és egyházpolitikai tevékenysége révén a katolikus reform egyik vezéralakja volt.

¹³ 1Tim 3,2: „A püspöknek azonban feddhetetlennek, egyszer nősültnek, józannak, megfontoltnak, mértéktartónak, vendégszeretőnek és a tanításra rátermettnek kell lennie.”

értelmet is hordoz. Amint arra már Szent Ambrus¹⁴ is rámutatott: amint a férj csak egyetlen feleséggel kötelezi el magát, ugyanúgy, a szokásos rend szerint, a püspökhöz is csak egyetlen és nem több dómnyasszony tartozik, még hozzá olyan erős kötelék révén, mely a lelki köteléknek felel meg. *Sicut legitimi matrimonii vinculum, quod est inter virum et uxorem, homo dissolvere nequit, Domino dicente, quod Deus conjunxit, homo non separet: sic et spirituale foedus conjugii, quod est inter Episcopum et Ecclesiam, quod in electione initiatum, ratum in confirmatione, et in consecratione intellegitur consummatum, sine illius auctoritate solvi non potest, qui successor est Petri et vicarius Jesu Christi.*¹⁵ Azaz: amiképpen a férfi és nő közötti törvényes házassági köteléket az isteni parancs alapján senki ember föl nem bonthatja – hiszen amit Isten egybekötött, ember szét ne válassza –, ugyanúgy lélekben a házassági kapocs a püspök és székeploma között is létrejöhet. Ezen kapcsolat már a megválasztásakor kicsírázott, megerősítésekor szárba szökken és erőre kapott, a fölszenteléssel pedig kiteljesedett, nos, ezt a köteléket senki sem bonthatja föl, hacsak nem annak hatalmával, ki Péter utóda és Jézus Krisztus helytartója. Ezen szavakból világosan kitűnik, hogy nagy- és főméltóságú, valamint főtisztelendő Antal Kázmér püspökünk méltó jegyese a reá bízott székeplomnak. Ez a házassági kötelék azzal kezdődött, hogy legkegyesebb császárunk és hazánk fejedelme, őfelsége VI. Károly őt Szendrő és Belgrád püspökévé választotta és kinevezte,¹⁶ majd pedig őszentsége ebbéli méltóságában megerősítette,¹⁷ végül pedig a múlt

¹⁴ Szent Ambrusnak már a szöveg keletkezésekor sem volt ismert *De dignitate sacerdotali* című (itt Dig. sac. rövidítéssel jelölt) munkája. Az évszázadokon át neki tulajdonított *Libellus de dignitate sacerdotali* című értekezés szerzőjének időnként Gerbert d’Aurillacot, a később Szent István magyar királynak koronát küldő II. Szilveszter pápát is vélték, és évszázadokon át ekként hivatkoztak rá.

¹⁵ Lehelyként a következőt találjuk: cap. ult. §. 1. h. 8, ami arra a kánonjogi kiadásra vonatkozik, melyet a szónok használt. A latinnyelvű rendelkezés III. Ince (1161–1216) pápa (1198–1216) egyik dekrétumából (X. 1.7.4) származik, mely később bekerült a rendszerezett kánonjog szövegébe: Titulus VII., cap. 4.: *Corpus juris Canonici emendatum et notis illustratum*, Coloniae Munatiana (Basel), 1651, 77.

¹⁶ 1728. június 1.

¹⁷ Azaz XIII. Benedek pápa, 1729. december 23-án. Mindkét esetben, akárcsak a beszédben magában, a belgrádi püspöki székről van szó. Amint a megelőző tanulmány 1. lábjegyzetében áll, az épület a mai Bajrakli-mecset (Belgrád, Gospodar-Jevremova [utca] 11).

vasárnap volt két esztendeje, hogy fölszenteltetett.¹⁸ Jóllehet ezen időszak jelentős részében [A4r] a reá bízott széktemplom előle elzárattott,¹⁹ ma mégis *Tamquam sponsus procedens de thalamo suo*,²⁰ azaz miként a vőlegény előlép hálóteremből, úgy lép püspöki trónjára lelki menyasszonyával, azaz ehelyütt emelkedő székesegyházával a püspök, hogy egyenként és mindenkinek kinyilvánítsa: ő a jogszerű atya, mégpedig nem is egy, esetleg néhány gyermek atyja, hanem oly soké, kiknek lelke reá bízott. Szent Pál apostol szavával mondhatja: *In Christo Jesu evangelium ego vos genui*.²¹ Azaz: az evangélium révén szültelek titeket. Így viszonyulnak a gyermekek, a menyasszony, vagy az anya az atyához, és éppen ezért mutatok rá azon okokra, melyek miatt őreá, a püspökre tekintve valódi megelégedettség és teljesség tölthet el mindnyájunkat.

Efféle érzést csak olyankor érezhetünk, amikor olyasmit birtokolunk, ami számottevően a javunkra válik. Ugyan hol lelhetünk effélére, mint éppen egy olyan atyánál, kinek pusztán neve és szava, vagyis az, hogy atya, magában foglalja egy gyermek teljes jólétét és boldogságát, még akkor is, ha erre némely elcsatangoló gyermek időnként kevéssé van tekintettel. Inkább az „atya” szóra kellene figyelmünket fordítanunk, kiről Szent Lukács is beszámol az evangéliumban. Atyjának különösen nagy szívfájdalmára és igen nagy szűgyenére az elcsatangoló és tékozló fiú az örökségét kikövetelte, az atyai házat vakmerőn odahagyta, távoli országba utazott, majd pedig nyilvános és közönséges nőekkel mindenét elszórta. *Dissipavit substantiam suam cum meretricibus*.²² Emiatt azután a legsúlyosabb szegénységbe és nélkülözésbe süllyedt, végül azonban lelkében mégis fölébredt szerető atyjának emléke. Arra jutott tehát: *Surgam et ibo ad patrem meum*.²³ Fölkelek és atyámhoz megyek. Ezen elhatározást Aranyszavú Szent Péter ravennai érsek oly

¹⁸ 1730. április 23., vasárnap, vagyis a beszéd 1732. április végén hangozhatott el, jóllehet a címben május 1-je adatik meg. Itt a szerző egyetlen szóval sem utal arra, a beszéd kiadásakor viszont már a címlapon szereplő tényre, hogy Thurn Antal Kázmért 1732. május 26-án pécsi segédpüspökké is kinevezte a király. Nesselrode Ferenc Vilmos pécsi megyéspüspök 1732. szeptember 29-én bekövetkezett halála után a királyi megyéspüspöki kinevezésre 1732. október 9-én került sor, vagyis a szöveg még ezen időpont előtt látott napvilágot. A pápai megerősítésére azután 1733. március 2-án került sor.

¹⁹ Az épület státuszához ld. a megelőző tanulmány 1. jz.

²⁰ A Vulgáta számozása szerint: Zsolt 18,6. „mint a vőlegény, lakából úgy kél fel.” Jelenleg 19. zsolttárként van nyilvánartva.

²¹ 1Kor 4,15.

²² Lk 15,30b: „[...] aki vagyonodat rossz nőkre pazarolta, [...]”

²³ Lk 15,18a.

merésznek tartotta, hogy azt kérdezte: *Qua spe, qua fiducia, qua confidentia?*²⁴ Miképpen tudsz reménységet, bizalmat és jóindulatot elvárni atyádtól, kit oly szégyenletesen rászedtél? Ám rögtön megvilágosodott és válaszra lelt: *Ea, qua Pater est.*²⁵ Akárha azt mondotta volna, hogy bi-[A4v]zakodása pusztán visszaemlékezés volt arra, ki az üdvösségét kívánta, vagyis ki néki atya volt. Ezen vigasztalódással eltelve így szól hát: *Ego perdidit, quod erat filii, tu, quod patris est, non amisisti. Apud patrem non intercedit extraneus, intus est in patris pectore ipse, qui intervenit, et exorat affectus.*²⁶ Elveszítettem ugyan, ami egy fiúé volt, ám ő nem veszítette el azt, ami az atyáé, a szeretetet tudniillik a gyermeke iránt. Nem szükséges tehát, hogy egy idegen lépjen föl közbenjáróként, hiszen az atya szívében a leggyengédebb szeretet jár közben. Jóllehet, hangtalanul szól, szava mégis hathatósabb és ékesszó-lóbb, mint akármely avatott szaktekintélyé vagy ügyvédé. Az ő szavukban pedig ugyan ki kételkednék? Amint a domonkos Paciuchellus Angelus a Jónás próféta-ról szóló művében mondotta: *Pater est, et hoc sufficit.*²⁷ Elegendő annyi, ha azt mondhatjuk: atya ő, hiszen egy atya az ilyen, a gyermek iránt táplált szeretete által arra törekszik, ami a gyermeknek haszonteli, és nem is tagad meg tőle semmit. Szinte ugyanígy, sőt még sokkal inkább erre utal a rózsafüzerről szóló második beszédében a páratlan szónok, Antonius Vieira spanyol jezsuita: *Omnes aliae allegationes simul sumptae, neque comprehendere, neque exprimere quaeunt, quod dicit una haec*

²⁴ Aranyszavú Szent Péter, azaz Petrus Chrysologus (kb. 380–kb. 450): ravennai érsek és egyházpolitikus, akit szentírásmagyarázó beszédei tettek messze földön híressé. Melléknevét századokkal később nyerte első életrajzírójától, ravennai Agnellustól, nem abbéli szándék nélkül, hogy a keleti egyházban addigra híressé vált Aranyszájú Szent János (Johannes Chrysostomus) (344–407) nyugati párja legyen. Az idézet helye: *Sermo II (De eisdem, ubi de reditu filii ad patrem)*, PL 52,188b. Fordítása: „Miféle reménnyel? Miféle bizakodással? Miféle bizalommal?”

²⁵ Az imént jelzett helyen, eredetiben: „Illa, qua pater est.” Azontúl, hogy a kifejezés a nyelvtani nemek szempontjából furcsa, magyarul nincsen jelentős különbség: „Azzal, aki atya.” További, az eredetitől még inkább elrugaszkodott, de értelmileg helyes lehetőség: „Ott, ahol az atya van.”

²⁶ A szónok továbbra is Aranyszavú Szent Péter beszédét idézi, ugyanazon helyről. A magyar fordítás követi a latin és a német szöveg között ígeragozási (pontosabban: személybeli) eltérést.

²⁷ Angelo Paciuchelli (? –1660) domonkos rendi, Rómában tevékenykedő szerzetes, aki műveit Münchenben és Velencében jelentette meg. Az itt hivatkozott műve: *Lezioni morali sopra Giona Profeta*, 1–3, Venezia, Baglioni, 1677. Nem bizonyos, hogy a neki tulajdonított mondat hiteles.

*vox: pater.*²⁸ Mondhatnánk bármilyen más, boldog megelégedettséggel kecsegtető szót, mégse térjünk ki az elől az egyetlen szó elől, hogy: atya.

Ejtsétek ki azt az egyetlen szót, hogy atya. Ha az evilági atyától a gyermek bizalmat, segédelmet és megelégedettséget remélhet, még nagyobb reményt méríthetnek attól, ki lélekben atyjuk, azaz a főtisztelendő püspöktől, kit – a római pápa mellett – az atya megjelölés egyedül illet. A római pápa ugyan valamennyi rendű és rangú hívőt fiának és gyermekének nevez, ám a főtisztelendő püspököket testvéreinek is hívja, és bizonyos értelemben ő maga is atyaként címeztetik, amint azt V. Kelemen pápa Előszavában hozzáfűzi: *Papa dicitur pater patrum.*²⁹ A pápa az atyák atyjának hívatik, azaz püspöknek.

A zsidókhöz írott levél ötödik fejezetében így nyilatkozik az apostol: *Omnis namque pontifex ex hominibus assumptus pro hominibus constituitur in iis, quae sunt ad Deum, ut offerat dona et sacrificia pro peccatis. Qui condolare possit iis, qui ignorant et errant.*³⁰ Minden főpapot, avagy püspököt **B[1r]** az emberek közül választanak, hogy őket Isten előtt képviselje, valamint ajándékokat és áldozatot mutasson be a bűnökért. Hiszen megértő tud lenni azokkal, kik tudatlanok és tévelyegnek. Pál szavait³¹ magyarázandó Theophilactus így szól: *Explicat se, quid illud sit: pro hominibus ipsis*

²⁸ Antonio Vieira (1608–1697) nem spanyol, hanem portugál jezsuita misszionárius és diplomata volt, aki Brazíliában tevékenykedett. Itt idézett beszéde is portugálul keletkezett, ám a belgrádi szónok vagy spanyolul olvasta, és visszafordította latinra, vagy máris egy latin fordításhoz jutott hozzá. Az eredeti mondat egy későbbi szövegkiadásban így szól: „Todas as outras allegações juntas não chegam a comprehender nem exprimir o que diz esta palavra: Pae.” *Sermões do Padre Antonio Vieira*, Tomo XIII, Lisboa, Seabra & Antunes, 1857, 41.

²⁹ V. Kelemen (Bertrand le Got, 1250–1314), francia származású szerzetes, püspök, majd bordeaux-i érsek, végül pedig pápa (1307–1314). Uralkodásával kezdődik a római pápák avignoni „fogsága”, melynek azután 1376-ban XI. Gergely vetett véget. A neki tulajdonított idézet először Honorius Augustodunensis (1080–1150) bencés szerzetesnél bukkan föl, mégpedig a *Gemma Animae* c. munkájában, kétszer is: PL 172,577d; 601d.

³⁰ Zsid 5,1–2a. A fordítás a latin szöveg német változatának felel meg.

³¹ Mindenekelőtt a stilisztikai jellegzetességek nyomán mára világossá vált, hogy a Zsidókhöz írt levél szerzője nem Pál volt, hanem egy művelt, a zsidóságból érkezett őskeresztény szerző, ami azonban az írás sugalmazott voltát nem befolyásolja. Részletesen kifejti: Clare K. ROTHSCHILD, *Hebrews als Pseudoepigraphon (The History and Significance of the Pauline Attribution of Hebrews)*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2009.

*ad Deum constitui, peccatis scilicet Deum propitium reddere.*³² Kiderül Pál magyarázatából, mit is jelent Isten előtt az emberekért kiállni: Istent az emberek bűneiért meglágyítani, hogy ő a bűnöket kegyesen elnézze. Jóllehet itt gondolhatunk valamennyi főtisztelendő áldozópapra, kik megkapták azt a hatalmat, hogy a nép bűneiért áldozatot mutassanak be, és bűneiket megbocsássák, mindenekelőtt mégis őszentségére, a pápára, továbbá valamennyi püspökre gondoljunk, amint a kánonjog kifejti: *Quia ipsi quoque sunt successores apostolorum,*³³ azaz a püspökök az apostolok utódai. Amint ugyanis a szent trienti zsinat szólott: *Ipsius decedentibus in locum eorum successerunt episcopi.* Vagyis az apostolok után az ő helyükre püspökök rendeltetnek, hogy ők, akárcsak az apostolok, lelki gyermekeik iránt szeretettel és kegyességgel viseltesenek, amikor bűneikért és vétkeikért megbocsátást közvetítenek. Így tanította megváltó Krisztusunk az apostolfejedelmet, Pétert, amikor az mesterét így kérdezte: *Quoties peccabit in me frater meus et dimittam ei, usque septies?* Milyen gyakran fog ellenem a testvérem vétkezni és én megbocsátok neki, vajon hétszer?³⁴ Válaszul pedig ezt kapta: *Non dico tibi usque septies, sed usque septuagies septies.* Nem mondom, hogy hétszer, hanem hetvenszer hétszer. Vagyis, amint a szent atyák és tanítók vélekedtek: annyiszor, ahányszor a bűnös rászorul, és őszinte megbánást tanúsít.

Ugyan ki ne látná be ezek után, hogy a fölszentelt püspököknek mint a lelkek atyjának személyében minden ember számára boldog meglepedettség jut osztályrészül, hiszen őnéki nagyobb hatalma van a bűnök fölloldozására, mint másoknak. Sokan vannak ugyanis olyanok, kik pusztán csekély örömmel

³² Ochridai Theofilaktosz (1055–1107), bizánci-görög pap, később Ochrida (ma kisváros Észak-Macedóniában, ám a kilencedik században Preszláv mellett – mely ma Veliki Preszláv, szintén kisváros Északkelet-Bulgáriában – a korabeli Bolgár Császárság egykor második legfontosabb) városának érseke, a maga korában neves szentírásmagyarázó. Az idézett részlet a következő, latinra fordított értekezésében található: THEOPHYLACTI Archiepiscopi Bulgariae, *In omnes divi Pauli epistolas enarrationes* (In epistolam ad Hebraeos enarratio), fordította és kiadta Christophorus PORSENA, Köln, 1529, 149.

³³ A szónok ugyan a trienti zsinat (1545–1563) rendelkezéseire vonatkozó lelőhelyet adja meg (Can. in novo 2. Dist. 21), az idézet legalábbis második felének eredeti változata sokkal korábbi: GRATIANUS, *Concordantia discordantium canonum*, Dist. 21, 1§, PL 187,119a. A mondat első fele közhely, különböző változatokban számos helyen olvasható, a zsinati rendelkezésekbe többek között Saint-Victori Hugótól kerülhetett be: *De sacramentis*, PL 176,428c („Episcopi vero successores sunt apostolorum.”)

³⁴ Mt 18,21–22. A német szöveg (következésképp a magyar fordítás) szemlátomást nem tartalmazza a kérdésnek a megbocsátásra vonatkozó második felét.

elégedhetnek meg, hiszen ők az evilági és a testi dolgokban keresik az örömet, melyek azonban teljességet sohasem nyújthatnak. Ezt, persze, az itteni közösségről nem gondolom, ellenkezőleg: sokkal inkább reményleni bátorodom, hogy alig akad olyasvalaki, ki a lélek halhatatlanságában kételkednék, **[B1v]** hiszen éppenséggel az a vigasztaló remény táplál, hogy olyanokhoz szólok, kik ebben a halhatatlanságban igenis hisznek, és határozottan kijelentik: *Anima plus est quam corpus*.³⁵ Azaz a lélek több, mint a test. Ekképpen remélem magam is, hogy Fülöppel egybehangzó kérésem nem hiábavaló: *Domine, ostende nobis Patrem, et sufficit nobis*. Uram, mutasd meg nekünk az atyát, vagyis: a lelkek főtisztelendő atyját – és ez elég nekünk.

Nem érkeztünk azonban még el szónoklatom végéhez, melyben azt jelenítettem meg, hogy amikor a püspöki előljáró és atya előtt állunk, az elnyerhető lelki javak reményében teljes megelégedettségnek kell bennünket eltöltenie. Hiszen egy atya szeretetéről nem pusztán kegyessége és jószívűsége tesz tanúbizonyságot, hanem gyakran fenyítése és büntetése. Amint Pál a zsidókhöz írott levelében kérdi: *Quis filius, quem non corripit Pater?*³⁶ Hol van az a fiú, vagy gyermek, kit apja nem fenyít meg, ami által éppenséggel a még nagyobb szeretetét mutatja ki? Amint a mennyei Atyaisten példájáról az imént említett apostol szól: *Quem enim diligit Dominus, castigat*.³⁷ Vagyis akit az Úr szeret, megfenyíti, amint azt ő maga a Jelenések könyvében mondja: *Ego, quos amo, arguo et castigo*.³⁸ Akit szeretek, megbüntetem és megfenyítem. Ha tehát a lelkek atyja, egyben főtisztelendő főpásztor, ha lelki gyermekeit rossz erkölcsökön kapja, fenyíti és bünteti őket, akkor a fentiek alapján teszi, hiszen éppen a valódi szeretet és a pásztori szolgálat követeli meg mindezt: *Episcopi tenentur ad corrigendos subditorum excessus et reformandos mores*

³⁵ A fordulat a Mt 6,25b (οὐχὶ ἡ ψυχὴ πλεῖον ἐστὶν τῆς τροφῆς καὶ τὸ σῶμα τοῦ ἐνδύματος; – elengedhetetlen a görög szöveget idézni, a jelenlegi magyar változatok ugyanis gyakran félrevezetőek) kissé túlhajtott, a lélek és a test szembeállítását kiemelő értelmezése. Értelmezése számtalan helyen megtalálható, az egyik legfigyelemreméltóbb Szent Bernátnál: „Res cordis ista cupiditas: propterea tanto maior, quanto anima plus est quam corpus. Denique hae sunt viae quae videntur hominibus bonae; sed finem non habent, nisi cum demergunt in profundum inferni.” *Sermo XI in Psalmum Qui habitat*, PL 183,226c.

³⁶ Zsid 12,7b.

³⁷ Zsid 12,6a

³⁸ Jel 3,19a.

*prudenter et diligenter intendere, ne sanguis eorum de suis manibus requiratur.*³⁹ A püspököket bölcsesség és igyekezet jellemezze annak érdekében, hogy a kihágásokat és rossz erkölcsöket helyrehozza, mégpedig anélkül, hogy saját vérét kellene ezért ontania. Szent Gergely így indokolja mindezt: *Quia non potest esse pastoris excusatio, si lupus oves comedit, et pastor ignorat.*⁴⁰ Hiszen a pásztor számára nincsen bocsánat, ha a farkas elragad egy bárányt, és erről a pásztor nem tud. Nem tudod hát, miképpen lehetséges az efféle [fegyelmező] tetteket a szeretet jelének betudni? Hiszen ezek a lélek örök javát szolgálják, és ezért minden itteni lakosnak fölöttébb örvendeznie kell, hiszen ilyen **[B2r]** atya rendeltetett lelkük javára. A magam részéről azt kaptam, amiért Krisztust kérleltem: *Ostende nobis Patrem, et sufficit nobis.* Mutasd meg nekünk az Atyát, és az elég nekünk. Kívánok ezért neked, főtisztelendő atya, lelki menyasszonyodhoz és az Egyházban élő gyermekeidhez boldogságot, hogy ezen lelki menyasszony, egyben pedig anya, az Egyházat a közeljövőben gyarapítsa, és lelki gyermekekkel ajándékozza meg. Hasonlóképpen kívánok valamennyi jelen- és távollévőnek üdvösséget és áldást, melyet számotokra atyátok közvetítend, egyben pedig a mennyből kiesdeklend. Továbbá, amint szívünkben főtisztelendő atyánk érkezésén hála kél, ugyanúgy adunk hálát az Úristennek, nemkülönben pedig őfelségének, legkegyelmesebb császárunknak, hazánk fejedelmének, a császári hadsereg vezérének és a Szerb Királyság fáradhatatlan hősének. Különösen is hála tölti el ezen fővárost, hogy a rettenetes török iga rabságából megszabadult, keresztény szabadságát visszanyerte és püspöki előljárót, lelkének pedig egyben atyát kapott, kit mindenki, de főképpen maga Isten támogat. Végül pedig szeressétek, tiszteljétek, továbbá mindenben

³⁹ IX. Gergely (1167–1241) itáliai származású pápa (1227–1241), aki az Egyház világi hatalma és a Német Nemzet Szent Római Birodalma (melyet néha igencsak hiányosan Német-Római Birodalomként emlegetnek) közötti politikai harc egyik vezéralakja volt, II. Frigyes császárral szemben. Itt idézett mondata: *Decretalium Compilationis Liber I*, Tit. XXXI, Cap. 13. § 1, hrsg. von Emil FRIEDBERG, Emil Ludwig RICHTER, Leipzig, Tauchschnitz, 1881.

⁴⁰ Nagy Szent Gergely, azaz Gregorius (540–604): római pápa (590–604), aki előbb politikai pályára lépett, ám később a szerzetesi élet mellett döntött. Pápává választása után a korábbi politikai tapasztalatát immár az Egyház helyzetének megszilárdítására fordította. Liturgiai reformjainak (*Liber antiphonarius* és *Sacramentarium Gregorianum*) hatása – az időközbeni hol jobb, hol tragikusabb „reformok” ellenére – máig hat, a gregorián énekművészet tőle eredeztetni magát. Legfontosabb művei a beszédei (pl. *Homiliae in Evangelia*) és átfogó erkölcsstani munkája (*Moralia in Job*). Az idézet helye: *Epistola LIII ad Ioannem episcopum*, PL 77,648a.

gyermeki odaadással engedelmeskedjete lelkete atyjának, amint arra Szent Brúnó int bennünket: *Videte, homines, quantum episcopos vestros diligere debeatis: Lumina vestra sunt, oculi vestri, et lucernae vestrae sunt.*⁴¹ Nézzéte, keresztények, mennyire szeretnetek kell püspökeiteket. Fénysugarak, szemek, mécsesek ők, kik számotokra az örök boldogságot világítják meg. Hiszen, amint Szent Ignác vértanú írja: *qui honorat episcopum, a Deo honorabitur, sicut qui illum ignominia afficit, a Deo punietur.*⁴² Aki a püspököt tiszteli, azt Isten is megbecsüli, éppúgy, mint ahogyan Isten bünteti meg azt, ki a püspököt megveti. Az engedelmességről pedig így szól az apostol: *Obedite praepositis vestris et subjacete eis, ipsi enim pervigilant, quasi rationem pro animabus vestris reddituri.*⁴³ Legyetek engedelmesek elöljáróitokhoz, és vesséte alá magatokat nekik, mert ők éberen őrködnek, hogy lelketeikkel el tudjanak számolni. Abban pedig, hogy ekként viselkedjete, valamint hogy Fülöp kívánságára és óhajára a mennyei Atya az örök boldogságban megmutatkozzék nektek, – melyben ti is részesültök majd –, lelkete atyja mindenkor segíségekre lesz. Ámen.

⁴¹ Kölni Szent Brúnó (1030–1101): német bencés szerzetes, aki 1084-ben a franciaországi Grenoble közelében megalapította a karthauzi rendet. Az idézet lelőhelye egy későbbi kiadásból: *Sermo tertius de confessoribus*, Köln, Bernhard Walter, 1611, 131.

⁴² Antiochiai Szent Ignác (2. század): antiochiai (ma: Antakia, Törökország) püspök és vértanú, akinek hét hitelesnek tűnő levele figyelemreméltó dokumentuma az Ósegyház dogmatikai fejlődésének. A német beszéd kiadásában található adattal szemben az idézett mondat valójában a 9. fejezetben olvasható: „ὁ τιμῶν ἐπίσκοπον ὑπὸ θεοῦ τετίμηται ὁ λάθρα ἐπισκόπου τι πράσσων τῷ διαβόλῳ λατρεῦει.” *Levél a szemünnai-akhoz*, IX,89, PG 5, col. 713; 716. A szónok szemlátomást olyan latin fordítást használt, mely kissé eltér az eredeti görög szövegtől, továbbá tévesen a 10. levélre hivatkozik.

⁴³ Zsid 13,17a.

*A közösségi imádkozás gyakorlata és a tanítók szerepei
a 18. századi nógrádi falvakban*

„Az tanú, jobbágya lévén Dedinszki József uramnak földes ura házánál gyakorta megfordulván tapasztalta, hogy földes ura maga házába bé szokta eresztetni augustana valláson lévő személyeket és ezekkel könyörgést szokott tartani, vélek edgyütt énekelni és nékiek praedikátiót tenni, vagy Gegus nevű deákja által, vagy pedig Gábor fia által.”¹ – olvashatjuk Szűcs István 55 éves, katolikus ócsai jobbágy szavait 1766-ból, amint egy kihallgatás során a földesura által szervezett imádkozási alkalomról tett vallomást. Bár Ócsa Pest-Pilis-Solt vármegyéhez tartozott a 18. században, az innen megismert protestáns vallásgyakorlat formái hasonlítanak a vegyes felekezetű nógrádi falvak kisebbségben lévő evangélikusainak közösségi imádkozási szokásaihoz. Pest-Pilis-Solt vármegye éppúgy a Váci Egyházmegye része volt a korszakban, mint Nógrád vármegye. Az egyházmegyei adminisztráció számára pedig mindenütt nagy jelentőségű és kiemelt figyelmet érdemlő volt az, hogy az evangélikusok és reformátusok közösségi imádkozási gyakorlatai kívül estek a törvények által meghatározott kereteken,² ezért alkalmat adtak a protestánsok elleni eljárások lefolytatására, kihallgatások elvégzésére és az adminisztratív úton való fellépésre. Ezeknek az eljárásoknak, kihallgatásoknak iratai alapján tanulmányom³ a nógrádi esperesi kerület falvainak mindennapi közösségi imádsági alkalmait és azok jellemzőit vázolja fel, különös figyelmet fordítva a tanítók papokat és lelkészeket helyettesítő szerepére.

¹ VPKL A 1.a. Exc. acath. Fasc. 11. No. 14. – 1766. március 16., kihallgatási jegyzőkönyv, 3. tanú vallomása. (A rövidítések feloldása a tanulmány végén található.)

² A nyilvános vallásgyakorlat lehetőségét az 1731-es *Carolina Resolutio* csak a megjelölt artikuláris helyeken engedélyezte. Nógrád vármegye területén nem volt kijelölt artikuláris hely. Ennek ellenére a legtöbb evangélikus anyaegyházban a század során végig folyamatos volt az evangélikusok vallásgyakorlata. BUCSAY Mihály, *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Budapest, Gondolat, 1985, 143–144.

³ A tanulmány az MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport keretében készült.

A tanulmány a teljes közösségi imádkozási gyakorlatnak csak az egyik szegmensét vizsgálja, a hétköznapi (és néhány esetben a vasárnapi) áhítatossági formákat. Jelentős különbség volt a mater- és a filiabeli vallási élet, így a közösségi imádkozás között is. A vallásgyakorlat meghatározó elemei: a tér (volt-e templom vagy bármilyen istentiszteletre alkalmas hely?), a személyek (volt-e lelkész vagy tanító?), vagy például a könyvekkel való ellátottság szempontjából fontos rögzíteni a különbségeket az anya- és a leányegyházak között, mivel mindezek hatással voltak az imádkozási gyakorlatra is. Hasonlóan fontos lenne összevetni a falvak katolikus és evangélikus gyakorlatát is. Ez a tanulmány csak az evangélikusokkal foglalkozik, egy-egy katolikus párhuzamot említve. A források alapján a mindennapi közösségi áhítatossági alkalmak megtartása egyértelműen a lelkészek és papok hatásköre volt, a „munia ministerialia” [szolgálati kötelességek] közé tartozott.⁴ Ez a materbeli gyülekezetekben nem jelentett problémát, a filiákban azonban nehézségekbe ütközhetett. A lelkészeket helyettesítő tanítók és más, egyházi tisztség nélküli ember tevékenységét a Váci Egyházmegye vezetése és képviselői több alkalommal is megpróbálták visszaszorítani.⁵

A tanulmányban közelebbről vizsgált terület, a Váci Egyházmegye nógrádi esperesi kerülete a 18. század során egy 10–12 anyaegyházból álló szervezeti egység volt a történeti Nógrád vármegye nyugati részén. A katolikus plébániákhoz 2–6 filia tartozott, így egy körülbelül 40–50 faluból álló területről származnak a

⁴ Például MOL C-40 Lad. B. Fasc. 3. – 1750. március 9., helytartótanácsi leirat, vagy VPKL A 1.a. Exc. acath. Fasc. 4. No. 14. – 1775. május 17, a nőtincsi plébános levele. Egy másik irat így nevezi meg: „parochiales functiones” MOL C-40, Fasc. 16. No. 128. – 1761. szeptember 1. a Váci Egyházmegye levele a Helytartótanácsnak.

⁵ A lelkészek filiákba való kijárását és az ott végzett szolgálataikat első ízben 1749-ben, majd 1754-ben tiltották meg királyi rendeletekkel, ugyanebben az évben több nógrádi evangélikus tanító filiában végzett imádságtartása ellen is eljárást kezdeményeztek. MÁLYUSZ Elemér, *A türelmi rendelet: II. József és a magyar protestantizmus*, Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1939, 9–10, 57. A Váci Egyházmegyében 1772-ben is nagy eljárásorozat volt a tanítók tevékenységéről Szirákon, Béren, Gedén, Jenőn, Vanyarcon, Dengelegen, Bágvonban, Felsőpetényben. Erről számolt be a nógrádi alispán: VPKL I.1. bf. Fasc. 12. No. 5. – 1773. február 10., a nógrádi alispán levele a váci konzisztóriumnak. Eredményét ld. a VPKL A 1.a. Exc. acath. Fasc. 4. No. 12. 1772. évi kihallgatásainál. Jenő a mai Diósjenő 18. századi neve.

bemutatásra kerülő adatok.⁶ Ezeken a településeken a Bányai Evangélikus Egyházkerület nógrádi egyházmegyéjének részeként a században 8–10 evangélikus anyaegyház működött, ezekhez a településekhez is tartoztak leányegyházak.⁷ Az evangélikus anyaegyházak minden esetben a katolikus plébániák filiáiban működtek, ezek több település esetében (Bánk, Guta, Szügy) a 17. század végétől folyamatosan lelkészt és tanítót tartó, anyakönyvekkel és a vallásgyakorlat tárgyi elemeivel (pl. úrvacsorai edények) rendelkező közösségek voltak. Némely falu mindkét egyházszervezetet tekintve filia volt, mindkét felekezet igényt tartott az ottani joghatóságra, mindkét materbeli pap törekedett a saját szolgálataival ellátni a közösséget. Ezek a települések kettős filiák voltak. Ilyen volt a korszakban többek között Bágyon, Bokor, Cserhátszentiván, Csesztve, Dengeleg, Felsőpetény, Kutasó, Vanyarc. Az nógrádi esperesi kerület területén kisszámú református lakosság is élt, elsősorban Jenőn, Felsőpetényben, Nőtincsen és Szokolyán.⁸

A vizsgált terület lakossága nagyobb részben a századfordulón és a 18. század elején a Felvidék nyugati megyéiből betelepült, illetve földesurak által betelepített szlovák nemzetiségű volt.⁹ Emiatt a nógrádi esperesi kerület plébánosai a században kétnyelvűek voltak és az itt szolgáló evangélikus lelkészek esetében is

⁶ 1760-ban a következő 11 plébánia tartozott a nógrádi esperesi kerülethez: Borsosbénye (Horpács, Berki), Bercel (Alsósáp, Becske, Guta, Kövesd, Ordas puszta, Szécsénke, Vanyarc), Buják (Bér), Herencsény (Bokor, Kutasó, Liskó puszta, Surány, Szandakér, Terény, Várallya), Kosd (Penc, Rád), Nándor (Alsó-és Felsőbodony, Deberce, Sente), Nézsa (Alsópetény, Keszeg, Legénd), Nógrád (Jenő), Nőtincs (Bánk, Szántó, Rétság), Romhány (Tereske, Szátok) és Verőce (Sente/Szende, Szokolya). Zárójelben az anyaegyházak filiái. VPKL A 1.a. Libri visitationum V. 615–618, 1760.

⁷ Evangélikus anyaegyház a következő 8 volt a vizsgált területen a 18. század közepén: Agárd, Bánk (Felsőpetény), Bér (Buják, Ordas puszta), Bodony, Guta (Vanyarc) Legénd, Szügy (Bakó, Csesztve, Mohora), Szirák (Bágyon, Dengeleg). Zárójelben az anyaegyházak filiái. EOL AGE V. 58/18. és IV.3. Guta a mai Galgaguta, Dengeleg a mai Egyházasdengeleg korabeli neve.

⁸ HOLL Béla, *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században*, Budapest, METEM, 2004 (METEM Könyvek, 48), 99–100, 204–205, 264–265.

⁹ ZÓLYOMI József, *Adatok Nógrád megye parasztságának XVIII–XIX. századi történetéhez*, A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 21(1975), 95–125. A betelepülés részleteihez ld. PÁLMÁNY Béla, *Nógrád vármegye újratelepítése, benépesülése és az agrártermelés fellendülése a török kiűzése után 1683–1728.*, A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 1988, 170–229.

elengedhetetlen volt a szlovák nyelvtudás.¹⁰ A szlovák lakosság egy része katolikus volt, másik része evangélikus, így jöttek létre a vegyes felekezetű falvak, ahol a században a mindennapi vallási élet sok konfliktussal járt. Ezek a konfliktusok lehetőséget adnak arra, hogy leírjuk a lokális közösségekben a felekezeti határok rögzülésének folyamatát.

Az egyházszerkezet és a nemzetiségi viszonyok mellett a terület földesúri viszonyai is hatással voltak a helyi közösségek vallási életére. Nógrád megye nyugati részének településein a korszakban a földek több középbirtokos nemes tulajdonában voltak. Számuk és földjeik nagysága a század során nagy mértékben változott. Uradalmi, vagy püspöki fennhatóságú földekkel a 18. században csak kis számban találkozhatunk. Evangélikus és katolikus földesurak is éltek ekkor ezeken a területeken, akik saját felekezetüket támogatták az egyes ügyekben.¹¹

A tanulmányhoz használt fő források a következők voltak: a plébániák és gyülekezetek helyi iratanyaga (anyakönyvek, Historia Domusok, gyülekezettörténetek, számadáskönyvek, levelek), a Váci Püspöki és Káptalani Levéltár különféle irategyüttesei (nem katolikusok peres ügyei, plébániai iratok, egyházlátogatások, esperesi iratok, összeírások). Mindezeket kiegészítettem az Országos Evangélikus Levéltár nógrádi evangélikus gyülekezetekre vonatkozó anyagaival (levelek, összeírások), a Helytartótanács Vallásügyi Bizottságának iratsomóival (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára), ahonnan leginkább a kihallgatási jegyzőkönyvek adatait használtam. Ez utóbbi forrástípust az MNL Nógrád megyei Levéltárának 18. századi bírói anyagaival bővítettem. A kihallgatási jegyzőkönyvek egy-egy konkrét konfliktus során jöttek létre, a vallomások szövege azonban több más téma vizsgálatára, így az imádkozási gyakorlat és a tanítók szerepköreinek vizsgálatára is lehetőséget ad.

¹⁰ Egy 1771-es összeírás alapján az akkori 9 nógrádi kerületi plébános közül csupán egy, a Verőcén szolgáló Tiller József nem beszélt szlovákul. VPKL A I. a. Conscriptio proventuum parochiarum Fasc. 4. 1771. Tabella prima, IV. Az evangélikus lelkészekről a 18. századi, bányai kerületi evangélikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek elpusztulása miatt hasonló összeírással idáig még nem találkoztam, de a gyülekezetek fennmaradt 18. századi iratanyagai számos szlovák bejegyzést tartalmaznak, ami alapján valószínűsíthető esetükben is a megfelelő nyelvtudás.

¹¹ A nagyobb birtokosok közül meg kell említenünk a Podmaniczky és a Prónay családot. A többi birtokoshoz lásd BOROVSKY Samu, *Nógrád vármegye*, Budapest, Országos Monografia Társaság, 1911 (Magyarország vármegyéi és városai), 580–581.

A következőkben a 18. századi nógrádi evangélikus közösségek, elsősorban a filiák mindennapi, közösségi imádkozási gyakorlatának időpontját, helyszínét, vezetőit, tartalmát és liturgiai keretét mutatom be.

A közösségi imagyakorlatot a nógrádi evangélikusok minden nap elvégezték a 18. században. Bágyonban, Szirák filiájában 1772-ig naponta, az akkori tiltást követően „nem minden napon ugyan, de néha.”¹² Csesztvén, Szügy filiájában is megszokott volt ez az áhítati forma, egy kihallgatás katolikus tanúja 1753-ban „láttya minden nap, hogy templomba jártak lutheranusok a mesterrel [...]”¹³ A Pest megyei Ócsán, Dabason és Gyónon – amelyek szintén filiák voltak és az anyaegyházbeli lelkész csak időnként jelent meg ott – pedig arról van információnk, hogy a könyörgés csak vásár- és ünnepnapokon volt.¹⁴ Felsőpetényben, Bánk filiájában háromhetente volt lelkész által tartott istentisztelet. Azokon a vásárnapokon, amikor nem ment el a faluba a bánki lelkész, a tanító olvasott fel prédikációt és imádkozott, mintegy pótolva az istentiszteleteket.¹⁵

Az egész gyülekezet és esetenként az egész lokális közösség számára tartott imádság reggel volt. Konkrét időpontról idáig nem találtam adatot. Felsőpetényben, a század közepén az evangélikus tanító a falu reformátusainak is szolgált, az első reggeli harangzó őket hívta, a második pedig az evangélikusokat.¹⁶ Ebben a faluban egy 1761-es forrás alapján napjában kétszer, reggel és délután is imádkoztak.¹⁷

A mindennapi közösségi imádkozások helyszíne különösen a filiák esetében keltette fel a Váci Egyházmegye figyelmét. Az anyaegyházakban, mint például

¹² MOL C-40, Fasc. 16. No. 128. – 1761. szeptember 1., a váci konzisztórium levele a Helytartótanácsnak, VPKL A 1.a. Exc. acath. Fasc. 4. No. 12. – 1772. július 8., kihallgatási jegyzőkönyv 1-4. tanúk vallomása.

¹³ EPL AEV 1/7. 2012 – 1753. december 13., kihallgatási jegyzőkönyv, 3. tanú vallomása.

¹⁴ Ócsa: VPKL A 1.a. Exc. acath. Fasc. 11. 14. – 1766. március 16., kihallgatási jegyzőkönyv, Gyón és Dabas: VPKL A 1.a. Exc. acath. Fasc. 11. 15. – 1766. március 10., kihallgatási jegyzőkönyv.

¹⁵ MOL C-40, Fasc. 16. No. 128. – 1753. december 3., kihallgatási jegyzőkönyv, VPKL A 1.a. Exc. acath. Fasc. 4. No. 13. – 1774. november 12., kihallgatási jegyzőkönyv.

¹⁶ MOL C-40, Fasc. 16. No. 128. – 1753. október 1., a váci konzisztórium levele a Helytartótanácsnak.

¹⁷ MOL C-40, Fasc. 16. No. 128. – 1761. szeptember 1. a váci konzisztórium levele a Helytartótanácsnak.

Szügyön a század közepén a templomban zajlottak le ezek az áhítatok.¹⁸ A leányegyházakban, ha volt templom, akkor azt használták, mint például Csesztvén 1753-ban,¹⁹ azonban a fliában lévő, és evangélikusok által használt templomokat az egyházmegye bezáratta.²⁰ A 18. századi evangélikus fliákat tekintve az volt a jellemzőbb, hogy a lakosok egy templomon kívüli helyszínen gyűltek össze imádkozni.

Ezek közül a legkézenfekvőbb az iskola épülete, vagy a tanítói lakás volt. Bokorban 1760-ban az iskolában zajlott a könyörgés,²¹ csakúgy, mint a felsőpetényi reformátusoknál.²² Találunk példát a tanítói lakásra is: egy 1761-es összeírás Bokorban már ezt a helyet jelölte meg az imádkozás helyszínéül.²³

Másutt magánháznál volt ez az alkalom, például Ócsán a bevezetőben már megismert Dedinszki József házánál, vagy Gedén, Gedei Ádám házánál. Bokorból csak a magánháznál való összegyűlés tényét ismerjük 1752-ben.²⁴ Bágyonban a földesúr saját, helyi házában gyűltek össze az imádságra 1761-ben a szinte teljesen evangélikus lakosok.²⁵

¹⁸ JAKUS Lajos, *Az első szlováknyelvű népiskolai rendtartás, tanterv és módszertan hazánkban 1749-ből*, A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 1987, 347. Az iskolások napirendjének ismertetésekor írta le Balassovitz Gábor lelkész ezt az információt. A tanítás 8 órakor kezdődött, a reggeli templomi könyörgés ez előtt volt.

¹⁹ EPL AEV 1/7. 2012 – 1753. december 13., kihallgatási jegyzőkönyv kérdőpontja. Itt az oratorium kifejezés szerepel.

²⁰ Bár ez a korszak, különösen a 18. század közepe és második fele már nem az erőszakos templomfoglalások ideje volt, de néhány esetet találunk ebből az időszakból, ez történt például Alsóesztergályon 1755-ben. A protestánsok által használt templomok bezárásának nagy hulláma 1772-ben zajlott a Váci Egyházmegyében. OKOLICSÁNYI József, *A Nógrádi Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházmegye monográfiája*, Budapest, METEM, 2009 (METEM Könyvek, 67), 61, 103, 170.

²¹ HOLL, *A váci püspöki...*, 8. jz. i. m., 126.

²² VPKL A 1.a. Exc. acath. Fasc. 11. No. 5. – 1767. február 28., Répásy János levele.

²³ VPKL A 1.a. Exc. acath. Névtelen fasciculus 1. – 1761., Tabella exercitium acatholicorum, Bokor.

²⁴ Ócsa: VPKL A 1.a. Exc. Acath. Fasc. 11. No. 14. – 1766. március 16., kihallgatási jegyzőkönyv, Gede: VPKL A 1.a. Exc. acath. Névtelen fasciculus 1. – 1761., Tabella exercitium acatholicorum Gede; Bokor: OKOLICSÁNYI, *A Nógrádi Ágostai...*, 20. jz. i. m., 125.

²⁵ VPKL A 1.a. Exc. acath. Névtelen fasciculus 1. – 1761., Tabella exercitium acatholicorum, Bágyon.

A legtöbb adatunk a felsőpetényi evangélikusok imádkozási helyéről van. Ők a század közepén egy, a Podmaniczky család telkén álló házban gyűltek össze.²⁶ Podmaniczky Sándor a falu egyik földesura volt, háza arra szolgált, hogy itt tartózkodjanak a család tagjai, ha a faluba érkeznek.²⁷ A település szélén, a gyümölcsös közelében található épület tölgyfából épült és szalmával volt fedve. Méretében és megjelenésében nem volt különbség, mint bármely falubeli földműves háza és a nógrádi esperes 1767-es beszámolója szerint nem is ott szálltak meg, hiszen a lakosok látták a család tagjait reggelente a „néppel együtt a házhoz menni.”²⁸ Valószínűleg egy tisztán templomi funkcióban álló ház lehetett, amit egy rangja miatt kevésbé támadható család magánházaaként feltüntetve remélt megővni más evangélikus templomok sorsától, az elkobzástól.²⁹ Az 1770-es évekre a más forrásban oratoriumnak nevezett épület felújítása is megtörtént, 1772-ben az egyházlátogatáskor a 4 és 5 láb közti szélességű épületet jó állapotban találta a nógrádi katolikus esperes.³⁰

Az esperesi kerület más településein élő evangélikusok nem élveztek ilyen formájú földesúri támogatást. 1767-ben Szentivánban az evangélikus áhítatos-

²⁶ MOL C-40, Fasc. 16. No. 128. – 1761. szeptember 1., a Váci Egyházmegye levele a Helytartótanácsnak.

²⁷ BOROVSZKY, *Nógrád vármegye...*, 11. jz. i. m., 580–581. Az Aszódon kastéllyal és Nógrád vármegye nyugati részében több helyen is földbirtokkal rendelkező nemesi család több generáción keresztül magasabb szinten is támogatta a protestánsok ügyét. A politikában és a kultúrában betöltött szerepükről legfrissebben itt olvashatunk: *A báró Podmaniczky család szerepe a 18–19. századi magyar kultúrában*, szerk. GURKA Dezső, Budapest, Gondolat, 2017. A lokális társadalom hétköznapi vallási életére gyakorolt befolyásokról, hatásokról azonban még keveset tudni.

²⁸ VPKL A 1.a. Exc. acath. Fasc. 11. No. 5. – 1767. február 28., Répásy János levele. „[...] ad illem ad pulsum campanae cum plebecula vadant.”

²⁹ Egy 1761-es forrás szerint az evangélikusok az épületet „szabadon használták.” „[...] in domo sua libere adeo” MOL C-40, Fasc. 16. No.128. – 1761. szeptember 1., a Váci Egyházmegye levele a Helytartótanácsnak. 1762-ben a Váci Egyházmegye részéről vád érte Podmaniczky Sándort, hogy a felsőpetényi házat nem is saját jogon, hanem csupán zálogként birtokolja és valójában a háza katolikus nemesek öröksége lesz. Hamar kiderült azonban, hogy téves az információ, mert örökség jogán az övé a ház. MOL C-40, Fasc. 16. No.128. – 1762. április 14. és 23., a Váci Egyházmegye levelei a Helytartótanácsnak. Ez az adat is jelzi, hogy az egyházmegye vezetése milyen apróságokat megragadva próbálta az evangélikus vallásgyakorlat erejét csökkenteni a század folyamán.

³⁰ VPKL A 1.a. Exc. acath. Fasc. 4. No. 14. – 1775. május 17., a nőtincsi plébános levele.

sági alkalmaknak nem volt állandó helyszíne, hanem naponta, vagy bizonyos időközönként egyik házról a másikra vándoroltak, hogy megtartsák a mindennapi imádkozást.³¹

Az anyaegyházak hétköznapi imádkozási alkalmait – a tanítók filiabeli gyakorlatát vizsgáló kihallgatások alapján – feltételezhetően a lelkész vezette, hiszen a kihallgatási jegyzőkönyvek egyértelműen a lelkészi hatáskörbe tartozó feladatnak nevezik a könyörgések megtartását. A század során segédlelkészi státuszban lévő, vagy másodlelkészként szolgáló lelkészeiről egyelőre a század vége előtt nincs adat.³² A filiákban, ha volt evangélikus tanító, akkor ő volt a könyörgés vezetője. Egy 1753-as, esztergomi egyházmegyei összeírás felsorolta a leányegyházakban a lelkészt helyettesítő más embereket is, akik „egybe hívják” az imádkozásra az embereket: rector, lector, campanator, ludimagister, aki „minden lelkészi feladatot elvégez”.³³ Tanító hiányában más filiák tanítói alkalmanként elmentek a lelkész és tanító nélküli falvakba, például a bokorbeli tanító Szentivánba. Ha nem volt tanító, akkor egyházi tisztség nélküli falubeliek léphettek be az „előimádkozó” szerepébe.³⁴

A 18. században többféleképpen megnevezett tanítók alapvető feladata a gyerekek helyben való, alsósintű oktatása volt, aminek részét képezte a hitbeli ismeretek átadása is. Meghatározó volt az a kérdés, hogy a vegyes felekezetű filiákban volt-e mindkét felekezetnek tanítója? Ha nem volt, akkor járatták-e a szomszédos, saját felekezetű tanító iskolájába a gyereket? Csesztvén, amely egyrészt Balassagyarmat katolikus, másrészt Szügy evangélikus filiája volt, 1753-ban

³¹ HOLL, *A váci püspöki...*, 8. jz. i. m., 249. Egy másik helyen ezekről a helyszínekről így írnak: „bizonyos házakban gyűlnek össze, amik a harangszó által szenteltetnek meg.” „Lutherani habent exercitium suae professionis in certa domo pro quo pulsa campanae consecrantur.” VPKL A 1.a. Exc. acath. Névtelen fasciculus 1., Tabella exercitium acatholicorum 1761., Szentiván.

³² Az első segédlelkészi adatokat Cserhátsurány esetében találtam. A századfordulón ott szolgáló, Besztercebányáról származó Weszter Sámuel a wittenbergi tanulmányait követően Selmecebányán volt segédlelkész, a felszentelése után került Cserhátsurányba lelkésznek 1801-ben. EOL AGE V.58. 466.

³³ EPL AEV 1/7. 2021, Extractus 1754, „[...] augustanae confessionis [...] in unum convocatis [...]”; EPL AEV 1/7. 2021, „Observationes [...] praedicantium vicarios agentes, [...] omnem in acatholicos usurpent.” (Ez azonban csak korlátozottan igaz, mert keresztelni, esketni, Úrvacsorát osztani, a jelenleg ismert források alapján minden esetben a lelkész ment el a filiákba.)

³⁴ MOL C-40, Lad. E. Fasc. 5. – 1772. december 7., Nógrád vármegye határozata.

mindkét felekezet tudott tanítót tartani.³⁵ Jenőn, Nógrád katolikus fililájában, ahol református lelkész szolgált, volt katolikus és református tanító is 1767-ben.³⁶ A tanító eltartása a papokhoz, lelkészekhez hasonlóan a faluközösség feladata volt, ezért az nagyban függött a faluban élők számától. Ha túl kevesen voltak, nem tudtak saját tanítót tartani. „[...] ottan iskola mester is nincsen, mivel egész Dabason az tanún kívül egy lakos gazda vagyon, és így két gazda által iskola mester el se tartódhatna [...]” – vallotta Pásztor Jakab dabasi molnár 1766-ban. Ő a szomszédos Gyónra járatta a gyerekeit az evangélikus tanítóhoz.³⁷ A másik lehetőség a más felekezeti tanítóhoz járatás volt. Ez történt az evangélikus többségű Szügyön – ami evangélikus anyaegyház volt és ott nem volt katolikus tanító – például a katolikus földesúr, Korodinyi Pál fiával is 1764-ben.³⁸

Az alapfokú oktatás mellett más egyházi és világi funkciói is voltak a tanítóknak. Mint az a szakirodalomból is ismert, a falusi tanítók a 18. század során igen sokszor a falu jegyzői, illetve az egyházközség kántorai is voltak.³⁹ Ez Nógrád megyében is sok esetben így volt. Az 1761-ben Szügyön tanítóskodó Jacobei Sámuel ezzel párhuzamosan „organista cantor” volt, Fábry Mihály 1754-ben Felsőpetényben pedig jegyző is.⁴⁰ A filiákban ezek mellé a lelkészt helyettesítő szerep is társult, ami eredetileg a tanítói hivatalhoz nem tartozó feladatok

³⁵ EPL AEV 1/7. 2021, 1753. december 13. – ekkor a csesztvei katolikus tanító, Heinrich Gergely vallomást tett a csesztvei evangélikus tanító, Zajacz Gergely napi könyörgéséről. 1763 júniusától azonban csak katolikus tanító működött a faluban. SZEEL Protocollum ecclesiae evangelici Szügyiensis I., Historia de fatis et vicissitudinibus ecclesiae filialis Csesztvensis, 1798. 1. 21.

³⁶ VPKL A 1.a. Libri visitationum VI. 10., 1767

³⁷ VPKL A 1.a. Exc. acath. Fasc. 11. No. 15. – 1766. március 10., kihallgatási jegyzőkönyv, 7. tanú vallomása. A 18. századi nógrádi tanítók jövedelmeihez ld. *Nógrád megyei lelkészek és tanítók díjlevelei 1784–1804*, ford. RÉVÉSZ László, szerk. HAUSEL Sándor, Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2002 (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból, 38).

³⁸ VPKL A 1.a. Acta parochiarum Balassagyarmat, A Catholicus Szügy – 1764. július 1., kihallgatási jegyzőkönyv, 18. tanú vallomása.

³⁹ Pl. MÉSZÁROS István, *Népoktatásunk története 1553–1777 között*, Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat, 1972 (Pedagógiai Közlemények, 14). A szerepek összefonódására utal a kántortanító megnevezés is.

⁴⁰ Jacobei Sámuelről EPL AEV 13. Visitationes canonicae Liber 75., 22., 1761., MOL C-40, Fasc. 16. No. 128. – 1753. október 1., a váci konzisztórium levele a Helytartótanácsnak. A különböző funkciók elválásának 19. századi folyamata nagy vonalaiban szintén ismert a szakirodalomból, helyi szinten való megragadására legújabbán kiváló

elvégzésével járt,⁴¹ például a mindennapi imaalkalmak és a vasárnapi istentiszteleteket pótló áhítati alkalmak, „pótitentiszteletek” megtartásával.⁴² Szükség esetén a temetések elvégzése is a tanító feladata volt, a vizsgált területről több filiából is, Felsőpetény, Csesztve, Dengeleg, Bokor esetében van adat a tanítók által elvégzett temetésre.⁴³

Úgy vélem, hogy a filiai közösségi imagyakorlat fenntartásával a tanítókra, a falusi írni-olvasni tudó, a 18. században igen szűk réteg képviselőire ezeken a helyeken az evangélikus vallásgyakorlat megőrzőiként lehet tekinteni. Funkcionálisan a 17. századi licenciátusok utódaiként a század végén, illetve a 17–18. század fordulóján több helyen, Szügyben, Bánkon, Csesztvén, Gután a még lelkész nélküli, de már meglévő protestáns közösségekben működtek a lelkészeket pótolva. Például 1670 táján a csesztvei Sartoris Gergely, aki a gyerekek tanítása mellett posztillákat olvasott fel az evangélikus lakosoknak.⁴⁴ A lelkészek számának növekedésével ez a szerepük később megszűnt, de a filiákban a 18. század során végig hasonló feladatuk volt: fenntartották egy közösség áhítati alkalmait.

példa BEDNÁRIK János, *Falusi plébános a polgári korban*, Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2020 (Néprajzi Értekezések, 9), 98–103, 220–225. Ehhez a folyamathoz apró nőgrádi adalék lehet, hogy Kutasón 1773-ban a vizitációt végzők meghagyták a szentiványi plébánosnak, hogy mindenképpen jelentsék a váci konzisztóriumnak, ha a falu jegyzője tanítói funkciókat is gyakorolna. HOLL, *A váci püspöki...*, 8. jz. i. m., 251. 1775-re Felsőpetényben is két külön személy volt a falu jegyzője és tanítója. VPKL A 1.a. Exc. acath. Fasc. 4. No. 14. – 1775. május 17., a nőtincsi plébános levele Vácra.

⁴¹ Ld. a püspöki hatáskörben kiadott utasítást az evangélikus tanítóknak 1769-ből, amelyben ez nem szerepel. BÉEL 1769. január 14., Instructio superintendentialis rectoribus propter eorum leges illustrandas datas.

⁴² VPKL A 1.a. Exc. acath. Névtelen fasciculus 1. – Tabella... 1761. Kutasó: „pseudo divina subinde frequentant”, eggyel erősebb megfogalmazásban ugyanitt Gede esetében: „oculum exercitium practicant lutherani”

⁴³ Felsőpetény: MOL C-40, Lad. Fasc. 16. No. 128. – 1753. december 3., kihallgatási jegyzőkönyv, 1. tanú vallomása., Csesztve: EPL AEV 1/7. 2021 – 1753. december 13., kihallgatási jegyzőkönyv, 2. tanú vallomása., Dengeleg: VPKL A 1.a. Exc. acath. Fasc. 11. No. 20. – 1768. július 29., kihallgatási jegyzőkönyv, 1–2. tanú vallomása., Bokor: VPKL Névelen fasciculus 1. – Tabella exercitium acatholicorum, 1761.

⁴⁴ Csesztve: SZEEL Protocollum ecclesiae evangelici Szügyiensis I., Historia de fatis et vicissitudinibus ecclesiae filialis Csesztvensis, 1798. 1. Ebben a munkában a 18–19. század fordulóján szolgált Biely János, szügyi lelkész éppen úgy írt egymás után a csesztvei filia tanítóiról, mint a szügyi anyaegyház történetét feldolgozó művében a lelkészekről.

Erről a lokális társadalomban fontos szerepet betöltő, a papokat és lelkészeket segítő és pótló, képzett, írástudó rétegről keveset tudunk, személyek és közösségek szintjén csak igen töredékes információkhoz jutathunk a 18. századi Nógrád megyéből. Emiatt Ugrai János tanulmányainak példáján elkezdtem összegyűjteni a mindkét felekezeti, nógrádi tanítókról szóló adatokat.⁴⁵ Az eddig meglévő 80 tanító adatsora csak a kérdések felvetését teszi lehetővé, ez egy most induló rész kutatás első lépése. Reményeim szerint az Ugrai János által is vizsgált szempontokat: képzettség, jövedelem, továbblépési lehetőségek az adatok bővülésével érvényesíteni lehet majd. Egyelőre az világos, hogy éppúgy elkülönültek a 18. századi nógrádi evangélikusok esetében a tanítóból lelkésszé válók és az egész életükben tanítóskodók életútjai, mint az Abaúji Református Egyházmegyében a 19. században. Illetve felmerült annak a lehetősége, hogy a lelkészcsaládokhoz hasonlóan tanítói családok is működtek Nógrádban a 18. században.⁴⁶

A forrásaimban sokszor névtelenül szereplő falusi tanítók megismerése, társadalom- és kultúraformáló hatása kevésbé kutatott kérdéskör, különösen konkrét példákon keresztül. Ennek oka részben a róluk keletkezett kevés forrás. Az alábbiakban két evangélikus tanítót mutatok be alaposabban, akikről több adat maradt fenn.

Butth Kristóf a szügyi evangélikus anyaegyház tanítója volt a század közepén, személye az 1748-as temetési konfliktus kapcsán keletkezett iratokban tűnt fel.⁴⁷ 1720 körül született, tanítói, illetve lelkészi családból származott. Apja Butth Mátyás volt, aki Szügyben 1724–44 között tanítóskodott, tőle vette át a fiatal Kristóf

⁴⁵ UGRAI János, *Lépcsőfok, vagy zsákutca? A tanítói professzionalizáció kezdetei: az abaúji reformátusok példája*, Korall, 2014, 27–45; UÓ, *Tógából a szőszékre – Pozzopográfiai megfontolások egy prestatistikus korszakra vonatkozó vizsgálathoz*, Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica, 2014, 175–185. Egyelőre a következő adatokat gyűjtöm, felekezeti különbség nélkül: név, működés helye, materbeli, vagy filiai tanító, születési idő, más tisztsége volt-e, adat a tevékenységéről.

⁴⁶ Az adatgyűjtés jelenlegi szintjén is kiemelkednek a Fábri és az Eger családok, akik a század folyamán több tanítót is adtak ennek a területnek.

⁴⁷ Lásd MUNTAGNÉ TABAJDI Zsuzsanna, *Egy temetés – három pap: Egy 18. század közepi nógrádi gyászszertartás viszonyosságai = Papok a 18–20. századi lokális közösségekben: Történetek találkozása*, szerk. BARTH Dániel, Budapest, MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, 2021 (Folcloristica historica, 4), 387–411.

a hivatalt.⁴⁸ Kántorként is szolgált, azonban 1750-ben az újonnan szerzett pneumatikus orgonán nem tudott játszani, ezért más kántort választottak.⁴⁹ Felesége Kerekes Barbara volt, fiúk, Sámuel Szügyben született.⁵⁰ A szügyi iskola rektoraként része volt az akkori lelkész, Balassovitz Gábor új, anyanyelvi tanítást célzó tantervének bevezetésében, 1749-ben aláírásával fogadta el azt.⁵¹ A szügyi temetések állandó résztvevője volt, azokon énekekkel szolgált, de a keresztszülői kapcsolatok révén a helyi társadalom aktív szereplője is lehetett.⁵² Pár éves szügyi tanítóskodás után 1751-ben Kiscsalomján lett tanító, további életéről egyelőre nincsenek adataink.⁵³ A többi 18. századi tanítóhoz képest sokszoros mennyiségű adat áll rendelkezésre Butth Kristóf életéről és munkájáról, mégis számtalan

⁴⁸ Az 1701-ben született Butth Mátyás Kiszellőn kezdte tanítói pályáját Radványi Ferenc házitánítójaként, innen került 1724-ben Szügyre, ahol 1744-ig oktatta az iskolásokat. 1744-ben Hruskovicz Sámuel, bányakerületi püspök lelkésszé szentelte, 1747-ig szolgált Bodonyban (mai nevén Kétbodony) lelkészként. Bodonyból a Galga mentére, Tótygyörkre került és ott halt meg (ennek időpontja idáig nem ismert.). EOL AGE V.58/18. 417., OKOLICSÁNYI, *A Nógrádi Ágostai...*, 20. jz. i. m., 148. Ő nem illik bele az Ugrai János által felvázolt rendszerbe, amely szerint vagy életük végéig tanítóskodtak, vagy pedig pár év után lelkészként folytatták tovább pályájukat a 18–19. századi ludimagisterek, hiszen ő több mint 20 év tanítóskodás után vált lelkésszé. Ld. UGRAI, *Lépcsőfok...*, 45. jz. i. m., 35–43.

⁴⁹ NML IV. 1. o. bb. Inq., Fasc. 8. – 1748. június 15., kihallgatási jegyzőkönyv, 2. tanú vallomása; OKOLICSÁNYI, *A Nógrádi Ágostai...*, 20. jz. i. m., 213.

⁵⁰ MOL C-40, Lad. B. Fasc. 3. – 1749. december 13., kihallgatási jegyzőkönyv, 26. tanú vallomása, aki maga az 1726 körül született Kerekes Barbara volt. Fiúk anyakönyvi bejegyzése: SZEEL Vegyes anyakönyv II. 1748–86. 14., 1750. szeptember 8.

⁵¹ A nagyjelentőségű, sok pedagógiai újítást tartalmazó tantervhez lásd JAKUS, *Az első szlováknyelvű...*, 18. jz. i. m., 337. A kisalakú, 110 oldalas kéziratos kötet *Začatek Napranowáni a Obnowowái Škol Dedinských jmenowite a Zwláštne nasi Školy Sudicke, scriptum per Christophorus Butth rectori Szügyiensis anno 1749 diebus januarii in Szügy* címmel ezen a jelzeten található: OSZK Kt. Quart. Slav. 11.

⁵² 1748 júliusában és 1750 szeptemberében is keresztapa volt. SZEEL Vegyes anyakönyv II. 1748–86., 5., 14. A keresztelési anyakönyvben több más Butth vezetéknevű emberrel találkozunk (Jusztina, Éva, Barbara, János), ami a család Szügyben való megtelepedését valószínűsíti. Butth Kristóft 1748-ban kihallgatták a Sinkovitz Márton lelkész halála utáni öröklési vitában, ott számot adott arról, hogy a lelkész kire mit hagyományozott. Ő maga is részesült a lelkész örökségéből, egy faliorát és két karosszékot kapott. NML IV. 1. o. bb. Inq., Fasc. 8. – 1748. június 15. kihallgatási jegyzőkönyv, 2. tanú vallomása.

⁵³ NML IV. 1. o. bb. Inq., Fasc. 8. – 1751. szeptember 1., kihallgatási jegyzőkönyv, 1. tanú vallomása.

alapvető kérdésre még ezek sem adnak választ: milyen volt a műveltsége, mentalitása, hogyan működött a lokális társadalomban, milyen volt a viszonya a helyi lelkésszel, illetve milyenek voltak az anyagi körülményei?

A másik, most röviden bemutatásra kerülő személy Fábry Mihály, aki a már többször említett Felsőpetény evangélikus tanítója és jegyzője volt a század közepén. Az ő személye jó példáját adja annak, hogy miként került a században a felekezeti konfliktusok középpontjába egy tanító. Életéről és tevékenységéről az ellene indított eljárás során keletkezett dokumentumokból értesülünk. 1749-ben a Pest megyei Zsidó községből hívták el a fiatal Fábryt, aki megfelelően képzett, a felsőpetényi gyülekezet *Diariumának* szavaival az „írásban jól művelt” volt és jól ismerte a magyar nyelvet is.⁵⁴ Meg is kezdte felsőpetényi szolgálatát és a filiai körülményekhez alkalmazkodva a lelkészt pótló tevékenységeit is: az imádkozások vezetését, a haldoklók lelkigondozását és a temetések elvégzését. A faluban élő reformátusok számára is tartott minden nap könyörgést. A lelkészi feladatkörhöz tartozó munkái miatt 1753-ban vizsgálatot rendeltek el róla, és 1754-ben, miközben az ügy egészen a Helytartótanács Vallásügyi Bizottságáig jutott, tevékenysége törvénytelen ségre hivatkozva elrendelték az elmozdítását a faluból.⁵⁵ A rendeletet azonban nem sikerült végrehajtani, 1761-ben teljeskörűen ellátta feladatait, ezért a szomszédos nőtinci plébános jelentése nyomán 1762-ben újabb kihallgatással folytatódott az ügye.⁵⁶ Az eljárás végén ismét a faluból való elmozdítását és katolikus tanító bevezetését rendelték el, előbbit sikeresen, utóbbit sikertelenül. 1763-ban ugyanis az evangélikus Bodiczky Sámuel szolgált tanítóként Felsőpetényben.⁵⁷ A 18. századi nógrádi evangélikus gyülekezetekben a

⁵⁴ Zsidó a mai Vácegres korabeli neve. „satis bene litteris excultus” FEEL *Diarium et protocollum ecclesiae augustanae confessionis Felsőpetényiensis, Idea historiae ecclesiae Felsőpetényiensis* 4. A nógrádi falvak alapvető szlovák nyelvűségére utal a gyülekezet történetben különlegességként kiemelt magyar nyelvtudás.

⁵⁵ MOL C-40, Fasc. 16. No. 128. – 1753. december 3., kihallgatási jegyzőkönyv, VPKL A 1.a. Exc. acath. Fasc. 2. No. 12. – 1754. április 14., helytartótanácsi rendelet.

⁵⁶ MOL C-40, Fasc. 16. No. 128. – 1762. március 16. kihallgatási jegyzőkönyv. Ebben első tanúként magát Fábry Mihályt hallgatták ki. Vallomásából kiderül, hogy a temetések alkalmával versbe szedve vezette le a halott családfáját, így búcsúzva a rokonságától. Állítása szerint az 1754-es tiltó rendelkezés óta nem mondott prédikációt a felsőpetényieknek.

⁵⁷ FEEL *Diarium et protocollum ecclesiae augustanae confessionis Felsőpetényiensis, Idea historiae ecclesiae Felsőpetényiensis* 5. Ő a filiai kiadási és bevételi napló vezetését is elvégezte. OKOLICSÁNYI, *A Nógrádi Ágostai...*, 20. jz. i. m., 136. Ezzel újabb elemmel

Fábry név nem volt ismeretlen, több tanítóként és lelkészként tevékenykedő Fábry is megjelenik a forrásokban, például a bánki lelkész 1724–1760 között Fábry Sámuel volt.⁵⁸ Bár a pontos családi viszonyok feltárása még nem történt meg, nem kizárható, hogy a bánki lelkész javasolhatta rokonát a filiájába tanítóknak. Fábry Mihály példája megerősíti, hogy a leányegyházakban működő tanítóknak nagy szerepe volt az evangélikus vallásgyakorlat fenntartásában. Úgy vélem, hogy a Váci Egyházmegye és a Helytartótanács eltávolítást célzó rendeletei részben ennek érzékelése miatt születhettek meg.

Talán ebből a két példából is látható, hogy milyen eredményekkel járhat az elkezdett tanítói adatgyűjtés és ha nem is minden esetben teszi majd lehetővé akárcsak a fenti részletességű életrajzok elkészítését, de bizonyos kérdésköröket remélhetőleg lehet majd vizsgálni a tanítói pályára, a tanítói családokra, illetve a helyi társadalomban betöltött szerepükre vonatkozóan.

A katolikus plébániák és filiák tanítói bizonyos szempontból más rendszerben szolgáltak, mint evangélikus társaik (például a káplánok, egyházközségi és más papi asszisztencia nagyobb számban vette őket körül), azonban társadalmi szempontból az evangélikus tanítótársaikhoz hasonló viszonyrendszerben, a lokális társadalom keretein belül működtek. Működésükre példa a bujági katolikus tanítókról szóló adat. Az 1767-es váci *canonica visitatio* rendelkezései között szerepel, hogy a bujági tanítók a szombaton megtartandó fogadalmi ünnepek előtt imádkozzák elő a rózsafüzért.⁵⁹ A bujági és herencsényi anyaegyházi katolikus tanítók feladata a vasárnapi mise elején szintén a rózsafüzér előimádkozása volt, a népnek a tanítót kellett követnie az imában. Ezután a szószékről a tanítónak kellett kihirdetnie az aktuális rendelkezéseket.⁶⁰

Ha a filiában valamilyen oknál fogva – mert például túl kicsi volt az evangélikus közösség a faluban – nem volt tanító, a napi áhítatok vezetését más helyi

– a vallási közösségek adminisztrációjának elvégzésével – bővíthető a falusi tanítók 18. századi feladatainak köre, azonban ennek feltárásához még további adatgyűjtésre van szükség.

⁵⁸ OKOLICSÁNYI, *A Nógrádi Ágostai...*, 20. jz. i. m., 114.

⁵⁹ Az előimádkozás (*praeorare*) kifejezés sűrűn előfordul az evangélikus tanítókra vonatkozó forrásszövegekben is.

⁶⁰ VPKL A I.a. Libri visitationum VI. 60., 68., 1767.

emberek végezték el.⁶¹ Miként a bevezetőben is olvasható, Ócsán 1766-ban Dedinszki József házában gyűlt össze a mindössze pár családból, 10–12 főből álló kis gyülekezet. Az imádkozást Gábor nevű fia, vagy Gegus Dániel, a deákja vezette. Dedinszki József 1762 táján költözött a településre, amit a többi ócsai evangélikus akkor vett észre, „midőn maga mondotta, hogy járnának hozzá könyörgésre [...]”. Korábban az ócsai református templomba jártak.⁶² Még ennyi információ sincs a herencsényi Sréter Mihályról, aki a katolikus anyaegyházban élve saját házában olvasott fel posztillákat az evangélikusoknak 1779-ben.⁶³ Annak a surányi embernek pedig még a nevét sem ismerjük, akinek a vezetésével 1767-ben a földesúr házában összegyűltek az evangélikusok. Számukra posztillát olvasott fel és beszédet tartott.⁶⁴

Az evangélikus anyaegyházakban lévő templomok és lelkészek felkeresése gyakori jelenség volt ekkoriban a nógrádi településeken, ehhez hasonlóan a tanítók szolgáltatásai miatt is voltak, akik útra keltek. A bokri tanítóhoz Kutasóról és Szentivánról is átjártak imádkozni, illetve a bokri tanító is elment ezekre a településekre, hogy ott szolgáljon, tehát előfordult, hogy a tanítók nem csupán a saját településük, hanem egy kisebb régió vallási életének alakítói és fenntartói is voltak.⁶⁵ A katolikus tanítók filiai, papokat kiegészítő, vagy esetenként pótló tevékenységéhez további adatgyűjtésre van szükség.

Az időpont, helyszín és a tanítók után következzen végül, hogy milyen keretek között és mit imádkoztak az evangélikus filiákban élők a mindennapos áhítatok során.

⁶¹ Nemcsak a napi imádság, hanem a temetések elvégzésében is helyi magánemberek léptek a hiányzó tanító helyébe, például 1772-ben Bágyonban „magok temetkeznek”: Trnovszky Pál és János végezték a temetést „énekelvén az halott felett”. VPKL A 1.a. Exc. acath. Fasc. 4. No. 12. – 1772. július 8., kihallgatási jegyzőkönyv 1–4. tanúk vallomásai.

⁶² VPKL A 1.a. Exc. acath. Fasc. 11. No.14. – 1766. március 16., kihallgatási jegyzőkönyv, 1.,5.,10. tanúk vallomásai. Tehát Dedinszki Józsefnek kezdeményező szerepe is volt az ócsai evangélikusok imádkozási alkalmainak létrejöttében. Személyéről, foglalkozásáról egyelőre nincs adat.

⁶³ HOLL, *A váci püspöki...*, 8. jz. i. m., 130.

⁶⁴ VPKL A 1.a. Libri visitationum VI. 56., 1767.

⁶⁵ VPKL A 1.a. Exc. acath. Fasc. 12. No. 27. – 1778. május 30., kihallgatási jegyzőkönyv, 1–2. tanú vallomásai. Itt a közös éneklés jelent meg: „pro psallendis certis cantillenis”.

A reggeli könyörgésre harangszó hívta az embereket, erről 1775-ben így írtak: „beharangoztatván a petényi iskolamester könyörgéseket tett.”⁶⁶ Miután összegyűltek, az éneklést követően a tanító egy posztilláskönyvből felolvasott, vagy prédikált, végül pedig imádkoztak. Ezt a kerek áhítati formát gyakorolták Felsőpetényben, Vanyarcon, Csesztvén is.

A tanítók által minden nap felolvasott szöveg néhány esetben egy-egy szentírási rész volt, például Csesztvén 1753-ban.⁶⁷ Egy 1768-as dengelegi kihallgatásban evangélium felolvasása szerepel.⁶⁸ A prédikációt a Váci Egyházmegye részéről sokszor sérelmezték, ezért bizonyos kihallgatásokban ennek tagadását olvashatjuk, a tanúk állították, hogy csupán a közös imádságra gyűltek össze a falusiak, de a tanító nem prédikált.⁶⁹

Megfigyelhető a köznapi, illetve a lelkész hiányában megtartott vasárnapi áhítati alkalmak közötti különbség. Csesztvén 1753-ban „azon mester a templomban ünnöpökben énekelni, könyörögni, Szent Írást olvasni szokott, néha pedig postillát is, de köznapon tsak könyörög.”⁷⁰ Feltételezhetően a bánki lelkészt vasárnapon is helyettesítő felsőpetényi tanító is különbséget tett a hétköznapi és a vasárnapi imádkozás között.⁷¹

Az imádságok konkrét szövegeiről, vagy a posztilláskönyvek adatairól idáig alig találtam információt. Az evangélikus források tanúsága szerint a Tranoscius énekeskönyv (amelyben imák is voltak), illetve a temetési énekeket tartalmazó Funebreal ezen a területen is a szlovák evangélikusság alapvető, minden nap használt könyvei közé tartozott. A gutai egyházközségben az 1740-es évek végén

⁶⁶ VPKL A 1.a. Exc. acath. Fasc. 4. No. 13. – 1775. május 1., kihallgatási jegyzőkönyv, 6. tanú vallomása. Dengelegen is harangszó hívta össze az embereket az imádságra 1768-ban. VPKL A 1.a. Exc. acath. Fasc. 11. No.20. – 1768. július 29., kihallgatási jegyzőkönyv, 1. tanú vallomása.

⁶⁷ EPL AEV 1/7. 2021 – 1753. december 13., kihallgatási jegyzőkönyv, 1. tanú vallomása. „az postillákot pediglen minden napon szokta olvasni, és majd minden nap a Szentírásbul egy részt olvas.”

⁶⁸ VPKL A 1.a. Exc. acath. Fasc. 11. No.20. – 1768. július 29., kihallgatási jegyzőkönyv, 4. tanú vallomása.

⁶⁹ A tagadás miatt nagyon valószínű, hogy a tanító prédikált, a kihallgatás előtt biztosan, de feltehetően a kihallgatás időpontjában is.

⁷⁰ EPL AEV 1/7. 2021 – 1753. december 13., kihallgatási jegyzőkönyv, 4. tanú vallomása. Az 5. tanú vallomása szerint hétköznapi csak énekeltek.

⁷¹ VPKL A 1.a. Exc. acath. Fasc. 4. No. 13. – 1775. május 1., kihallgatási jegyzőkönyv, 3–6. tanúk vallomásai.

négyszázötven könyv volt: a bevételi és kiadási napló, illetve a vegyes anyakönyv mellett egy *Tranoscius* és egy *Funeral*.⁷² Ezeket bizonyára használták, de hogy emellett a tanítók mit és miből imádkoztak, egyelőre nem tudni. A Szigeti Jenő által is feltárt, 18. században a házi istentiszteletekhez használt, 17. századból származó, *praxis pietatis* körébe tartozó nyomtatott könyvek használatát feltételezhetjük, de adatot erre vonatkozóan még nem találtam.⁷³ Mint ahogyan kéziratos ima- vagy énekfüzeteket sem, ami alapján a hivatalostól eltérő vallásosság megnyilvánulási formáit, vagy az ahhoz vezető utat itt és ekkor esetleg felvázolhatnánk. Még további kutatásra és nagy szerencsére van szükség, hiszen ezek a példányok igen sérülékenyek. Látni az evangélikus gyülekezeti irattárak 17–18. századi anyagának töredékességét, kérdéses, hogy a sokat vándorló, alapvetően szegény sorban élő tanítók könyvvállományának feltárása megvalósítható-e.

A megmaradt gyülekezeti iratanyagban egy-két nyom van csupán az imaszövegekre. A gutai gyülekezet levéltárában fennmaradt egy 1763-ból származó kéziratos, szlovák nyelvű gyűjtemény. Egy közelebről meg nem nevezett eperjesi gyűjteményből másolta ki Szarvas Lőrinc lelkész az ünnepnapokra szánt imaszövegeket délelőtti és délutáni megjelöléssel.⁷⁴ A legénde gyülekezet 1798-ból származó, szlovák nyelvű nyomtatott kötetének elejére dátum nélkül, kézzel, több szlovák nyelvű rövid szöveget is bejegyeztek, amik feltételezhetően a minden-

⁷² Az 1745-ös kiadású *Tranoscius* 1747-ben kapta a (feltételezhetően vizitáló) bányai püspöktől és egyben nagybátyjától, Hruskovitz Sámueltól Balassovitz Gábor lelkész. Az 1740-ben kiadott *Funeral* pedig 1742-ben 14 forintért vásárolta. GEEL *Liber oeconomiae* 418. A későbbi szügyi lelkész Balassovitzról lásd MUNTAGNÉ, *Egy temetés...*, 47. jz. i. m., 404–407.

⁷³ SZIGETI Jenő, *A 18. század első felének magyar protestáns imádságirodalma*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 2002, 81–103. Minden bizonnyal a 18. századi imakönyvek között is a szlovák nyelvűeket kell keresni.

⁷⁴ GEEL Szarvas Lőrinc imádságyűjteménye, 1763. A kötet kislakú, kézzel írt, terjedelme 80 oldal, enyhén rongálódott állapotban, címlap nélkül található Galgagután. Jó forrás arra nézve is, hogy a 18. századi evangélikusok melyik, mára már kikopott ünnepnapokat tartották meg (szentek napjai és bizonyos Mária-ünnepek.) A Kishont megyéből származó Szarvas Lőrinc 1733-ban a wittenbergi egyetem hallgatója volt, 1748–52 között pedig ipolymagyari lelkész. Életéről további adatokat egyelőre nem találtam, minthogy arra vonatkozóan sem, hogy hogyan került a gutai egyházközségbe a kéziratos kötet. ASZTALOS Miklós, *A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601–1812*, Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1930 (Magyar protestáns egyháztörténeti adattár, 14), 159; OKOLICSÁNYI, *A Nógrádi Ágostai...*, 20. jz. i. m., 144.

napi imádkozási gyakorlat részei voltak. Az egyik címe: *Praeloquium precum quotidianae*, a másiké pedig: *Sequitur formulae orationis*. Joggal feltételezhetjük, hogy ezek a még fordítás és feldolgozás alatt álló szövegek a mindennapi, közösségi imádkozáskor használt szövegek voltak.⁷⁵

Bár ebből a tanulmányból egyelőre hiányoznak az evangélikus anyaegyházak, a katolikus anya- és leányegyházak adatai a 18. századi közösségi imádkozási gyakorlatot illetően, néhány megállapítás talán tehető az eddigi adatok alapján. Más-más szempontokból ugyan, de mind az evangélikus közösségek, mind a katolikus egyházszervezet számára fontosak voltak a evangélikus filiák és az ott tevékenykedő tanítók. A tanítók szerepei közül kiemelkedett a mindennap, közösségben gyakorolt imádkozások, könyörgések tartása, amely a lelkészeket pótló és vallásgyakorlatot fenntartó vonása miatt a kortársak számára is nagy jelentőséggel bírt. Az 1780-as években, a türelmi rendeletet követően több, addig evangélikus filia anyaegyházzá vált (Felsőpetény, Ósagárd, Vanyarc), amely a tanítók szinte egész századot átívelő, evangélikus vallásgyakorlatot megőrző tevékenységének sikerét is jelzi, jelezheti. A napi könyörgések formája az éneklés, prédikáció, imádság hármában mélyen protestáns gyökerű. Ez a magyar protestantizmus puritanizmusban, a 17. században gyökerező és a 20. századig is kiható *praxis pietatis* gyakorlata, a házi istentiszteleteké, amelynek református és más protestáns vonatkozásait többek között Szigeti Jenő kutatásaiból jól ismerjük. Az evangélikusok gyakorlatát kevésbé, a közösségi imádkozás most bemutatott gyakorlata remélhetőleg hozzájárul ennek megismeréséhez.

⁷⁵ LEEL Nyomtatott kötet, 1798. A kötet címlap nélküli, 100 oldal terjedelmű, rossz állapotban és címlap nélkül található Legénden.

Felhasznált források

- BEEL = Béri Evangélikus Egyházközség Levéltára
Instructio superintendentalis rectoribus propter eorum leges illustrandas datas, 1769. január 14.,
- EOL = Evangélikus Országos Levéltár
AGE = Archivum Generale Vetus
IV.e.3. Historia ecclesiae evangelicae in Hungaria
V.58./18. Josephus Schulek: Collectaneorum Tomus XXVIII.,
Ecclesiae Evangelici Neogradienses
- EPL = Esztergomi Prímási Levéltár
AEV = Acta ecclesiastica vetus
1/7. = Acta religionario-ecclesiastica et religionaria
2021
13. Visitationes canonicae
Liber 75., 1761
- FEEL = Felsőpetényi Evangélikus Egyházközség Levéltára
Diarium et protocollum ecclesiae augustanae confessionis Felsőpetényiensis in anno 1791 excipiens
Idea historiae ecclesiae Felsőpetényiensis
- GEEL = Galgautai Evangélikus Egyházközség Levéltára
Liber oeconomiae et memorabilium ecclesiae Gutthensis matris et Wanyaretz ... procedit a Gabriele Balassovitz ecclesiae Guttho-Wanyarziensis V.D.M. immeregetis scribi caepit Anno MDCCXLVI.
Szarvas Lőrinc imádsággyűjteménye, 1763.
Vegyes anyakönyv I. 1742–1768.
- LEEL = Legéndi Evangélikus Egyházközség Levéltára
Nyomtatott kötet, 1798

MNL NL = Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád megyei Levéltára
IV.I. o. bb. Inq. = Bírói vizsgálatok
Fasciculus 8.

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
C-40 = Helytartótanácsi Levéltár, Acta religionaria
Fasc. 16. No. 128.
Lad. B. Fasc. 3.

OSZK Kt. Quart. Slav. 11. = Začátek Naprawowáni a Obnowowái Škol De-
dinských jmenowíte a Zvláštne nasi Skoly Sudicke, scriptum per Christophorus
Butth rectori Szügyiensis anno 1749 diebus januarii in Szügy

SZEEL = Szügyi Evangélikus Egyházközség Levéltára
Biely, Joannes: Historia ecclesiae Szügyiensis. Annales seu Historia
ecclesiae evangelicae Szügyiensis scribi coepta a Joanne Biely ecclesiae
eiusdem V.D.M. Anno 1797
Protocollum ecclesiae evangelici Szügyiensis, continens Historiam
ecclesiae filialis Csesztvensis,
I. Historia de fatis et vicissitudinibus ecclesiae filialis Cseszt-
vensis in hanc formam reddacta per Joannem Biely ecclesiae
Szügyiensis et Csesztvensis V.D.M. Anno 1798
Vegyes anyakönyv II. 1748–1786.

VPKL = Váci Püspöki és Káptalani Levéltár
A I.a. = Püspöki Levéltár
Exc. acath. = Excessus acatholicorum
Fasciculus 2.,4.,11.,12.
Névtelen fasciculus 1.
Conscriptio proventuum parochiarum Fasc. 4. 1771.
Libri visitationum V. 1760, VI. 1767

Acta parochialia Balassagyarmat
A catholici Szügy, 1765

N. KIS TÍMEA

„Tégedet e mai napon kiváltképpen való Patrónusommá és szószólómmá választalak”

Nepomuki Szent János tiszteletéhez kapcsolódó imádságok és énekek a 18. század első felében

A szövegkritikai kutatások alapvető feladata, hogy az egyes szövegforrásokat a lehető legpontosabban, kapcsolatrendszerükkel egyetemben határozza meg. Jó esetben – ha az egyes szövegvariánsok kapcsolódási pontjai egyértelműek, kétséget kizáróan adatolhatóak – az ehhez vezető út kényelmes és biztonságos, ám ha túl kevés vagy túl sok összehasonlítandó változat áll rendelkezésre, küzdelmes terepre tévedhetünk. Az egyes szövegváltozatok okozta kutatói/szerkesztői dilemmák rendszeresen megjelennek a szakmai diskurzusban is; a közelmúltban a legnagyobb visszhangot kiváltó vita az *RMKT* 18. századi közköltészet egyes műfajait feldolgozó kötete kapcsán bontakozott ki.¹ Bár ezúttal alapvetően technikai jellegű kérdésekről volt szó, a fő probléma mégiscsak az maradt: létezhet-e kritikai kiadása egy hosszú időn át formálódó, közhasználatú, sokszor kizárólag a közösség által továbbhagyományozott, majd e tartalmi – dialektológiai – metrikai variánsokban fennmaradt költeményeknek? Amennyiben igen, melyik variánst tekinthetjük főszövegnek, és mennyire hagyhatjuk figyelmen kívül a különböző szövegmódosulásokat, melyek egyébként releváns információkat tartalmazhatnak a szövegek kapcsolódására, használatára és elterjedésére vonatkozóan?

Az egyes változatok egymáshoz való viszonyának bizonytalanságai is nehézséggé tehetik a szövegvizsgálatokat: hogyan kezeljük például egy forrásszöveg egymástól független, megközelítőleg azonos időszakban készült fordításait?

¹ CSÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola, *A XVIII. századi közköltészet textológiai problémái*, Irodalomtörténet, 2004, 345–355; CSÖRSZ Rumen István, *Kisbolygók nagy bolygása (A 18. századi magyar közköltészet kritikai kiadásáról) = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 435–446.

Megengedhetjük-e magunknak, hogy feltétlenül forrást rendeljünk egy szöveghez akkor, ha tudjuk, hogy annak műfaja rendkívül változékony, tehát a számításba jöhető variánsok száma a maga töredékességében is meglehetősen impozáns mennyiségű? A szövegkritikai vizsgálatok ilyen típusú kérdéseire hozok példákat a tanulmányban egyes hasonló jellegzetességeket mutató szövegtípusok: a Nepomuki Szent Jánost a boldoggá (1721) és a szentté (1729) avatást megelőzően, illetve közvetlenül az azt követő időszakban megszólító imádságok és énekek variabilitásának vizsgálatával.

A feldolgozás módszertanát tekintve a legnagyobb dilemmát egyes költemények, különösen a himnuszok, azok magyar nyelvű fordításai, illetve a belőlük ihletettséget nyerő, de önálló költői invenció eredményeként megjelent énekek okozták. Ezek ugyanis pontosan úgy „viselkedtek” a 18. század első felében, mint általánosságban a közköltészeti műfajok. Számos variánsban (fordításként, másolatként, önálló költeményként és ezek variációiként) megjelentek, esetenként párhuzamosan létezve, egymásról nem tudva: a közösség használatába kerültek és ennek megfelelően terjedtek szóban, kéziratban és nyomtatványban egyaránt. Bár ezen énekek esetében a szerzői/szerkesztői ambícióknak, illetve a 18. század második felétől a központosító igényű egyházi törekvéseknek volt némi hatása a variálódás intenzitására, a nyomtatott megjelenés csak hátráltatta, de nem zárta ki a különböző szövegvariánsok együttélését, hiszen a kultusz sokkal intenzívebben terjedt, mint amennyit a nyomtatványok szövegeinek kánonképző ereje kompenzálni tudott volna. Olyan jellegű cezúrát tehát, mint amelyet a 18. századi magyar nyelvű Nepomuki-életrajzok esetén meg lehetett figyelni: hogy a szövegek kezdetben szövegűsége törekvő fordítások, melyek a kanonizáció időpontjától távolodva egyre egyszerűsödtek, sematizálódtak,² a különböző lírai műfajoknál már nem lehet hangsúlyozni.

Éppen ezért a szövegek nagyfokú változékonyosságát e tanulmányban elsősorban mint jelenséget vizsgálom, a szövegátvételek lehetséges útjaira és módjaira ennek megfelelően a variabilitás jellegét tekintve keresek választ egy rövid, intenzív időszakot alapul véve. Ez segít elkerülni annak a kényszerét, hogy a szövegekhez feltétlenül közvetlen forrást társítsak, ami sokszor csupán részleges és

² N. Kis Tímea, „*Kiben Isten abban az időben magát kiváltképpen jelenteni akarta.*”: *Nepomuki Szent János tiszteletének meghonosítása Magyarországon*, PhD-disszertáció, Budapest, ELTE BTK, 2020, 92–109.

félrevezető eredményt adhat, viszont megengedi annak a lehetőségét, hogy érdemi következtetéseket vonhassak le akkor is, ha egy szöveghez több lehetséges kapcsolódási pontot lehet rendelni. A feladat így is csupán egyes jellegzetességek egy-egy szövegcsaládon belüli jelzésszintű bemutatása lehet: ahogy a közköltészetnél, a különböző népénekké váló himnuszok esetén sem adhatunk teljességre törekvő, objektív képet a variálódás minden jellemzőjéről, hiszen egy folyamatosan változó szövegtípusról van szó, melynek tagjai csupán töredékesen maradtak ránk.³

Ahogy az életrajzok, úgy a különböző imádságok és énekek is jóval a Nepomuki-tisztelet hivatalos szentszéki jóváhagyását megelőzően jelentek meg Magyarországon. A három legkorábbi ismert, Nepomuki Szent Jánost megszólító magyar nyelvű ima a pozsonyi klarissza apáca Sigray Erzsébet Róza *Jó illatú rózsás kert* című, először 1703-ban Bécsben, majd 1713-tól Nagyszombatban kiadott rendkívül népszerű imádságoskönyvében jelent meg; mindegyik a mártírnak a jó hírnevet megőrző és a rágalom elkerülését segítő patronátusát hangsúlyozza.⁴ Sigray különböző, német nyelvű áhitatirodalmi művek fordításából állította össze imagyűjteményét,⁵ ám a Nepomuki Szent Jánoshoz szólók tényleges forrásait nem lehet azonosítani, mivel ezek az imádságok rendkívül elterjedtek voltak, számos kiadványban megtalálhatók latin, illetve német nyelven;⁶ az *En szívemnek Istene* kezdetű második imádság latin nyelvű verziója például az *Officium Rákóczianum* egyes kiadásában is olvasható.⁷ Pozsonyban már jóval a tisztelet

³ CSÖRSZ, KÜLLŐS, *A XVIII. századi...*, 1. jz. i. m., 348.

⁴ SIGRAY Erzsébet Róza, *Jó illatú rózsás kert, melyben sok szép imádságok, mint annyi jó illatú rózsák találtaknak, [...] officium, litania egyéb szép imádságokkal [...]*, Bécs, Anna Rosina Sischowitzin, 1703, 309–312.

⁵ KNAPP Éva, *Sigray Erzsébet Róza Jó illatú rózsás kert-fordításának (1703) keletkezéstörténetéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2016, 468–502.

⁶ Például a második és a harmadik ima: *Das Leben Deß seeligen Joannis von Nepomuck*, Köln, Arnold Metternich, 1702, 72–73. *Himmliche Seelen-Waid, Die Seel als ein theures Schöffel Christi zu waiden, zu mehren, zu stärcken und mit allen Gnaden Gottes zu bereichen*, [s. l.], 1705, 430–432. A harmadik ima itt is: *Das Leben Deß seeligen Joannis von Nepomuck*, München, Gelder, 1700, 89–90.

⁷ *Oratio II. Deus cordis mei [...]*. Az *Officium Rakoczianum* első ismert kiadásában, 1693-ban még nem szerepelnek a Nepomuki Szent Jánost megszólító imádságok, az 1720. évi nagyszombati kiadásban már olvashatóak. *Officium Rakoczianum, sive varia pietatis exercitia [...]* editio novissima, Nagyszombat, Akadémiai, 1720, 250–256. E fejezetben *Cultus Sancti Joannis Nepomuceni* címmel egy kisofficium (incipit: *Orbi Nepomucum dedit*) és összesen

hivatalos szentszéki elismerése előtt ismerték a prágai mártír történetét; ennek legkorábbi írott és képi emlékényaga szintén a helyi klarisszákhoz köthető. A legkorábbi magyar nyelvű, kéziratos Nepomuki-életrajz is az ő hagyatékukban maradt fenn: ezt Csáky Éva Franciska, a pozsonyi klarisszák apátnője írta 1701-ben⁸ és vélhetően az ő templomukat vagy rendházukat díszítette a legkorábbi helyi, Nepomuki Szent Jánost ábrázoló oltárkép is.⁹

A Nepomuki-tisztelet terjedésének szintén fontos (de sokszor nehezen datálható) jelzői a különböző kéziratos énekeskönyvek is, mint a *Pécsi énekeskönyv*,¹⁰ melyben három, a mártírt megszólító költemény is található.¹¹ Ezek utólagos megjegyzések, lejegyzésük időpontjára vonatkozóan nem tartalmaznak érdemi adatokat, abban a tekintetben mégis fontosak, hogy a különböző énekek hazai jelenlétének és variálódásának a lenyomatai.

Bár a mártír korai tiszteletének megjelenését jól tükrözik a különböző antológiákba beemelt imádságok és énekek, annak terjedését azok a kiadványok segítették elő leginkább, melyek teljességre törekedve, komplexen tartalmazták a mártír életrajzán túl mindazokat a mondott és énekelt imádságokat, melyekre a közösségi és egyéni áhítatgyakorlás során szükség lehetett: officiumot, litániát, novénát, illetve az utóbbi devóciós gyakorlataihoz kapcsolódó vagy attól független, önálló imádságokat. Vizsgálódásom a kronológiai lehatároltság okán két

négy prózai imádság található, lásd KNAPP Éva, *Egy XVII. századi népszerű imádságoskönyv: az Officium Rákócziánium története I.*, Magyar Könyvszemle, 113(1997/1), 165.

⁸ *Nepomucenus szent János, Prága városának fővebbik Templomában szent Vidnél lévő canonok Pap Úrnak Szentséges élete és Martíromsága* [...] = [*Szentek élete*], [s. l.], 1701, 1–46. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, jelzet: A14; BAJÁKI Rita, *Csáky Éva Franciska írásai*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti források, 7), 18–20, 139–158; SCHWARCZ Katalin, *A klarissza apácák könyvkultúrája a XVIII. században*, Szeged, Scriptorium, 1994 (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 6); N. KIS, „*Kiben Isten...*”, 2. jz. i. m., 94–101.

⁹ SZILÁRDFY Zoltán, *Magyar vonatkozások Nepomuki Szent János kultuszában és ikonográfiájában = Ikonográfia – Kultusztörténet*, Budapest, Balassi, 2003, 213–214.

¹⁰ [*Pécsi énekeskönyv*], 1674 k., Pécs EK, jelzete: 67.068. Mf: OSZK FM 1/2278/A; STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*, Budapest, Akadémiai, 1963, 98. sz.; Ugyanennek második kiadása: Budapest, Balassi, 2002, 98. sz.; *Régi Magyar Költők Tára XVII. század 15/B: Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek): Jegyzetek*, szerk. HOLL Béla, Budapest, Akadémiai – Argumentum, 1992, 20–27. (A továbbiakban: RMKT XVII/15/B).

¹¹ 127a: *Sok csudákkal, mennyei jókkal...*; 128a: *Vagyon Cseh országban egy szép zöldellő hegy...*; 129b: *Az nepomucenyi szent János ünnepit...* RMKT XVII/15/B, 25.

ilyen kiadványra szűkül. Mérei Mihály *Nepomuceni Szent Jánosnak élete, halála, tisztelete* című kötete volt az első ilyen jellegű magyar nyelvű könyv, mely 1716-ban jelent meg Nagyszombatban;¹² későbbi, vélhetően címlapkiadásait Kassáról,¹³ szövegátvételeit Csíksomlyóról¹⁴ ismerjük. Ahogy a korábbi kutatások megállapították, Mérei Jan František Beckovský (1658–1725) történész, pap *Vita, mors, cultus Divi Joannis Nepomuceni* című, először 1708-ban Prágában megjelent nagy sikerű könyvét fordította le kisebb módosításokkal, de attól független, egyéb imádságokkal is bővítette a kötetét: a szekszárdi apát még tizenegy imádságot illesztett a kiadványba, melyek az általa közölt novéna kegyességi gyakorlataihoz kapcsolódnak.¹⁵

A másik a nemesi származású komáromi Szewaldt Antal támogatásával 1735-ben *Nepomuki Szent Jánosnak, Jó hír s név veszedelmében forgó oltalmazójának kilenc szerdára rendeltetett ájtatossága* címen kiadott komáromi társulati kézikönyv.¹⁶ Szerzősége vonatkozó adatokat nem találunk a kötetben, egy mondatot kivéve, mely arra enged következtetni, hogy a könyv szerzője a révkomáromi Szent András-templom plébánosa, a jezsuita Kissóczy Mihály lehetett.¹⁷ A kegyességi társulat

¹² MÉREI Mihály, *Nepomuczeni Szent Jánosnak élete, halála, tisztelete*, [...] *zsolozsmája, litániája és kilenc szerdára rendelt ájtatossága* [...], Nagyszombat, Akadémiai, 1716. (Petrik II. 869.)

¹³ *Nepomuczeni S. Jánosnak élete, halála, tisztelete* címmel, a kassai jezsuita nyomda által kiadott könyvkatalógusokban 1737 és 1772 között feltüntetve, ismert példány nélkül. Lásd PAVERCSIK Ilona, *A kassai könyvek útja a nyomdától az olvasóig*, Budapest, OSZK, 1992 (Az Országos Széchényi Könyvtár füzetei, 2), 170; N. KIS, „*Kiben Isten...*”, 2. jz. i. m., 120–121.

¹⁴ *Nepomuceni Sz. Jánoshoz Mindennapi Ájtatosság* [...], Csíksomlyó, 1743. Lásd FARMATI Anna, *A kolozsvári Nepomuki Szent János Társulat ábitatgyakorlatai = Az ábitat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, PPKE Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar, Piliscsaba, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 4), 31–40; N. KIS, „*Kiben Isten...*”, 2. jz. i. m., 118–122.

¹⁵ MÉREI, *Nepomuczeni...*, 12. jz. i. m., 233–254. AJKAY Alinka, „*Oh Szent János, én héjános...*” *A magyarországi Nepomuki Szent János-tisztelet forrásairól = Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, BOGÁR Judit, DÉRI Eszter, KÓNYA Franciska, MACZÁK Ibolya, SZÁDOCKI Vera, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 17), 13–34; 16; N. KIS, „*Kiben Isten...*”, 2. jz. i. m., 107–108.

¹⁶ *Nepomuki Szent Jánosnak* [...] *Kilenc Szerdára rendeltetett ájtatossága*, [...], Nagyszombat, Akadémiai, 1735. (Petrik V. 344.)

¹⁷ „Hogy ha pedig valamely más Ünnepek, az emlétet kilenc napok alatt esnének, az *iránt Plébánus Urammal a Fundatora ezen ájtatosságnak*, amint fog végezni, aszerént fog tartatni.”

áhitatgyakorlásaihoz szükséges imádságoknak és énekeknek nagy részét áttemelték az 1716. évi Mérei-kötetből vagy annak ma már nem ismert kassai utányomásából, a sorrendiség részleges megváltoztatásával és kisebb módosításokkal.

Az 1735-ös társulati kézikönyvhöz *Szépen Versező Fohászkezdések* címmel egy huszonnégy oldalas imagyűjteményt is hozzákötöttek. Ez más betűtípussal szedett, oldalszámozás nélküli, újrainduló ívszámozású és tizenkét, Nepomuki Szent Jánoshoz szóló magyar nyelvű költeményt tartalmaz. Szerzőik nevét nem tüntették fel, a kötet lehetséges forrásait egy kivétellel¹⁸ nem vizsgálták, így nem lehetett tudni, fordításokról, esetleg önálló költeményekről van szó. Egy kivétellel versszakonként folyószövegbe rendezettek, az utolsó ének esetén viszont a szedéssel is hangsúlyozták, hogy a versszakok akrosztikont és telesztichont egyaránt tartalmaznak, minden versszak első és utolsó betűje összeolvasható, e szöveg pedig a vers mögé illesztett fohászt adja ki: *Oh Dicső Nepomuki Szent János! könyörögi érettem bivedért.* E vers keletkezését 1719 és 1735 közöttre datálhatjuk, mivel a kanonizációs eljárás során a mártír sírját 1719-ben nyitották fel, ekkor találták meg a csodálatosan épen maradt nyelvét, melyre a 22. versszak utal, a többi vers ilyen jellegű utalást nem tartalmaz. Ez az antológia azért is fontos, mert jelzi, hogy bár a Mérei-kötetnek nagy szerepe volt a Nepomuki-kultusz terjedésében, 1735-re már használatban volt számos ettől függetlenül terjedő magyar nyelvű ének is.

E két kötetben szereplő imádságok, novénák és litániák szövege kötöttebbnek mondható, mivel akár idegennyelvű szöveg fordításaként, akár valamely magyar szöveg átvételeként adták ki őket, jellemzően nem távolodtak el a forrásuktól. Mérei, illetve Szewaldt kötetében is szerepel például három, az Atyához, a Fiúhoz és a Szentlélekhez szóló imádság;¹⁹ Mérei ezt is Beckovskytól vette

ld. Rende és Modgya, *azon Kilencz Napig tartó Ájzatosságnak = Nepomuki Szent Jánosnak...*, 16. jz. i. m., 163. (Kiemelés a tanulmány írójától.) Kissóczy Mihályról lásd *Magyar Katolikus Lexikon*, szerk. DIÓS István, VICZLÁN János, VII, Budapest, Szent István Társulat, 2002, 122.

¹⁸ *Régi Magyar Költők Tára XVIII/7: Amade László versei*, s. a. r. AJKAY Alinka, SCHILLER Erzsébet, Budapest, Balassi, 2004, 151, 412. (A továbbiakban: RMKT XVIII/7).

¹⁹ MÉREI, *Nepomuczeni...*, 12. jz. i. m., 180–185. *Nepomuki Szent Jánosnak...*, 16. jz. i. m., 140–142.

át,²⁰ ez a hármas imafüzér már az 1700-ban Prágában megjelent *Officium de S. Joanne Nepomuceno* című kötetben is így olvasható.²¹

A Nepomuki Szent Jánost megszólító rendszeres imaalkalmak közé tartoznak a különböző novénák is. A novénák vagy kilencedek, kilenc napos ájtatossági gyakorlatok, melyek alapelemei a napokra osztott imák és elmélkedések, melyekhez gyakran böjtölési kötelezettség és különböző kegyességi gyakorlatok (gyónás, áldozás, jócselekedetek) is kapcsolódnak. Ezt a kilenc napon vagy kilenc egymást követő hét adott napján át tartó intenzív hitéletet erősítette, hogy a novénákhoz különböző officiumokat és litániákat is mondani kellett; ez önmagában is indokolhatta a kilencedet tartalmazó kiadványok műfaji sokszínűségét. Az első magyar nyelvű, Nepomuki Szent János tiszteletére összeállított kilenced megjelenetése szintén Mérei Mihálynak köszönhető, ám ez esetben nem Beckovský volt a szekszárdi apát forrása. Beckovský kötetében az utolsó tétel egy elmélkedés Krisztus öt sebééről,²² ezt és a megelőző szövegeket is lefordította Mérei. Azt követően azonban az ő kötetében található még egy novéna, illetve tizenegy további imádság, melyek a kilencedhez rendelt ájtatossági előírásokhoz kapcsolódnak; ezek forrását a szerző nem adta meg, csupán egy rövid bejegyzést illesztett a novéna elé:

Annak a' napnak emlékezetire (melly Urunk Menyben menetele előtt való Szerda vólt, a' mint a' régi kéz irások bizonyíttyák) mellyen Nepomuceni Sz. János, a' Prágai Hidrúl, a' vízben nyakra, före le vettetvén, lelkét az ő Teremtőjének adta, és azon Martyromságának tisztességére, sokan ezen Csuda-tévő

²⁰ Jan František BECKOVSKÝ, *Vita, mors, cultus Divi Joannis Nepomuceni cum officio ac Litaniis* [...], Prága, 1708, 130–133.

²¹ *Officium de S. Joanne Nepomuceno* [...], Prága, 1700. Ez az officium (incipit: *Orbi Nepomucum dedit*), az azt követő litánia, a különálló himnusz (incipit: *Confessor alme martyrum*), illetve az utóbbival cím szerint is egységet képező, a Szentháromságot megszólító három imádság rendkívül népszerűvé vált, és egymástól függetlenül számos 18. századi, Nepomuki Szent János tiszteletére összeállított kiadványban helyet kapott, de a későbbi magyar nyelvű társulati kézikönyvekben már nem szerepel.

²² *Quotidianum Conscientiae Examen SS. Quinque Vuleribus accomodatum*, BECKOVSKÝ, *Vita, mors...*, 20. jz. i. m., 135–140. A Krisztus öt sebééről szóló elmélkedések tágabb kontextusához ld. SZÁRAZ Orsolya, *Missziós énekeskönyv a 18. századi jezsuita népmissziókban = In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, LUFFY Katalin, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2016, 236.

Szentnek tisztelői, ez alább meg irt áhétatosságot, Német-Országnak kü-
lömbb-féle Tartományiban, kilencz Szerda által, áhétatossan, és gyümölcsös-
sen vegben vinni szoktanak.²³

E megjegyzés közvetetten arra utal, hogy Mérei és Beckovský valamilyen formá-
ban kapcsolatban álltak egymással: a cseh szerző kötetének 1721. évi újabb, bő-
vített kiadásában ugyanis ugyanennek a megjegyzésnek a latin fordításával együtt
már szintén közölte a Mérei-kötetben is szereplő kilenc napi ájtatosságot.²⁴ Mérei
Mihály kötetében a kilenc szerdára rendelt imádságok egy általánosabb tartalmú,
Istenhez vagy Jézushoz szóló könyörgéssel kezdődnek és Nepomuki Szent Já-
nost megszólító könyörgéssel záródnak;²⁵ nem ismert, hogy e novénát mely szö-
veg fordításával emelte be Mérei a kötetébe. 1721-ben Beckovský az életrajzot
kivéve németül is kiadta az említett kötetét, benne a novénával és az azt meg-
előző megjegyzéssel, valamint azzal a kiegészítéssel, hogy a kilencedet latinból
fordította le,²⁶ így lehetséges, hogy Mérei forrása is egy német nyelvterületről
származó, de latin nyelvű kiadvány vagy kézirat lehetett.

A komáromi társulati kézikönyv novénája²⁷ ennél sokkal több imádságot tar-
talmaz, tartalmilag is komplexebb, ez esetben tehát egy Méreitől független for-
rásból dolgozott a szerző. A *Confoederatio Nepomuceniana sub titulo S. Crucis et*
patrocinio S. Joannis Nepomuceni című kötet 1737-ben jelent meg Konstanzban.²⁸
Az ebben található *Novena Nepomuceniana seu cultus novendalis S. Joannis Nepomuceni*
Per Memoriam SS. Passionis D. N. Jesu Christi című kilenced²⁹ érdekessége, hogy az
elmélkedések és imádságok sorában a szerző Krisztus kínszenvedésével állítja
kapcsolatba Nepomuki Szent János erényeit. Felépítése a következő: az adott
szerda témájának egy-egy mondatos meghatározása az *Adoratio*, azaz Krisztus
kínszenvedésének egy részlete, illetve ezzel párhuzamba állítva az *Imitatio*, azaz
Nepomuki Szent János példaadása, miben kell őt követni. Ezt követi az *Oratio*,

²³ MÉREI, *Nepomuczeni...*, 12. jz. i. m., 192.

²⁴ Jan František BECKOVSKÝ, *Vita, Mors, Cultus Divi Joannis Nepomuceni*, Prága, 1721, 132–
172. Lásd N. KIS, „Kiben Isten...”, 2. jz. i. m., 108–109.

²⁵ MÉREI, *Nepomuczeni...*, 12. jz. i. m., 192–232.

²⁶ Jan František BECKOVSKÝ, *Der Tugendsame Wandel und Glorreiche Todt Deß Heiliger Johann*
von Nepomuck, Prága, 1721, 2–58.

²⁷ *Nepomuki Szent Jánosnak...* 16. jz. i. m.

²⁸ *Confoederatio Nepomuceniana sub titulo S. Crucis et patrocinio S. Joannis Nepomuceni*, Konstanz,
Leonard Parcus, 1737. További kiadások: 1751, 1757.

²⁹ *Uo.*, 115–196.

ami egy-egy ima Krisztushoz, majd külön Nepomuki Szent Jánoshoz. Végül a *Proposita*, ami elmélkedések és az ahhoz kapcsolódó kegyességi cselekedetek leírása. A komáromi társulati kézikönyv ennek a novénatípusnak az egyik korai példája, fordítója talán ugyanabból a kötetből dolgozott, melynek szövegét a *Confederatio Nepomuceniana* különböző kiadásaiban is alapul vettek. A komáromi társulati kézikönyv szerzője e novénát követően a Mérei-kötetben szereplő kilenced imádságait is közölte, ám attól független kontextusba helyezve általános érvényű imádságokként jellemezve azokat.³⁰

A 18. század második feléből származó magyar nyelvű társulati kézikönyvek már nem vették át a Mérei vagy Szewaldt által megjelentetett novénát, hanem egy sokkal egyszerűbb verziót közöltek mind a szövegezés, mind a kilencedhez kapcsolódó kegyességi gyakorlatok típusait tekintve. Esetükben már csupán rövidebb és általánosabb imádságokat tartalmaznak (Krisztus kínszenvedéséről, a Szűzanyához, Péter és Pál apostolokhoz, szent papokhoz és mártírokhoz; minden esetben egy antifónából és egy rövid könyörgésből felépítve). A kőszegi,³¹ illetve a lévai³² társulati kézikönyvben már hiányzik a kegyességi gyakorlatok közül a Krisztus öt sebééről való elmélkedés, a keresztyén rabokért való könyörgés, illetve a Szentháromság tagjaihoz szóló három imádság is, melyek a Mérei-kötet, illetve a komáromi társulati kézikönyv novénáinak még elválaszthatatlan részét képezték, ami a devóciós hagyomány bizonyos fokú sematizálódására utal.

A prózai szövegek viszonylagos szövegű fordítása a különböző himnuszokra vagy énekekre már csak megkötésekkel jellemző. Esetükben egy határon átívelő, folyamatosan és meglehetősen esetlegességgel módosuló, nehezen feltárható szöveg-hagyomány befolyásával lehet számolni: az énekek a közösségi áhítatgyakorlás jellemző és közkedvelt megnyilvánulási módjai voltak, szerzőik nagyrészt ismeretlenek maradtak, egy-egy szövegnek pedig számos variánsa élt a

³⁰ *Ez ide alább meg írt imádságokkal, hanem gyakorabban is, de legalább a nyavalyáidban, szívbeli fájdalmadnak föl indítására gyümölcsössen élhetsz* címmel, ld. *Nepomuki Szent Jánosnak...*, 16. jz. i. m., 79–101. E kettős szövegátvétel okozza, hogy ebben a társulati kézikönyvben a Nepomuki Szent Jánost patrónussá választó ima két variánsa is szerepel: az első a novénát megelőző imafüzér közül a harmadik (ennek szövegvariánsa olvasható az 1761-es kőszegi társulati kézikönyvben), a másik pedig a Mérei-kötetből való átvétel.

³¹ *Jó hír- s név szerető léleknek ájtatossága, azaz Nepomuki Szent Jánost Tisztelő minden Nem, és Rend-béli Hivének gyülekezete, [...] ezen Szentnek tiszteletére, és a' rágalmazó nyelvek ellen [...]*, Nagyszombat, 1761.

³² *Léva városában Szent Mihály arkangyal templomában felállított Nepomuki Szent János gyülekezetének regulái, búcsúi és némely ájtatossági [...]*, Nagyszombat, 1779.

köztudatban. Ezt az ellenőrizhetetlen heterogenitást a trienti zsinat szellemében Magyarországon is keretek közé kívánták szorítani. Az 1629. évi, Pázmány Péter vezetésével zajlott nagyszombati zsinaton például megbízták a püspöki helynököt: válogassák ki azokat az énekeket, melyeket később kinyomtatva a közösségek használhatnak, ám azokon kívül más ének templomi szertartás és búcsújárás keretében nem hangozhat el. Az 1638. évi nagyszombati zsinaton szintén sürgették a központilag egységesített kötetek kiadását az énekeskönyvek hiányának kezelésére, hogy megóvják a híveket az ellenőrizetlen tartalmú, tehát téves és hamis tanításokat tartalmazó énekek káros hatásaitól.³³ A *Cantus catholici* vagy a *Cantionale catholicum* különböző kiadásainak nem volt annyi példánya, hogy a helyi közösségekbe bevezetett, általuk kedvelt énekeket kiváltsák, erre példa a sok kézíratos énekeskönyv, és az olyan lokális jellegű gyűjtőmunka, amelyek segítségével például Szentmihályi Mihály énekeskönyve is összeállt 1797-re.³⁴

Ugyanezt a jelenséget illusztrálja a 18. század elején megjelent, Nepomuki Szent Jánost megszólító magyar nyelvű énekek, himnuszok is. A mártír tisztelete annyira intenzíven terjedt a kanonizáció körüli időszakban, hogy az énekek központi egységesítésének lehetősége ekkor még fel sem merülhetett. A kora 18. századi szerzők, másolók, fordítók olyan szabadon kezelhető forrásokat vehettek alapul, melyek korábbi tanulmányaik, utazásaik, kapcsolatrendszerük és egyéni érdeklődésük jóvoltából a rendelkezésükre álltak.

A lírai műfajok szövege azért is változékonyabb, mert jellemzően énekelve imádkozták azokat, ezért költőket a különböző dallamtípusok, a strófászerkezet sajátosságai egyaránt kötötték. A metrikai jellemzőkön túl a változó közösségi igények indikálta módosítások és általánosságban a kompiláció elfogadottsága is nyomot hagytak a szövegeken. Az átvételek esetlegessége azt eredményezte, hogy az egyes fordítások és átvételek között minőségi különbözőségek is előfordultak; ezért is jegyezte meg Kájoni János a *Cantionale Catholicum* olvasójához írott előszavában: mivel a kántoroknak és a tanítóknak kellett összeállítani az énekeskönyveket, „*a sok írás, és kézzől-kézre adott énekek (mint-hogy jó rész-szerint, nem minnyáján*

³³ SZALAY Olga, *A Kájoni-Cantionale strófikus doxológiái* = „Ob, boldogságos háromság.” : *Tanulmányok a Szentháromság tiszteletéről*, szerk. BARNA Gábor, Budapest, Paulus Hungarus – Kairoz, 2003, 217–234, különösen: 221.

³⁴ SZÁDOCZKI Vera, *Szentmihályi Mihály Egyházi énekes könyvének kézíratai* = *Litteris vincimur*, szerk. BOROS István, TAKÁCS László, Budapest, Szent István Társulat, 2018, 227–244.

*jó írók vagyunk) úgy meg-vesztegetődtenek és corrumáltattanak, hogy az első szűületésüktől fogva igen távol estenek volt.*³⁵

A Kájoni által említett „első szűületés” óta azok a Nepomuki Szent Jánosról szóló költemények is meglehetősen „*corrumáltattak*,” melyeket Mérei fordított le, majd őt alapul véve az 1735-ös társulati kézikönyvbe is átemeltek. Bár mindkét kötet szerzője törekedett a fordítás vagy átvétel viszonylagos szöveghűségére, a forrásaikról ez már nem mondható el. A módosulások jellege, a nagyfokú variabilitás jól illusztrálja, miért nehézkes e szövegek esetén nyelvi, földrajzi határokon átvélő stemmát felállítani, csupán a közöttük lévő kapcsolatrendszer töredékeit lehet feltérképezni.

A Mérei kötetében olvasható officium³⁶ forrása ebben az esetben is Beckovský volt,³⁷ e költemény szintén szerepel az 1735-ben megjelent komáromi társulati kézikönyvében, illetve a *Pécsi énekeskönyv*ben is. A komáromi plébános ez esetben is viszonylagos pontossággal vette át Mérei szövegét, ahogy a szekszárdi apát is törekedett a fordítás szöveghűségére. Az 1761-es kőszegi társulati kézikönyvben is olvasható ez az officium, de annak szerzője már minden latinizmust kijavított benne.³⁸ A szöveg forrását Beckovský első kiadásáig, 1708-ig lehet visszavezetni, de nem ismert, volt-e ennek is előzménye; a *Repertorium Hymnologicum*ban jelzett 1723-as évszám ez esetben nem helytálló adat.³⁹

A Nepomuki Szent Jánosról szóló, 18. század elejére datálható magyar nyelvű versek jellegzetességeit nagyban meghatározták a korabeli latin és német nyelvű himnuszok és azok variációi. A módosulások legalapvetőbb egysége a cím vagy alcím részeként feltűnő műfaji megnevezés változása: ugyanazt a szöveget ódának, himnusznak, éneknek, elégiának, elogiumnak, könyörgésnek is nevezhették a szerzők vagy szerkesztők, akár egy szöveg azonos nyelvű átvételéről, akár fordításról beszélünk. Erre példa a Mérei-kötetben olvasható *Ob Szent János! én héjános Bünnös*

³⁵ KÁJONI János *Cantionale Catholicum* [...], Csík, Kassai András, 1676.

³⁶ Az Officium címe: *Nepomuceni Szent Jánosról, az élet és jó hír, név általmazójáról való kis Officium avagy szolozsma*; himnuszának incipitje: *Sok csudákkal, Mennyei jókkel, Vagy, ob Szent János telhes...* MÉREI, *Nepomuczeni...*, 12. jz. i. m., 155–162.

³⁷ A himnusz incipitje: *Miraculis, Virtutibus, Coeli favore plene...* BECKOVSKÝ, *Vita, mors...*, 20. jz, i. m., 95–107.

³⁸ Így lett a *zelussal* szóból *buzgóság*, a *Zöld laurussal*, *triumphussal* sorból pedig *Már zöldellő borostyánnal*. Lásd: *Jó hír- s név szerető lélekenek...*, 31. jz. i. m., 25., 27.

³⁹ Ulysse CHEVALIER, *Repertorium Hymnologicum*, Louvain, 1897, II, 11574. sz. (A továbbiakban: RH).

*božskýá fordúlok*⁴⁰ című vers latin forrása. Ez szintén Beckovský kötetéből⁴¹ került a magyar fordításba és hol önálló himnuszként,⁴² hol egy officiumot záró könyörgésként (*Commendatio*)⁴³ jelent meg a kortárs latin nyelvű kiadványok paratextusaiban.

A szövegátvételek módja és mennyisége szintén árulkodó lehet a költemények lehetséges kapcsolódási pontjainak feltérképezésekor. Előfordul, hogy egy vers további kiadásában a szöveg egy részét, például egy versszakot nem az eredeti kontextusban jelentették meg, hanem egyazon művön belül egy attól független egységbe került.⁴⁴ Gyakori eset, hogy nem a teljes himnuszt, hanem csak annak egy szervesen összetartozó egységét: officium esetén például csak az egyik imaóra versszakait vették át a kompilátorok vagy a kompiláló fordítók.⁴⁵ Esetenként csupán egy-egy strófa nem szerepel a szövegátvételekben, de a szöveget átvevő szerkesztő vagy fordító attól eltekintve törekedett a szöveghűsége. Ilyen a magyar fordításban először Mérei Mihály kötetében megjelent *Vagyon Cseh-Országban egy szép zöldellő hegy* című himnusz.⁴⁶ Ezt Mérei szintén Beckovský kötetéből fordította,⁴⁷ annak 25. versszakát teljesen kihagyva. A *Vagyon Cseh-Országban*

⁴⁰ MÉREI, *Nepomuczeni...*, 12. jz. i. m., 142–144.

⁴¹ BECKOVSKÝ, *Vita, mors...*, 20. jz. i. m., 92–93. Az incipit: *Joannes Nepomucene, Vir beate, Philosophe, Theologe laureate...*

⁴² *Epitome Regularum [...]* *Ad Ampliandum honorem S. Martyris Joannis Nepomuceni*, Salzburg, 1709, 54–56.

⁴³ *Sanctae Divi Martyris Viti [...]*, Prága, 1721, 190–193.

⁴⁴ Például az *Ode Vitam et Mortem Divi Joannis Nepomuceni* című először 1702-ben megjelent óda „*Me per hoc mundum perque flumen*” kezdősorú strófáját (*Vita et Mors S. Joannis Nepomuceni, verae nobilitatis et perillustris cleri illustrissimum exemplar ordine metrico delineata*, Impressa prima vice Hildesii Nunc vero Vetero-Pragae, Typis Joannis Leonardi Schlegel, 1702, 11.) a *Sancta Joannes! fac, ut in medullis...* kezdősorú officiumban (*Sanctae Divi Martyris Viti...*, 43. jz. i. m., 168–193) más szövegen belüli kontextusba helyezték (az *Ad Nonam* helyett az *Ad Vesperas* szövegegységbe; *Sanctae Divi Martyris Viti...*, 43. jz. i. m., 182.).

⁴⁵ Ilyen például egy különböző officiumokat záró commendatio (incipit: *Suscipe, quas dedimus, / Joannes Beate!*), mely például legalább négy egymástól független latin nyelvű zsolozsmában is azonos (*Miraculis, virtutibus, / Coeli favore plene...* BECKOVSKÝ, *Vita, mors...*, 20. jz., i. m., 107; 2. *Salve Sidus Bohemorum! / Tuae gemma Pariae...* ld. *Confoederatio Nepomuceniana...* 28. jz. i. m., 95; 3. *Salve me Nepomucene / Sanctitatis fama plene...* ld. *Officium et Lytaniae de B. Joanne Nepomuceno [...]*, Vienna, 1709, 21; *Orbi Nepomucum dedit / Te Joannes, suum credit...* lásd *Epitome Regularum [...]* in *Confoederazione sub Patrocinio [...]* *Mariae ad Ampliandum Honorem [...]* *Joannis Nepomuceni*, Salzburg, 1709, 28.

⁴⁶ MÉREI, *Nepomuczeni...*, 12. jz. i. m., 145–155.

⁴⁷ BECKOVSKÝ, *Vita, mors...*, 20. jz. i. m., 81–92. Incipit: *In Bohemorum Regione mollis...*

egy szép zöldellő hegy minimális, elsősorban dialektológiai jellegű változtatásokkal az 1735-ös társulati kézikönyvben,⁴⁸ illetve a Pécsi énekeskönyvben⁴⁹ is szerepel. E szapphói strófás költemény először 1702-ben jelent meg latin nyelven Hildesheimben, illetve Prágában⁵⁰ *Vita et Mors S. Joannis Nepomuceni* címmel. A szöveg eredetileg hosszabb volt, mint amelyet Beckovský megjelentetett és két nagyobb egységre tagolódott: egy a mártír életrajzának, csodatételeinek és patronátusának verses elbeszélése *Contextus Vitae* címmel, a másik a változó terjedelmű (2-5 versszakos), egységenként összesen hét *Affectus ad Sanctum* című betét, mely a mártírhoz intézett imákat tartalmazza. Jan Tomáš Vojtěch Berghauer szerint, aki a Nepomuki Szent Jánosról szóló kiadványok addigi legteljesebb bibliográfiáját állította össze 1761-ben, e költemény szerzője a prágai egyetemen végzett poeta laureatus, sobotkai esperes Joannes Ignatius Summa de Wlatislaw volt, aki több a mártírról szóló költeményt is megjelentetett Prágában 1694 és 1704 között.⁵¹ Az összesen hét *Affectus ad Sanctum* versszakait apróbb módosításokkal és kiegészítésekkel önálló officiumként is megjelentették 1721-ben úgy, hogy az officiumot lezáró *Commendation*nak egy másik himnusz teljes szövegét emelték át.⁵²

Ennél is csonkább az a költemény, mely *Fohászkodás Nepomuceni Szent Jánoshoz*⁵³ címmel került Beckovskýtól⁵⁴ Mérei kötetébe. Szerzője szintén Joannes Ignatius Summa de Wlatislaw volt, először 1699-ben jelent meg nyomtatásban, a szerző nevének feltüntetésével.⁵⁵ A jelzett költemény valójában egy 296 soros elogium,⁵⁶ melynek első fele a mártír életútját dolgozta fel; a vers második feléből

⁴⁸ *Nepomuki Szent Jánosnak...*, 16. jz. i. m., 121–134.

⁴⁹ [*Pécsi énekeskönyv*], 10. jz. i. m., 128a.

⁵⁰ *Vita et Mors S. Joannis Nepomuceni, verae nobilitatis et perillustriis cleri illustrissimum exemplar ordine metrico delineata* [...], Impressa prima vice Hildesii Nunc vero Vetero-Pragae, 1702. (44. jz. i. m.)

⁵¹ Jan Tomáš Vojtěch BERGHAUER, *Proto-martyr poenitentiae ejusque sigilli custos semper fidelis Divus Joannes Nepomucenus*, [...], Augsburg, 1761, 85–88.

⁵² *Joannes Nepomucene, Vir beate, Philosophe, Theologe laureate...*, melynek fordítása Mérei kötetében is megjelent (Uo., 39. jz.).

⁵³ MÉREI, *Nepomuczeni...*, 12. jz. i. m., 179–181. Incipit: *Üdvöz légy Pünkösdi zöld ág.*

⁵⁴ BECKOVSKÝ, *Vita, mors...*, 20. jz. i. m., 125–130. *Susprium Ad Beatum Joannem Nepomucenum* címmel, incipit: *Salve majalis Floscule.*

⁵⁵ *Martyr Flos vivus, superat tria saecula Divus Nepomucenus, Rosa nova, suave genus, Pragae in Magno Collegio Carolino Typis Georgij Labaun 1699.*

⁵⁶ Incipit: *Ave majalis Floscule...*

áll össze a Beckovský-kötetben megjelent *Suspírium Ad Beatum Joannem Nepomucenum* úgy, hogy teljes strófaátvételek és részleges átköltések egyaránt találhatók benne.

Bár az 1735-ös társulati kézikönyvhöz hozzákötött *Szépen Versező Fobászkodások* verseinek forrásairól nem olvasható direkt utalás a kötetben, a fordítások szöveghűsége néhány esetben segíthet azok azonosításában. Az első három vers valójában az *Invictus Heros Numinis* kezdetű himnusz magyar fordítása a sorrend részleges felcserélésével. A latin nyelvű officium első himnusza⁵⁷ a *Szépen Versező Fobászkodások* második versének első fele.⁵⁸ A fordítás relatíve szöveghű, annyi különbséggel, hogy a latin eredeti második és a harmadik versszakát eggyé vonta össze a fordító, az utolsó latin versszak pedig a második vers utolsó előtti versszaka lett.

<p>Invictus Heros Numinis, Mergengus unda fluminis, Stat fortis in silentio, Dum fit sigilli mentio.</p> <p>Hinc Rex minatur funera, Hinc tortor infert vulnera; Manus ligantur funibus, Artus cremantur ignibus.</p> <p>Sed haec Joannes despicit, Nec Regis iram respicit; Secreta non vult pandere, Horret sigillum frangere.</p> <p>Stat mutus agnus innocens, Nil de tegendis proferens: Stat; dumque Rex nil elicit, E ponte justum dejicit.</p> <p>Praeceptis ab alto sternitur, Undis profundis mergitur: Mersum, sed applaudentibus, Undae salutant ignibus.</p>	<p>Erős Bajnoka Istennek, majd prédája a' vizeknek, halgat, hogy gyónást említik, és föl-törje ösztönzik.</p> <p>Király rettentli halállal, hóhér gyöttri szörnyü kinnal, nem akar titkot mondani, tetteg petsétet rontani.</p> <p>Ártatlan bárány némán áll, halgat minden titkaival, halgat, 's Király nem türetheti, hidrúl Jánost le-vetteti.</p> <p>Magasról le-taszittatik, mély haboktól burittatik, de szokatlan fényességgel vizek köszöntik tüzekkel.</p>
---	---

⁵⁷ Incipit: *Invictus Heros Numinis*; RH 9086.

⁵⁸ *Népomuki Szent Jánosnak...*, 16. jz. i. m., A–A₂. Incipit: *Erős bajnoka Istennek*.

<p>Stellae natant in flumine; Illi parentant lumine: Docetque Coeli claritas, Quae sit Joannis charitas.</p> <p>Da, sempiterna Trinitas, Ut in bono sit firmitas; Aut lacrymarum flumina, Mergant cadentum crimina.</p>	<p>Tsillagok a' vizen úsznak, fényekkel néki szolgálnak, e' fény nyilván ki-jelenti, melly nagyok János érdemi!</p> <p>(a magyar fordításban ez a 2. vers utolsó előtti versszaka)</p>
---	---

Az officium matutinumkor énekelt versszakai⁵⁹ a *Szépén Versező Fobászkodások* első versében köszönnek vissza.⁶⁰

<p>In profunda noctis umbra, Et gravi caligine, Lustrat aedem flamma munda, Sic jubente Numine.</p> <p>Nocte nascitur Joannes: Astra coelo devolant: Nocte mergitur Joannes: Astra funus apparant.</p> <p>Hinc cor ejus igne flagrans Fortis urit charitas: Hinc ab ejus ore manans Mira prodit suavitas.</p> <p>Nunc amore cor bonorum Ad salutem pertrahit: Nunc timore cor malorum A gehenna retrahit.</p> <p>Pauperes solatur aere, Derelictis subvenit: Non sinit Justos jacere; Damna famae praepedit.</p> <p>Per Joannis sanctitatem, O beata Trinitas! Mentibus da puritatem, Corde ragnet charitas.</p>	<p>Az étszaknak nagy homályán, és sűrű sötétségén, tiszta tűz mennyből földre száll, így akarván az Isten;</p> <p>éjjel születik Szent János, fáklyák égből hullanak, éjjel merítették János, fáklyák ott udvarolnak.</p> <p>Innét szive tüzzel égvén, szeretettül gyúladoz, szája mennyei beszéddel, mint mézzel, úgy harmatoz,</p> <p>most a' jóknak szerelmével sokat üdvösségre hoz, most a' pokol félelmével sokat kinoktól el-huz.</p> <p>Szegényt vigasztallya pénzel, elhagyatkat segét, jókhoz van nagy védelemmel, rágalmazókat rémét:</p> <p>szentségéért Szent Jánosnak óh Bóldog Szent Háromság! adgy olly szivet szolgálidnak, mellyben légyen tsak jóság.</p>
--	--

⁵⁹ Incipit: *In profunda noctis umbra*. CHEVALIER, *Repertorium...*, 39. jz. i. m. RH 8737.

⁶⁰ *Népomuki Szent Jánosnak...*, 16. jz. i. m., A. Incipit: *Az étszaknak nagy homályán...*

A laudesre énekelt latin versszakok⁶¹ a *Szépén Versező Fobászkodások* második versének második felét teszik ki,⁶² itt annyi a különbség, hogy a latin verzió negyedik versszakát nem fordították magyarra.

<p>Vix in sepulchro conditur, Signis Joannes proditur; Per cratium repagula, Intermicant miracula.</p>	<p>A' sirban alig röjtetik, 's már jelekkel hirdettetik, rostélyok által ragyognak, tsudák számmal sokasodnak.</p>
<p>Hic ejus hostes illico Pudore moesti publico, Ultrice dextra Numinis, Poenas rependunt criminis.</p>	<p>Innét tüstént ellenségi, nagy szeméremmel már teli, Istennek boszszúállását érzik bünökért tsapását.</p>
<p>Hic damna rerum flentibus, Famaeve conquerentibus, Abducta res revertitur, Ablata fama redditur.</p>	<p>Itt, a' kik meg-károsodtak, és hirekben motskoltattak, veszett jószágok visszatér, sérült hirek épséget nyér.</p>
<p>Hic corpus aegritudines, Tempus vicissitudines, Periculum securitas, Mortem fugit mortalitas.</p>	
<p>Hic viva Lingua Martyris, Sed muta, voce sanguinis Clamans, ut Abel improbat, Regique crimen exprobrat.</p>	<p>Itt, Mártir eleven nyelve, néma, de mégis egekben kiált, mint Abel vérevel, 's Királyt feddi rettentéssel.</p>
<p>Unius o da Trinitas! Triumque simplex Unitas, Ut qui Joanni supplicant, Id impetrent, quod flagitant.</p>	<p>Adgyad Ditső Szent Háromság! légyen jóban állandóság; és árjai szemeiknek, burittsák bünét esteknek.</p> <p>Engedd Isteni nagy Jóság, háromban tsak egy valóság! hogy kik Szent Jánost tiszteljük, a' mit kérünk, azt el-vegyük.</p>

⁶¹ Incipit: *Vix in sepulchro conditur*. – CHEVALIER, *Repertorium...*, 39. jz. i. m. RH 22019.

⁶² *Népomuki Szent Jánosnak...*, 16. jz. i. m., A2. Incipit: *A' sirban alig röjtetik...*

A vesperásra mondott latin himnusz⁶³ a magyarban a harmadik ének,⁶⁴ itt az utolsó versszak tartalma részben különbözik a latin eredetitől. Ez szintén részleges szövegátvételtől tanúskodik, mivel az officiumon belül csak a vesperás versszakait írták szapphói strófában, vélhetően ez szintén egy vendégszöveg, ez a *Szépén Versező Fohászleodások* harmadik éneke metrikai különbözőségét is megmagyarázza.

<p>Jam faces Lictor ferat, et minantem Jam ferox ensem, rabidumque tortis. Vinculis ferrum, sacra ni Sacerdos Abdita pandat.</p>	<p>Már hóhér hozza égető fáklyáit, kinzó szerszámmal meg-terhelt karjait, kardgyát, bilintsét, ha tsak nem számlállya a' Pap titkait.</p>
<p>Sentiet vires, animaeque magnae Prodigum pectus: violentus ira Non quatit recti solida tenacem Mente Satelles.</p>	<p>Melly nagy erejü, 's lelkü sziv ez légyen, majd tapasztallya melly kevesset félylen, nem sértheti-meg halgatásban semmi, bár valamennyi.</p>
<p>En ruit praeceps tumulatus unda Martyr, et fluctu placido silentem Naufragus linguam melioris aevi Servat in usum.</p>	<p>Magasrúl esvén temettetik habbal, szent-séges Mártir tsendes halgatással, nyelvének hasznát jövendőre tartya, hol élő partya.</p>
<p>At superjectae facili natantes Amne discurrunt, rutilantque circa Martyrem flammae: bene gesta plaudens Ornat Olympus.</p>	<p>De könnyen uszó mennyei fáklyátskák, kedvessen körül futkosó sziktátskák, Szent János testét kísérik a' vizen; 's hát még az égen?</p>
<p>Ornat: et Linguam, rosei instar ignis, Vividam servans, et adhuc rubentem, Indicat quaenam fuerit tacentis Gratia Linguae.</p>	<p>Igy jutalmazza Isten erősségét, azon szent nyelvnek meg-tartván épségét; anynyi esztendők folyása nem árta, pirossan tartya.</p>
<p>Sit decus Patri, genitaeque Proli, Spiritus laudent, ab utroque puris Qui calet flammis, sine fine psallens Orbis uterque.</p>	<p>Légyen ditsőség örök Szent Atyának, áldott Fiának a' Jésus Kristusnak, Vigasztalónknak, 's három személyekben egy Uraságnak.</p>

⁶³ Incipit: *Jam faces Lictor ferat...* RH 9248.

⁶⁴ *Népmuki Szent Jánosnak...*, 16. jz. i. m., A₂–A₃. Incipit: *Már hóhér hozza égető fáklyáit...*

A *Repertorium Hymnologicum* szerint az eredeti *Invictus Heros Numinis* himnusz először 1732-ben jelent meg Münchenben az *Officium a S. Joanne Nepomuceno, famae Patrono, cum ejusdem litaniis et precibus Memoria illius XVI Maii colitur* című kötetben.⁶⁵ Az *Invictus heros numinis...*, illetve az *In profunda noctis umbra...* kezdetű himnusz összesen négy strófáját azonban már korábban idézte Jacobus Pacher Felix (†1738) mierschini plébános, akinek 1723-ban jelent meg a Žd'ár nad Sázavou mellett található, 1719–1722 közt Nepomuki Szent János tiszteletére épült zárándoktemplom és ciszterci kolostor felszenteléséről és berendezéséről készített leírása, az ünnepi beszédben a jelzett versszakokkal.⁶⁶ A latin eredeti felosztása is jelzi, hogy az *Invictus Heros Numinis* officiumba ágyazva eredetileg klerikusok számára készült; a *Officia Propria Sanctorum* részeként számos kiadványban megjelent a 18. század középső harmadától.⁶⁷ Az összetartozó költeményeket többször is lefordították magyarra, Szentmihályi Mihály énekeskönyvében is megtalálható.⁶⁸

A *Szépén versező fobászkodások* hatodik imádsága⁶⁹ pedig az *Orbi Nepomucum dedit* vagy a *Primae datus vitae luci* vagy a *Te Joannes in Patrono Fausto Nepomuci dono* kezdősorú himnuszon alapul; annak relatíve pontos fordítása. Hogy e második tagmondat mennyire nem ellentmondás (egyben mennyire megtévesztő lehet a szövegek kapcsolati hálóját feltárni kívánó kutatónak, ha megelégedik a fordítás egyedinek tekintett szöveghűségével), jól szemlélteti az alábbi táblázat.

⁶⁵ RH 9086.

⁶⁶ *Risus Sarae sive Gaudia Dedicacionis Ecclesiarum...* [Brunae] Typis Jacobi Maximiliani Svoboda, 1723, F[1v]–F2[r].

⁶⁷ *Proprium festorum societatis Jesu juxta ritum breviarii romani, Tyrnaviae Typis academicis societatis Jesu, 1744, 105–118. Die 16. Maji In Festo S. Joannis Nepomuceni Martyris, Primum Romae, nunc vero Praegae Typis Univers. Carolo-Ferd. ad S. Clementem, An. 1744.*

⁶⁸ Magyar és részben latin nyelven: SZENTMIHÁLYI Mihály, *Egyházi énekeskönyv*, Eger, 1797, 365–368, 373–374. *Nepomuki Szent Jánosnak...*, 16. jz. i. m., o. n. Incipit: *E' Víz-lágra téged hozott, és Pátrónusúl fogadott Szent János a' Tseh-ország...*

<i>Officium de S. Joanne Nepomuceno, Prága 1700.</i>	<i>Officium et Litaniae ad S. Joannem Nepomucenum, Nysa, 1701.</i>	<i>Officium Parvum de S. Joanne Nepomuceno, Augsburg, 1715.</i>	<i>Szűpen versező fohászokadások, Nagyszombat, 1735.</i>
Orbi Nepomucum dedit Te Joannes, suum credit Patronum Bohemia. In qua tuae pietatis, Admirandae sanctitatis Coruscant insignia.	Primae datus vitae luci Es Joannes Nepomuci Clara in Bohemia, In qua tuae pietatis, Ex stipendae sanctitatis Coruscant insignia.	Te Joannes in Patrono Fausto Nepomuci dono Jubilat Bohoemia, In qua tuae Sanctitatis Rutilant Insignia.	E' Világra téged hozott, és Pátrónusúl fogadott Szent János a' Tseh- ország Mellyben a' te erkölsödnek, tsudálatos szentségednek, fényeskednek tzimeri.
Dei Mater impetravit, Quod sis mire procuravit Natus thoro sterili: Flammae coeli confirmarunt, Prolem sanctam te monstrarunt Signo non fallibili.	Dei Mater impetravit, Quod sis mire procuravit Thalamo ex sterili. Coeli flammae confir- marunt, Prolem sanctam te monstrarunt Signo non fallibili.	Dei Mater impetravit, Quod sis mire procuravit Thalamo ex sterili. Coeli flammae confir- marunt, Prolem sanctam te monstrarunt Signo non fallibili.	Isten Anyja Fiát kérte, születessél azt meg- nyerte, a' magtalan szüléknek. Ezt egek bizonyították, és téged Szentnek mutattak, tündöklő tsillagokkal.
Vix Sacerdos ordinatus, Es ferventer mox zela- tus Solam Dei gloriam. Divinum semen spar- sisti, Populos post te traxisti Per miram facundiam.	Vix Sacerdos ordinatus, Es ferventer mox zela- tus Solam Dei gloriam. Divinum semen spar- sisti, Populos post te traxisti Per miram facundiam.	Vix sacerdos ordinatus, Es ferventer mox zela- tus Solam Dei Gloriam. Semen coelicum spar- sisti, Populos post te traxisti Miram per facundiam.	Pappá alig szenteltetttél, mindgyárt szent dologhoz kezdtél, mennyei buzgósággal. Istennek szavát hirdetted, bűnösöket terétetted, tsuda tanításoddal.
Te Reginae confes- sorem Virtus fecit, et cen- sorem Mirandae prudentiae: Ab hac Pater vocatus, Unus suae declaratus Testis conscientiae.	Te Reginae confes- sorem Virtus fecit, et cen- sorem Mirandae prudentiae: Ab hac Pater vocatus, Unus suae declaratus Testis conscientiae.	Te Reginae Confes- sorem Virtus fecit, et Cen- sorem Claritas Prudentiae: Ab hac Pater appellatus, Unus suae declaratus Testis conscientiae.	Királyné Gyóntatójának, erkölsöd Lelki Atyának, tett téged nagy Férfiú. E' képp attúl hivatattál, mert egyedül tsak te vóltál, való Lelki Pásztora.
Wenceslaus Impera- tor, Malorum clarus patra- tor, Pollicetur pessima:	Saevus piger Impera- tor, Malorum clarus patra- tor, comminatur pessima:	Saevus dehinc Impera- tor, Iners ille suspicator, Miniatur pessima:	Dühös vélekedő Király, ki a' jóban rosszat visgál, téged kinnal ijesztget;

<p>Ni, quae dixit Sacramento, Tu propales in momento Uxor is peccamina.</p>	<p>Ni propales in momento Concredita Sacramento Uxor is peccamina.</p>	<p>Ni, quae dixit Sacramento, Tu propales in momento Uxor is peccamina.</p>	<p>Hogy ha tisztán meg-nem vallod, hűtvös-társa a' mit mondott szent Gyónásban, el-vesztet.</p>
<p>Arcanum custodisti, Ob quod laetus subivisti Tormentorum genera. Aquis tandem suffocatus, Effectus quod sis beatus, Prodiderunt sidera.</p>	<p>Arcanum custodivisti, Ob quod laetus subivisti Tormentorum genera. Aquis tandem suffocatus, Quod sis effectus beatus, Prodiderunt sidera.</p>	<p>Sed, arcana quam profferes Cum te potius offerres Quaeris in supplicia, Aquis tandem suffocatus Quod iam factus sis Beatus, Ipsa produnt Sydera.</p>	<p>De a' titkot meg-örizted, és azért vigan föl-vetted kinokat, s' el-szenvedted. Molda vizében vettettél, és így hogy bölddoggá lettél, bizonyságok tsillagok.</p>
<p>Tumulatus nunc quiescis, Et indes illucescis Praeclaris miraculis. Famae certus es Patronus: Nos a malae famae pronus Defendas periculis.</p>	<p>Tumulatus nunc quiescis, Et in dies illucescis Praeclaris miraculis. Es certus famae Patronus, Nos a malae famae pronus Defende periculis.</p>	<p>Tumulatus nunc quiescis, Et indes illucescis Clarior Miraculis. Famae certus hinc Patronus: Nos a malae famae pronus Erue periculis.</p>	<p>Koporsódban mostan nyugszol, 's szüntelen világoskodik napról napra tsudákkal. Vagy bizonyos Pátrónussa, hozzád folyamodók partya, bal hirben nyavalygóknak.</p>
<p>Suscipe, quas dedimus, Joannes beate! Tibi preces supplices, Advocate! Fieri, dum vivimus, ne sinas infames: Et nostros post obicum coelis infer manes.</p>	<p>Suscipe, quas dedimus, Joannes beate Tibi preces supplices, advocate, Fieri, dum vivimus, ne sinas infames, Et nostros post obicum coelis infer manes.</p>	<p>O Joannes Deum ora, Ne fordere quas hora Sinat nos Infamia! Poenitendo sed tueri Det honorem: & mereri Flendo Coeli gaudia.</p>	<p>Vedd kedvessen, melyet mondunk, néked Szent János bé-nyújtunk, könyörgésünk, Szószóllónk. Ez életben hogy a' bűnben el-merülünk, és szégyenben, ne hagy, kegyes Pártfogónk. Midőn el-jő végső napunk, hogy örök szégyent ne vallyunk, Isten előtt esedezz.</p>

Az *Orbi Nepomucum dedit* az egyik legkorábbi és legelterjedtebb officium szövegéhez tartozott, 1700-ban jelent meg először Prágában az *Officium de S. Joanne Nepomuceno Ad S. Vitum Pragae Canonico* című kötetben.⁷⁰ Számtalan további kiadása közül az *Officium et Litaniae ad S. Joannem Nepomucenum* ezt a szöveget minimálisan átfogalmazva, az incipitet pedig teljesen átírva Nysában jelent meg 1701-ben,⁷¹ attól különböző variánsa pedig 1715-ben Augsburgban.⁷² Magyar vonatkozásai is közismertek: e latin himnusz olvasható az *Officium Rákócziánium* különböző kiadásaiban; magyarul pedig az 1761. évi kőszegi társulati kézikönyvben, illetve Szentmihályi Mihály énekeskönyvében is megtalálható.⁷³ A táblázatban jelzett három latin nyelvű variáns a kezdősorokat leszámítva még így is annyira megegyezik, hogy nem lehet eldönteni, melyik volt a magyar fordítás forrása (és még így sem lehetünk biztosak, hogy nem valamelyik német szöveg valamelyik hasonló intenzitással terjedő fordítása volt a legkorábbi magyar variáns alapja).⁷⁴

A *Szépén versező Fohászzkodások* többi költeményének lehetséges forrásai ennyire se azonosíthatóak. Mindegyik költeményre igaz, hogy felépítésükben, kulcsszavaikban, kifejezésmódjukban egyaránt visszaköszön a korabeli himnusz-költészet eszközkészlete. A Nepomuki Szent Jánosról szóló korai himnuszok felépítése (megszólítás – életút vázolása, középpontban a Vencellel való konfliktus és a mártíromsága – a halálát követő megdicsőülése – patronátusa és segítségül hívása) ráadásul a legtöbb esetben hasonló; archetípusukat Georg Barthold Pontanus von Braitenberg 1602-ben nyomtatásban is megjelent himnusza⁷⁵ képviseli. A himnuszok felépítésének hasonlósága önmagában megnehezíti a magyar szövegek forrásainak azonosítását; e műfaj esetén ráadásul, ellentétben az élet-

⁷⁰ *Officium de S. Joanne Nepomuceno...*, 21. jz. i. m., o.n. RH 31342.

⁷¹ *Officium et Litaniae ad S. Joannem Nepomucenum, Fama periclitantium singularem Patronum, Nissae, Typis Josephi Schlögel, 1701, 2–11.*

⁷² *Ruth officiosa, sive spicilegium diversorum officiorum parvorum* [...], Augsburg, 1715, 432–438.

⁷³ *Azon Szentriül* (incipit: *Nepomuk várossa, termé mint szép rózsza, Ditső Jánost*), SZENTMIHÁLYI, *Egyházi...*, 68. jz. i. m., 368–369.

⁷⁴ Szövegvariánsok a teljesség igénye nélkül: *Mey Blümlein Vergiß Mein Nicht...*, Prága, 1701, 583–589; *Das Leben Deß seeligen Joannis von Nepomuck*, Köln, 1702, 61–66; *Das Leben Deß seeligen Joannis von Nepomuck*, Prága, 1703, 77–86; *Himmlische Seelen-Waid, Die Seel als ein theures Schäßfel Christi zu waiden*, Linz, 1705, 422–429.

⁷⁵ PONTANUS, Bartholdus a Braitenberg, *Hymnorum Sacrorum, De Beatissima Virgine Maria, Et S. Patronis S.R. Boboemiae* [...], Prága, 1602, 203–206. Incipit: *Inter tot celebres.*

rajzokkal, még egyes szövegbéli specifikumok (jellegzetes fogalmak, szövegrontások) sem feltétlenül segítenek a pontosításban. Gyakran előfordul, hogy egy himnusz szövegének csupán egy jellemző versszakát vagy kifejezését veszik át egymástól a szerzők; ez éppúgy jellemző a latin–latin, mint a latin–magyar átvételekre.⁷⁶ E jellemző részlet lehet csupán az incipit is. A *Szépen versező Fobászkodások* kilencedik versének kezdősora például *Jertek Hívek Istenünket e' Nagy Szentben áldani...* az 1761-es kőszegi társulati kézikönyvben található éneké pedig: *Jertek, Hívek Istenünket Ditsérjük e' Nagy Szentben...*⁷⁷ A két incipit közötti nagyfokú hasonlóság okozhatta, hogy a szakirodalomban a kettő közötti kapcsolat jellegeként ismételt megjelenés szerepel,⁷⁸ de a két vers a továbbiakban annyira eltér egymástól, hogy nem tekinthetők közvetlen átvételnek, de véleményem szerint még egyazon szöveg két különböző fordításának sem.

Ugyanez a jelenség megfigyelhető az Amade Lászlóhoz valamilyen módon kapcsolható (saját költemény vagy a *Buzgó szívnek énekes fobászkodási* című kötetben megjelent szövegátvétel) Nepomuki-verseknél is. A Mérei-kötetben szereplő *Oh szent János / Én bójános / Büzös bozzád fordúlok...*⁷⁹ kezdősorainak variánsa a *Nepomucenus Szent Jánoshoz* című versben köszön vissza.⁸⁰ A *Szépen versező fobászkodások* ötödik versének kezdősorai⁸¹ az antológia második költeményének incipitjében is visszaköszönnek.⁸² A *Cseh országnak nagy fákhája...*,⁸³ illetve annak latin variánsa⁸⁴ incipitje pedig több himnusz kezdősorait is megidézi.⁸⁵

⁷⁶ „O! Si coram omni gente, / Toto corde, tota mente, / De te possem dicere.” Incipit: *Salve mi Nepomucene Officium et Lytaniae...*, 45. jz. i. m., 2; „O si coram omni gente! quaeam dicere, / toto corde, tota mente, / cunctis tradere, / Te Patronum reorum, / Defensorem eorum.” Incipit: *O gloriose Joannes Nepomucene...*, SZENTMIHÁLYI, *Egyházj...*, 68. jz. i. m., 367.

⁷⁷ *Nagy, és sok tsudákkal tiündöklő Nepomuki Szent Jánosról-való Áitatos ének*, 39–41.

⁷⁸ AJKAY, „*Oh Szent János...*”, 15. jz. i. m., 19.

⁷⁹ MÉREI, *Nepomuczeni...*, 12. jz. i. m., 142–144.

⁸⁰ *Oh szent János, / én bójános / Büzös, bozzád borúlok...*, RMKT XVIII/7, 148. sz.

⁸¹ *Óh szent János, te bizonyos / Hir név bajnokja...*, RMKT XVIII/7, 97. sz.

⁸² *Erős Bajnoka Istennek / Invictus heros Numinis...*

⁸³ RMKT XVIII/7, 149. sz.

⁸⁴ *Bobaemorum magnum lumen...*, RMKT XVIII/7. 208. sz.

⁸⁵ *Salve Sidus Bobemorum Tuae gemma Patriae...; Bobemorum Germanorum Salve sidus nobile...; Sidus orbis, et decori Tax Joannes Aetberis, Qui Bohemis es favori...; Hic Joannes Nepomuci In Bohemia est luci Editus miraculo...* stb.

A Nepomuki Szent Jánost megszólító költeményekre általánosságban jellemző, hogy kifejezett bőséggel találhatók bennük olyan állandósult szókapcsolatok és hasonlatok, melyeket a fordítók, szerkesztők, költők akár önkéntelenül, de rendszeresen beépítettek a szövegekbe. A leggyakoribb toposz, melyet a himnuszok szerzői és fordítói előszeretettel alkalmaztak, hogy Nepomuki Szent Jánost csillaghoz, fényhez vagy fáklyához hasonlították. Ugyanilyen toposz a rágalmazások kigyómaráshoz vagy fullánkhoz való hasonlítása. E hasonlatokon túl a történetvezetést tekintve is számos tartalmi ismétlődést lehet megfigyelni olyan szövegek esetén is, melyek nem egy szövegszaldba tartoznak: az *Oh szent János! te bizonyos Hirnév bajnokja*...⁸⁶ kezdősorú vers a teljes tartalmát tekintve ilyen részleteket tartalmaz,⁸⁷ teljesen hiányoznak belőle azok a szubjektív hangvételi költői tartalmak, melyek a többi, a mártírhoz szóló Amade-költeményt jellemzik. Ez a költői életműben nem csupán a Nepomuki Szent Jánosról szóló költemények esetén igaz. Ahogy Schiller Erzsébet az Amade-életmű kritikai kiadásának előszavában találóan megjegyezte, „Amade költészete egyfajta kései közköltészet,”⁸⁸ tehát ugyanúgy felhasználták mások az ő verseit, strófáit, mint ahogy ő is átvett egy-egy sort vagy verset más költőktől. Hogy ez mennyire elfogadott jelenség volt még a 18. század végén is, Szentmihályi Mihály énekeskönyve a jó példa. Ő ugyanis felvette a kötetébe a *Más ének azon nap* című éneket is,⁸⁹ mely a *Szépen versező Fohászokodások* negyedik, illetve az Amadénak tulajdonított ötödik énekének⁹⁰ a kontaminálásával keletkezett: versszakai stróféként keverve és részben módosítva tartalmazzák a két korábbi költeményt, ahogy az alábbi táblázat szemlélteti.

⁸⁶ Óh szent János, te bizonyos / Hir név bajnokja RMKT XVIII/7, 97. sz.

⁸⁷ Például: *Szentegyháznak* [...] *vagy új példája*... – *nova lux fidelium*... (*Sidus orbi et decori*); *Nepomukban virrada Csehországának csillaga*... – *Nepomuci dum oriris novum sidus patriae*... (*O Joannes singulari Dei date gratia*); *Megmutatja s bizonyítja Ártatlanságod Őt csillagja*... – *Quinque bellae erant stellae Testes innocentiae*... (*Bohemorum Germanorum*).

⁸⁸ RMKT XVIII/7, 21.

⁸⁹ SZENTMIHÁLYI, *Egyházi*... , 68. jz. i. m., 366–367. Incipit: *Ditséjétek, tisztellyétek ti Keresztények*.

⁹⁰ *Nepomuki Szent Jánosnak*..., 16. jz. i. m., A3–A4. Incipit: 4.: *Ditséjétek, 's tisztellyétek ti Keresztények*; 5.: *Oh Szent János! Te bizonyos bir, 's név Bajnoka*.

<i>Ditsérijétek, tisztellyétek ti Keresztények... (Egyházi énekes-könyv, 1797)</i>	<i>Ditsérijétek, 's tisztellyétek ti Keresztények... (IV.) / Oh Szent János! Te bizonyos... (V.) (Szépen Versező Fohászok, 1735)</i>
<p>Ditsérijétek, tisztellyétek ti Keresztények, mai Szentet, kit sok népek már üdvözlenek; Nepomukban született, Jánosnak neveztetett, Szentek között tsudálatos, Szent bizonyal lett.</p> <p>Mert éltében már tündöklött nagy érdemekkel, holta után tiszteltetett Égi jelekkel, Szent Nyelve rothatatlan, a' melly példa hallatlan, ép maradott, így áldatot, a' ki ártatlan.</p> <p>Szentegyháznak azért János nagy új példája, Papi rendnek hivatalnak fényes fáklája, hiv Örzője gyónásnak, és szent titok' tartásnak; nem engedet fenyegető boszszú állásnak.</p> <p>A' Király bár minden kint már rajta követet, üdvözléssel, kedvezéssel semmit ki – nem vett; mert mindentül meg-válni, kész volt János meg-halni, hogy sem gonoszúl Szent Gyónás' titkát meg-valni.</p> <p>A' Királynak kívánságát bé-nem töltötte, akarattját bátor szívvvel meg-is vetette: azért meg-kinoztatta, hidrúl letaszítottta, hogy Királyné' vétkét ki-nem nyilatkozottta.</p> <p>Oh Szent Mátyr meg-mutatta ártatlanságod; melly a' vizen felül fénylett, ékes tsillagod, noha halált szenvedtél, még-is így tündöklöttél, szent titkoknak tartásáért nagy Szenté lettél.</p>	<p>Ditsérijétek, 's tisztellyétek ti Keresztények, Nepomucenus Szent Jánost igaz jó hivek, Istennek hiv szolgálját, Kristus kedves Mártírát, ki érette meg-vetette a' szörnyü halált. (4/1)</p> <p>Szent Gyónásnak, sziv titoknak hiv megtartója; Szentegyháznak, 's Mártiroknak vagy új példája, Nepomukban virrada Tseh-orzágnak Tsillaga, még nem történt titkokért kint, ki szenvedt volna. (5/2)</p> <p>A' Király bár minden kint már rajtad követett, mindenekre, 's ígérethe semmit ki-nem vett. Végre a' Moldva vize volt halálkinos ize, bévetetett, 's ölettetett, és temtetett. (5/3)</p> <p>Hogy a' Királyné gyónását ki-nem vallottad, a' titkot, mellyet hallottál te megtartottad: Király ezért epedett, dühösségre gerjedett, kinzásokkal ha nem mondog, úgy fenyegetett. (4/3)</p> <p>Meg-mutattya, 's bizonyította állandóságod, öt tsillagja, vizen lángja ártatlanságod; gyalázatot szenvedtél, még-is így tündöklöttél, szent titokért, és hívségért nagy Szenté lettél. (5/4)</p>

<p>Tisztségedben, hívségedben így öregbetél, érdemed nagy, leg első vagy, a' ki szenvedtél, Szentségbéli titkokért, Isteni szent okokért meg-ölettel, 's Menybe mentél, több nagy dolgokért.</p> <p>Ditső János Te bizonyos bús sziv' Orvossa, betsületnek, jó hir névnek nagy Pátronussa: ments-meg a' rosz nyelvektül, gyalázó emberektül, minden féle testi, 's lelki kissebségektül.</p> <p>Esedezünk, légyen részünk nagy érdemedben, örizz kérünk meddig élünk, jó betsületben: kigyó nyelvek' füllánkja, ne ártson gonosz lángja, légy Vezérünk, segítségünk, szivbül könyörgünk.</p> <p>Oh Szent János! hiv Pátronus, minket meg-halgass, ha ezt teszed, és tselekszed, nagy jókkal áldaszsz, újulunk Szereteten, Reménységben, és Hitben, holtunk után veled lészünk örök életben. Amen.</p>	<p>Oh Szent János! Te bizonyos hir, 's név Bajnoka; bötsületnek, 's tisztességnek Nagy Pátronussa: ments-meg a' rosz nyelvektül, gyalázó emberektül, kissebségtül, rövidségtül, ments meg ezektül. (5/1)</p> <p>Pátronusom! légyen jussom nagy érdemidben, örizz kérlek, miglen élek bötsületemben; kigyó nyelve fülánkja, ne ártson gonosz lángja, légy Vezérem, míg azt érem, látlak egekben. (5/5)</p>
---	---

E vizsgálat, bármennyire töredékes adatok álltak rendelkezésre, igazolta, hogy míg a különböző novénák, litániák és az önálló imádságok többsége valóban kötöttebb szerkezetű, a szöveghagyományba hamarabb beágyazódó volt, a lírai műfajokról mindez már nem jelenthető ki. Ezeket a prózától eltérően sokkal szabadabban kezelték és alakították át az éppen szükséges formai és tartalmi követelményeknek megfelelően, ez meglehetősen megnehezíti az egyes magyar nyelvű költemények forrásainak, legalábbis kapcsolatrendszerüknek az azonosítását is.

Az is egyértelműen látszik, hogy nem helytálló az a vélekedés, mely szerint akár a *Szépen versező Fohászkezdások*, akár Amade László Nepomuki-verseinek Mérei Mihály kötete lett volna a kizárólagos ihletője. E versek szerkezete, felépítése, a használt topikus részletek gazdagsága egyaránt arra utalnak, hogy a kora 18. századi Nepomuki-himnuszok tipikus forma- és szókészletéhez igazodnak, tehát egyértelműen nemzetközi kontextusba lehet és kell is azokat helyezni.

Az esetek nagy részében (kivéve Mérei Mihályt, ahol a szerzői hivatkozáson túl nyomtatott korabeli leírás is a rendelkezésünkre áll a fordítás körülményeiről)⁹¹ nem ismerjük a szövegátvételek tényleges forrását, a legtöbb esetben csupán jellemző szövegtípusokra tehetünk javaslatot – vagy még arra sem. Nehéz feltárni e költemények kapcsolódási pontjait, mert a lehetséges forrásszövegek is számos esetben kompilálódtak, sőt kontaminálódtak és ezek a variánsok szimultán is jelen lehettek Magyarországon. E heterogenitás annyira meghatározó, hogy még az egyes antológiákban fennmaradt korabeli magyar nyelvű szövegeket sem tekinthetjük automatikusan az adott szerző sajátjainak, még autográf vagy autoritív, tehát mérvadó, szerzőhöz közeli forrás esetén sem, mint Amade László 1755-ben Bécsben megjelentetett *Buzgó szívmek énekes fohászkodási* című kötete esetén, melynek egyik tételéről már Alszeghy Zsolt bizonyította, hogy valójában nem Amade költeménye.⁹² E szövegek vagy azok jellemző részletei „vendégként” is bekerülhettek egy-egy szerzői életműbe. A nemzetközi szöveg hagyomány, tehát a külföldi Nepomuki-himnuszok formai és tartalmi elemeinek, akár csak topikus részleteinek tudatos vagy akár önkéntelen átvételével, majd a hazai – helyi igényeknek megfelelő részbeni módosításukkal, kiegészítésükkel e verziók olyan, néhány év alatt tekintélyesre duzzadó, határokon átívelő szövegcsalád tagjaivá váltak, hogy a közöttük lévő lehetséges kapcsolódási pontok meghatározása csupán esetleges és tételenkénti feladat lehet.

⁹¹ N. KIS, „*Kiben Isten...*, 2. jz. i. m., 103–106.

⁹² ALSZEGHY Zsolt, *Egy állítólagos Amade-versről*, Irodalomtörténet, 1942, 49–50.

Imádság betegség idején – angol és magyar puritán módra

2020 nyarán volt a negyedszázados évfordulója annak, hogy észak-walesi, bangori tanulmányutam során igyekeztem a lehető legtöbb információt összegyűjteni a *The Practice of Piety* című, méltán világhírű puritán életvezetési könyv szerzőjéről, Lewis Baylyról, akinek ez a város volt a püspöki székhelye. Róla, az ő ellentmondásos egyéniségéről, s a művéből *Praxis pietatis/Kegyesség gyakorlása* címmel igazi magyar puritán „bestsellert” publikáló Medgyesi Pálról számos dolgozatomban írtam, a legrészletesebben az *Egy fordítás háttértörténetében*.¹ E dolgozatomban idézem a Bayly iránt olykor heves ellenszenvet mutató Kenneth Finchammal szemben a sokkal tárgyilagosabb A. H. Dodd professzort, aki tanulmányában „népszerű igehirdető” („popular preacher”) és „mérsékelt puritán” („his puritanism, however, is the milder brand”) rehabilitáló jelzőkkel illeti.²

Mielőtt – közelmúltunk nagyon szomorú időszakára való emlékezésül, s az áldozatok előtti főhajtásul – ezúttal a két nagy hatású, angol és magyar nyelvű „iker-mű” *betegség elején mondandó imádságának* szövegét röviden összevetném, ejtsünk legalább néhány szót a Lewis Bayly püspöki működésének otthont adó Wales betegségtörténetéről, a *History of Diseases in Wales* című online közlemény anyagát felhasználva.³ A cikkből kitűnik, hogy Wales a tizenhetedik században még javában gyarmati helyzete, elszigeteltsége és rendkívül hűvös éghajlata az angliainál kedvezőtlenebbül alakította a fertőzések terjedését, elsősorban a kö-

¹ PETRŐCZI ÉVA, *Egy fordítás háttértörténete. Lewis Bayly: The Practice of Piety, Medgyesi Pál: Praxis Pietatis = P. É., Fél-szentek és fél-poéták: Epizódok a magyar és angolszász puritanizmus irodalmából*, Budapest, Balassi, 2002 (Régi magyar könyvtár, Tanulmányok, 5), 11–33.

² Andrew FOSTER, *The Church of England (1570–1640)*, London, Longman, 1994, 288; Kenneth FINCHAM, *Prelate as Pastor: The Episcopate of James I.*, Oxford, Clarendon Press, 1990, 18, 32, 181–182, 271–273; A. H. DODD, *Lewis Bayly*, Caernarvonshire Historical Society, 1967, 13–36.

³ dr. Alun WITHEY, *Disease in Wales – hero or villain?*, <https://www.walesonline.co.uk/news/wales-news/history-of-disease-in-wales-1848979>, (2020. 12. 15.)

zépkorban, de bizonyos mértékben még a kora újkorban is. Ekkorra, Bayly ot-tani szolgálatának idejére, már sokkal rosszabb volt a helyzet, többek között a nagyszámú walesi kikötőhelynek köszönhetően. A pusztító kórok sorában hang-súlyos helye volt a fekete himlőnek, amelyet a mindent-megverselő walesiek még egy gyerekmondókába is beemeltek, a kisfiúról, aki hódprém sapkáját a homlo-kába húzva rejtegette – a himlőből kigyógyulva – arcának csúnya, lyukacsos seb-helyeit. Ezek a „stigmák” a túlélőket (köztük elsősorban a gyermekeket és a nőket!) egy életre elszigetelték a társadalomtól.

Ami ezek után a Bayly-könyv betegségfejezetében is ott lappanghatott szo-morú ihletőként, az nem egyéb, mint a Carmarthent 1604, 1606, és 1611-es évek-ben sújtó, s nyilván Bangorban és egész Snowdoniában élőket megriasztó bubópestis. A *The Practice of Piety* első regisztrált kiadása 1613-ban, Londonban jelent meg, nem sokkal a walesi pestishullámok után. Kifejezetten Bangor városa nem szerepel ugyan ebben a járványügyi elemzésben, az azonban igen, hogy „A kivételt (a viszonylag gyér számú fertőzés alól) a walesi partvidék képezte. A száz mérföldnél is hosszabb tengeri partszakasz, s a számos nagyobb és kisebb kikötő [köztük a Wales és Írország közötti közlekedés fontos állomásának számító Bangor!] lehetővé tette a betegség beférkőzését [...]”⁴

Mivel pedig az imént idézett walesi online járványtörténeti írás külön kitér a gyermekek és a járványok közötti összefüggésekre, nem hagyhatjuk említés nél-kül Hannah Newton meghatározó fontosságú cikkét, a *Nagyon fájdalmas nappalok és éjszakák: A betegség, mint gyermeki tapasztalat a kora újkori Angliában 1580–1720* című publikációt.⁵ Newton professzor asszony dolgozatában kiemeli azokat a szerzőket, akik kifejezetten a betegségek *spirituális* vonatkozásaival foglalkoztak, s nagyon hangsúlyos módon azzal, hogy a puritánok, s általában az „istenes” emberek hogyan interpretálták és tapasztalták meg, szenvedték el a betegségeket és a fizikai fájdalmat. Felsorolásában szerepel Andrew Wear, David Harley, Jenny Mayhew és Jan Frans van Dijkhuizen.⁶ Ebben az összefoglalásban meg-érdemelten központi helyen szerepel két, általam többször elemzett-idézett an-gol puritán lelkész-szerző, két ismert naplóiíró, John Evelyn és Ralph Josselin is,

⁴ *Uo.*

⁵ Hannah NEWTON, *Very Sore Nights and Days: The Child's Experience of Illness in Early Modern England, 1580–1720*, Medical History, 2011, 153–182.

⁶ *Uo.*, 3.

akik hosszan kommentálták és elemezték számos gyermekük súlyos betegségét, halálát.⁷

Dolgozatom e pontján feltétlenül meg kell említenem a puritánok és a gyógyítás bonyolult, egyszerre orvosi és spirituális témájában sokat publikáló, méltán neves amerikai orvostörténész, David Harley egyik legfontosabb cikkét, amely részben a tizenhetedik században oly gyakran pusztító gyermekhalál mérséklésének irányába mutat, amelyet akkor csak a szoptatással lehetett elérni egyéb preventív eszközök híján. Publikációjának beszédes címe egyszerre hangsúlyoz biológiai és teológiai szempontokat: *A gondviseléstől a természetig: a szoptatás morális teológiája és Isten szerinti gyakorlata a Stuart kori Angliában*.⁸ David Harley egyébként különösen sokat merített egy ápolónőből lett kutatóbiológus, majd ugyancsak orvostörténettel foglalkozó szakember, Valerie Fildes *Anyamellek, cumisüvegek és kisbabák: a csecsemőtáplálás története* című, 1986-ban megjelent munkájából, amely gnosis és praxis, elméleti tudás és komoly gyakorlati jártasság szép, egymást erősítő példája.⁹

Lewis Bayly könyvének betegség idejére szánt imádságait tanulmányozva eszünkbe juthat a bangori püspök egyik kortársa, John Downes, a hitbuzgó anglikán orvosok egyike, akinek fennmaradt esetleírásai (vagy mondhatjuk így is: részletes kórlapjai, már-már gyógyítástörténeti naplófeljegyzései) a szakmai felkészültség és az istenhit együttesének fontosságát hangsúlyozzák, az alkalmazott, igen ritkán hatásosnak bizonyuló gyógymódok során. Mégis sokat jelent, hogy holisztikus, azaz testi és lelki dolgokra ügyelő felfogás ez, noha tizenhetedik századi köntösben.¹⁰

Hannah Newton, az előbbieken már hangsúlyosan említett, az 1580–1720 közötti betegség-krónikákat alaposan feltérképező dolgozatában kiemeli, hogy a (még napjainkban is ható!) vallásos felfogás szerint a gyermekek betegsége, vagy éppen halála – ők ártatlan, Jézushoz hasonlítható teremtmények lévén – egyáltalán nem saját bűneik miatt következett be, hanem a szüleik által elkövetett vétkek

⁷ PETRÓCZI Éva, „Kindertotenlieder”: *A gyermekhalál ábrázolása puritán irodalmi művekben – A puritán napló*, = P. É., *Fél-szentek...*, 1. jz. i. m., 107–141.

⁸ David HARLEY, *From Providence to Nature: The Moral Theology and Godly Practice of Maternal Breast-feeding in Stuart England*, *Bulletin of the History of Medicine*, 1995, 198–223,

⁹ Valerie FILDES, *Breast, Bottles and Babies: A History of Infant Feeding*, Edinburgh, University Press, 1986.

¹⁰ Sophie MANN, *Physic and Divinity, the Case of Dr. John Downes MD (1627–1694)*, *The Seventeenth Century*, 2016, 451–470.

büntetése. Bűn és betegség összefüggéseivel természetesen külön a felnőtt szenvedők, illetve áldozatok vonatkozásában is találkozhatunk, többek között éppen Baylynél.¹¹

Egy bizonyos, a betegségek, különösen a járványok, s első helyen az évszázadokon át pusztító pestis, a jelenkori koronavírus még sokkal ádázabb „heroldja”, hírnöke és előképe elleni legfőbb kora újkori fegyver az imádság volt. Ahogyan Kis Márta Katalin írja a pestis történetét összefoglaló munkájában: „A XX. század derekán minden eddiginél világosabban ismerték fel Európában, hogy a nagy halálozási katasztrófáknak a járványok, az éhség és a háborúk legfontosabb okai. A középkori európai ember imáiból [de a kora újkoriakéból is, P. É.] kiolvasható ez a felismerés. A fohászzkodó nyilván legfontosabb kívánságait foglalta össze ebben a mondatban: »A peste, fame, e bello libera nos domine.« [A pestistől, az éhínségtől, a háborútól ments meg Uram, minket.]”¹²

Tekintettel arra, hogy ez az előadásom a PPKE-n működő Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport meghívására készült, Bayly és Medgyesi betegségben mondott imádságainak összehasonlítása előtt feltétlenül érdemes összefoglalnom egy 2001-ben benyújtott, a maga nemében nem mindennapi doktori disszertáció téziseit. Szerzője a flamand An Marie Katrien Vanderberghe, s különlegessége az, hogy ez a munka igazán ökumenikus hátterű, hiszen a pennsylvaniai Leigh University in Betlehem és a Katolieke Universiteit Leuven, Európa méltán leghíresebb katolikus egyeteme indították útjára a szerzőt.¹³ Ez a disszertáció – magyar címén: *Az új-angliai puritán lelkészek kapcsolata a betegséggel és a gyógyítással a késő tizenhetedik században* – talán legfontosabb gondolata a következő, a kérdéskör egyik szakértőjének koncepcióját ötvözve a disszertáció szerzőjének saját nézőpontjával: „[...] az amerikai történész, Darrel W. Amundsen hangsúlyozta, hogy a történelem folyamán három lehetséges kapcsolat fordult elő a kereszténység és az orvostudomány között. Az első esetében a vallás és a

¹¹ NEWTON, *Very Sore Nights...*, 5. jz. i. m., 12.

¹² KIS Márta Katalin, *Pestis a Kárpát-medencében*, Természet Világa, 135(2004), 12–13., <https://www.termeszettvilaga.hu/archiv/szamok/tv2004/tv0411/pestis.html> (A letöltés ideje: 2020. 12. 24.)

¹³ An Marie Katrien VANDENBERGHE, *Attitudes of New England Puritan Ministers Towards Disease and Medicine: Late Seventeenth and Eighteenth Century*, Scriptie voorgelegd aan de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Aanvullende Opleiding Geschiedenis, Lehigh University in Bethlehem (Pennsylvania) – Katholieke Universiteit Leuven, 2000–2001, <http://www.ethesis.net/lijden/disease.htm> (A letöltés ideje: 2020. 10. 24.)

gyógyítás minden különösebb pozitív kölcsönhatás nélkül működött, egymás mellett. A második szemlélet szerint a hitnek és a gyógyításnak megvan a saját, de egymást kiegészítő szerepe. Ebben az esetben a vallási oldal képviselőinek el kellett fogadniuk az emberi test azon jogait, amelyek ugyan nem egyenlőek a lélekével, de ahhoz közeliek. [Képviselői] elismerték, annak hangsúlyozásával, hogy nem csupán a lélek, de a test is az Isten teremtménye, tiszteletet és gondoskodást érdemel. Cserébe az orvosoknak el kellett fogadniuk, hogy önmagukat Isten olyan eszközeinek tekintsék, akik az ő akaratát képviselik a földön. Végezetül a hit és az orvoslás kifejezetten ellenséges viszonyba is kerülhetett, amely azt jelezte, hogy a mélyben rejtőzködő feszültségek (előbb-utóbb) a felszínre kerültek. Annak vizsgálata során, hogy a puritán lelkészek e három séma közül melyiket követték, arra a következtetésre jutottam, hogy annak ellenére, hogy a szenvedésre és a betegségre hangsúlyozottan moralizáló és vallásos módon tekintettek, a késő tizenhetedik és a tizennyolcadik század Új-Angliájának puritán lelkészei bizonyos gyakorlati nyitottságot mutattak a betegségek tudományos magyarázatát és a gyógymódokat illetően.”

Immáron a vizsgálandó angol és magyar iker-imádságokra összpontosítva, idézzük az e körben ismert és nagyra becsült, s a közelmúltban elhunyt Szigeti Jenő művelődéstörténész, néprajzkutató és adventista lelkész gondolatait 2020 decemberében megjelent, a régi járványokat (betegségeket) mai tanulságokkal magyarázó, posztumusz könyvéből. Az általa hangsúlyozott, ezoterikus tanfolyamokon el nem sajátítható, az ő véleménye szerint a minden vonásában *keresztény* meditáció az, amely a továbbiakban következő, tizenhetedik századi imádságokat örökérvényűvé és örök értékűvé teszi: „A keresztény meditáció abban különbözik a szekuláris meditációtól, hogy abban a magam csendjéből Isten csendjébe lépek. Ha a meditációnak az a célja, hogy az éneket beteljesítsem vagy kiteljesítsem, vagy a mai divatos szóhasználattal megvalósítsam önmagam, a meditáció méreg. A fogyasztói társadalomban ez olyan csodaszer, alternatív gyógy mód, amely mindenre jó, de semmit nem használ. Magamnak beszélek benne önmagamról, és nincs jelen benne az a Valaki, akiért érdemes csendben maradni.”¹⁴

¹⁴ SZIGETI Jenő, *Egészség, betegség, járvány, karantén a Bibliában: Régi járványok – mai tanulságok*, Budapest, Advent, 2020, 63.

A Covid 19 idején nem csökkenő online hirdetések sokasága zúdult ránk: köztük különféle stresszoldó tanfolyamok, gyógyszergyári és természetgyógyászati csodaszerek nem túlzottan meggyőző kínálata. Ebben a helyzetben és légkörben megtisztító erejű élmény volt arról a ma is élő keresztény meditációról olvasni, amely gyakran felbukkan a Szigeti professzor úr által is gyakran forgatott és nagyra becsült puritán életvezetési könyvekben és egyéb műfajú alkotásokban. Csak „mintavételnyi” terjedelmű összehasonlító elemzéssel tehát az ő emléke előtt is tisztelgek, aki többek között a tudósok közötti tisztelet, szeretet, párbeszéd és harmóniakeresés bajnoka volt, egyre inkább a „Homo homini lupus” elv alapján működő, s többek között ezért is egyre félelmetesebb és irgalmatlanabb világunkban.

Az eredeti, tehát az angol nyelvű *A Prayer when one begins to be sicke* alapszövegnek¹⁵ illetve a mi Medgyesi Pálunk *Betegség elődedim mondandó Imádkozásának*¹⁶ legalább vázlatos összehasonlítása, párhuzamos szövegelemzése előtt – hogy mindenképpen elkerüljük a felületes következtetéseket – idézzünk most Benő Attila fordításelméleti tanulmányából, amely egy e témának szentelt, kétkötetes kolozsvári gyűjteményben jelent meg. A fordítástörténet-konferencia két kötetet megtöltő tanulmányainak legalább a fele régi vallásos művek fordítását elemzi. Benő Attila bevezető dolgozatában hangsúlyozza: a szakrális fordítás valamilyen formában kapcsolódik az általános fordítás, a szakfordítás és a műfordítás kategóriáihoz, de voltaképpen maradéktalanul egyikbe sem sorolható be.

Lássuk ezek után a Benő-tanulmány néhány alapvetését: „1. A fordíthatatlanság kérdése szinte megkerülhetetlen témája a legtöbb fordításelméleti kézikönyvnek [...]. A fordíthatatlanság mellett felhozott érvek a nyelvi és kulturális rendszerek különbözőségét, a fordítási veszteségeket, a nehezen vagy egyáltalán nem fordítható szavakat és szószerkezeteket szokták idézni. A fordíthatatlanság melletti érvelés már önmagában is egy paradox helyzetre utal, hiszen egyetlen gyakorlati emberi tevékenység lehetőségét és megvalósíthatóságát sem kérdőjelezték meg annyira, mint éppen a fordítást. A kérdés vizsgálata azért tanulságos, mert a probléma szorosan kapcsolódik a nyelvről, a szépirodalmi mű létmódjáról, hatásának forrásairól és a kultúráról kialakult nézetekhez, és ugyanakkor jelzi

¹⁵ Lewis BAYLY, *The Practice of Piety*, London, Robert Alott, 1631, 628–638.

¹⁶ MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis: Azaz kegyesség-gyakorlás*, Debrecen, Fodorik Menyhért, 1636, 762–773. (RMNy 1639).

a kelleténél jobban általánosító gondolkodás csapdái [...]. Ez nem zárja ki azonban azt, hogy minden szövegtípusban [így az imádság műfajában is! P. É.] és fordításfajtaban megjelenhetnek olyan nyelvi elemek, szerkezetek, szóképek, amelyek nehezen fordíthatónak vagy fordíthatatlannak tűnnek. De ezek a jelenségek általában nem a szöveg egészét jellemzik, hanem a szöveg bizonyos mondatait, szószerkezeteit vagy szavait. Tehát a fordíthatatlanság kategóriája inkább részproblémákat érint, és nem a fordítandó szöveg egészét. A fordíthatatlanság mellett felhozott érvek kivétel nélkül részproblémákat érintenek: nyelvspecifikus és kulturális gyökerű fordítási akadályokat. De a szöveg, mint egy megnyilatkozás jelensége [így a hitvallásé és a bűnbánaté, többek között! P. É.] átültethető egy másik nyelvre.”¹⁷

Ami ezek után az angol, olykor holland kegyességi munkák, traktátusok, prédikációgyűjtemények, életvezetési könyvek és imádságok átültetését illeti, semmiképpen ne feledkezzünk meg arról, hogy ezeknek az egymást személyesen soha nem ismerő, az akkori történelmi, közlekedési, sőt, járványügyi viszonyok miatt közvetlen kapcsolatot kiépíteni nem tudó puritán szerzőknek és fordítóknak *két* „kvázi-lingua franca” is a segítségére volt: elsősorban a Szentírás szövege, amely a tizenhetedik századra már nagyon sok nemzeti nyelven megjelent, másrészt pedig a világ akkori teológiai irodalmának színe-java. Konkretizálva: az egyházatyáktól egészen William Amesig. Lehet – a „világban” gyakran szokták is – kárhoytatni az úgynevezett *kánaáni nyelvet*, vagyis az erőteljesen biblicizáló, sokak számára körülményesnek és nehézkesnek tűnő teológiai szaknyelvet, amely a maga nemében ugyanolyan nyelvi zárvány, mint – mondjuk – az orvosi és a matematikai szaknyelv. Ugyanakkor, épp olyan összekötő, nyelveken és országhatárokon áthatoló, átjutó ereje is van, mint bármelyik nem-egyházi hivatás idiómáinak. Így tehát, noha a nagyon elegáns angol nyelv sokkal távolságtartóbb, visszafogottabb és sokkal kevésbé önleplező volt már a tizenhetedik században is, mint a mi jóval szenvedélyesebb, kitárulkozóbb, metaforákra készebb anyanyelvünk, a Cambridgeben tanult magyar fordító nem csupán feladatot, penzumot, de igazi alkotói kihívást, majd sikerélményt is kapott Bayly szövegének tolmácsolása során.

¹⁷ BENŐ Attila, *A fordíthatóság és fordíthatatlanság kérdése: A probléma forrásai = A fordítás kultúrája – szövegek és gyakorlatok*, A BBTE BTK Magyar Irodalomtudományi Tanszékének házikonferenciája, Kolozsvár 2010. január 8–9., I, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, Kolozsvár, Verbum – Láthatatlan Kollégium, 2010, 9–11.

Az utóbbi húszegynéhány esztendőben számos Bayly-Medgyesi szövegpárhuzam elemzésére vállalkoztam már, legutóbb éppen a PPKE *Eucharisztia és úrvacsora* konferenciáján. Ekkor az alábbi végkövetkeztetésre jutottam: „A különbség már az első merítésre, azaz szövegmintavételre vonatkozólag szembevetendő és nyilvánvaló. Medgyesi szövegértése kifogástalan, s az eredeti textus logikájának követése is. Azonban, a fordítás során nem éri be az angol dikció takarékos érzelmi hangsúlyjaival, mérsékelt emocionális töltetével. Különösen igaz ez a traktátus eme hosszú és drámai fejezetére, az úrvacsora teljes spirituális, de egyszerismind szcenikai, a *hitélet világszínházába* telepített vonásaira. Így tehát a magyar szöveg úgy hat az eredeti mellett, mintha *ugyanazt* a képet szemlélnénk víz- és olajfestmény változatban. Az olajfestmény – természetesen – Medgyesi Pál szövege.”¹⁸

Ehhez képest egészen más élményben van részünk, ha a „Betegség elődedin mondandó imádság”, illetve annak angol forrása, a „*Prayer when one begins to be sick*”¹⁹ bevezető részét egymás mellé téve olvassuk és összehasonlítjuk. Mintha egy egészen más szerzővel és másik fordítóval találkoznánk! Ez az első, mintegy tíz bővített mondat olyan, mint egy hajdani, éppen a poétikai osztályba járt, eminens diák hibátlan, ámde teljesen fantáziátlan, a fordító egyéniségéből semmit fel nem fedő, az „igazi” Medgyesi Pálra jellemző szövegek „szívárványosságából” semmit fel nem mutató változata. Az ok számtalan lehet: ennyi oldal szótár nélküli tolmácsolása után akár már a kifáradás is a háttérben lappanghatott; az a nála oly szokatlan jelenség, hogy Medgyesi nagytiszteletű úr az átültetés e pontján már nem akart sziporkázni, saját hangjához ragaszkodni. Mint az angol nyelv logikájának, törvényeinek jó ismerője, ekkorra már csak a pontosságot tartotta szem előtt.

A másik lehetséges magyarázat talán az lehet, hogy a járványokban olyannyira bővelkedő tizenhetedik században egy betegség kezdetekor elmondandó imádságot, azonnali segítségnek szánt könyörgést a fordító olyan szent szövegnek, önkényes módosítgatásokat, esetleges bővítéseket nem tűrő, állandósult textusnak tekintett, mint a *Miatyánkot*, vagy a *Hiszekegyet*. Vagyis: *kanonizált* fohásznak.

¹⁸ PETRÓCZI ÉVA, *Medgyesi Pál Praxis pietatis-ának úrvacsorai motívumai* = P. É., *Mennyei társalkodások: Újabb tanulmányok*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2019 (Nemzet, egyház, művelődés, 12), 102–103.

¹⁹ MEDGYESI, *Praxis pietatis...*, 16. jz. i. m., 762; BAYLY, *The Practice of Piety...*, 15. jz. i. m., 628.

Az első eltérés, az első jellegzetes „magyarosság” Medgyesi változatában az alábbi félmondatban bukkan fel, s az is egy „latinosság”: „...es az bün botsatsanak Kegyelemert valo suplicalasara.”²⁰ Az angol eredetiben ugyanez: „...and turn unto thee for grace and pardon.”²¹

A kora újkor Angliát megjárt magyarjainak közös tapasztalata, miszerint: az angol „deáktalan nép”, ebben a látszólag nagyon apró eltérésben is megmutatkozik; az őszövegben is szerepelhetne ugyan a latin eredetű „supplication” kifejezés, de Bayly ugyanitt a tragikus élethelyzetet, s az Istenhez fordulást kevésbé nyomatékosan kifejező körülírást választja.

Az igazi „medgyesizmusok” azonban valójában egyáltalán nem itt kezdődnek, hanem akkor, amikor a magyar szöveg-átültető Pál apostolnak a Zsidókhoz írott levelét idézi. Ez a citátum a Károlyi Bibliában így hangzik, e levél 12. részében: „Mert a kit szeret az Úr, megdorgálja, megostoroz pedig mindent, a kit fiává fogad. Ha a fenytést elszenveditek, akkor veletek úgy bánik az Isten, mint fiaival, mert melyik fiú az, kit meg nem fenyt az apa? Ha pedig fenytés nélkül valók vagytok, melyben mindezek részesültek, korcsok vagytok és nem fiak [...] Mert ám azok kevés ideig, tetszésök szerint fenytettek, ő pedig javunkra, hogy szentségében részesüljünk.”²²

Medgyesi Pál szövegváltozata, Károlyi Gáspáréval összehasonlítva, jóval érdekesebb, s éppen ezért a tizenhetedik század harcos és nagyon harcos világához illőbb. Medgyesi a saját változatának ezen a pontján nem a vizsolyi Biblia szövegéhez igazítja saját textusát, hanem sokkal inkább e bibliai locus Bayly-féle változatához, amikor ezt írja: „[...] mert kitsoda oly Fiu mellyet az ő Attya meg nem dorgál? Hogy ha valamely Fiu dorgálás nélkül való (melyben minden Fiak reszesek) bizonyara fatty az, es nem fi.”²³

Ez bizony az eredetiben egészen más hangolású volt: „[...] and yet escape without correction (whereof all thy Children are partakers) are Bastards, and not Sonnes [...]”²⁴ Károlyi Gáspár, mint tapasztalhattuk, itt a sokkal civilizáltabb, fegyelmezettebb „korcsok” szót használja, míg Bayly és „magyar hangja” nem

²⁰ MEDGYESI, *Praxis pietatis...*, 16. jz. i. m., 763.

²¹ BAYLY, *The Practice of Piety...*, 15. jz. i. m., 629.

²² *Szent Biblia*, ford. KÁROLYI Gáspár, az eredeti szöveggel egybevetett és átdolgozott kiadás, Budapest, Bibliatársulat, 1990, 240.

²³ MEDGYESI, *Praxis pietatis...*, 16. jz. i. m., 764.

²⁴ BAYLY, *The Practice of Piety...*, 15. jz. i. m., 630.

habozik, s egyenesen a „fattyú” szóval illeti mindazokat, akiket – mint idegeneket, mint a fiúságból, azaz tágabb értelemben istengyermekségből kitagadottakat – elkerül a Teremtő végső soron életünket jobbító, bennünket a megváltáshoz közelebb vivő dorgálása. Olyan bibliai igehely ez, amely az elszenvedett járványos hónapokban, azaz végső soron egy teljes évben minden látszólagos nyerseége ellenére, minden szavában maga a vigasztalás. Nyilvánvalóvá teszi, amit a puritánok hittel vallottak. Azt, hogy a betegségek, köztük a futótűzként terjedő epidémiák és pandémiák célja nem elsődlegesen a bűnös emberek megdorgálása, hanem annál valami jóval több és jelentősebb. Az istenfiúsághoz, vagy általánosabban, a megtéréshez, az Atyához visszavezető, lelki vezeklést is jelentő utak egyike. Olyan út ez, amely, bár nagyon nehéz, keserves és sokszor gyötrelmes, megtermi a maga gyümölcsét, a hitben való elmélyülésünket.

A korábbiakban már említett, a régi magyar teológusokra jellemző deákosság nyilvánul meg az imádság egy másik, ugyancsak csúcspontnak tekinthető részletében, amely így hangzik: „Es edes Atyam az mikeppen ez *betegseget* Atyai tetszesedből ram attad, azonkeppen meltoztassad Sz. *Lelked is* ezaz en *szívemben* elbotsatani, ki által ez betegség bétellessék meg en rajtam: hogy ez ennekem Schola gyanant lehessen, melyben nyavallyassagomnak nagy voltat, es az te könyörülettessegednek gazdagsagat tanulhattam [...]”²⁵

Angolul ugyanez a következőképpen hangzik: „And (Good Lord) vouchsafe, that as thou Hast, sent this *sickness* unto me, so thou wouldest likewise be pleased to send thy *Holy Spirit* into my heart, whereby this present sickness maybe sanctified unto me: that I may use it as thy Schoole, wherein I may learne to know the greatnesse of my misery, and the riches of thy mercie.”²⁶ A magyar fordításban Medgyesi így fogalmaz: „ki által ez betegség bétellessék meg (teljesdjék bé!) rajtam, holott az eredetiben a „jelen betegség szenteltessék meg rajtam, bennem” olvasható ugyanitt. Az eltérés forrása ezúttal akár a magyar és az angol írott nyelv, illetve nemzeti irodalom eltérő fejlődési állapota is lehetett; az „ennekem schola gyanant lehessen” esetében pedig a latinizmusok nálunk tapasztalható egyedulalma mutatkozik meg ismét. A fordító nyugodtan használhatta volna a köznyelvünkben már meghonosodott „oskola” szót is, ezt azonban nyilván kevésbé érezte a magasztos imaüzenethez méltónak.

²⁵ MEDGYESI, *Praxis pietatis...*, 16. jz. i. m., 769.

²⁶ BAYLY, *The Practice of Piety...*, 15. jz. i. m., 635.

A rövid összehasonlítási minták végére egy gondolat kívánczik még lezárásul: abban, hogy Medgyesi sem saját műveiben, sem igazi magyar népkönyvvé lett Bayly-fordításában soha nem bizonyult zavaróan didaktikusnak, komoly szerepe lehetett Debrecenben töltött hét esztendejének, amelyek nem csupán diák-, hanem tanítói évek is voltak számára, legalábbis a felsőbb évfolyamok elérése után. Császár Károly így ír erről: „A tanulás mellett magának is tanítania kellett [...]”.²⁷

²⁷ CSÁSZÁR Károly, *Medgyesi Pál élete és működése: Irodalomtörténeti tanulmány*, Budapest, Franklin Társulat, 1911, 9.

Az imádkozó Pázmány Péter

A konferencia megjelölt tág témáját¹ olvasva rögtön Pázmány Péterre gondoltam, akinek életművével immáron fél évszázada foglalkozom: *főleg teológiájával*, ignáci/imádságos lelkiségével – kezdve *Imádságos könyvével* – grazi latin *Theologia Scholastica* traktátusain és *Kalauzán* át – a *Prédikációkig*.² Újabb elmélyült kutatásra már nem igen lenne erőm; – hála Istennek, folytatják a munkát fiatalok. Most inkább széljegyzeteket fűznék az elért eredményekhez, illetve hangsúlyoznák a fiatal kutatóknak néhány eddig még homályban hagyott feladatot, egyensúlyoznák egyoldalúságokat, főleg *Pázmány teológiája távlatában*.

Pázmány Péter „ébredése”

Még az ún. rendszerváltás előtt elkezdődött „Pázmány ébredése”³ – előbb külföldön Óry Miklóssal és jezsuita rendtársaival, majd itthon is Hargittay Emil professzor irányításával – az utóbbi két évtizedben pedig szépen kibontakozott a kutatás: a *teljes Pázmány-életmű* szakszerű, tartalmi feldolgozása (beleértve az *Opera Omnia* latin köteteit), továbbá a magyar művek kritikai kiadása.⁴

¹ A konferencia apropóján: SZABÓ Ferenc SJ, *Az imádkozó és misztikus Pázmány: „Imádkozás a régi Magyarországon” XIV. Lelkiségi konferencia, 2021. április 9–10.* <https://www.tavlatok.hu/net/PDF-ek/Szab%C3%B3%20Ferenc%20SJAZ%20IM%C3%81DKOZ%C3%93%20TEOL%C3%93GUS%20P%C3%81ZM%C3%81NY.pdf> (A letöltés ideje: 2022. 12. 01.)

² SZABÓ Ferenc S. J. *Írásai Pázmány Péter életművéről* = SZ. F., *Reformáció és katolikus megújulás: Válogatott Pázmány-tanulmányok*, Budapest, Szent István Társulat, 2018, 208–210.

³ P. Óry Miklós jezsuitával folytatott együttműködéséről bővebben: SZABÓ Ferenc SJ, *Pázmány ébredése* = SZ. F., *Krisztus és egyháza Pázmány Péter életművében*, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya – L’Harmattan, Budapest, 2012 (Jezsuita könyvek, Isten és Tudomány; Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 11), 21–29.

⁴ Hargittay Emil a kötet előszavában utal Pázmány grazi latin egyetemi előadásai, főleg a *Theologia Scholastica* jelentőségéről írt megállapításomra: Pázmány „írói életművében az alapokat, az »aranyfedezetet« grazi filozófiai és teológiai előadásai nyújtják, biztosítva a későbbi hitviták »szakmai« bázisát”. HARGITTAY Emil, *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Budapest, Universitas, 2009 (Historia Litteraria, 25), 7.

Pázmány magyar művei *kritikai kiadásának* igénye 1998 májusában merült fel a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán, az MTA Irodalomtudományi Intézetével közösen megrendezett *Pázmány Péter és kora* című tudományos konferencia alkalmával.⁵ E kötet *Bevezetésében* Hargittay Emil már szólt arról, hogy egy fiatalokból álló szakértői gárda megkezdte a munkát, de – hangsúlyozta – a *Pázmány-szövegek exegéziséhez nélkülözhetetlen sokirányú felkészültség a jövőben országos kutatóbálozat összehangolt munkáját igényli*. Az első három kötet (*Felelet, Tíz bizonyosság, Imádságos könyv*) sajtó alá rendezésének tapasztalatai alapján így fogalmazta meg véleményét a munkákat összehangoló professzor: „Nem az egy-egy kiragadott résztermát feldolgozó, »heurisztikus« Pázmány-kutatás a jövő (s ebben a vonatkozásban kötetünk egy része kétségtelenül még a múlt képe), hanem az Óry Miklós által megkezdett rendszeres vizsgálatok befejezésére van szükség. Ez részben az életrajz nyomon követése alapján indokolt levéltári kutatásokat, részben a kritikai kiadás példányfeltáró, szövegkiadó és interpretáló tevékenységét jelenti.”⁶

*Pázmány Péter ignáci lelkiisége*⁷

A jezsuita Pázmány Péter (1570–1637) *lelkiiségét* – Sík Sándor⁸ és Óry Miklós S. J. nyomán⁹ – főleg *Imádságos könyvében és Kempis-fordításában*, valamint *Prédikációiban* találjuk meg. Pázmány, a pap és hittérítő nemcsak tanít és alapít, hanem

⁵ A konferencia anyaga megjelent Hargittay Emil szerkesztésében, amelynek elején található írásom: SZABÓ Ferenc SJ, *Pázmány Szent Tamás értelmezője a Theologia Scholasticában = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE Bölcsészettudományi Kar, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 2), 7–15. Ebben összefoglaltam *A teológus Pázmány* címmel megjelent monográfiámat. SZABÓ Ferenc S. J., *A teológus Pázmány: A grazi „theologia scholastica” Pázmány műveiben*, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1998.²

⁶ HARGITTAY Emil, *Bevezetés: A Pázmány-kutatás új útjai = Pázmány Péter és kora*, 5. jz. i. m., 6.

⁷ SZABÓ Ferenc S. J., *Pázmány Péter jezsuita lelkiiségéhez – Krisztus követése és az Imádságos könyv = SZABÓ, Reformáció és katolikus megújulás...*, 2. jz. i. m., 168–186.

⁸ SÍK Sándor, *Pázmány: Az ember és az író*, Budapest, Szent István Társulat, 1939, 259–262.

⁹ ÓRY Miklós, *Pázmány Péter lelkiisége*, Klagenfurt, 1964, 16–31. Lásd még: ÓRY Miklós, SZABÓ Ferenc, *Pázmány Péter (1570–1637) = PÁZMÁNY Péter Válogatás műveiből*, bev. ÓRY Miklós, SZABÓ Ferenc, vál. ÓRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter, Budapest, Szent István Társulat, 1983, I, 75–80. A témához lásd még e tanulmányomat: SZABÓ Ferenc S. J., *Szemponatok a jezsuita lelkiiség történetéhez: A devotio moderna és az Imitatio Christi (Kempis) hatása Szent Ignácra*

maga is imádkozik, mély lelki életet él. Őry szerint e jezsuita Pázmány „lelkiségét nagy és sugárzó Isten-élménye, meleg Jézus-eszménye és az Egyház iránti szeretete határozza meg”. Istenélményét a Szentháromság ihleti. Ez a jelleg ignáci örökség. Utolsó irodalmi művét a Szentháromságnak ajánlja. Imádságait általában a Szentháromsághoz intézi. – Jézus-eszménye a *Lelkigyakorlatok* teológiájából ered. Jézus misztériumairól elmélkedve, Mesterét elkísérve a betlehemi bölcsőtől a golgotai kereszti; *prédikációinak* drámaiságát a Megtestesülés titka ihleti. „A Jézusról szóló 26 prédikációja, a *Kalauz*nak Krisztus személyéről szóló fejezete, *Imádságos könyvének* számtalan könyörgése szolgál erre bizonyosággal. – Harmadik nagy élménye a harcban álló és hódító egyház képe. (Lásd például a *Kalauz* VIII. könyvének bevezetőjét.)

E hármas nagy élményből vonta le Pázmány a gyakorlati következtetéseket, a *szolgálat szükségességét*. Szent Ignác szándéka szerint Jézus Társasága küldetése, amint azt a *Formula Instituti* első soraiban megfogalmazza: „*Sub crucis vexillo Deo militare et soli Domino ac Ecclesiae, ipsius Sponsae servire*. A Kereszt zászlaja alatt Istenért harcolni és egyedül Istennek és Jegyesének, az Egyháznak szolgálni.”

A Pünkösöd utáni XIV. vasárnapra szóló prédikációban¹⁰ arról beszél Pázmány, hogy legfőbb feladatunk *Isten országának keresése*. Ez Krisztus parancsolata, ez a legszükségesebb, e királyság méltósága mindent felülmúl. Hozzá képest „minden világi jól aprólékok és keveset érnek”. Isten országa minden jót magában foglal, ha azt keressük, a világi jók is hozzáadhatnak, azokat is megkapjuk ráadásul. Miután az első részben – állandóan a Szentírást idézve – megindokolta, miért kell mindenekelőtt az Isten országát keresnünk, a másodikban megmutatja, miként kell ezt naponta megvalósítani a keresztényeknek. Több gyakorlati példát idéz, majd rávilágít arra, hogy ki-k *állapotbeli kötelessége* teljesítésével valósítja meg az Isten országa keresését és Isten szolgálatát.¹¹

Itt minden megkeresztelt közös hivatásáról beszél Pázmány. Szemlélete a II. Vatikáni zsinat *Lumen gentium* kezdetű konstitúciója II. fejezetére emlékeztet:

(Lelkigyakorlatok) és a jezsuita lelkiségre, www.tavlatok.hu/net/PDF-ek/SztIgnac_Luther.pdf (A letöltés ideje: 2022. 11. 16.).

¹⁰ PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány in-nepekre rendelt evangéliomokról prédikációk, melyeket élő nyelvénél tanítása után írásban foglalt Cardinal Pázmány Péter*, II, s. a. r. KANYURSZKY György, Budapest, 1906 (Pázmány Péter Összes Munkái, 7), 421–437. A továbbiakban: PPÖM VII.

¹¹ PPÖM, VII, 433–434.

Minnyáján egyenlő állapotúk és egy hivatalúk vagyunk abban, hogy a Szent Kereszttségben felvettük a Christus bélyegét és keresztyénekké lettünk. Ez a hivatal kötelez minnyájunkat, hogy szabott üdőben imádkozzunk; misét, predikációt hallgassunk, egyéb szokott isteni szolgálatokat végbe-vigyünk. [...] a mit naponta művelünk, mívellyük jól, az-az mívellyük úgy, a mint Isten kívánnya, abban csak Istenre nézzünk, csak az ő neve tisztességére igazítsuk cselekedetünket. Ha ezt mívellyük, igazán keressük az Isten országát és igazságát. (VII, 434)¹²

A Pünkösöd utáni IV. vasárnapra írt prédikáció (VII, 179–194) azt fejtí ki, hogy minden cselekedetünket „Isten tisztességének”, vagyis *Isten dicsőségének* kell irányítania. E célból értenünk kell, hogy Isten mi végre teremtette a világot és benne minket. A hit tanítása alapján kifejti ezt, és szép kommentárt fűz Szent Ignác *Lelkigyakorlatai* fundamentumához. (Lgy 23)

Ehhez kapcsolódik a nagy ignáci meglátás és jelmondat: „*Mindent Isten nagyobb dicsőségére!*” (Omnia ad maiorem Dei gloriam – OAMDG) Pázmány prédikációs kötete ajánlásában így fohászcodik: „Ifjúságotmól fogva arra volt függesztve szemem világa és elmém futása, hogy a Te nagy Neved dicsősége terjedjen.” Ebben látja papi hivatásának értelmét: „*Hálákat adok szent Fölségednek, hogy állapotban köteleles szolgálóddá fogadtál, és dicsőséged terjesztésére engemet kegyelmességéből az igaz hit zászlaja alatt egyházi szívmét gerjesztetted.*”¹³ Lelki testamentumában legalább nyolcszor kifejezetten hangoztatja a Szent Ignác-i elvet.

A Prédikációk teológija

A *Prédikációk* hatalmas fölióködote 1636 decemberében jelent meg (az ÖM-ben a VI. és VII. kötet), tehát egy jó negyed évvel a bíboros halála (1637. március 19.) előtt. A hatvanhét éves Pázmány ezzel megkoronázta életművét. Ez legérettebb és legmaradandóbb alkotása, magyar stílusa is itt a legcsiszoltabb, ezt elemezték

¹² PPÖM, VII, 434. Ugyanezt a szemléletet vallotta egy fél évszázaddal a II. Vatikáni zsinat előtt az ignáci lelkigyakorlatokon nevelkedett Prohászka Ottokár. PROHÁSZKA Ottokár, *Klérus – laikus* = P. O., *Modern katolicizmus*, Budapest, Szent István-Társulat, 1907, 63–71.

¹³ PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány in-nepekre rendelt evangeliomokról predikációk, mellyeket élő nyelvének tanítása után írásban foglalt Cardinal Pázmány Péter*, I, s. a. r. KANYURSZKY György, Budapest, 1903 (Pázmány Péter Összes Munkái, 6), XV. A továbbiakban PPÖM VI.

legtöbbet irodalmárok, és újra meg újra kiadták antológiákban. Legtöbbször azokat az ízes magyarsággal megírt prédikációkat választották ki, amelyek jó példák Pázmány, „a magyar próza atyjá” (Kosztolányi) nyelvészetre, és ezek jobbára az erkölcsök jobbításáról szólnak.¹⁴ De nagy ünnepek dogmatikáját szinte figyelmen kívül hagyták.

A Szent István Társulat által kiadott háromkötetes *Válogatás* (1983) II. és III. kötetében Óry Miklóssal közzétettük *Pázmány prédikációinak javát*. Már ennek bevezető tanulmányában hangsúlyoztuk a *Prédikációk teológiai* jelentőségét. Határozottan cáfoltuk Fraknói Vilmos és Sík Sándor véleményét, akik szerint Pázmány beszédeiben *csak elvétve foglalkozott dogmatikai kérdésekkel*. Jórészt ezt a véleményt képviselte Bitskey István is,¹⁵ aki a humanista erudíció és barokk világkép nyomait kutatva Pázmány *Prédikációiban főleg az erkölcsök jobbítását* célzó beszédeket vette figyelembe.

Pázmány a szószéken ugyan nem tartott dogmatikai értekezéseket, a mélyebb teológiai fejtegetések és bizonyítások végett hallgatóit és olvasóit általában a *Kalauz*hoz irányította (PPÖM VII, 135, 378, 518). Néha azonban a *Theologia scholastica* bizonyos kérdéseit is áthozza, magyarrá fordítva a „prédikáló-székbe”. A *teológus Pázmány* című első monográfiámban idéztem példát arra, hogy amit *De Fide* traktátusában Grazban bőven kifejtett a *hit*ről, azt egyik prédikációjában tömören összefoglalta.¹⁶

Krisztus és egyháza Pázmány Péter életművében című monográfiámban megmutattam, hogy az érsek, főleg az egyházi év nagy ünnepein mondott prédikációiban

¹⁴ Pl. lásd TARNÓC Márton, *A szónoki beszéd művészete = PÁZMÁNY Péter Prédikációi*, vál., gond. T. M., Budapest, Szépirodalmi, 1987, 7–17. – Ez vonatkozik az *Imádságos könyvből* vett válogatott kommentárookra is.

¹⁵ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Budapest, Akadémiai, 1979, 103k.

¹⁶ *Pünkösti-után XVIII. Vasárnap: Hitnek szükséges méltóságáról* = PPÖM VII, 510–524, közben utalás a *Kalauz* II. könyvére: PPÖM VII, 518. PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, I, s. a. r. KISS Ignác, Budapest, Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1897 (Pázmány Péter Összes Munkái, 3), 108kk. Petrus PÁZMÁNY, *Theologia scholastica seu commentarii et disputationes quae supersunt in secundam theologiae S. Thomae Aquinatis Summae et tertiam partem*, rec. Adalbertus BREZNAY, Desiderius BITA Budapest, 1899 (Petri Cardinalis Pázmány Opera Omnia, IV), 394–405. (A latin nyelvű művek kiadássorozata a továbbiakban: PPOO.) Vö. SZABÓ, *A teológus Pázmány*, 5. jz. i. m., 124–126. Az igaz, hogy „az erkölcsök jobbítását” célzó beszédeiben többet hivatkozik a sztoikusokra, mint az egyházatyákra. Vö. SZABÓ Ferenc, *A sztoicizmus befolyása Pázmány Péter prédikációira*, Kortárs 2001/11, 61–68.

nagyon mély dogmatikai, sokszor költői szárnyaló elmélkedésekbe bocsátkozott.¹⁷ Ha a *De Verbo incarnato*, a Megtestesülésről szóló grazi traktátusát összehasonlítjuk például a csodálatos karácsonyi és a Jézus nevééről szóló újévi prédikációjával, láthatjuk, hogy ezekben ragyogó magyar nyelven, tömören összefoglalja az egyetemen szakszerűen kidolgozott, előadott latin krisztológiáját.¹⁸

Egyben megmutattam azt is, hogy *fejlődés és folytonosság* van Pázmány életművében: *mindjárt látjuk, hogy a grazi évek jezsuita professzoránál és az élete alkonyán elmélkedő bíborosnál ugyanaz a csodálkozó szeretet jut kifejezésre: Szent Ignác fiának áhítata Jézus Krisztus misztériuma, egyedülálló Személye iránt.*

A Prédikációk: Jézus misztériumai (Ágoston és Bernát befolyása)

Krisztus és egyháza Pázmány Péter életművében című munkám II/V. részében rávilágítottam a *Prédikációk* forrásaira: Pázmány érsek a Szentírásen kívül felhasználta nemcsak az egyházatyákat (Szent Ágostont) és a középkori keresztény írók (Szent Bernát) műveit, hanem – főleg az erkölcsök jobbítását célzó beszédekben – gyakran idézi a pogány bölcseket, főleg sztoikusokat.¹⁹ De azt is hangsúlyoztam, hogy e *beszédekben visszatérnek*, most már szép, csiszolt magyarsággal, *a grazi latin traktátusok és a Kalauz dogmatikai tételai*: hit és kegyelem, Megtestesülés, húsvéti misztérium, Oltáriszentség... – az egyházi év nagy ünnepeihez kapcsolódva.

Pázmány teológiáját és lelkiségét különösen is befolyásolta a nagy megtérő, *Szent Ágoston* és a misztikus *Szent Bernát*.²⁰ A *Pünkösöd utáni 17. vasárnap*: „*Az isteni szeretetről*”:²¹ ez a beszéd Ágoston mellett főleg Szent Bernát *De diligendo Deo* című

¹⁷ SZABÓ, *Krisztus és egyháza...*, 3. jz. i. m., 273.

¹⁸ *Karácson napján, második prédikáció: Miért lett isten emberré?* = PPÖM VI, 139–154. *Kis karácson napján, első prédikáció: A Jézus nevéül* = Uo., 194–204.

¹⁹ SZABÓ, *Krisztus és egyháza...*, 3. jz. i. m., 262–263. Lásd még: BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 15. jz. i. m., 100–102.

²⁰ Bővebben ld. SZABÓ Ferenc S. J., *Szent Bernát hatása Pázmány misztikájára* = *Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKÉ, Bölcsészettudományi Kar, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 5), 235–248.

²¹ PPÖM VII, 491–509.

értekezését követi.²² A jezsuita professzor Grazban a latin *Theologia scholastica* keretében kommentálta Szent Tamás *szeretetről* szóló kérdéseit.²³ A korabeli teológusokkal vitatkozva eredeti értelmezést fejt ki (ezért rendi cenzúrárt is kapott) a szeretet–kegyelem–megigazulás kapcsolatáról, amelyről a Tridentinum is nyilatkozott a hitújítók *Sola Fide* tételét helyreigazítva. Már itt főleg Ágoston műveire hivatkozik, de említi Bernátot is.²⁴

Pár évtizeddel később az érsek az *isteni szeretetről* szóló prédikációjában a Szentírás bőséges idézésével közérthetően fejt ki a témát. Bár megsejtjük érvelése mögött a skolasztikus érvelést is, de most – Arisztotelész *Ethica*ja mellett – főleg Ágoston (*De Doctrina christiana, Tractatus in Epistolam 1. Joannis*) és Bernát (*De diligendo Deo, Sermo 85. in Cantica Canticatorum*) műveire hivatkozik.²⁵

Mély teológiai fejtegetések után, az *Énekek énekét* is idézve, szárnyaló költői fohással folytatja:

Oh szent és áldott szeretet,
mely ennyi jókkal tellesítéd lelkünket,
vastagítod gyarlóságunkat,
böcsülletes méltóságra emeled kicsinségünket,
hogy Isten barátai legyünk!
Te vagy a több jóságok élete és lelke,
mert elevenítéd és Isten-előt érdemessé tészed azok cselekedetét.
Te vagy a mi lelkünk szárnya,
mely-nélkül örök boldogságra nem röpülhetünk.
Te vagy hidegségünk melegítő tüze.
Te vagy a bűnök halála,

²² Szent Bernát és a ciszterciek misztikájáról lásd Étienne GILSON, *A középkori filozófia szelleme*, ford. TURGONYI Zoltán, Budapest, Kairosz, 2000, 269–279. (A kötet XIV. fejezete, és főleg annak függeléke releváns a téma szempontjából).

²³ *Summa Theologiae* II–II, qq. 23–33. S. THOMAE AQUINATIS *Summa theologiae: cura fratrum eiusdem ordinis*, I–IV, Madrid, La Ed. Católica, 1961–1964³ (Biblioteca de autores cristianos). Ebben a kiadásban a 4. kötet tartalmazza a *keresztológiát*: III, qq. 1–59. Lásd még: AQUINÓI SZENT TAMÁS, *A teológia foglalatja, Első rész*, ford. TUDÓS-TAKÁCS János, Budapest, Gede Testvérek, 2002; UÓ, *A teológia foglalatja, Második rész 1.*, ford. T.-T. J., Uo., Uó, 2008; UÓ, *A teológia foglalatja, Második rész 2.*, ford. T.-T. J., Uo., Uó, 2014.

²⁴ SZABÓ, *A teológus Pázmány*, 5. jz. i. m., 52–161.

²⁵ PPÖM VII, 491–509.

a jóságok gyökere, kút-feje és királynéja.
Azért valaki érti és érzi
a te jóságodat és hasznodat:

Latinul következik Én 8,7, majd magyarul értelmezi a verset.

ha minden javait éretted adgya-is,
semminek állítya,
mert annyi jót talál benned,
hogy úgy tetczik,
semmit nem ad éretted,
mikor mindenét éretted adgya,
mivel ily nagy jóért keveset ad,
a ki mindenét adgya.²⁶

Hogy Pázmány magáévá tette a *bernáti misztikát*, annak bizonyítására elég lenne hivatkozni a *Pünkösdi utáni 19. vasárnap*i beszédére: „Isten a mi lelkünk jegyese”:²⁷ ez egészen közlelről követi Szent Bernát *Énekek éneke*-kommentárját.²⁸ A Bibliából felvonultatja – a prófétáktól (Óz 2,19–20; Iz 49,15; Jer 2,2) kezdve – az *Énekek énekén* át – az Újszövetség Isten és népe, Isten és a lélek, Krisztus és az Egyház jegyesi kapcsolatára utaló helyeket, miközben követi Szent Bernát *Énekek éneke* kommentárját.²⁹ Latinul idézi, majd magyarra fordítja Isten lelki jegyesének fohászadását:

Igazán hív vagy én Istenem, mert
mikor az ördöggel harcolok, segítesz;
mikor nyavalyákba esem, könnyebbítesz;
mikor veszedelmes igyekben forgok
mellettem forogsz és őrizsz,
mint szemed-fényét, hogy el ne vesszek.
Azért méltó, hogy mí-is ennek a hívségnek
igaz étellel és jámbor cselekedetekkel megfelellünk.³⁰

²⁶ *Uo.*, 505.

²⁷ *Uo.*, 525–537.

²⁸ BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *De Tempore Sermones: In Vigila Nativitatis Domini, Sermo III = Patrologia Latina*, 183, Paris, 1862, 94C–100B.

²⁹ BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Sermo 17. in Canticum Cantiorum* = PL 183, 855C–859B.

³⁰ PPÖM VII, 532.

Beszéde második részében az eszményi világi házasságot bemutatva, ahhoz hasonlítja a *lelki házasság* szépségét. Krisztus és a lélek jegyesi kapcsolatát magyarázza Bernát *Énekek éneke*-kommentárját idézve latinul, majd magyarra fordítja.³¹ Ezt a szeretetet nevezi Szent Bernát *lelki házasságnak*, mert

ha Istent szereti a lélek, férjhez ment Istenhez, mivel a lelki házasság törvénye az, hogy két lélekből egy legyen, azont akarják és ne akarják. Egyébbel a szeretetet meg nem fizethetni, hanem szeretettel. És aki mást szeret, méltán kívánja, hogy attúl ő-is szerettesék. Annak- okáért, mint-hogy Christus igen szereti jegyesét, megkívánja, hogy őtet-is mindenek-felet szeresse mátkája, hogy gyakran ő-vélle nyájkodgyék, szemét és gondolattyát ő-rólla el ne fordítsa, hanem az ő mindenütt jelen-létét, az ő szépségét és kimondhatatlan jóvóltát szemlélvén, ő-hozzá bocsássa fohászkodását, ő-benne helyezhesse örömét.³²

Krisztológiai szempontból fontos³³ a *Jézus nevééről szóló beszéd Kiskarácsony [Január 1.] ünnepén*.³⁴ Pázmány, miután utalt arra, milyen fontos a névadás a Szentírásban, ó- és újszövetségi idézetekkel világítja meg azt, hogy a „*kedves és gyönyörűséges JESUS*” Üdvözítőt és Szabadítót jelent. Közben teológiailag elmélyíti Jézus üdvözítő művét. Jézus az egyetlen Üdvözítő: „*A mint egy az Isten és több nem lehet, úgy az Üdvözítő JESUS, csak egy, a ki-nélkül senki nem üdvözülhet, mert nem adatott más név ezeken kívül, az üdvösségre [vö. ApCsel 4,12].*”³⁵

Következnek Krisztus istenfiúi mivoltára, mindenek feletti elsőbbségére vonatkozó idézetek Szent Páltól:

Christus Urunkrúl azt mondgya Szent Pál, hogy röviden és summa-szerént, magában foglalja és kapcsolja, instaurat, recapitulat [Ef 1,10], valami jó menyben és földön vagon: mert mindenek ő-érette teremtettek, mindenek az ő dücsességére rendeltettek; mindenek tekkéletessége és jósági ő-benne foglaltattak: ut sit in omnibus primatum tenens [Kol 1,15kk].” „Valamennyi neve vagon Istennek, ebben az Üdvözít névben, a JESUS-ban, foglaltatik. Azért ez

³¹ BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Sermo 83. in Canticum Cantiorum* = PL 183, 1181C–1184D.

³² PPÖM VII, 536.

³³ Január 1. (Újév) Jézus névadásának emléknapja volt és Jézus Társasága legfőbb ünnepe; a jezsuita Pázmány lelkeségére jellemző ez az ünnepi beszéd.

³⁴ *Kis karácson napján...*, 18. jz. i. m. = PPÖM VI, 194–204.

³⁵ Uo., 197.

a név, est super omne nomen [Fil 2, 9], minden nevek-felett dicsősséges és böcsülletes.³⁶

Pázmány a továbbiakban is – szentírási idézetekkel és néhány egyházatyára, teológusra hivatkozva – Jézust dicsőíti. Ezután a *Jézus Társaságának szerzetese* „ennek az áldott névnek” hasznát részletezi, és a „mézes-nyelvű” (*doctor mellifluus*) *Szent Bernátot* idézi, aki az *Énekek éneke* 1,2-t kommentálja költői elragadtatással 15. beszédében:³⁷ „*A JESUS neve pedig, mel in ore, in aure melos, in corde jubilus,*³⁸ *méz a szájban, muzsika a fülben, gyönyörűség a szívben.*”³⁹

A szónoklat olyan ritmikus imádságra biztat, amelyeneket már évtizedekkel korábban az *Imádságos könyvben* olvashatunk.

Végezetre, a JESUS neve orvossága minden lelki nyavalyánknak.

Ha a világ inségi-közöt, szomorúság fojtogattya szűvedet:
semmivel inkább nem vigasztaltatik,
mint, ha JESUST szűvedben és szájadban forgatod.

Ha bűneidnek sokasága és súlyos úndoksága lenyom,
és kétségbe akar ejteni:

jusson eszedbe, hogy JESUS-od vagyon,
oly szabadítód vagyon,
a ki bírád és szó-szóllód,
mindgyárt megbátorodol.

Ha a harag gerjeszt;
a kevélység felragad;
ha testi kívánságok édesgetnek;
ha a restség tartóztat;

³⁶ *Uo.*, 197–198.

³⁷ PPÖM VI, 202–203. BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Sermo 15. in Canticum Canticorum* = PL 183, 843D–848C. Bitskey István Pázmány beszédeinek *forrásairól* írva joggal kiemeli Szent Bernát befolyását. „Természetes, hogy Pázmány is jól ismerte a »keresztény misztika atyját«, szinte minden beszédében idézi valamelyik művét (összesen 102 esetben), ennek ellenére azonban a misztikus szellem átvételének sehol sincs nyoma.” BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 15. jz. i. m., 80. Ez utóbbi megállapítást kategorikusan cáfoltam, alaposabban elemelve Pázmány dogmatikus, a Jézus misztériumait elmélyítő prédikációit. SZABÓ, *Krisztus és egyháza...*, 3. jz. i. m., 282.

³⁸ BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Sermo 15. in Canticum Canticorum* = PL 183, 847A.

³⁹ Emlékezünk Szent Bernát híres himnuszára: „Jézus édes emlékezet / te adsz szívünknek örömet. / Se méz, se semmi nem lehet / jelenlétednél édesebb. // Hallani boldogabb soha / nincs, se dalolni muzsika, / sem elgondolni idea, / mint Jézus, az Isten fia.” *Ujjongása Jézus nevére.* (Babits Mihály fordítása.)

ha egyéb vétkek izgatnak:
 jusson eszedbe JESUS,
 és minden vétkes indulatok megenyhődnek...⁴⁰

Ez az oka, keresztyének, hogy ő-maga a mí jegyesünk azt kívánja tőlünk: pone me, ut signaculum supercortuum, ut signaculum super brachium tuum [Én 8,6]; hogy szívünkön és kezünkön, mint valami jelt, úgy viseljük szűnetlen az ő nevét. [...] „...hogyan szívünkön és kezünkön viseljük az ő nevét, az az omne quod cum que facimus, in nomine Domini JESU [Kol 3,17]; valamint gondolunk és cselekszünk, JESUS nevében, ő-érette, az ő tisztességére cselekedjük.⁴¹

– Igazában ez a Szent Ignác-i jelmondat kommentárja: „*Omnia ad maiorem Dei gloriam!*”

*Az Eucharisztia központi helye Pázmány életművében*⁴²

A reformáció hitvitáiban – a *Sola Scriptura, Sola Fide, Sola Gratia* kérdésköre mellett – az *Eucharisztia* és az *egyházi rend katolikus tanítása állt leginkább előtérben*. Pázmány Péter életművében tehát nem találjuk a katolikus dogmatika valamennyi tételének rendszerezett kifejtését. A magyarországi reformátorok tanítását ismeretve és megrostálva már a 17. század elején grazi vitáiraiban (például *Tíz Bizonyosság* és *Keresztyéni Felelet*), valamint mestere, Roberto Bellarmino védelmében írt *Diatriba Theologica* című latin vitáiraiban felkészül a felső-magyarországi apostoli munkára. Grazi egyetemi előadásaiiban (1603–1607), latin teológiai traktátusaiban (*Theologia scholastica*), előbb a *szentségekről* általában tárgyal,⁴³ majd a keresztség, bérmálás és az *Eucharisztia* szentségéről.⁴⁴ Az Eucharisztiairól szóló előadásai félbeszakadtak.⁴⁵

⁴⁰ PPÖM VI, 203.

⁴¹ PPÖM VI, 203.

⁴² Vö. Tanulmányom a témában: SZABÓ Ferenc S. J., *Az Eucharisztia Pázmány Péter életművében = Reformáció és katolikus megújulás: válogatott Pázmány-tanulmányok*, Budapest, Szent István Társulat, 2008, 92–112.

⁴³ PPOO V, 595–752.

⁴⁴ PPOO V, 755–801 és PPOO VI, 5–188.

⁴⁵ PPOO VI, 47–188. A jezsuita professzor Grazban, – saját bejegyzése szerint – 1607. április 23-án kezdte az Eucharisztia tanítását. A PPOO VI, 188. oldalán megszakad az Eucharisztiairól szóló traktátus, és véget ér a *Theologia Scholastica*. A teológiatanár 1607. április 29-én leteszi

A teológus Pázmány című munkámban tartalmilag már ismertettem a grazi *Theologia scholastica* szentségekről szóló részét, benne az Eucharisziát is.⁴⁶ Pázmány itt is Szent Tamást követi, de természetesen már figyelembe veszi a reformátorok tévedéseit és a *Trentói zsinat* tanítását. E zsinat a hitújítók kritikája és elhajlásai miatt foglalkozott a szentségekkel, és kifejtette a hagyományos katolikus tanítást.⁴⁷ Három ülésen részletesen bemutatta az *Eucharisziáról* szóló tanítást: valószínűs jelenlét;⁴⁸ két szín alatti áldozás;⁴⁹ szentmise-áldozat.⁵⁰ A csonka Eucharisztia-traktátus fontos kiegészítése a *Kalauz XI. könyve*.⁵¹ 1613-ban az érsek *alaposabban kifejti az Oltárszentség* katolikus tanát, válaszolva a hitújítók bírálatára, tévedéseire. Főleg Kálvint és Zwinglit idézi gyakran, amikor Krisztus valószínűs jelenlétét bizonyítja. Természetesen felhasználja grazi kurzusát, valamint a már grazi működése idején írt vitáitait.⁵²

Pázmány a *Kalauz Oltárszentségről* szóló, XI. könyve elején így vezeti be az első részt, amelynek címe: *Valósággal jelen a Christus teste az oltári sacramentomban*.

A keresztyéni tudományok mélységes ágazatai-között fő-képpen három dolog vagyon, melyben az emberi elmélkedés tellyességgel megelőztetik, tudni illik: a Szent Háromság, a Fiú Istennek emberré-létele, az oltári szentség. Ezekről, valaki csak az emberi okoskodást akarja követni, soha ki nem hatolhat és igazságra nem juthat; sőt a kik a szent Írásnak helyt adtak-is, magok

ünnepélyes fogadalmait, és augusztus végén végleg hazatér Magyarországra, hogy itt folytassa hitvitáit és apostoli munkáit.

⁴⁶ A keresztségről: SZABÓ, *A teológus Pázmány...*, 5. jz. i. m., 221–236. Eucharisztia: *Uo.*, 236–242.

⁴⁷ DH 1600–1816. (DH=Heinrich DENZINGER, *Kompendium der Glaubensbekenntnisse und kirchlichen Lehrentscheidungen*. Verbessert, erweitert, ins Deutsche übertragen und unter Mitarbeit von Helmut HOPING, hrsg. von Peter HÜNERMANN, Freiburg im Breisgau – Basel – Rom – Wien, Herder, 1991³⁷.)

⁴⁸ DH 1635–1648. és DH 1651–1660.

⁴⁹ DH 1726–1734.

⁵⁰ DH 1738–1759.

⁵¹ PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, II, s. a. r. KISS Ignác, Budapest, Budapesti Kir. Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara, 1898 (Pázmány Péter Összes Munkái, 4), 373–488.

⁵² Első monográfiámban példákat hoztam fel erre: SZABÓ, *A teológus Pázmány...*, 5. jz. i. m., 240–241. PPOO VI, 120–121 és PPOO VI, 122–123 szövegét ülteti át magyarra: PPÖM IV, 385, 388.

elmékedését követvén, igen megütköztek ezekben, és csak nem azon nyomon tévelyegtek, azon formán hadakoztak mind a három igazság-ellen.⁵³

Ezután a Szentírás „három szép mondását” idézve röviden megvilágítja hitünk három szent titkát: 1) „Én és az én Atyám eggyek vagyunk.” 2) „Az Ige testté lén.” 3) „Ez az én testem.”⁵⁴ Ezután ismerteti a tévelygők (Arius, Kálvin, a szakramentáristusok, Zwingli, Luther) nézeteit, és leszögezve a katolikus tanítást – a megtestesült Ige egylényegű az Atyával, Krisztus valóságos Isten és valóságos ember –, cáfolja azokat Krisztus Istenségére és a Szentírás, az egyetemes zsinatok (Credo) és az egyházatyák hagyományos tanítására hivatkozva. A XI. könyv V. részében Pázmány hosszan vitatja a *laikusok egy vagy két szűn alatti áldozásának kérdését*,⁵⁵ hivatkozva a Trienti zsinatra, amely szintén hosszan helyreigazította a hitújítók véleményét.⁵⁶

A XI. könyv VI. részének témája: a „*mise igaz áldozat*”:⁵⁷ Elismerően szól az Ágostai Hitvallás („art. 21.” [mai kiadásokban: art. 24.] véleményéről, idézve a latin szöveget, amely szerint – kivéve a népnyelv használatát – csaknem mindent megőriznek a régi miséből.⁵⁸ Ezután hivatkozik a Trentói zsinatra:⁵⁹ „*A romai Ecclesia azt tanította, hogy a mise oly isten-engesztelő áldozat, mely nem csak eszünkbe juttatja a kereszt-fán lett véres áldozatot; hanem annak erejét bűniünk bocsántyára applicat, hozzánk kapcsolja*” – és így megigazulásunkra szolgál. (Hivatkozás Bellarmino *Miséről* szóló írására a *Disputatione*-ban.)⁶⁰

Az *Eucharisztia*ról szóló csonka értekezés⁶¹ tovább él, kiegészül a *Kalauz* XI. könyvében; innen pedig tovább került az *első úrnap*i prédikációba.⁶²

⁵³ PPÖM IV, 375.

⁵⁴ *Uo.*

⁵⁵ PPÖM IV, 440–465.

⁵⁶ DH 1726–1734.

⁵⁷ PPÖM IV, 471–472.

⁵⁸ „[Confess. August. art. 21. de Missa.] Falso accusantur Ecclesiae nostrae, quod Missam aboleant; retinetur enim Missa apud nos, et summa reverentia celebratur. Servantur enim usitatae Ceremoniae FERRE omnes: praeter quod latinis cantionibus admiscentur alicubi Germanicae, ad docendum populum.” PPÖM IV, 471.

⁵⁹ 22. ülés, 1–2. fejezet. PPÖM IV, 472.

⁶⁰ *Uo.*

⁶¹ PPOO VI, 47–188.

⁶² A grazi *Theologia scholastica* továbbéléséről maga Pázmány tájékoztat a *Prédikációk* híres ajánlásában, lásd: PPÖM VI, XXII.

Két úrnapi beszéd az Oltáriszentségről

A keresztény misztika szoros kapcsolata az Eucharisziával évszázadokon át magától értetődő volt. Órigenész, Ambrus, Bernát és a nagy spanyol misztikusok, Avilai Teréz és Keresztes János az *Énekek énekét* kommentálva fejtették ki a jegyesi misztikát, amely tovább él Pázmány műveiben is, az Oltáriszentségről szóló prédikációiban és az *Imádságos könyv* áldozás előtti és utáni imádságaiban is.

Pázmány a szószéken nem tartott dogmatikai értekezéseket; a mélyebb teológiai fejtegetések és bizonyítások végett hallgatóit és olvasóit közvetlenül a *Kalauz*hoz irányította.⁶³

A *második úrnapi prédikáció-vázlat* a valóságos jelenlétről, egy bevezető után, a jegyzetben kifejezetten a *Kalauz* XI. könyvéhez utalja az olvasót.⁶⁴ Megindító valamást olvashatunk itt vitatkozó-misztikus Pázmány érsektől arról, hogy milyen jó lenne, ha most nem kellene a hitújítókkal vitatkoznia, és nyugodtan elmerülhetne a nagy Titok szemlélésében, hálát adva az isteni Szeretet szentségéért!

Bezzeg szebb és gyönyörűsebb volna, ha a jeles innep-napokon, békét hagyván minden vissza-vonyó versengésnek, csak az isteni szeretetnek és méltó háladásnak gerjesztésében foglalhatnók tanításunkat: de, bűnünk érdeméből, oly üdőt értünk és oly helyen lakunk, hogy kételen, táborba is kel gyakorta szállanunk, az igazság óltalma-mellé. Ah, mely drága dolog volna, ha minnyájan egyet értvén, egyenlő szível-lélekkel vallanók, hogy ugyan azon Christus, a ki mi-érettünk a Kereszt-fán áldoztatott, jelen vagy on ebben az Oltári-szentségben és őtet egyaránt tisztelnők a mái szép Processio-ban! [Utalás az úrnapi körmenetre.] Ah, mely kedves volna nekem-is, ha a mái napon, annak magyarázásában végezhetném tanításomat, mely nagy jóvóltát, szerelmét, irgalmaságát mutatná hozzánk édes Üdvözítőnk, mikor a maga Szent Testét, Vérért adta nekünk eledelül!⁶⁵

Az *első, kidolgozott úrnapi beszéd* a János-evangélium 6. fejezetének kibontása. Pázmány a Szentírás on, Szent Ambruson (*De Sacramentis*) és Szent Tamáson kívül főleg a Trentói zsinat tanítására hivatkozik. Figyelemreméltó, hogy ismét a *Megtetesülés titkához* kapcsolja az Eucharisztia misztériumát:

⁶³ Például PPÖM VII, 135, 378, 518.

⁶⁴ „A *Kalauz*nak tizen-eggyedik könyvében vannak a bizonyosságok: melyeket másodsor it leírnyia nem szükséges, megtalálja a *Kalauz*ban, a ki olvasni akarja.” PPÖM VII, 135.

⁶⁵ Uo.

[...] melyben, két kivált-képpen-való nagy dolog találtatik: egyik az; hogy a Fiú isten személye, *Formam servi accipiens* [Fíl 2,7], szolgálai ábrázatba öltözvén, azzal úgy befedte és eltitkolta isteni felségét, hogy *Isaias* Proféta *Deum absconditum* [Iz 45,15], elrejtezett és fedél-alá bújt Istennek nevezte őtet. [...] Másikat azt; hogy a felvett emberi testet természet folyása- és ereje-felett, atyai mag nélkül [Lk 1,34], Bóldog Szűz véreből építette a Szent Lélek.

Ez a két csudálatos dolog könnyebbíti az Oltáriszentségről-való tudomány hitelét. Mert, hogy az Isten, halandó és kínok-alá vettetett testbe rejtezett, sokkal nagyobb dolog annál, hogy a kenyér és bor színének superláttyával [fátylával] bévonta és eltitkolta Szent testét, a végre, hogy iszonyodás-nélkül élhessünk véle. Ennek-felette: ha a Boldog Asszony vérét, Christus Testévé építhette a Szent Lélek: mit csudálad, ha a kenyeret Christus Testévé teheti?⁶⁶

Végül így következtet Pázmány: Milyen balgaság azt állítani, hogy Isten szavának mindenható ereje nem viheti végbe egy szempillantás alatt a kenyér és bor átváltoztatását!⁶⁷

A prédikáció utolsó részében Pázmány a kellő *előkészületet* sürgeti az Úr testének méltó vételéhez. Először:

Önnön-magát a Christus Jesust, buzgó könyörgéssel kérjük, hogy készítsen mí-bennünk kedves hajlékot magának.” [...] „Második készület az, hogy nagy alázatossággal és böcsülettel járúlyunk a Christus testéhez. Eszedbe jusson, oh ember, mikor az Oltárhoz akarsz menni, hogy az Oltári-szentségben nem jelt és árnyékot vészesz [...], önnön-magát a Christus Jesust, a menynek földnek teremtő Istenét vészed” [...] „Harmadik és utolsó készület; az igaz szeretet. Ha valamiben mutatta Christus hozzánk-való szereteti nagy-vóltát, ebben az Oltári-szentségben mutatta” [vö. Jn 13,1]. [...] „Mivel azért Christus ily nagy szeretetűt mutatta hozzánk ebben a Szentségben, szükség, hogy mí-is, az ő szerelmével megrészegedjünk és úgy járúljunk a Szentséghez.”⁶⁸

Végül még a most elemzett első úrnapi beszédből idézek:

Oh mely csudálatos méltóztatása;
mely kimagyarázhatatlan kegyelmessége ez a mí Istenünknek
hogy a mí bődös hajlékunkba bészáll!

⁶⁶ PPÖM VII, 126–127.

⁶⁷ PPÖM VII, 127.

⁶⁸ PPÖM VII, 129; 131; 132–133.

és a ki mí-érettünk, a tisztaságos Szűz méhében
 kilencz hónapig méltóztatott lakni,
 mí-hozzánk-is bétér, bennünk lakik:
 kik őtet sokszor megbántottuk;
 kik az ördögnek gyakran szállást adtunk
 és az ő rútságival lelkünk szemeteztük.⁶⁹

*Pázmány Péter Imádságos könyve*⁷⁰

Pázmány Péter mint grazi teológianár (1603–1607) már gondolt jövő apostoli feladataira: belekóstolt a felső-magyarországi misszió során a térítésbe és a hitvitákba, megírta *Feleletét*, a *Tíz bizonyosságot*, de a tanítás mellett időt szakít arra is, hogy lefordítsa Kempis Tamás *Krisztus követése* című művét és megírja, és 1606-ban kiadja *Keresztyén imádságos könyvét*. Ezt a könyvét Kapi Anna nemes úrnő kérésére írta, aki arról panaszkodott, hogy „mely szűkön és ritkán találhatnék a mi nemzetünk közt keresztyén imádságos könyvecske”. Az ajánlásból megtudjuk, hogy Hethesi Pete László házastársa Grazban személyesen fejezte ki óhaját, és egyben több magyarországi keresztény kívánságát. Az egyetemi professzor, aki akkoriban részt vett a híres kegyelemvitában is „több dolgai közt” egynehány ájtatos könyörgéseket és hálaadásokat szedett össze, „nemcsak a régi Szent Atyák írásaiból, de főképpen a Szent Írásból, *hogy az Istennek szájából származott igéekkel könyörögenénk*. Mert noha a könyv szélire fel nem jegyeztem mindenüt a Szent Írás helyeit, de mind az által e könyvbe foglalt imádságoknak csaknem minden része a szent Írásból vétetett.”⁷¹

⁶⁹ PPÖM VII,122.

⁷⁰ PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*, kiad. SZ. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Budapest, Universitas, 2001 (Pázmány Péter Művei, 3). Lásd még Bajáki Rita szövegkritikai tanulmányát: BAJÁKI Rita, „*Csak az tud jól élni, a ki jól tud imádkozni.*” Pázmány Péter Imádságos könyvének szövegkritikai vizsgálata, PhD-disszertáció, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2009. <http://mek.niif.hu/08200/08269/08269.pdf> (A letöltés ideje: 2022. 11. 30.) Én erre hivatkozom: PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, s. a. r., bev. BREZNAY Béla, Budapest, 1895 (Pázmány Péter Összes Munkái, 2), 1–267. (A továbbiakban: PPÖM II). Lásd még ORLOVSZKY Géza, *Pázmány Péter Keresztyéni imádságos könyv-éről*, Magyar Egyházzene XVIII (2010/2011) 239–246.

⁷¹ BREZNAY Béla, [Bevezetés az *Imádságos könyvhöz*]= PPÖM II, X.

Az *Imádságos könyv* tíz részben nyújt a keresztény ember különféle lelki igényeire imádságokat: a *Miatyánk* és az *Üdvözlégy* parafrázisai, hitvallások, lelkitükör (I.), reggeli és esti könyörgések (II.), hálaadások Isten jótéteményeiért, Isten felségéről, a teremtésért, megváltásért, megszentelésért (III.), a szentmisére való könyörgések (IV.), a szentolvasóról és az *Úrangyaláról* (V.) A VI–VIII. részben különféle alkalmakkor, személyekért, illetve személyek imádságai találhatók, a IX. részben a gyónáshoz és a szentáldozáshoz való könyörgéseket, a X.-ben pedig a litániákat és a szentekhez való imádságokat, ezek elején találjuk a hét bűnbánati zsoltárt. Most majd ezekről szólok. A könyv méltatásáról, hihetetlen sikeréről (Pázmány életében négy kiadást ért meg), befolyásáról, utóéletéről, lásd Sík Sándor, Holl Béla, Lukácsy Sándor és Bajáki Rita tanulmányait.

Pázmány *Imádságos könyve* előtt 1594-ben Prágában Fejérkövi István esztergomi érsek már kiadott egy imakönyvet; egyébként kézzel írott imakönyvek forogtak közkezen. Holl Béla 1957-ben a *Vigiliában* alaposan elemezte Pázmány *Imádságos könyvének* szerkezetét, forrásait.⁷² Forrásairól Pázmány maga is említést tesz ajánlásában, és az 1606-os, első kiadás margóin megtaláljuk a főbb hivatkozásokat.

Ezzel kapcsolatban helyesen állapítja meg Orlovsky Géza: „A bibliai szöveghelyek és az egyházi tekintélyektől vett idézetek vizsgálata azt mutatja, hogy a szerző ezeket maga fordította közvetlenül a – többnyire latin eredetiből. Különös módon azokat az imaszövegeket is újralfordítja, amelyek magyar változata már elterjedt volt a középkori kódexirodalomban is. [...] Az elmékedő részben a Szentírásból és az Atyáktól vett gondolatok nagyon töredékesek, és nem betű szerintiek, hanem sokszor csak felidézik az eredeti tartalmát. [...] A szövegek (másik) jelentős részének (azonban) a kutatás nem tudta megtalálni az eredetijét, feltehetően azért, mert ezek Pázmány által szerzett, eredeti imák.”⁷³

Ez utóbbi megjegyzést vonatkoztatom különösen is az *Imádságos könyv szentmise előtti és utáni imáira*.⁷⁴

⁷² HOLL Béla, *Anyanyelvünk, imádságunk...*, Vigilia, 1957, 23–28.

⁷³ ORLOVSKY, *Pázmány Péter Keresztyéni imádságos könyv-éről*, 70. jz. i. m., 242–243.

⁷⁴ Vö. BOGÁR Judit, *Pázmány Péter Imádságos könyvének ökömenizmus = A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, szerk. SZILÁGYI Csaba, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006 (Művelődéstörténeti műhely, Rendtörténeti konferenciák, 2), 252–259.

A Szentírás (zsoltárokon) kívül az egyházatyák közül a leggyakrabban szerepel Szent Ágoston és Szent Ambrus. Pázmány az eredeti kódexekből vagy florilégiumokból vett idézeteket eggyé forrasztja, gördülékeny imává szerkeszti. „Veretes magyar kifejezésekkel adja vissza a latint”, állapítja meg Holl.⁷⁵ Hozzátehetjük: Pázmány ekkoriban teszi át szép magyar nyelvre a *Krisztus követését*. Ennek előszavában megfogalmazza a mindenkori műfordítás szabályát, amelyet természetesen maga is követ az imakönyvben is:

Igyekeztem azon, hogy a deák bötünek értelmét híven magyaráznám; a szó-lásnak módját pedig úgy ejteném, hogy ne láttatnék deákból csigázott homályossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folyna, mintha először magyar embertől, magyarul íratott volna.⁷⁶

Visszatérve Holl elemzéséhez: Pázmány nyelvi sajátosságaira, kiváló nyelvér-zékére hivatkozva (ezt mások bővebben elemezték), joggal emeli ki: „Pázmányt (elődeinek útra készítése után) a magyar teológiai nyelv, a hittudomány veretes mesterségbeli kifejezései, és a magyar vallásosság sajátos szókinccse megteremtő-jének tekintjük.”⁷⁷ Ez a megállapítás áll nemcsak a *Kalauzra* és a *Prédikációkra*, hanem az *Imádságos könyv* szövegeire is.

Figyelemre méltó, hogy a grazi professzor, aki a *De Fide* és a *De Verbo incarnato* traktátusok leadásakor belekapcsolódott a híres kegyelemvitába,⁷⁸ az egyik latin imádság fordításakor így adja vissza a kegyelemtani szakkifejezéseket: „ébresztő malaszt” és „segítő malaszt”.⁷⁹ „Pázmány tehát – írja Holl – maga alkotta, szerkesztette, fordította, csiszolgatta imádságait.”⁸⁰ Lehetséges, hogy ismerte Fejér-kövi 1594-ben, Prágában kiadott imakönyvét. Ennek eredetijét nem ismerjük. De lehet, hogy az ugyancsak Prágában 1615-ben megjelent imakönyv annak második kiadása. Holl szerint ez Pázmány imádságanyagának mintegy negyed része,

⁷⁵ HOLL, *Anyanyelvünk, imádságunk...*, 72. jz. i. m., 26.

⁷⁶ PÁZMÁNY Péter (ford.), *Kempis Tamásnak Christus követéséről négy könyvei*, s. a. r. KISFALUDY Árpád Béla, Budapest, 1894 (Pázmány Péter Összes Munkái, 1), 208. A továbbiakban: PPÖM I.

⁷⁷ HOLL, *Anyanyelvünk, imádságunk...*, 72. jz. i. m., 26.

⁷⁸ SZABÓ, *A teológus Pázmány*, 5. jz. i. m., 245–291.

⁷⁹ „Kérünk téged, Ur Isten, hogy ébresztő malasztoddal elkezdvén a jót bennünk, segítő malasztoddal kíséred cselekedetünket”. PPÖM II, 86. HOLL, *Anyanyelvünk, imádságunk...*, 72. jz. i. m., 27. SZABÓ, *Reformáció és katolikus megújulás...*, 2. jz. i. m., 180.

⁸⁰ HOLL, *Anyanyelvünk, imádságunk...*, 72. jz. i. m., 27.

de darabosabb, régiesebb nyelvezettel. „Pázmány Imádságoskönyvét – következett Holl – egységes szellem járja át. Fordítás közben is alakít, a kölcsönzötteket pedig mindig lecsiszolja, átformálja a saját lelke és nyelvi ízlése szerint. Minden darabja a szerző lelkéből fakad [...]. Mélyen átértzett, átimádkozott könyörgései mögött a bölcsélet professzora és a hittudós áll. [...] Pázmány Imádságoskönyve ma is él!”⁸¹

*Ki a bűnbánati zsolttárok fordítója?*⁸²

Az *Imádságos könyv* X. részében találjuk a *hét bűnbánati zsolttárt*. Az 50. zoltár mellé Pázmány az 1606-os első kiadásban odaírta: „Balassa Ba”. Ez az egy tehát Balasitól való; a költő utolsó szerzeménye. Egy vélhetőleg Rimaytól való széljegyzet szerint halála előtti betegségében Esztergomban szerzette. E zoltárparafraíz Balassi legrégebb nyomdafestéket látott éneke. Erdélyi Pál és Dési Lajos nyomán Frick József a *Kalazantinum* 1908–1909. évfolyamában közölt tanulmányában azt bizonygatja, hogy mind a hét Balassi szerzeménye, régebbi, talán protestáns fordítás átírása Balassa-strófába.⁸³ Ezt annak ellenére állítja, hogy tudja: Rimay *epicediumának* a debreceni kollégiumban őrzött csonka példányán ez a beírás olvasható (egy XVII. századi kéz az 50. zoltár fölírása mellett): „Bizon nem (szerzette, ti. Balassa), mert Vörös M(átyás) Nagi Gióri ka(nonok) szerzette, Ba(lassa) soha nem is látta.”⁸⁴

⁸¹ Uo., 28.

⁸² SZABÓ Ferenc S. J., *Pázmány Péter Imádságos könyvének hét bűnbánati zsolttára = A zsolttár a régi magyar irodalomban: A Csurgón 2007. május 24–27-én tartott konferencia előadásai*, szerk. PETRŐCZI Éva, SZABÓ András, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan, 2011 (Károli Könyvek, Tanulmánykötet, 2), 125–132. UÓ, Uaz = *Erudítio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70. éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, II, 115–121; UÓ, Uaz = *Új távlatok: Esszék és művek – mérlegen: Válogatott irodalmi, művelődéstörténeti és teológiai tanulmányok*, [h. n.], Éghajlat, 2011, 256–264.

⁸³ FRICK József, *Pázmány Imádságos könyvének hét bűnbánó zsolttára*, Kalazantinum, 1908/1909/4, 2–3; 1908/1909/5, 2–3.

⁸⁴ *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 2: Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István, Nyéki Vörös Mátyás versei*, s. a. r. JENEI Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1962, 455.

Eckhardt Sándor, *Balassi Bálint összes műveinek* kritikai kiadásában az 50. zsoltárhoz írt jegyzetben szintén idézi a Rimay-epicedium beírását.⁸⁵ Erdélyi Pállal⁸⁶ szemben azt állítja, hogy Pázmány bejegyzése véglegesen eldönti a vitatott kérdést, minthogy „Pázmány egyúttal azt is jelezte, hogy a többi zsoltár nem B. B. műve.”⁸⁷ Eckhardt véleményét más kutatók is osztották. A Rimay-epicedium beírása alapján az a „hagyományos” vélemény terjedt el, hogy Pázmány a többi hat zsoltárt Nyéki Vörös Mátyással fordította le (íratta át) Balassa-strófiákba.

De ezt az állítást megkérdőjeleztem, és azt a hipotézist valószínűsítettem, hogy maga Pázmány költötte a többi hat zsoltárt. Mert egyrészt Nyéki Vörös szerzősége nincs kellőképpen bizonyítva, másrészt pedig az a fő érv, hogy Pázmány nem írt verseket, tehát a bűnbánati zsoltárokat sem fordíthatta költői formában, nem állja meg a helyét; ezt Pázmány nyelvművészetét elemezve, költői prózáját és költeményeit felsorakoztatva bizonyítottam.

Hosszú elemzéseimet itt nem részletezem, és bizonyításomra itt nem térek ki. Pázmány nyelvéről és stílusáról írva Balázs Géza többek között megállapítja: „Minden Pázmány-kutató rámutatott arra, hogy stílusa határozott zenei törekvéseket mutat. Pázmánynak természetes a rímes, illetve a ritmikus próza, hiszen kezdeti fokon nyilvános szöveg leginkább ének lehetett (ma is gyakran éneklük a szöveget a papok). A magyar próza ősforrásai között tartjuk számon a népmesét és általában a népnyelvet. Pázmány, akárcsak a legnagyobb nyelvművészek tartott Arany János, bihari volt. És a latin előmintákban is eleve gyakori a hangzásbeli összecsengés a szavak végződése között. Azonkívül pragmatikai oka is lehetett a ritmikus próza prédikációkban történő alkalmazásának: az énekelt beszéd messzebb hangzik, mint a mondott beszéd; az ének lassúbb, s ezért jobban érthető; s egy, a szóbeliség elsődlegességéből következő mnemotechnikai ok: a ritmikuság könnyebben megjegyezhetővé, felidézhetővé teszi a szöveget.”⁸⁸

Míndez fokozottabban áll az *Imádságos könyv* imáira, liturgikus szövegeire, énekeire. Mint mondtam, az 1606-os kiadás margóin Pázmány megjelölte a forrásokat; nagyon sok hivatkozás van a zsoltárokra, hiszen ezek az egyház (főleg a breviáriumot imádkozó papság) mindennapi imáinak jelentős részét alkotják.

⁸⁵ BALASSI Bálint *összes művei*, I, s. a. r. ECKHARDT Sándor, Budapest, Akadémiai, 1951, 273–274.

⁸⁶ ERDÉLYI Pál, *Balassa versek-e?*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1898, 135.

⁸⁷ BALASSI Bálint *összes művei*, I, 85. jz. i. m., 274.

⁸⁸ BALÁZS Géza, *Pázmány Péter nyelve és stílusa mint új diszkurzustípus = Pázmány Péter és kora*, 5. jz. i. m., 338.

Márpedig a zsolttárok már költemények. A hét bűnbánati zsolttáron kívül is számos hivatkozást, zsolttáridézetet találunk az imákban. Sík Sándor észrevette a Balassi-strófa „alapsejtyét”, szerkezetét még bizonyos prózai szövegekben is.⁸⁹ Nem lehet tehát azzal érvelni, hogy Pázmány nem írt költeményeket, tehát nem származhat tőle a hat, Balassi-strófában átírt bűnbánati zsolttár!

Végkövetkeztetésem. Amíg nincs döntő bizonyíték arra – márpedig nincs! –, hogy Nyéki Vörös Mátyással fordította le a hat zsolttárt Balassi-strófákban, a legkézenfekvőbb feltevés, hogy maga Pázmány a szerzője ezeknek is. Közismert, hogy Pázmány, milyen féltékenyen ügyelt szerzői jogára; valószínűtlen, hogy Nyéki Vörös korábban még ki nem nyomtatott verseit ő közölte volna elsőnek. Különös lenne, hogy csak a stílusművész Pázmány ne lett volna képes Balassi 50. zsolttára mintájára Balassi-strófákba áttenni a hat bűnbánati zsolttárt, amikor számtalan „epigon” verselt a 17. században, illetve plagizálta az ő *Imádságos könyvét*.

Az Imádságos könyv és Krisztus követése

A már idézett prédikációkban (de már a Kalauz egyes szakaszaiban is) többször visszacseng a fiatal jezsuita Pázmány Eucharisztia iránti áhítata, aki jóval korábban Grazban, az általa magyarra fordított *Krisztus követése* Oltáriszentségről szóló IV. könyvében és az *Imádságos könyvben* is költői, ritmikus formában írta meg imáit.

Kempis Krisztus követése és a *devotio moderna*

A *devotio moderna* középkor és az újkor fordulójának lelki és egyházi válságából született: az egyházi élet külsőségessé vált, szakadék támadt a jámborság és a teológia között (nominalizmus).⁹⁰ A természeti katasztrófák, például pestis sújtotta emberek a hitben kerestek menedéket. Kezdetben tehát különbözik a monasztikus indíttatású egyházi reformmozgalomtól; világi foglalkozású emberek megtérése nyomán létrejött közösségek lelkesége lesz, akik kétkezi munkájukból élnek, lemondanak világi jövedelmükről, vagyonközösséget alakítanak.

⁸⁹ Sík, *Pázmány: Az ember és az író*, 8. jz. i. m., 388–389.

⁹⁰ Kempisről és a *devotio moderna*ról lásd tanulmányomat: SZABÓ, *Szemponatok a jezsuita lelkeség történetéhez*..., 9. jz. i. m.

Házaikban a belső életre figyelnek, jámborsági gyakorlatokat végeznek. Fő céljuk: Krisztus követése, mert a hozzá való hasonulás az üdvösségre vezető út.

A *devotio moderna* elterjedésében fontos szerepet játszott Kempis Tamás *Imitatio Christi, Krisztus követése* című könyve, amely legjellegzetesebb és legismertebb összefoglalása e lelkiségnek. Thomas a Kempis, családi nevén Thomas Hemerken (Kempen, 1380 – St. Agnetenberg, 1471) a *devotio moderna* legjelesebb képviselője. A négy könyvből álló *Imitatio* eredetileg nem volt egységes mű, hanem inkább három különálló kis traktátus. A két utolsó könyv formailag is különbözik az elsőktől: párbeszéd az Úr és a szolga között, sőt a negyedik csaknem monológ: a szolga beszél az Úrhoz. Főleg e negyedik könyv ihlette Pázmányt az *Imádságos könyv* áldozás előtti és utáni imáinak megírásában.

Kempisnél még nem találjuk a kritikát a kor romlott egyházi állapotai miatt. De küzd a külsőséges, a korabeli jámborsági gyakorlatok (zarándoklatok, ereklyetisztelet) felszínessége ellen, és inkább *a mindennapok misztikáját ajánlja*. Egyesek ezt a „modern”, „új” jámborságot a reformáció előfutárának tekintik.

Pázmány Péter nem plagizál, hanem még másoktól, a latin liturgiából fordított szövegeket is kreatív módon alakítja, kibontja (néha terjengős lesz), a maga meglátásait, költői lendületét követve. Egy-egy szentírási verset vagy történetet kommentálva imává alakít: *Imádságos könyve* így saját egységes alkotása. Kempis Tamás *Krisztus követése* IV. könyve elején arról elmélkedik, „mily nagy tisztelettel kell Krisztust fogadni” a szentáldozásban. Az Úr szavai (Mt 11,28; Jn 6,52, 57, 64; Mt 26,26) idézése után szólal meg a tanítvány, akit felbátorítanak Jézus szavai: „Bátorít engem a te szavaidnak édessége; de terhel bűneimnek sokasága.”⁹¹ Ezután így folytatja:

De ki vagyok én, Uram,
 hogy hozzád merjek járulni?
 Ímé, az egeknek egei be nem fogadnak,
 és azt mondod: Jőjtek hozzám minnyájan?
 Honnan vagyon ez a kegyes méltóztatás,
 és ily barátságos hivatal?⁹²

⁹¹ PPÖM I, 343

⁹² *Uo.*, 344.

Pázmány imádságai általában bővebbek, néha terjengősek, mint ez az előbbi is. Példának idézem folytatását Pázmánynál, ahol néhány Kempis által használt bibliai kép, szófordulat (például „egeknek egei”) visszatér:

Hihetséges-e hogy az egeknek és földnek Ura
e kis házba jöjjön és it lakozzék,
kit az egek és az egeknek egei meg-nem fogadhatnak?
Te-előtted, Uram, az égi csillagok fényességei sem tiszták:
a Serafin angyalok szemei sem méltók,
hogy téged nézzenek.
Az egek fundamentomi, csak tekintetedre-is
megindulván reszketnek:
a föld megrendül, és a hegyek füstölögnek...⁹³

Ha az egész imát végigolvassuk és *összevetjük Kempissel*, látjuk: *Pázmány nem másolja Kempist*, csak az alap gondolatot, meg részben bibliai hasonlatokat (például Mózes és a frigszekrény) veszi át, de másként szövi az elmélkedő imát; újszövetségi bűnösök szavait adja az áldozásra készülő hívő ajkára, akik méltatlanságukat megvallották az Úr előtt (Keresztelő János, Péter apostol, Mária Magdolna, a vámos, a házasságtörő asszony). Erős hasonlata a (a bűnös lelke, szája bűzt árasztó nyitott *koporsó*) ebben az imában és egy másik imában is visszatér.⁹⁴

Az *Imádságos könyvből* még számos példát idézhetnénk az *Úrvacsora előtti és utáni csodaszép (misztikus) imákból*, amelyeket Pázmány vagy latinból (mise liturgiája) fordított,⁹⁵ vagy maga szerkesztett egy-egy szentírási történet, jézusi mondás, zsoltárvers parafrázisaként, és pedig a könnyebb memorizálás kedvéért verses ritmusba szedve a szöveget. A jezsuita Pázmány közli például a Szent Ignácnak is kedves, ismert *Anima Christi*-imádság magyar fordítását (sajátja?), majd hosszú imában folytatja a hálaadó elmélkedést.⁹⁶

⁹³ PPÖM II, 200.

⁹⁴ PPÖM II, 201 és 211.

⁹⁵ Például *Uo.*, 203, III. *Imádság*.

⁹⁶ *Uo.*, 205–206.

*Misztikus élményt tükröz az áldozás utáni V. imádság,*⁹⁷ amelynek ihletője a 42. zsoltár (*Istenre szomjas a lelkem...*), és a keresztény misztika ismert toposza, a *szív-sebzés* (nyíllal vagy tőrrel, dárdával átszúrt szív): Isten és a lélek szerelmének szimbóluma.

Sebesícsd-meg Uram én lelkemet
a te üdvösséges és gyönyörűséges szerelmed sebeivel.
Adgy az én szívemben tiszta és felgerjedt apostoli szeretetet,
hogy elájúllyon és ugyan elolvadgyon
az én lelkem a te szerelmed- és kívánságod-miat;
tégedet szomjúhozzon;
te-hozzád fohászkodgyék.
Adgyad, én Istenem, hogy az én lelkem
csak tégedet szomjúhozzon,
angyaloknak kenyerét, lelkünknek táplálását,
minden-napi természet-feletti kenyeret,
melyben találtk minden gyönyörűségnek édessége.
Tégedet, Uram, kire kívánva néznek az angyalok,
éhen kívánnyon az én szívem:
és te szent testednek gyönyörűséges jó ízivel
tellyesítsd-be az én lelkem kívánságát.
Téged szomjúhozzalak, életnek kút-feje,
bölcességnek, tudománynak, örökkévaló fényességnek forrása,
minden jónk bőven-folyó ár-vize,
Isten házának ékessége.⁹⁸

Téged kívánnyon az én lelkem, te-hozzád ohajcson;
téged keressen, és megtalállyon;
te-utánad fusson, és elérjen téged.
Te forog szüntelen az én elmémben és szájjamban:
csak te egyedül légy
az én reménségem és minden bátorságom,
az én gazdagságom és vigaságom,
az én örömem és gyönyörűségem,
az én békességem és táplálásom,

⁹⁷ *Uo.*, 211.

⁹⁸ *Uo.*

az én oltamam és segítségem,
az én bölcsességem és örökségem,
az én kincsem és birodalmom:
kiben mind végig álhatatos erős gyökeret vervén
megmaradgyon az én szívem és lelkem.
Amen.”⁹⁹

Ismeretes, hogy a Pázmány által magyarra fordított *Imitatio Christi*, Kempis Tamás *Krisztus követése* című munkája a rendalapító Szent Ignácnak is kedves lelkiségi könyve volt.

Miként a *Prédikációkban*, az *Imádságos könyvben* és a Kempis-fordításban is, az imádkozó Pázmány feltárja a saját lelkét, *lelkiségét*. Egész életművén át igehirdetésében, írásaiban és imaéletében a középkori *Amor Sanctus* zeng tovább.

Budapest, 2020. november 10.

Dr. Szabó Ferenc SJ

⁹⁹ *Uo.*, 211–212.

SZÁDOCZKI VERA

*Litániát jól végezni**

Számos olyan műfaja van a lelkeségi irodalomnak, mely több szempontból is határterületen mozog. A zsoltárok, litániák, himnusz-fordítások erősen kötődnek a latin nyelvű és rítusú egyházi hagyományokhoz, ugyanakkor a népi vallásosság elválaszthatatlan részei is. Sokszor az sem egyértelmű, hogy egy-egy műfaj, például a zsoltár vagy a litánia az imádkozó – tehát prózai, elmondott – vagy az énekes – azaz verses, rímes, dallamos – ájtatosságok részét képezi-e. Jelen tanulmány egy ilyen határterületen mozgó műfajt, a litániát vizsgálja. A litániák hatalmas szövegtárháza máig jórészt feltáratlan, nem igazán tudjuk, pontosan hány litániát ismertek és használtak eleink, ezek milyen változatokban éltek tovább, sok a megválaszolatlan kérdés körülöttük. Nem – vagy csak részben, az ismeretebb, legrégebb litániáink kapcsán¹ – tudjuk, hogy milyen források alapján készültek azok invokációi, mi alapján állították össze a bennük foglalt könyörgéseket. Mindennek igen szűkös a hazai szakirodalma. Ráadásul ez a csekély szakirodalom is nehezen hozzáférhető, így inkább források vizsgálatára fókuszálva teszem megállapításaimat. Jelen tanulmány nem a teljességre törekszik, csupán mélyfűrást végez a műfajban, egy átfogóbb, szisztematikusabb kutatás egy lépése kíván lenni.

A litánia a görög *litē*, *litancia* szóból származik, melynek jelentése kérés, könyörgés. Egy dialogikus imaforma, melyben az előimádkozó (vagy előimádkozók – erre a kérdésre később kitérek) mondja vagy éneklő a változó megszólításokat (ezeket nevezzük invokációknak) és a nép azonos vagy kissé változó formulával válaszol rá.² Példa a *Mindenszentek litániájából*:

* A szerző az ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkeség Kutatócsoport tudományos munkatársa.

¹ Pl. A lorettói litánia szentírásai szakaszainak magyarázatához ld.: WALTER János, *Üdvözlégy Mária*, Budapest, Korda, 1934.

² *Magyar Katolikus Lexikon*, főszerk. DIÓS István, VII, Budapest, Szent István Társulat, 2002, 894.

Istennek szent anyja – Könyörögi érettünk!
 Szüzeknek szent szüze – Könyörögi érettünk!
 Szent Mihály arkangyal – Könyörögi érettünk!
 Szent Gábor arkangyal – Könyörögi érettünk! stb.

Tulajdonképp a litánia egy könyörgéssorozat Istenhez vagy a szentekhez.³ Előképei már az Ószövetségben fellelhetők, például a 117. vagy a 135. zsoltár sorolható ide, melyeknek minden második félsora: „irgalma örökké tart”, vagy Dániel könyvének 3. fejezetében⁴ a három, ifjú magasztaló éneke, melyben az egyes versek a „dicséretre méltó és magasztos mindörökké”-vel végződnek. A litánia legősibb formája az apostolok koráig vezethető vissza. Az 5. századtól jelentése bővült, és a különböző szándékokra való könyörgés mellett már bűnbánati imádságot is jelenthetett. Ennek nyomai ma a Kyrie eleison – Uram, irgalmazz formulában érhetőek tetten.⁵ A *Mindenszentek litániája* a legrégebb litániánk és az összes többi modellje, melynek alapformája már a 7. században kialakult; legelterjedtebb a *Lorettói litánia*. A Verbényi-féle *Liturgikus lexikon* szerint a 16. században több, mint 80 litánia volt,⁶ melyeket már nehezen lehetett ellenőrizni, azokból a tévtanokat kiszűrni, ezért pápai rendelet szabályozta azokat,⁷ és liturgikus használatra csak a fent említett két litániát, a *Mindenszenteket* és *Lorettót* engedélyezte.

³ KÜHÁR Flóris, RADÓ Polikárp, *Liturgikus lexikon*, Komárom, 1933, 236–237.

⁴ Dániel, 3, 52–90.

⁵ VERBÉNYI István, *Liturgikus lexikon*, Budapest, Szent István Társulat, 2001, 112.

⁶ VERBÉNYI, *Liturgikus lexikon...*, i. m., 112.

⁷ Ennek részletei eltérően szerepelnek a magyar szakirodalomban. Míg a *Magyar Katolikus Lexikon* (VII, 894) és Verbényi *Liturgikus lexikona* (112.) szerint VIII. Kelemen 1601-ben tiltotta be a litániákat, addig Walter János (*Üdvözlégy...*, 20.) XIV. Benedek nevéhez köti ezt az aktust. Ebben a kérdésben a lexikonoknak adhatunk igazat az alábbi decretum alapján:

„715. S. C. S. Off., decr. 6. sept. 1601.

Sanctissimus Dominus noster Clemens Papa VIII, quoniam multi hoc tempore, privati etiam homines praetextu alendae devotionis, novas quotidie Litánias evulgant, ut iam prope innumerabiles formae Litaniarum circumferantur, et in nonnullis ineptae sententiae, in aliis (quod gravius est) periculosae, et errorem sapientes inveniantur, pro sollicitudine sua pastoralis providere volens, ut animarum devotio, deque, ac Sanctorum invocatio sine ullius detrimenti spiritualis periculo foveatur... [Bull. Rom., tom. 5, III, p. 129.]” Vö. *Codicis Iuris Canonici Fontes*, vol. IV. Curia Romana, N 714–2055, ed. Petrus GASPARRI, Romae, typis Polyglottis Vaticanis, 1926, 1–2.

A litániának van még egy, tágabb értelmű jelentése is. Eszerint könyörgő körmenetet jelent (mivel a litánia nagyon alkalmas körmeneti éneknek). Innen ered, hogy a búzaszentelő körmenet hivatalos neve litania maiores, a kereszttjáró napok körmenete pedig a litania minores.⁸

Régi ima- és énekeskönyveinkben szinte egytől egyig olvashatunk litániákat,⁹ viszont nagyon kevésben találunk tanítást, magyarázatot, bármiféle leírást arról, mi is tulajdonképp a litánia, mikor és hogyan kell azt végezni. Jelen írásban a teljesség igénye nélkül, néhány jelentősebb kötet, írás alapján mutatom be, mit tudtak eleink a litániázásról. Pázmány Péter *Imádságos könyve* ebből a szempontból is kikerülhetetlen, mivel az első litánia előtt magyarázatot fűz a műfajhoz, s ezt érdemes a téma szempontjából alaposabban megvizsgálni.

A litánia görög szó: magyarul, alázatos és szüből való, könyörgést jegyez. De közönséges szokásból csak azt a könyörgést szoktuk litániának nevezni, melyben a hívek közönségesen, nagy buzgósággal, az Istent és ő utána a szenteket is mint értünk esedező szolgatársokat segítségül híják. Ugyanis eleitül fogva szokása volt a hívek gyülekezetinek, hogy derék szükségébe közönséges imádságokat és processiókat rendelnének, melyeket az isten meg is szokott hallgatni.

Theodosius Császárral írja Rufinus, hogy mikor az ő ellenségével Eugeniussal, meg akarna vinni, börtönléssel, imádsággal készül a harchoz: a papokkal szent helyeket kerülvén, a martyrok koporsója előtt ciliaciomba hevervén, a szentek könyörgése által, kér vala Istentül segítséget. A második Theodosius császár is, mikor iszonyú nagy esők szakadnának szüntelen, az egyházi emberekkel processióban, Litániát mondván, tiszta időt és bőséges gabonát nyere [...]

Iustinianus császár pedig, ugyan törvényt szaba arról, hogy litániákat processio járással, a község, püspök nélkül ne szabna, hanem a püspökkel együtt, elől vivén a Sz. Keresztet, processiót járna és litániákat énekelne. Sz. Gergely pápa pedig szépen megírja, mint szoktak vala a régi keresztyének processiót jární, és litániákat énekelni. Egy seregben úgymond a papok, másikba a barátok, harmadikba az apácák, negyedikbe a házas emberek valának etc. [...]

Nem csak nyavalyájokban és szükségekben szoktak vala pedig processiót tartani és litániákat énekelni a keresztyének, de örömeikben is, úgy mint mikor

⁸ *Magyar Katolikus Lexikon*, 2. jz. i. m., 894; KÜHÁR–RADÓ, *Liturgikus lexikon...*, 3. jz. i. m., 236.

⁹ Nincs tudomásunk arról, hogy a pápai decretumot ismerték-e, figyelembe vették-e a hazai ima- és énekeskönyvek összeállítói, vagy püspöki engedély birtokában adták közre a litániákat, a kötetenként akár 10–20 különböző könyörgéssorozatot.

valamely szent tetemét bevitték valamely városba, mint olvassuk, hogy Antiochiába csudálatos szép processióval vivék a Szent Meletius tetemét. [...]¹⁰

Erre szintén hoz még néhány példát, majd áttér arra, hogy a protestáns egyházakban hogyan él tovább, milyen változtatásokkal a litániázás hagyománya. Ennek vizsgálata szintén érdekes lenne, de jelen témától túlságosan messzire vezet, így ez a későbbiek feladatai közé tartozik.¹¹

A hosszú idézetből több minden kiolvasható. Egyrészt megtudjuk a szó-nak/műfajnak a magyarázatát – mely tulajdonképp nem változott az idők folyamán. Másrészt látjuk, hogy a felsorolt példákban a litánia végzése szorosan összekapcsolódott a processióval, tehát ez alapján úgy tűnik, litániákat leginkább körmenetben volt szokás énekelni. Sőt a fenti részletben több helyen szinte egymás szinonimájaként vagy rész-egész viszony alapján használja a litánia és a processio kifejezéseket Pázmány, sokszor csak a processiót emlegetve – mintha ezalatt automatikusan azt kéne értenünk, hogy litániát énekelve. (Ezzel alátámasztja a fentebbi szakirodalmi összefoglalóban elhangzottakat.) Megfigyelhető továbbá, hogy Pázmánynál a litániázás igéje az énekelni: nem mondták a litániákat, hanem énekelték. Bár az imádságos könyveink szinte soha nem tartalmazzák a bennük közölt énekek (legyen az litánia, zsoltár, antifóna vagy népének) kottáit. A litániák – általában gregorián – dallama közismert volt, énekeskönyveink közül többen található kotta is, ezért tulajdonképp szükség sem volt rá, hogy az imakönyvekben is közöljék azokat.

Az általam vizsgált kötetek közül egy imakönyv sem tartalmaz ilyen jellegű és mélységű tanítást a litániákról. Ennek több oka is lehet. Egyrészt egy imakönyvnek nem feltétlen az volt a funkciója, hogy tanítson, elméleti tudást adjon a benne foglalt műfajokról, hanem hogy imákat adjon a használója kezébe, melyek a mindennapi élet mozzanataira alkalmazhatóak. Másrészt mivel Pázmány ezt már minden szempontot körüljárva megírta, így elég volt csak erre utalni, ahogy tette ez például Baranyi Pál a *Lelki paradicsomában*. A kötet tizedik litániájának címe:

¹⁰ PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, Grác, 1606, 184r–189r (Az anyaszentegyház litániáiról, tanúság).

¹¹ Vö. WALTER, *Üdvözlégy...*, 1. jz. i. m., 20; *Nagybeti lamentációk a protestáns hagyományban*, összeáll. PAPP Anette, Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport–Magyar Egyházzenei Társaság, 2015, 5.

*Mindenszentek litániája. A litániákról való oktatást lásd Pázmány Péter Imádságos Könyv-ének Tizedik részében.*¹²

A főttebbi gondolatok átvezetnek az énekeskönyvek közé, melyekben szintén a legtöbb esetben megtalálhatóak a litániák. Olyan pontos összefoglalóval, mint amit Pázmánynál láttunk, itt sem találkoztam sem nyomtatott, sem kéziratot énekeskönyveinkben, viszont sok más információ található bennük, melyek kiegészítik a Pázmány által elmondottakat.

Az első nyomtatott, katolikus énekeskönyvben, a *Cantus catholici* 1651-es kiadásában összesen 10 litániát találunk a kötet vége felé egy csokorba szedve a *Processiókra való litániák* című fejezetben. (Ez a fejezetcím és besorolás több kötetben is megjelenik, mutatva ezzel, hogy a litániák éneklésének egyik fő alkalma a körmenetjárás volt.) A kötetet összeállító Szőlősy Benedek mind a 10-nél közül kottát, mind más dallamra énekelhető. A sorban a 4. a *Mindenszentek litániája*, melybe a szerkesztő beleírta az első invokáció elé, hogy *Praecin.*, a válasz elé pedig, hogy *Popul.* Tehát jelzi, melyik részt éneкли az előénekes és melyiket a nép – szintén éneklésre (*praecino/cano*) és nem elmondásra/előmondásra utaló szót használva. Minden bizonnyal a kántor lehetett az előénekes. Ha tovább lapozunk, a Márai-litániáknál a *Duo v. 3 praec. (Duo vel tres praecinunt)* kifejezést olvashatjuk, tehát nem egy, hanem rögtön 2 vagy 3 személyt feltételez, aki az invokációkat éneкли. Ettől bővebbet azonban nem tudunk meg róluk: hogy ez a többes szám a kántort és annak segítőjét vagy a papot jelenti-e, vagy inkább erre a célra kijelölt előénekeseket (akár a körmenet különböző csoportjaiban elosztva), esetleg 2–3 éneklő asszonyt. Az énekeskönyv közli a litániák kezdő és záró könyörgéseit is.

Nyomtatott énekeskönyveink ennél sokkal több információt nem szolgáltatnak a litániákról. Kájoni néhány litániát közöl csupán, azokba a *Cantus*hoz hasonlóan jelezve az előénekes és a nép részeit, kiírva hol szükséges egy, hol több előénekes (érdekes, hogy általában nem ugyanazokban a litániákban kíván meg több énekest, mint a *Cantus*). Náray György, majd a következő században Bozóky Mihály és Szentmihályi Mihály szintén ezen a módon járnak el énekeskönyvük összeállításakor. A különbséget az jelenti csupán, hogy közlik-e a záró könyörgéseket, imákat, zoltárokat vagy sem. Szentmihályi *Egyházi énekes könyve* kapcsán emelnék még ki 2 apróságot. Szentmihályi a litániák címeiben alkalomhoz, egyházi év időszakaihoz köti az adott litániát. Pl. *Délutáni vagy estvéli ájtatosság. Litánia Boldogságos Szűz Mária-áru; E következő Urunk Jézus kinszenvedéséről való*

¹² BARANYI Pál, *Lelki paradicsom*, [Csíksomlyó], 1700, Ee2r.

*litánia, nagybőjtnek főképpen közepé tájátúl fogva, akár reggeli, akár délutáni ájtatosság idején szokott mondani; vagy Szent Márk napján tartani szokott ájtatosság. Lytaniae omnium sanctorum; vagy Más régi litánia. Lehet mise vagy a processio alatt is mondani, főképpen visszajövetelkor.*¹³ E címekből látjuk, hogy a körmenetnek nemcsak az volt a megszabott rendje, amit Pázmánynál láttunk, hogy ki hol ment, hanem arra is volt kialakult szokás, hogy mely ének illik az oda- és melyik a visszaútra. A sorban legutolsóként említett *Más régi litánia*, melyet a visszajövetelre ajánlj Szentmihályi, egy Krisztushoz könyörgő ének, verses litánia. Ugyanilyen a kötetben ezt követő, hasonló című litánia is: visszajövetelre verses – versszakos-rímes – litánia, nem a klasszikus invokáció-felelt formában:

Megváltó Fiú Isten,
 Úr Krisztus,
 Ki vagy ember és Isten,
 Úr Krisztus,
 Néked könyörgünk itten.

Jobbján ülsz az Istennek,
 Úr Krisztus,
 Te vagy Ura mindennek,
 Úr Krisztus,
 Ég s föld kerekiségének.¹⁴

Az ének változatai megtalálhatók még a *Cantus catholicus*-ben és Kájoni *Cantionalé*-jában is a búzaszentelőkor tartott processiókra való litániák közt, de ezekben nem emelik ki külön, hogy a visszajövetelre ajánlanák az éneket.¹⁵ Szentmihályi még egy utasítást ad a 35. versszak előtt a végzés módjával kapcsolatban: „E következő verset háromszor lehet mondani.”

Amit még kiemelnék, az az időhöz és helyhez kötöttség, ami az első két, korábban említett címben tűnik fel. Nagybőjtben Jézus szenvedéséről való litániát

¹³ SZENTMIHÁLYI Mihály, *Egyházi énekes könyv*, Eger, 1797–1798, I. 33–34; 126–128; II. 45–49; 54–56.

¹⁴ SZENTMIHÁLYI, *Egyházi énekes könyv...*, i. m., II. 54–56. A 36 versszakos verses litánia 1., 3. és 5. sora tekinthető az úgynevezett invokációnak, 2. és 4. sor a felelet, mely az első versszakban Egy Isten – Nagy Isten, a többi versszakban pedig végig Úr Krisztus.

¹⁵ A verses litániák egy külön csoportot alkotnak a litániák műfaján belül, melyek megérnének egy külön tanulmányt, irodalmi, zenei, filológiai elemzésnek lehetne alávetni őket, de ezek jelen témától túlságosan messze vezetnek.

ajánl, Szent Márk napján a *Mindenszentek litániáját*, és gondolatban akár folytathatjuk a sort: Mária ünnepen *Lorettói litániát*, gyászmisén a megholtakért való litániát. Eddig csak a körmenetek kerültek előtérbe mint a litánia végzésének alkalmai, itt viszont azt olvashatjuk, hogy reggeli vagy délutáni ájtatosság idején, vagy egy másik címben: szentmise alatt. Tehát templomban végzett ájtatosság is volt a litánia – amely formájában tulajdonképp ma is ismerjük.

Mielőtt rátérnénk arra, hogy a templomi litániák során mit hogyan és mikor kell csinálni, mondani, énekelni, még egy gondolat erejéig térjünk vissza az imádságos könyvekhez. Egyetlen utalást találtam mindeddig arra, hogy a litániák a magán-, illetve a házi, családi áhítat részei is lehettek. Pongrácz Eszter *Arany koronája* összesen 22 különböző litániát tartalmaz, közülük az egyik előtt ezt az utasítást olvashatjuk: „A következő litániát mondjad térdepelve és a házi néped feleljen. Az is jó volna, ha a szentelt gyertyát meggyújtánád.”¹⁶ Itt nem a hivatalos alkalom és tér a litániavégzés helye, módja, hanem a magánszféra. A szükség idején mondandó litániánál tartotta fontosnak ezt az utasítást adni. Továbbá nemcsak az ima elmondásának helyes módjára tér ki, hanem azokra a külső körülményekre is, melyek elősegíthetik az elmélyülést: imádkozás közben a helyes testtartás a térdelés, és jó, ha a gyertya – lehetőleg szentelt gyertya – meg van gyújtva.

A templomi ájtatosságként végzett litániát a *Nagyölvédi énekeskönyvből*¹⁷ ismerni meg a legrészletesebben. A kántorkönyvet Kratochvila Mihály nagyölvédi plébános állította össze, aki 1786-tól szolgált a településen, majd később esztergomi kanonok lett. A kötet Stoll Béla bibliográfiája¹⁸ alapján a 18. század második felében keletkezett, ezt a dátumot azonban Ollé Viktória külső és belső adatok alapján (a templom harangjainak száma, a hivatkozott énekeskönyvek stb.) a 19. század első évtizedére teszi a kötetéről írt szakdolgozatában.¹⁹ De a kötet olyan hagyományokat, énekanyagot rögzít, melyek minden bizonnyal évtizedekkel korábban ugyanígy határozták meg a liturgikus cselekményeket.

¹⁶ PONGRÁCZ Eszter, *Arany korona*, Nagyszombat, 1719, 454. *Következik abhoz való litánia* címmel szükség idejére való (égi háború, szelek, veszedelem, dőghalál) könyörgések.

¹⁷ *Nagyölvédi énekeskönyv*, Nagyölvéd, [19. század eleje], Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár MSS II. 163.

¹⁸ STOLL Béla, *Magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*, 1144. sz.

¹⁹ OLLÉ Viktória, *Katolikus népdalaink a barokk korban: A nagyölvédi énekeskönyv*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2004, 5–6.

Az énekeskönyv utalásaiból egyértelmű, hogy az a kántor, vagy ahogy a szöveg nevezi, a *Mester* számára készült, annak munkáját megkönnyítendő. Bár több utasítás is szerepel benne a pap tevékenységére vonatkozóan, ez nem fedi le a liturgikus cselekmények egészét. Ellenben a *Mester* tevékenységéhez pontos útmutatásokat ad. A kántornak szüksége is volt erre, mivel a pap több településen látott el lelkipásztori teendőket, így előfordult, hogy egy-egy ájtatosságot, például litániát a kántornak egyedül kellett megtartania.²⁰

A kézirat több tíz oldalt szentel a litániák helyes végzésének. Ezek közül csak a közönséges vasárnapi litánia szokásait emelem ki részletesebben, a többi ugyanis ezen alapszik, ennek változata, továbbgondolása.

Vasárnapi közönséges litánián²¹

1mo. A csendetés után kimenvén a pap az öreg oltárhoz, a *Mester* orgonával preambuláz, még a katekizálás el nem kezdődik.

2do. Vége lévén a tanításnak, a *Mester* tüstént orgonára ütt, és a néppel énekl:

Egykor. *Óh, édes Istenem* etc. úgy mint *Mindszentek* litániája előtt valót.

Máskor. *Uram irgalmazz nekünk* etc. azaz szokott *Lauretomi* Litániát.

Némelykor, kivált *Ádvent* vasárnapi litánián *Atya világ alkotója* etc.

Ismint máskor: *Szentháromságnak az én életemet* mindvégig az új írásbul.

Itt közli az *Ob, édes Istenem*... kezdetű éneket teljes terjedelmében, majd így folytatja:

Ezt elénekelvén megáll az orgona és a Pap alacsony, de hangos szóval mondja:

Atyának és Fiúnak és Szentléleknek etc.

Uram irgalmazz nekünk... [közli a teljes *Mindszentek* litániáját].

Ezután 3 *Miatyánk* és 3 *Üdvözlégy*, 1 *Discusság Atyának* és a litánia záró könyörgése következik.

Hogyha köllene imádkozni *Essüért* vagy *Tiszta időért* vagy valami szükségünkért, akkor előbbeni béfejezést, *A mi urunk* etc. és *Atyának és Fiúnak* etc. ottan el kell hagyni és csak alább írtt elmondott Imádság után köll azokat mondani.”

²⁰ *Uo.*, 10.

²¹ *Nagyölvédi ék.*, 9–28.

Itt imákat közöl esőért, tiszta időért, egyéb szükség idejére. Aztán így folytatja:

Ezek után a leírt imádságok után a Pap keresztet vetvén magára, a Mester orgonával kezd a néppel egyszerre a Szűz Máriáról való Antiphonát, vagy a Magyar Salve Reginát, vagy a Húsvéti Égnek királyné asszonyát; ezt ugyan Husvétul Szentháromság Vasárnapig, amazt pedig ezen Szentháromság Vasárnaptul Adventig, és Vízkereszti első Vasárnaptul Böjtig.

Itt közli az antifónák szövegét is – kottát nem.

Az Antiphona után megáll az orgona és következnek deakul az időbéli Versiculusokra és oratoria való feleletek.

Ezeknek vége lévén tüstént énekel a Mester:

Szent vagy Uram, szent vagy etc. csak egyszer ez az utolsó strofának repetálásával, amint a Tantum orgona mondatott. – Amelynek vége felé Ciboriummal áldás adatik; de előbb a Pap halkal[?] recitálván: Sit nomen Domini etc. és Adjutorium nostrum etc. és ezekre a Ministrálók felelvén.

Áldás után énekeltek:

és különböző időszakokra különféle énekeket jelöl meg.

Ezután következik a *Lorettoi litánia*,²² melyet szintén lehetett végezni vasárnap, a katekizálás után, majd jönnek a szombati, hétköznapi és az egyházi év különböző időszakaiban (advent, karácsony, húsvét stb.) tartott litániák. Mindet ugyanilyen részletességgel. Ezek pontos ismertetésétől most eltekintenek, helyenként utalok csak rájuk. Annnyit tennék még ezekhez hozzá, hogy míg a vasárnapi litánián a pap az öreg oltárhoz vonul ki és ott végzi az ájtatosságot, addig ez utóbb említettek esetében a Mária-oltár a helyszín.²³ Az első látásra is bizonyos, hogy a plébános nem bírta a véletlenre, hogy a kántor mikor mit muzsikál. Pontos utasításokkal látta el. Erre azért lehetett szükség, mert időnként – a pap egyéb elfoglaltságai miatt – egyedül kellett megtartania az ájtatosságokat.

Látjuk, hogy a vasárnapi litánia sem önmagában a könyörgő imádság elmondását/éneklését jelentette, hanem megszabott rendje volt, összekapcsolódott a katekizálással, bevezető és záróénekek, imák, könyörgések tették teljessé az alkalmat. Ezek teljes szövegét mind olvashatjuk a kéziratban. Nemcsak egyszerűen

²² *Nagyölvédi ék.*, 20–22.

²³ *Nagyölvédi ék.*, 29, 79.

szövegeket közöl, hanem ezeknél is pontosan megjelöli, melyik sort kell ismételni, mit kell halkán, mit fennszóval mondani, a *Miatyánkot*, *Üdvözlégyet* mikor kell egyszer, mikor háromszor mondani. Mikor szükséges antifónát, mikor más éneket énekelni. Mi mivel helyettesíthető. Mikor kell elkezdni és mikor abbahagyni az éneket, több esetben akár úgy, hogy szétbontja az adott ének versszakait pl. az első néhányat a könyörgés előtt, a többbit utána:

Ennek vége lévén a Mester tüstént orgonával Antiphona helyett énekel a néppel együtt erre cum repetitione postremae strophae 3. vers et:

Ave Maria gratia plena így üdvözli angyal a szép szüz Máriát... [7 vsz.]

Ebből 3 verset elvégezvén megáll az orgona és az időbéli Versiculusra, Oratio és a Divinum auxiliumra az Officiánsnak felel, amely után tüstént énekl a néppel: Szent vagy, Uram, etc. egyszer cum repetitione ultimae strophae.²⁴

Az utasítások egy része nem azért hangzik el, hogy a kántor a helyes módon, jó időben szólaltassa meg az énekeket. A kötetet összeállító pap jól ismerte a helyi adottságokat, ismerte a templomba járó embereket, szokásaikat, az énekek közlésénél figyelembe veszi az ő igényeiket, tudásukat: „Most leírt Antiphonábul közönségessen csak az három első versek énekeltetnek: mivel csak azokat tudja a nép.”²⁵

Megtudjuk a kéziratból nemcsak azt, mikor kell litániát tartani, de azt is, hogy mikor nem: „Karácsonyi Böjti Misén – ekkor Litánia nem lévén.”²⁶

Figyelt arra is, hogy – a lehetőségekhez mérten – változatosságot vigyen az ájtatosságokba:

Boldog Asszon Fogantatásán [...] Litánián: az öreg oltárnál a katekizmus után énekeltek: Atya világ alkotója etc. vagy ha ez lett volna múlt vasárnapon, akkor Uram, irgalmazz nekünk, amely után megáll az orgona és a pap imádkozza szokás szerint a múlt vasárnapiakat. Ezek után Antiphona, Ave Maria etc. 3 vers, időbéli Versiculus, Oratio, áldásra Sz. vagy Uram végre Ave Maria 2. v.²⁷

²⁴ *Nagyölvédi ék.*, 74–75.

²⁵ *Nagyölvédi ék.*, 33.

²⁶ *Nagyölvédi ék.*, 81.

²⁷ *Nagyölvédi ék.*, 79.

Ahogy Pázmány Péter *Imádságos könyvének* litániáról írt része kiindulópontja a műfajról szóló elméleti ismereteknek, meghatározója a következő századok tudásának, ugyanúgy tekinthetnénk a *Nagyölvédi énekeskönyvet* alapos összefoglalásai miatt a gyakorlati kézikönyvnek. Hatásuk az összeállításuk célja miatt mégsem lehet ugyanaz. Míg Pázmány nyomtatásban több kiadásban megjelent művét bárki megszerezhetette, forgathatta, használhatta, addig Kratochvila saját használatra, a kántora oktatására állította össze kötetét évszázadokkal Pázmány után, s csak kéziratban maradt ránk. A benne foglaltak azonban egyedülálló módon őrizték meg számunkra a 18. század végi–19. század eleji vallásgyakorlatot (nemcsak a litániák, hanem más ájtatosságok rendjét is kiolvashatjuk belőle ugyanilyen alapossággal).

Számos szempont szerint lehetne még vizsgálni mind az e kötetben leírtakat, mind a litánia műfaját. Összegzésként megállapítható, hogy sok minden úgy működött már a 16–18. században is a litániákon, ahogyan azt ma is ismerjük, ugyanakkor eltérésekkel, mára kiveszett szokásokkal is találkozhatunk. Jelen tanulmány főként arra fókuszált, milyen alkalmakkor, hol és hogyan lehetett litániát végezni, ebből adódóan több felvetett kérdés megválaszolatlan maradt. Így többek közt az, hogy a litánia az ima vagy a népének kategóriájába tartozik-e, főleg, ha a verses litániákról esik szó, de a mérleg nyelve a vizsgált források alapján inkább az éneklés irányába billen. Szó esett mind körmeneti mind templomi ájtatosságokról, de arra csak egy példát találtam eddig, hogy a magánáhitat részeként végezték azt. Többször utaltam arra, hogy van még mit kutatni a téma kapcsán, a feladatot innen szeretném folytatni.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Imamagyarázatok a 18. századi katolikus megújulásban

A 18. századi katolikus megújulást a korszakkal foglalkozó szakemberek több irányból közelítik meg. Az egyik irányzat jellemző vonása, hogy a francia felvilágosodás eszmerendszerében gondolkodva világi jellegzetességeket mutat ki az egyház életében, világi mozgalmak és eszmeáramlatok viszonyrendszerében vizsgálódik. Néhány megszívlelendő tanulság ugyan származik ezekből, de az észlelt változások kiváltó okait önmagukban e megfigyelések alapján nehéz értelmezni. Mások a kora újkori egyházon belüli változások alapját a trienti zsinat határozatainak érvényre jutásában keresik, szem előtt tartva az egyházi és egyéni élet folytonos reformációját, az *ecclesia semper reformanda* elvét és ezzel egy időben a főpapok Rómához igazodását, az onnan érkezett reformjavaslatok sorát. Több főpapunk saját (és a joghatósága alá tartozó személyek) megjobbítása érdekében, Rómából is ösztönözve tett kísérleteket a változtatásra. Az alábbiakban e második kutatási irányhoz csatlakozva foglalkozom az egyházon belüli lelkeségi eseményekkel.

Viszonylag sokan és behatóan kutatták kora újkori püspökeink kormányzói joghatóságával kapcsolatos tevékenységét. A török uralom utáni helyzetben az infrastruktúra kiépítése, a szervezeti keretek, templomok, plébániák, szeminárium, iskolák létrehozása fontos feladatot jelentett. Jól szemlélhető ez Eszterházy Károly egri püspök (1762–1799) és Séllyei Nagy Ignác székesfehérvári püspök (1777–1789) esetében. Lelkiségtörténeti példáim többségét az ő tevékenységükből veszem. Mindketten a katolikus megújulás érdekében tevékenykedtek, ennek ellenére a szakirodalomban kissé pejoratívan konzervatívoknak nevezik őket. A jelző „kierdemlésének” oka elsősorban az, hogy II. József egyházügyi, központosító intézkedéseit helytelenítették. Vizsgálódásomban a rájuk ragasztott címkét mellőzöm, csak a forrásokra figyelek. Elsősorban ahhoz próbálok néhány vonással hozzájárulni, hogy milyen lelkeségi tartalmakkal és milyen módszerekkel tettek eleget a század utolsó harmadában papi (megszentelő) és tanítói feladataiknak. Hogyan viszonyultak a hagyomány által kierelelt formákhoz, tartalmi és érzelmi arányokhoz?

Magyarországon változtatási kényszert, megújulási szándékot jelentett a katolikusoknál, hogy a trienti zsinat reformjai másfél-két évszázados késéssel kerültek napirendre. Ám a Rómából és olasz földről hazánkba jutó katolikus megújulási mozgalom felszínre hozott újabb törekvéseket is. Az egyének és közösségek életében különböző, kimutatható változások tanúi lehetünk. A többnyire püspökeink által szorgalmazott hitéleti megújulás dokumentumaival érdemes foglalkoznunk.

A keresztény imádságokban (általában is az áhítati irodalomban) kezdettől fogva az értelmi és érzelmi megragadás kettősségét figyelhetjük meg. A 18. század közepétől ahhoz, hogy valaki mélyen, átélten mondhasson el hagyományos vagy újabb imát, a környezet változása miatt is, egyre jobban ismernie kellett a keresztény tanokat. Mivel a barokk külsőségek mögött nem mindig állt kellő hitbéli ismeret, a püspökök és más egyházi előjárók fokozottan szorgalmazták ezek megszerzését. A Keresztény Oktatás Társaságának alapelveit megfogalmazó Ignaz Parhamer jezsuita szerzetes a század közepén a köznépi vallási tudatlanságának felszámolását elsődleges feladatnak tartotta. A jezsuita missziók ekkor már inkább tanítottak, mint megindítottak, (*in docendo potius, quam movendo versatur*).¹ Ez is közrejátszott abban, hogy a jezsuita penitenciális missziókban alkalmazott jelenségek (önostorozás, bűnbánati esdeklés, hatásos jelenetek kialakítása, keresztállítás) egyre ritkultak, aztán szinte teljesen eltűntek.

Imakönyveinkben a 18. század közepétől a vallási külsőségek (és ezzel együtt a keresztény eszmék álarcában megjelenő nézetek) ellensúlyozásaként erősödött a tanító jelleg. Amikor az egyházi vezetőkben tudatosul, hogy orvosolni kell a bajokat, és híveik lelki éhségének felszítására, kielégítésére törekszenek, nem feltétlenül új imaszövegek, új áhítati gyakorlatok jelennek meg. A „régebbi” és a „modern” imák, imamódszerek minden korszakban együtt éltek, koronként, vidékenként, pásztoronként és hívenként színeződve. A 18. század közepétől azért is érdemes nagyobb figyelmet fordítani az ima- és énekeskönyvekre, azok tartalmára, mert növekedett az olvasni- és írni tudók száma, az ima- és énekeskönyv

¹ A 2020. évi konferenciánkon e társulatok tevékenységével foglalkoztam. SZELESTEI N. László, *A 18. századi Keresztény Oktatás Társasága Magyarországon = Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiesség alakulásában*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiiség Kutatócsoport, 2020 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiésgéztörténeti tanulmányok, 28), 127–137.

(többnyire egybeépülve) már nagyszámú hívő kezében tényleges használatba került. Püspökeink egyre gyakrabban egész egyházmegyéjükre kiterjesztett vallásos társulatok kézikönyveibe helyezhettek el imákat és énekeket, ezekkel együtt tanító, katekizmus-szerű részeket. Padányi Biró Márton veszprémi püspök egyházmegyei Szentháromság társulat számára kiadott kézikönyv-imakönyve (*Angyali társaságnak szövetsége*)² példa erre. Az imakönyvekben és az egykorú templomi falfestészetben általában párhuzamosan jelennek meg a főpásztorok kiemeltnek tartott programjai,³ amelyek hol jobban ragaszkodnak a hagyományhoz, hol több bennük a (hagyományra is támaszkodó) tudatos változtatás. Séllyei Nagy Ignác imakönyveiben nagy szerepet szánt a magyar költészeti hagyománynak is,⁴ Eszterházy Károly pedig az ima- és népénekhagyomány fontosságára ügyelt.⁵ A változtatásokkal és a múlt anyagának beépítésével nem külső eszmeáramlatok ellensúlyozására, hanem az észlelt gondok orvoslására, a hitbéli ismeretek növelésére és művészi élmények nyújtására törekedtek.

Imakönyveink elején a keresztény tudományt összefoglaló *Miatyánk*, *Üdvözlégy* és *Hiszekegy*-magyarázatok egyre gyakrabban, egyre átgondoltabban (az imajelleget megtartva) vannak jelen. Korábbi imakönyvekben (Pázmányéban is) megvoltak már ezen alapimádságok magyarázatai, de inkább olvasmány, előimádkozó által felolvasandó ima formájában. Az 1770-es években Európa-szerte gyakori ez az imajelleget megtartó rövid szövegmagyarázás. Knapp Éva egy VI. Pius pápát szerzőként feltüntető imakönyvről (annak változatairól, fordításairól) írt alapos tanulmányt.⁶ Bizonyára azt is lehet majd adatolni, hogyan kapcsolódott

² Kiadásai: Győr, 1754, 1756; Kolozsvár, 1756.

³ Például Padányi imakönyvéhez: HARIS Andrea, *Az „Angyali társaságnak szövetsége” a sümegi orgonakarzaton*, *Ars Hungarica*, 39 (Supplementum), 2013, 99–105.

⁴ SZELESTEI N. László, *Séllyei Nagy Ignác püspöksége (Tanulmányok és források)*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2020 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 27).

⁵ Vö. *Minden Társaságok Annjának, azaz Az Egri Püspökségben Fel Állítatott Oltári Szentség Főtársaságának Könyvecskéje*, melyben foglaltatnak a bútsúk, regulák és a mindennapi ajtatósságoknak gyakorlására alkalmaztatott imádságok és énekek, Eger, Püsp. Oskola, 1769³. Újabb, bővített (meg nem jelent) kiadásra előkészített változat: Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, Ms 0020: A bővítésben jól tetten érhetőek az előző század lelkiségi köteteinek az egri nyomdában újabb kiadásokban megjelentetett részletei.

⁶ KNAPP Éva, *VI. Pius pápa imádságos könyve – magyarul és Magyarországon* = K. É., *Librum evolvo: Eszme- és könyvtörténeti tanulmányok a XVI–XX. századból*, Budapest, reciti, 2017, 67–106.

ezen imakönyv az 1775-től regnáló VI. Pius pápa személyéhez. A kötet a pápa 1782. évi bécsi látogatása után megtűrtté, Magyarországon tiltottá vált, de ez nem érintette az imakönyv elején szereplő, az imakönyvnek mintegy felét kitevő imamagyarázatokot. Vajda Sámuel tihanyi apát fordításában a magyarul megjelent imakönyv (Pest, 1784) terjesztését leállította a cenzúra,⁷ ám a Séllyei Nagy Ignác-összeállította *Énekek-könyvében* (Pest, 1785) a kötet alapimádságait ugyanezen fordításban *Mindennapi imádságoknak Hatodik Pius Romai Pápától kiadott magyar-azattya* részcímmel olvashatjuk, az elején a Vajda Sámuelnél is szereplő pápai, imádkozásra buzdító intéssel:⁸

Édes Juhocskáim!

Buzgón gyakoroljátok ezen imádságokat, és tapasztalva érezni fogjátok, hogy ekképpen megmagyarázott egy Mi Atyánk imádság, több lelki vigasztalást, érdemet, és malasztot szerez néktek az Istennél, mint sem eddiglen-szerzett vala ezereknek immel-ámmal való szapora elmondása.

Az imádságok tengeréből jól átgondolt szerkezetével, a kérések konkretizálásával és érzelmi töltettel emelkednek ki ezek az imák. Nem véletlen, hogy Séllyei Nagy Ignác, aki jó irodalmi érzékkel rendelkezett, 1785 előtti imamagyarázatait kicserélte ezekkel, és az 1789. évi imakönyvében is ezeket olvashatjuk.⁹ A *Miatyánk magyarázatának* egy cikkelyét idézem:

A mi mindennapi kenyérünket adjad nekünk ma. Gondviselő édes Atyám! ki engemet ezideiglen nagy kegyességgel tartottál és tápláltál, ma is még hozzád járulok, és gyermeki bizodalommal kiáltok: A' mi mindennapi kenyérünket adjad nekünk ma. Nem kívánok bővséget, hanem csak azt kérem, a' mi rendem- s állapotomhoz képest szükséges nekem. Minthogy pedig nemcsak kenyérral él az ember, adjad nekem a léleknek kenyérét is, a te Isteni igédet, mely a te szájadból származik. Akarom mondani: Keríts kezemre olyan idvösséges

⁷ *Uo.*, 78–79.

⁸ *Énekek könyve szükséges litániákkal és imádságokkal a' Magyar Keresztény Katolika Anyaszentegyház szolgálatjára Székes Fejérvári Püspökségben*, összeáll. [SÉLLYEI NAGY Ignác], Pest, Landerer, 1785, 289–314. (A továbbiakban: *Énekek könyve*.) A kötet verseinek szerzőit a szakirodalom a Séllyei Nagy Ignáccal kapcsolatba került egyházi személyek között keresi, de Vajda Sámuellel kapcsolatáról eddig nem találtam konkrét adatot.

⁹ [SÉLLYEI NAGY Ignác], *A' kereszténynek ájtatossága és hitbéli tanúsága, melyben röviden megmagyarásztatik minden, a' mi az idvösségre szükséges*, Pozsony, Landerer, 1789, 131–155. (A továbbiakban: *A kereszténynek ájtatossága*.)

könyveket; küldj olyan buzgó Papokat és Lelki Atyákat, kik a Katolika Anyaszentegyháznak józan tanúságait és az örök igazságokat lelkesen s hathatósan előmbe terjesszék. Mindeneknek felötte pedig könyörgök, Uram, azért a kenyérért, melyről mondja a te szent Fíjad: A kenyér, melyet én adandok, az én testem. Adj malasztot, hogy ezt a mennyei Kenyeret a szent áldozatban eleven hittel, erős reménységgel, gyulladozó szeretettel, buzgó kívánsággal, mélységes alázatossággal és tiszta szívvel vehessem hozzám mind éltemben, mind pedig halálamnak napján.

Sélyei Nagy Ignác az alapimák e magyarázatos változatát a pap nélküli közösségeknek is elmondásra ajánlotta:

Ezen imádságokat, a' hol más Isteni szolgálót nélkül vannak a hivek, mondják imádkozó helyeken gyakortább együtt, közüllök a' ki olvasni tud előre mondván fönn szóval, hogy a' mint tölük ki telhetik, akképpen ditsérjek, és ditsősítsek a' Felséges Úr Istent; kinek Aldás, és Fényesség, és böltsesség, hála adás, tisztelet, erő, és erősség örökkön örökke. Amen.

Ugyancsak tanító célzatú, hagyományos imádságnak tekinthető a hit-reményszeretet indulatainak serkentése, melyhez XIII. Benedek pápa 1728-ban búcsút engedélyezett, (XIV. Benedek pápa ezt 1756-ban megerősítette). Az ima rövid változatát (búcsúengedélyezés feltüntetése nélkül) olvashatjuk a Sélyei Nagy Ignác által kiadott 1780-as és 1789. évi imakönyvekben is.¹⁰ Négy fő bekezdése: „Hiszek tebenned igaz, élő Istenem [...] – Bízom Uram a Te végzetetlen irgalmasságodban [...] – Szeretlek Téged, mindenek fölött... – Mivelhogy így szeretlek, édes Istenem [...].”) Gyermekkoromban Szelestén, a szombathelyi egyházmegyében kéthetenként vasárnapi kismise előtt még imádkoztuk, én ott tanultam meg.¹¹ Helyenként még ma is hallhatjuk különböző vallásgyakorlatok, paraliturgikus események előtt.

¹⁰ [SÉLYEYI NAGY Ignác], *Az Oltárszentséget szüntelen imádó ájtatos társaság a székes fehérvári püspökségben*, Pest, Royer, 1780, Bb3v–4v. (A továbbiakban: *Az Oltárszentséget...*)

¹¹ Egy-egy változatának közös imádkozása ma sem ritka. A népszerű *Orgonahangok* című énekeskönyv az ima szövege után az alábbi megjegyzést fűzte: „Ki az isteni jószágoknak három főindulatát e jelen, vagy bármely más, e gerjedelmeket kimerítőleg magában foglaló mutatvány szerint, egyszer ájtatosan elimádkozza, az 7 évi és 7-szer 40 napi búcsút nyer; ki pedig azokat egy hónapon át naponkint, vagy halálos óráján elmondja, a teljes búcsúban részesül, mely a megholt hívekre is alkalmazható. (XIV. Benedek pápa 1756. jan. 28-án.)” (Az idézetet a 11. kiadásból vettem: 1918, 29.)

A 18. század közepétől az imakönyvekben és énekeskönyvekben imák és énekek együtt szerepeltek. Az imakönyvekhez közeli, imákat, énekeket tartalmazó kiadványtípussá vált gyakran a katekizmus is, ennek változásairól is szót ejtek röviden.

Háromféle katekizmus volt használatban, Petrus Canisiusé, Roberto Belarminóé és a század közepétől nagyon elterjedt Ignaz Parhameré. Amikor a bécsi kormányzat egységesítő szándékkal az ún. Felbinger-féle új katekizmust próbálta Magyarországon bevezetni, püspökeink nem fogadták el azt. A Parhamer-féle katekizmus tulajdonképpen Canisius katekizmusának *Kérdező könyvecské*vé alakítása és káté-versekkel bővítése.¹² A reformáció által különösen kedvelt, de katolikusoktól sem idegen kérdés-feleletek mellett káté énekekkel segítette a keresztény tudomány elsajátítását, bőven található benne dallamra énekelhető versek. Séllyei Nagy Ignác *Énekek könyve* című kötetébe az itáliai missziózás talán legjelentősebb alakjának, Paolo Segnerinek *Lelki dícsérete* is belekerült, amely tulajdonképpen verses katekizmus, és ez másfél évtizeddel későbbi imakönyvében is megtalálható. A fordítás a népszerű *Mondj naponként és óránként... (Omni die dic Mariae...)* kezdetű ének dallamára énekelhető, a kötetet szerkesztő püspök körlevelében az iskolásoknak megtanulásra ajánlotta, megjegyezvén, hogy a kölcsönvett dallammal otthon, utakon és mezőkön is felhangozhat. Az *Énekek könyve* előszavából idézek:

Vajha a jobb szavú gyermekek, és főképpen az ájtatos asszonyi nép gyakorolnák ezen énekeket, s kellemetes zengedezéssel gyarapíttatni sörénykednék buzgóságát a híveknek. Nótáját könnyű föltalálni akármelyikének-is, ez kinek-kinek szabad választásában áll.

Azaz a többi énekhez azok ritmusa alapján lehet dallamot keresni.¹³

Az említett *Kérdező könyvecské*nek a 18. század második feléből 32 magyar nyelvű kiadását ismerjük. A kérdés-felelet formájú megfogalmazás mellett tanító jellegű énekei külön versekbe foglalják a katekizmus témaköreit: a hitnek tizenkét

¹² A magyarországi 18. századi katolikus katekizmusokról: SZENTIVÁNYI Dezső, *A katekizmus története Magyarországon: Canisius Szent Péter és a magyar katekizmus*, Budapest, Pray Rendtörténeti Munkaközösség, 1944 (Kiadványok Jézustársasága magyarországi történetéhez, Tanulmányok, 36). A *Kérdező könyvecské*vel részletesen foglalkoztam az 1. jegyzetben említett tanulmányomban.

¹³ Az *Énekek könyve* tartalmáról bővebben: *Séllyei Nagy Ignác püspöksége...*, 4. jz. i. m.

ágazatát, a hét szentséget, a *Tízparancsot*, *Ötparancsot*, *Miatyánkot*, *Üdvözlégyet*: ezután következnek a bűnökről, az irgalmasság cselekedeteiről szóló és más tanító jellegű énekek.

Ludovico Antonio Muratori eszméitől is ösztönözve több imakönyvünk összeállítója törekedett arra, hogy minél jobban közelítse a hívek imádságait a pap által mondott miseszöveghez. A Séllyei Nagy Ignác-fordította Muratori-mű (*A keresztény embernek valóságos ábítatosságáról*), mely először terjesztette országosan a magyar nyelvű szentmiseszöveget, 1763-ban az egeri püspöki nyomdában, Eszterházy Károly püspök címere alatt jelent meg.¹⁴ Mivel az anyanyelv szerepének fokozatos és jelentős növekedésével már többször foglalkoztam,¹⁵ most csak néhány idézettel érzékeltetem, hogy korábban felmerült igények megvalósulását jelentette, hogy e mű nyomán egyre több imakönyvben jelent meg a szentmise (benne a kánonnak is) anyanyelvű fordítása, lehetővé téve a jelenlét és a misehallgatás helyett az abban való részvételt. Séllyei Nagy Ignác püspökként kiadott általános imakönyvében a szentmiséről szóló és annak állandó szövegeinek fordítását 1789-ben újra közölte.

Az igény és a kíváncsi jelenlétéről Baranyi Pál így írt *Lelki paradicsom* (1700) című imakönyvében:

A misehallgatásnak és kommunikálásnak gyümölcse többnyire attól függ, hogy miképpen járulsz hozzá. Ha azért, mintegy szokásból, némely közönséges imádságocskákat mondasz mise alatt, avagy communio előtt és utána is, kevés gyümölcsöt és lelki vigasztalást vészel abból.¹⁶

A szentmisén résztvevők közös imáiban és énekeiben is eltolódást figyelhetünk meg annak érdekében, hogy a szertartások és éneklés, imádkozás minél inkább összhangban legyen.

¹⁴ *Lamindus Britaniusnak, vagy MURATORIUS Lajos Antalnak [...] a keresztény embernek valóságos ábítatosságáról költ munkája*, [ford. SÉLLYEI NAGY Ignác], Eger, Bauer, 1763.

¹⁵ Vö. SZELESTEI N. László, *A szentmise a 17–18. századi Magyarországon = Eucharisztia és Únacsora a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2018, (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 21), 279–286.

¹⁶ BARANYI Pál, *Lelki paradicsom*, Nagyszombat, 1700, Sss1r.

Isten előtt is sokkal kellemetesebb a Krisztusnak keserves szenvedéséről, haláláról, vagy szentséges életéről elmélkedni, hogyszem bujdosó elmével az olvasót vagy más imádságokat is elmondani.¹⁷

A 18. század utolsó évtizedében már magyar nyelven is elérhetővé váltak a szentmisének állandó, sőt vásár- és ünnepnapokra szóló változó szövegei is, rövid homliákkal együtt. Az először az 1790-es években, három kötetben (*De sanctis, De tempore, Imádságos könyv*) kiadott, később csak „Goffine”-ként emlegetett munka szövegfordításokkal és magyarázatokkal segítette, „hogy a deáktalan nép maga nyelvén is az áldozó pappal annál kellemetesebben bémutathassa Isten Ő Szent Felségének az ő lelki áldozatját...”¹⁸

Az énekeskönyvekben a 17. század utolsó harmadától jelentek meg a mise állandó részeihez készült énekek a *Cantus catholici* 1674. évi kiadásában, Kájoni János *Cantionale catholicum*-ában (1676), Náray György *Lyra coelestis*-ében (1695),¹⁹ a 18. század közepétől pedig gyakran végigkísérték a szentmisét: *Jertek keresztény lelkek..., Ím arcunkra borulunk...*²⁰ Séllyei Nagy Ignác az *Énekek könyve* összeállításakor nagy szerepet szánt az ún. evangéliumi énekeknek, amelyek a vásár- és ünnepnapra evangéliumi szakaszok versekbe foglalásai a hitbéli ismeretek gyarapítása érdekében. Az énekszerzők között található Ányos Pál pálos szerzetest, jeles költőket.

Séllyei Nagy Ignác egyházmegyéje arculatának kialakítását, a hívek áhítati könyvekkel való ellátását személyesen intézte. Új énektípusokkal próbálkozott. A Bécsből erőltetett racionalista irányzatú ima- és énekszövegeket nem szerette, püspöki joghatóságánál fogva felügyelte, hogy mi történik egyházmegyéjében.

¹⁷ RIPPEL, Gergely, *Anyaszent-egyháznak ceremoniái és szertartásai*, ford. SZENT-ILLÓNAY József, Nagyszombat, 1754, 189. (A művet 1779-ben Egerben is kinyomtatták.)

¹⁸ GOFFINE, Leonhard, *Apostoli és evangéliumi tudományra oktató könyv, I–II*, ford. CSÁNKI Gábor, Pest, Trattner, 1790–1793. (Újabb kiadás: 1822–1823); *Keresztény embernek mindennapi kézi eszköze, vagyis [...] GOFFINE úrnak [...] oktató könyvének harmadik része. Imádságos-könyv*, ford. CSÁNKY Gábor kegyes iskolabéli pap, Kolosvárat, Hochmeister Márton, 1798.

¹⁹ PAPP Ágnes, *A mise állandó énekei magyarul az 1674-es Cantus catholiciben = Népénekek és gyülekezeti énekek a 17. századi Magyarországon*, szerk. SZÁDOCZKI Vera, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 16), 111–130.

²⁰ WATZATKA Ágnes, *A Mária Teréziához kapcsolódó egyháziénekek-reform, III: Reforménekek a magyarországi énekgyakorlatban*, Magyar Egyházzene, 2014/2015, 292–293.

Eszterházy Károly régi és nagyon nagy kiterjedésű egyházmegyéjében a múltra támaszkodó egyházi énekreformot éneklőkanonokjára, Szentmihályi Mihályra bízta. Meghagyta, hogy az énekeskönyv összeállításakor ne csak a gyönyörködtetésre ügyeljenek, hanem a szövegek hitelnek megfelelőségére, tanító funkciójára is.²¹ Nagy Ferenc törökszentmiklósi plébános több kiadást megért katekizmusát szintén Eszterházy Károly egri püspök kérésére állította össze. A szentmisét hét cikkelyben tárgyalja, annak minden eseményét, egész „ceremóniáját” megmagyarázza. Ajánlásában így írt: Egybeszedegetésnél

sem az újságokon nem kapkodtam, sem pedig ama mesterséges ékesen szol-
lásnak, és éles ráspolylyal meg pallérozott tzifra s tzikornyás magyarságnak
módyát nem vadásztam, hanem alacsony elmémnek tsekély vólta szerint egy-
ügyű pennával, és közönséges szókkal írtam, inkább vigyázzván arra, hogy Mit?
nem pedig: melly ékessen írjak.²²

A hívek közös, főleg társulati alkalmain gyakori imádság a középkor vége óta létező és egyre többféle kisofficium. Séllyei Nagy Ignác hívei kezébe adta a szentmise anyanyelvű szövegét, sőt a zsolozsma egyhetes változatát is elkészítette: benne magyarul a 150 zsolttárral, az olvasmányokat pedig Szent Lukács evangéliuma és az Apostolok cselekedetei fejezeteinek arányos elosztása adta. Arról nincs adatom, hogy milyen megfontolásból állította össze a püspök e magyar nyelvű zsolozsmáskönyvet. Feltehető, buzgóbb hívek csoportjai számára készítette, hogy azok az egyház hivatalos imájának is részesei lehessenek.²³ A székesfehérvári Oltáriszentség-társulat kézikönyvében 1780-ban már közzétette azokat az ima-könyörgéseket, amelyek ránk maradt zsolozsmáskönyvében szerepelnek.²⁴

Külön kiemelendő a 18. században megszaporodó egyházi társulatok nagy száma. Az Oltáriszentség tiszteletének fokozásával együtt az egyén szociális ér-

²¹ Vö. SZELESTEI N. László, *Egyházi énekeskönyveink reformja 1800 körül = Nyelv, lelkiesség és regionalitás a közép- és kora újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla és mások, Kolozsvár, Bolyai Társaság – Egyetemi Műhely, 2013, 249–257.

²² NAGY Ferentz, *Az egy igaz és boldogító hitnek elei*, Eger, 1767.

²³ SZELESTEI N. László, *Magyar nyelvű zsolozsmáskötet = Séllyei Nagy Ignác püspöksége...*, 3. jz. i. m., 51–56. és szövegközlés: 109–129.

²⁴ Uo., a szövegközlésnél.

zékének javítását is célul tűzték ki az országSZerte megalakult Oltáriszentség társulatok. Az egri és a székesfehérvári társulatnak tagjává vált az uralkodó is.²⁵ A társulatok hagyományos imaalkalmi (litánia, körmenet, rózsafüzér, negyven óras szentségimádás, imanyolcadok, imakilencedek) mellett az egyházmegyét behálózó társulatokban örökimádás is folyt. Komoly, tudatot alakító szerepükre II. József általi feloszlatásuk után is lehetett hivatkozni. Szerdahelyi Gábor *Különb-féle ájtatos imádságok* című kötetében így írt: „ha elszéjledve is, egyes imádsággal, egy dolgot fogunk kérni az Istentől”²⁶

A vizsgált területen Séllyei Nagy Ignác és Eszterházy Károly is joghatóságának megfelelően cselekedett. Mindketten a katolikus megújulást szorgalmazták. Az üres külsőségek elvetésével a hagyományok értékes elemeit megtartották, ellenőrizték a hívekhez jutó hittartalmakat. Ügyeltek a méltó köntösre, a magyar nyelv szépségére. (Fentebb nem esett szó róla, de érdemes volna tüzetesebben bemutatni, hogyan gondoskodtak az egyházmegyéjük területén élő, jelentős számú nem magyar anyanyelvű híveikről.) A püspökök jól használták ki az új lehetőségeket, főleg a társulatok teremtette közösségi alkalmakat. Nagy odafigyelésük, a megújulási irányok kijelölése és szorgalmazása védekezést jelentett külső racionalista áramlatok ellen is, ugyanakkor a vizsgált két püspök esetében mindenképpen el kell mondanom, hogy tevékenységük mozgató rugói tanítói és papi funkciójukból ered, és nem külső eszmeáramlatok, hatások elleni fellépés eredménye. Ezzel talán kellően indokoltam azt is, hogy miért kerülendők a sematikus jelzők, a két püspök esetében a „konzervatív” jelző.

²⁵ Az egri *Oltáriszentség Társulat Albumában* (Főegyházmegyei Könyvtár, Ms 2056) a tagnévsor (1757–1803) az uralkodó Mária Terézia és családja pergamenfestményre készült képmásukat és jelmondatukat aláírták. – Az uralkodó székesfehérvári társulati tagságáról: SZILÁRDFY Zoltán, *Mária Terézia Eucharistia-kultuszának emlékei Magyarországon*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, Regnum, 2005/1–2, 5–40.

²⁶ SZERDAHELYI Gábor, *Külömb-féle ájtatos imádságok*, Vác, 1796, *9.

TORNAY KRISZTINA

„*Mindenek repülve sietnek*”

A budai apácák egykori barokk temploma mint a klarissza spirituális identitás kifejezője

Melocco Miklós műve, a „*Repülő apáca*” a budai Várnegyedben az egykori klarissza templomnak és kolostornak állít emléket,¹ amelyet – a középkori óbudai klarissza alapítás nyomán – 1714-ben Pozsonyból alapított hét elszánt magyar klarissza apáca. A rendet ezután 68 évvel, 1782-ben oszlatta fel II. József.

A szobor meghökkentő: nemcsak szokatlan elhelyezése, a falakon, sarokelemen áttörő vízszintes kompozíciója, hanem a játszísága-könnyedsége is ezt erősíti: a két angyalformán kitetsző piciny lábacska, a barokkosan súlyos drapériák és a nőalak felsőtestének talányos kifejezése. Két kezét csukott szemű arcához emeli, összezárja. Ez összeszedett, de riadt/kétségbeesett mozdulat is, és bár az arc nyugalma, derűs tisztasága békítő, a lobogó anyag lendülete, az épületsaroktól megtört test íve szenvedélyt, mégis légies könnyedséget sugároz egyszerre. A szobor által megidézett egykori klarissza apáca behunyja szemét a világ elől, befelé figyel, imádkozik, talán gyászol. Be van zárva a falba, mint egykor a klauzúrás kolostorba be voltak zárva a klarisszák, de áttöri azt: a valóság kőbe/vakolatba zárt világán átsuhanva repül.

¹ Készült 1977-ben. Országház utca 29. A fotó forrása: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Flying_nun_by_Miklos_Melocco_\(1977\),_Nandor_Street,_Orszag-haz_Street,_2017_Varker%C3%BClet.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Flying_nun_by_Miklos_Melocco_(1977),_Nandor_Street,_Orszag-haz_Street,_2017_Varker%C3%BClet.jpg) (A letöltés ideje: 2022. 01. 09.)

A röpülő klarissza apácáról egy 18. század eleji magyar szöveg is megemlékezik, amely az engedelmes klarisszák előljárói parancsra való helyes reakciójáról szólva írja: „*mindentek repülve sietnek*” azt teljesíteni.²

A kutatás célja

Nincs olyan magyarországi kolostor/templom, ahol egy középkorban gyökerező női keresztény közösség – katolikus szerzetesrend – folyamatos jelenléte évszázadok alatt alakította volna ki azt a szakrális teret, amelyben a keresztény női spirituális hagyomány az egymást követő történelmi korok sajátos kihívásaira felelve, „térbeli folytonossággal”³ alakulva tárulhatna fel előttünk.

Hogy ez milyen hiány, azt pozitív szempontból lenyűgözően reprezentálja az a néhány, férfi szerzetesközösségek által kialakított-megőrzött, folyamatosan élő, eleven vagy poraiból ismét feltámadó középkori eredetű szent hely, mint a benecés Pannonhalma,⁴ vagy a kisebb-nagyobb megszakításokkal többször is újjáéledő premontrei Jászó,⁵ vagy a ferences Csíksomlyó,⁶ s egyebek is.⁷ Meglétük megsejteti, hogy milyen sokat adhatna egy hasonlóan ősi gyökerű, női spirituális tér.

² BAJÁKI Rita, *Csáky Éva Franciska írásai*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti források, 7), 25.

³ MEGGYESI Tamás, *Hol ér véget a történelmi város? – A XXII. Országos Műemléki Konferencia és a Műemléki Világnap alkalmából Sopronban tartott előadás*, Országépítő, 2004/2, 2.

⁴ 996-tól. Voltak működésében rövidebb szünetek: pl. a török kori időleges kényszerű menekülések után. II. József ezt az apátságot is feloszlatta, de 16 év múltán újraindulhatott.

⁵ 1170 előtt alapították. Eddigi történelmében ötször éledt újjá, középkori gyökerein barokk korban teljesen újjáépült. GUBA András, TORNAY Krisztina, *A szerzetesi férfi-beavatás: A jászói premontrei templom ikonográfiája*, Sapientiana, 2011, 90–112.

⁶ A hagyomány szerint az első ferencesek a 14. század első felében érkeztek Erdély e keleti pontjára, talán 1339-ben. 1400 körül már vannak írásos adatok csíksomlyói templomukról, amelynek IV. Jenő pápa 1444-ben hétévnnyi búcsút engedélyezett.

⁷ Például a ferencesek (a gyöngyösi, szegedi, szécsényi), vagy a ciszterciák (a középkori gyökerű, a barokk korban újjáépült Zircen) s mások fenntartásában. Azok a kolostor-templomok is érdekesek lehetnek ebből a szempontból, ahol a (férfi) szerzetesi közösség élete folyamatos maradt, de az ott élő szerzetesrend cserélődött, például a pálosoktól a piaristákhoz került sátorlajújhelyi templom.

E szakrális terekben a történelmi-stílusbeli változásokkal együtt tetten érhető az adott közösség lelkeségének eleven jelenléte: az eredeti, mindig megújuló karizma, a sajátosan egyedi spiritualitás, és az a történet, amelyben a szerzetesrend lelkesége megvalósult, amelybe „beletestesült.”

A középkori eredetű magyarországi női szerzetesi közösségeket a török hódítás Észak-Magyarországra űzte és ott közülük több lassan megszűnt – a margitszigeti domonkosok,⁸ a premontrei nővérek,⁹ s mások. Egyetlen közösség bizonyult a középkor után az újkorig folyamatosan élőnek, maradandónak, s ez a női rend az előbbieik hagyományát/hagyatékát is hűségesen megőrizte: a klarisszák.

A klarisszák első magyarországi közössége még a rendalapító Assisi Szent Klára életében (1194–1253) megszületett 1239-ben¹⁰ Nagyszombaton, „s 1782. szeptember 18-án éppen a nagyszombatiak hagyták el utolsónak a zárdát, II. József rendfelfeloldó rendelete értelmében.”¹¹ Több mint fél évezredig tartó közösségi életük, a sok-sok emberöltőnyi női szerzetesi tapasztalat átadásának szála megszakadt, amikor kolostoraikat szekularizálták. A középkori épületek nagy része már a török alatt megsemmisült, mint a váradi, pataki, óbudai; a pestit és budait az abolíciós rendelet után átépítették, a zágrábit lerombolták. A pozsonyi és nagyszombati két gótikus klarissza templom épülete áll még: ma koncert/kiállító terem, illetve egy múzeum része.

A ma is álló-létező egykori szent tér hatása még szekularizált formájában is megindító: „Amikor elmentem megnézni a nagyszombati kolostort, és beléptem az oratóriumba, majd felnéztem annak mennyezetére, egyszerre minden megvilágosodott előttem. Nem filozófusként álltam többé ott, hanem egy rövid időre az évszázados hagyományokat őrző kolostor részesévé váltam: az oratórium mennyezeti stukkóiról angyalok néztek le rám, és mindegyik angyal Krisztusnak egy-egy kínzóeszközét tartotta a kezében. Háromszáz évvel ezelőtt ugyanezt láthatta

⁸ A Margit-szigetről Nagyszombatba menekült domonkos nővéreket végül Pozsonyba költöztették át a klarisszákhoz, így került kihalásuk után minden javuk hozzájuk.

⁹ Az utolsó premontrei apátnő Pozsonyban, a klarissza kolostorban hunyt el és a premontrei rend birtokai – például Somlóvásárhely – a klarisszáké lettek.

¹⁰ Az alapítás IX. Gergely pápa számukra kiadott 1239. május 20.-i dekrétuma előtti. Bibiana POMFYOVÁ, *Stredoveká architektúra klarisiek na Slovensku*, Ars, 2019, 21–30.

¹¹ SCHWARCZ Katalin, *A klarissza apácák könyvkultúrája a XVIII. században*, Szeged, Scriptum Kft, 1994. <https://mek.oszk.hu/03200/03243/03243.htm> (A letöltés ideje: 2021. 05. 31.)

itt a mindennapi zsolozsmára és szentmisére igyekvő Újfalusi Judit rendtársaival. Vagyis nap mint nap a Máriabesnyői Töredéken is még részletekben fennmaradt „arma Christi” jelenetre emlékezhetek. Ezek után végképp nem lehet csodálni, hogy hasonló témájú jelenetek bekerültek a Makula nélkül való tükörbe is.”¹²

Lauf Judit szövege az egykori nagyszombati klarissza szakrális tér és az ott élő közösségben ihletetten született irodalmi-jámborsági mű(vek) összefüggésére világít rá, egyben arra az élményre reflektál, hogy a szakrális képzőművészeti alkotásokkal való mélyebb találkozás az eltűnt klarissza spiritualitás világának részesévé tehet. A hely szellemével, a *genius loci*val való találkozás lehetősége, ha töredékesen is, de fönnáll.

Nem vezett hát minden oda teljesen nyomtalanul.

Klarissza spiritualitás – a vizuális megközelítés szerepe

Végigtanulmányozva a klarisszák életviteléhez kapcsolódó fontos magyarországi vonatkozású szövegeket, találkozunk néhány olyan fókuszponttal, amelyek meghatározónak mondhatók lelkiségükben: karizmájuk, spirituális identitásuk fontos elemei. Ez nem csupán az alapítók életének példája és hagyatéka, rendi szentjeik és reguláik tanítása. A sajátos magyar klarissza lelkiség hordozza a közösségek együtt átélt történetének tapasztalatait, belé van épülve a klarissza életmód sok évszázadon át sokak által megélt élményvilága, s az egyes korok, idők lelkiségének megújító-elevenítő hatása is átjárta. Azonkívül – és ez különleges jellemzője a magyar klarisszáknak – befogadták a magyar domonkos és premontrai hagyományt is, hiszen otthont adtak a kolostoraikat vesztett nővéreknek és átvették tőlük az ő gazdag lelkiségük elemeit is.

Anélkül, hogy e vonzó, érdekes területre kalandoznék, néhány címszóba tömörítve bemutatom a budai kolostor alapítása körüli időkben a fellelhető szövegekből kirajzolódó, a magyarországi klarissza identitást meghatározó-kifejező fontosabb témákat:

szerzetesnői identitás, önmeghatározás – jegyesi odaadás, azonosulás Jézussal – szenvedésében való azonosulás, szolidaritás Jézussal, Máriával – imamódok –

¹² LAUF Judit, *Egy szerzetes írónő kolostori élete: Újfalusi Judit a nagyszombati klarissza kolostorban = Makulátlan Tükör: Tanulmányok a Makula nélkül való tükör című kegyességi műről*, szerk. MACZÁK Ibolya, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 15), 21.

hagyományőrzés – rítusok és szertartások a mindennapokban – hétköznapi misztika – szerzetesi szolgálat mikéntje – hazafiasság, nemzeti tudat¹³ – felelősség a rendért, a hazáért, a közéletért, egyházért – a női közösség élete: bűnök és erények – női vezetés – női kommunikáció – művészet jelenléte – kapcsolat és felelősségvállalás a világiak/rokonok irányában – gondoskodás a szegényekről

E témák közül kiemelve és közelebről megvizsgálva a magyar klarisszák között gyakorolt imamódokat, feltűnhet ezen a téren a vizualitás hangsúlyos szerepe. Néhány példával érzékeltetem pl. a képzelet erős használatát a mindennapok imaginációs gyakorlataiban:

Az kórusban jutván képezd magadban, mintha azon kertben volnál, melyben Krisztus eltemettetett [...]. Az máter abbatissza jelenti a Krisztust, az máter priorisszát gondoldjad lenni a Boldogságos Szűz képében, és a több letelepedteket a szent apostolok gyanánt tartsad. Az kik szolgálnak pedig, mintha az angyalok szolgálnának. Az olvasást oly figyelmetesen hallgassad, mintha a Krisztus prédikálását hallgatnád.¹⁴

Az imádságok metaforikus képein túl az egyéni elmélkedés is intenzív, érzelmekkel átszótt képeken alapszik, például az esti imánál:

Az boldogságos Szűz Istenanya ölébe, az édes Jézus mélységes szent sebeibe ajánlom lelkemet és testemet, légyen áldott az én szerelmem, Jézus, Mária, József. Amen.¹⁵

Mindezt elősegítendő és kifejezendő együtt éltek a képekkel, szobrokkal: cellájukban, folyosókon, lépcsőházakban, sekrestyében, ebédlőben, káptalanteremben, főnöknői szobában, betegszobában és az imádság tereiben, az oratóriumban és a kóruson.

Az, hogy az alapvetően szegénységet fogadott, és azt – alapításától fogva kiemelten – tudatosan is élő, ezzel a kihívással a Regula szerint is újra meg újra tudatosan foglalkozó szerzetesközösség temploma, kolostora, az egyes nővérek cellái nagy mértékben képekkel díszítettek voltak,¹⁶ sokat elárul e női közösség

¹³ Ez elevenen jelen van a zágrábi horvát közösség életében is, illetve meghatározó motiváció a Pozsonyból Budára, majd Budáról Pestre költöző nővérek számára.

¹⁴ BAJÁKI, *Csáky...*, 2. jz. i. m., 96.

¹⁵ *Ua.*, 85.

¹⁶ „A cellájuk falát fekete-fehér nyomtatott képpel díszíthették, színes kép csak az oltárukon lehetett.” SCHWARCZ Katalin, *Mária Terézia látogatása a budai klarisszáknál 1751.*

lelkiségéről.¹⁷ A klarisszákról írt feloszlatási jegyzőkönyvekben feltűnően sok a leltárba vett szentkép és szent szobor.¹⁸ Feltűnően nagy szerepe volt a vizualitásnak a közösség spirituális életében.

Ezt, a klarisszák lelkiségében a szent ábrázolásoknak különösen is nagy szerepet adó beállítódást próbálom konkrétan vizsgálni a budai klarissza közösség legszentebb helyszínén, egykori templomukban. Megpróbálom rekonstruálni a budai klarissza templom 18. századi szakrális terét, mert sejtelem szerint e szent tér sokat elárul a középkortól e század végéig folyamatosan élő magyar szerzetesközösség sajátos női lelkiségéről. A feloszlatást követően nagyrészt Piliscsabára menekített templomberendezés egyben megőrzött valamit az eredeti barokk budai klarissza templom szakrális kisugárzásából. Talán ennek nyomán előttünk is feltárulhat az 542 évig elevenen élő katolikus magyar női spiritualitás néhány eleme.

A budai klarissza templom egykori belső terének szakrális alkotásai

augusztus 8-án: A budai klarissza zárdá története, 3. rész, Tanulmányok Budapest múltjából, 2001, 135–160, 149.

¹⁷ „A klarisszák kialakították azt a szokást, hogy minden apáca a saját cellájába tetszése szerint feldíszített oltárt készített. (Ez általában az egész berendezés duplájába került.) Középre képet állítottak, az oltár asztalkáját, vagy almáriumát drága és élénk színű (zöld, piros, arany) kelmékkel, gyertyatartókkal díszítették. Valószínűleg más képek is lehettek a cellában.” HORN Ildikó, *Csáky Anna Franciska és a pozsonyi klarisszáik*, Aetas, 1992, 28–43, 34.

¹⁸ *Inventarien der in Ungarn aufgelassenen Klöster* címmel a Magyar Nemzeti Levéltárban. Az árveréseken kalapács alá került a klarisszáktól származó „üveg és papírképek tömege” (01162 számú regeszta). Csak a refektóriumban hét megnevezett és 11 cím nélküli képet jegyeznek fel. (01179). „Az összeírás folytatásában a különböző helyiségekben említés történik még igen sok képről. Az Infirmatorióban oltárok, képek, a kórusban színtén, Szt. Terézia, Nep. Szt. János, kis Jézus oltárok, s a szobroknak és képeknek tömege...” és „Szt. Notburga és Szt. Valburga oltárok, mindegyike még képekkel tömve” (01180). A zágrábi klarissza apátnő cellájában 14 nagyobb és 66 kisebb kép volt. (01268).

https://regesta.mi.btk.mta.hu/A-I-19-20Magyar-20Orsz-3-A1gos-20Lev-3-A9lt-3-A1rban-20-C5-91rz-3-B6tt-20iratokr-3-B3l-20k-3-A9sz-3-BCl-20regeszt-3-A1k/A-I-19-20Inventarien-20der-20in-20Hungarn-20aufgelassenen-20Kl-3-B6ster/2-20-3-A9v-20n-3-A9lk-3-BCl/index.html#regesza-82241-A-I-19-3-A9vn-3-A9lk-3-BCl_01003r.jpg
(A letöltés ideje: 2022. 01. 09.)

A klarisszák budai temploma 1719-től kisebb, ideiglenes formában, Árpádházi Boldog Margitnak szentelve állott, de 1743-ban már letették a későbbi nagyobb templom alapkövét. Ez 1748-ban készült el és az Immaculata Mária tiszteletére szentelték fel. Berendezése és felszerelése „pompás” volt, tizenegy oltárral, melyek jórészen Bebo Károly alkotásai¹⁹.

Szilárdffy Zoltán hívta fel újra²⁰ a figyelmet arra, hogy a budai klarisszák között volt apáca festőművésznő, akinek alkotómunkája közvetlenül is a rendi szellemiség, lelkiség kifejeződését szolgálta.²¹ Szintén ő írja, hogy a budai klarisszák II. József szekularizációs rendelete „elől” elajándékozták templomuk berendezésének jelentős részét piliscsabai templomuk²² számára. Ezt egyébként megtehették a hatályos rendeletek alapján²³, így komoly szakrális műalkotás-együttes – oltárképek, festmények, egy középkori Szűz Mária szobor – maradt épen és egyben a piliscsabai Szűz Mária neve templomban. A régebbi szószék még korábban a Budapest-Újlak Sarlós Boldogasszony templomába került, egy oltár a budai Erzsébet-apácák templomába, a középkor óta őrzött és még Erzsébet alapító királynétól kapott kis szárnyasoltárka végül a Metropolitan Múzeumban kapott helyet. Egy oltárkép a budai Vár „főtemplomába”, majd innen Némethy Ferenc tulajdonába került.²⁴ A budai klarisszák örökségéből bizonyára több további szakrális berendezési tárgy, műalkotás is lappang még.²⁵

¹⁹ BORSOS László, *A régi budai Országháza = Építés-építészettudomány*, szerk. MAJOR Máté, Budapest, Akadémiai, 1974 (A MTA Műszaki Tudományok Osztálya Közleményei, 5), 66–68.

²⁰ Előtte NÉMETHY Lajos, *Adatok a festés történetéhez Budapesten a XVII. és XVIII. században*, Archaeologiai Értesítő, 1881, 256–271.

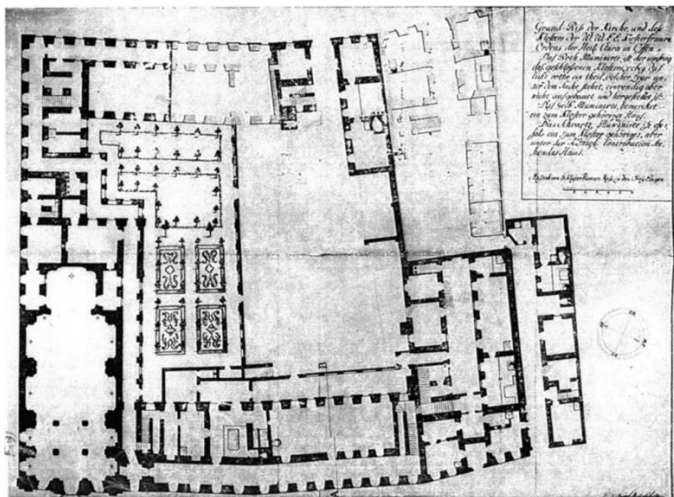
²¹ SZILÁRDFY Zoltán, *A budavári klarisszák egy meditációs oltárképének ikonográfiája = Boldogasszony: Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában*, szerk. BARNA Gábor, Szeged, JATE Néprajzi Tanszék, 2001, 235–248.

²² Ez birtokuk volt, a margitszigeti domonkos nővérektől örökölték.

²³ Mód volt rá, hogy templomi berendezéseket arra rászoruló plébániák között osszák ki, a többi tárgyat elárverezték illetve az értékeesebbeket a Kamarába szállították, magánholmijukat elvihették magukkal a nővérek, pl. könyveiket, személyes tárgyukat. Erről részletesen VELLADICS Márta, *A Templomi Felszerelések Letéti Hivatala (1782–1787–1802–1824) = Etűdök: Tanulmányok Granasztóiné Györfly Katalin tiszteletére*, szerk. BAR-DOLY István, Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2004, 215–235.

²⁴ NÉMETHY, *Adatok...*, 20. jz. i. m., 268–269.

²⁵ Például az a tizenegy pergamenre vízfestékkel festett miniatűr szentkép, amelyek eredetileg a budai klarisszáktól származtak, Schwarcz Katalin kutatói hagyatékában fénymásolt lapokon, jelenleg a budapesti Magyar Ferences Levéltár és Könyvtár őrzi.

A budai klarisszák temploma és kolostora. Földszinti alaprajz. Mayrhofer József felvételi rajza, 1782.²⁶

A budai templom oltáirairól, pontosabban azok értékesnek/értékesíthetőnek tartott részéről – képek, szobrok, nemesfém díszek²⁷ – részletes leírás született a felosztási jegyzőkönyvben.²⁸ Az ekkor készült alaprajz az oltárok helyét is bejelöli, kis keresztekkel. E két forrás alapján jól rekonstruálhatjuk a templombelső ikonográfiáját 1782-ben, ennek segítségével oltárok elhelyezése és titulussai, a rajtuk szereplő szentek és szent jelenetek, misztériumok, szimbólumok egységes rendszert alkotó rendje tárul fel előttünk, amely kifejezte és támogatta a templomban napi liturgikus szolgálatot teljesítő klarissza közösség spiritualitását.

²⁶ HORLER Vilmos et. al., *Budapest Műemlékei, I*, Budapest, Akadémiai, 1955 (Magyarország műemléki topográfiája, 4), 415.

²⁷ „Nem sorolták közéjük a berendezési tárgyakat (oltárok, szűszék, padok stb.), részben, mert a templomok túlnyomó többsége plébániatemplomként működött tovább; részben, mert ezek szétszerelése és elszállítása túlon túl megterhelte volna a központi hivatalok költségvetését.” VELLADICS, *A Templomi Felszerelések...*, 23. jz. i. m., 217.

²⁸ 38 cédulát találunk a budai kolostor és templom felméréséről illetve egyéb csatolt iratokról, mint árverés, épületek felbecsülése, stb. a Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött iratokról készült regeszták közt, *Inventarien der in Hungarn aufgellassenen Klöster*, A-I-19.

Az oltárok leírása

Az oltárokat a jegyzőkönyv számozása alapján mutatom be, dőlt betűkkel közlöm a más forrásból származó információkat.

1. Szeplőtelen Szent Szűz főoltár

- nagy Immaculata kép, kisebb kép: Szentháromság, vászonra festett
- négy nagyobb szobor: Szent Joachim és Anna, Miklós és Erzsébet (magyar királyné)
- nyolc kis angyal és angyalfejek
- középen tabernákulum, mindez kőből, felette díszítés fából, aranyozott, festett, angyalokkal
- az egész oltár márványból van

2. Boldog Margit mellékoltár, szószékoltár

- Boldog Margit nagy képe
- Boldog Margit fa szobra üvegezett szekrényben
- a szószék felett különböző szobrok és figurák: Szent Ráfael és Tóbiás, Szent Jeromos és Ágoston egyházatyák²⁹
- két oldalt kívül Szent Katalin és Borbála - aranyozott és színezett faszobrok
- a szószék ajtaján a Jó Pásztor képe Falkoner Ferenc alkotása³⁰
- a szószéken a Magvető példázata, dombormű
- minden fából van

3. Jézus Szíve mellékoltár

- Jézus szíve „misztériuma” nagy kép, kisebb kép Xavéri Szent Ferencről, vászon

²⁹ OPRA Zsuzsanna, GAYLHOFFER-KOVÁCS Gábor, *Piliscsaba, Római katolikus plébánia-templom*, Építéstörténeti kutatási dokumentáció, 2015, 46. (Magyar Építészeti Múzeum, MDK, Tervtár, ltsz. D 46355.)

³⁰ KORHECZ PAPP Zsuzsanna, FÁBIÁN Borbála, *A Kapisztrán Szent Jánosról nevezett Ferences Rendtartomány barokk művészeti öröksége*, Történelem és Muzeológia, 2016, 91.

- két nagyobb szobor, Szent József és Keresztelő Szent János
- két kisebb angyal és angyalfejek
- középen üveges szekrény, benne a Prágai Kisjézus díszesen öltözött, festett, aranyozott faszobra, arca és kezei viaszból
- az egész oltár márványból van

4. Sienai Szent Katalin mellékoltár

- Sienai Szent Katalin nagy kép
- Szent Róza kisebb alakban vászonkép
- Szent Flórián és Donát - nagyobb márványszobrok
- két kisebb angyal és angyalfejek
- Szent Bonifác teste üveg alatt, gyöngyös ruhában³¹
- az egész oltár márványból van

5. Olajfák hegye mellékoltár

- Jézus az Olajfák hegyén fa szoborcsoport,³² vérrel verejtékező leboruló Jézus alak, három kisebb alvó apostol, Jézussal szemben egy angyal - fa, aranyozott, festett

6. Krisztus a börtönben mellékoltár

- az elfogott Krisztus a börtönben, üvegezett vászonkép
- máriazelli Mária szobor, öltöztetett, fülkében, üveg alatt
- Júdás Tádé és Bertalan apostol – kisebb szobrok
- két kisebb angyal

³¹ Erről részletesen ír a leltár, mivel drágaköves és aranyos díszítésekkel van teli.

³² Szilárdfy feltevése szerint esetleg azonos a piliscsabai templomban látható Falkoner Zsófia-festménnyel: „Az Olajfák hegyén vérrel verítékező Jézus vigasztalása.” A jegyzőkönyv szerint az 5. mellékoltár, a Getszemáni kertbeli jelenet ábrázolása szoborcsoport volt, három alvó apostollal és Jézussal szemben egy angyalalakkal. Így bizonyosnak tűnik, hogy csak a budai klarissza templom 3. mellékoltára, a Jézus Szíve oltár „misztériumot” megjelenítő képéhez lehet kötni Zsófia nővér alkotását. SZILÁRDFY, *A budavári klarisszák...*, 21. jz. i. m., 235.

7. Szent Klára mellékoltár

- Szent Klára vászonkép Falkoner József Ferenc munkája³³
- két nagyobb szobor Tekla és Margit, utal rá, hogy szimmetrikus a díszítése (nyilván a 2. oltárral) és itt is van egy fedél-rész kiképezve, amelyen szobrok vannak: Szent Mihály legyőzi a Gonoszt
- két kisebb angyal
- középen Mária szobor üveg alatt, aranyba öltözve, aranyozott és festett fa Madonna szobor
- minden fából van

8. Szűz Mária Szíve mellékoltár

- a főoltárkép ezt a misztériumot ábrázolja
- a kisebbik oltárkép felette a Szeráfi Szent Ferenc, mindkettő vászon
- nagyobb szobrok, Nepomuki Szent János és Eligy
- kisebb szobrok, két angyal és angyalfejek
- középen egy fa szekrényben Szent Mihály garganti kőből készült szobra
- az egész oltár márvány, a szobrok is

9. Szent Terézia mellékoltár

- Szent Terézia oltárkép
- felette kisebb kép Boldog Margitról
- nagyobb szobrok, Pádúai Szent Antal és Néri Szent Fülöp
- kisebb szobrok, két angyal, angyalfejek
- az egész oltár márvány, a szobrok is
- középen koporsóban Szent Clemens/Kelemen teste üveg alatt és egy ampulla a véreből³⁴

³³ KORHECZ PAPP, FÁBIÁN, *A Kapisztrán Szent Jánosról...*, 30. jz. i. m., 91.

³⁴ Itt is részletesebb leírás a drága díszítésről. A 4. és 9. oltár felöltöztetett szentjeiről Binder János Fülöp készített szentképet. SZILÁRDFY Zoltán, *Magyar barokk szentképek*, Művészettörténeti Értesítő, 1981, 123.

10. Kálvária mellékoltár

- faragott keresztrefeszítés ábrázolás
- Mária és Sz. János szobrai
- a kereszt alatt Mária Magdolna
- minden fából van

11. Fájdalmas Anya mellékoltár

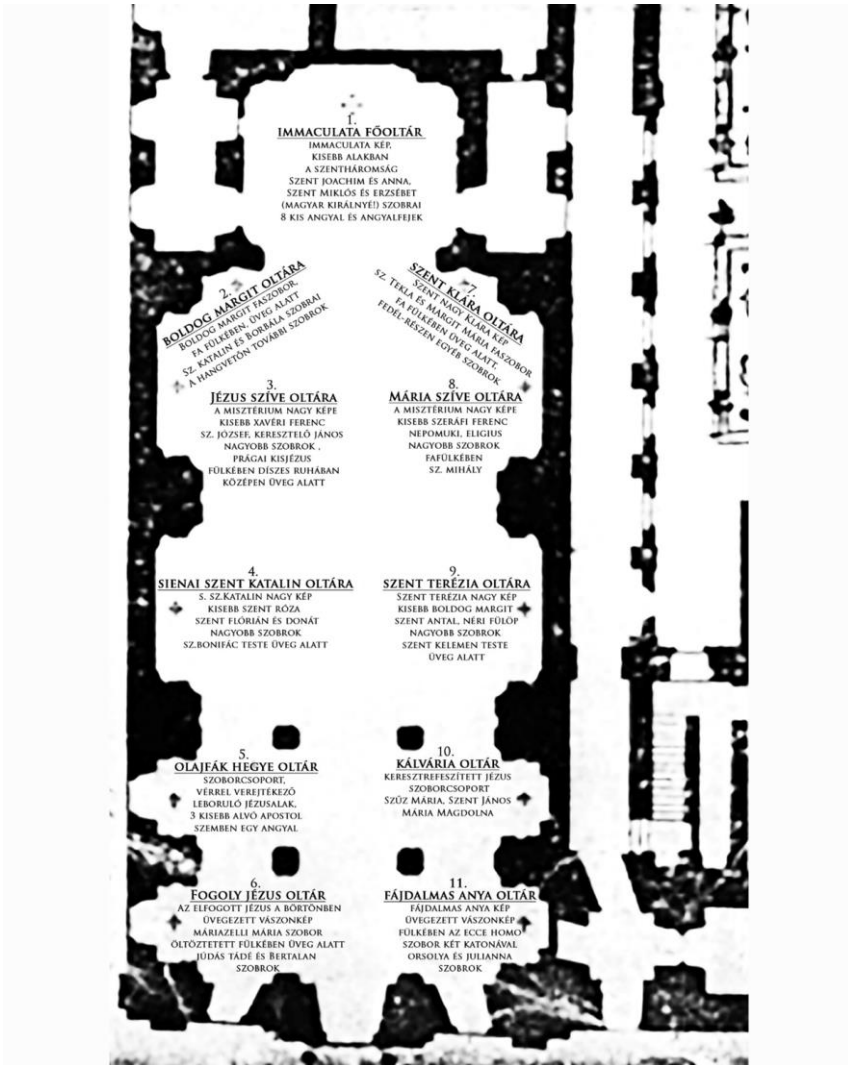
- oltárkép erről: üveg alatti vászonkép³⁵
- kisebb szoborábrázolás üveges szekrényben: két katona közt Ecce Homo
- nagyobb Szent Orsolya és Julianna szobor
- kisebb két angyal szobor
- minden szobor fából, az oltár is

A legkorábbi a főoltár, a Jézus Szíve és Mária Szíve oltár voltak. Utánuk készült el 1756-ban Szent Klára és Boldog Margit oltára, majd a többi: a 11 oltárból öt márványozott kőből, hat pedig festett fából készült.³⁶

A leírt oltárokat az alaprajz megfelelő pontjaira helyezve a következőképpen rajzolódik ki előttünk a budai klarissza templom ikonográfiai térképe 1782-ből:

³⁵ A képet szoborként említi Szilárdffy és ismer róla egy Binder által készített szentképet, SZILÁRDFY, *Magyar barokk...*, 34. jz. i. m., 123.

³⁶ SCHOEN Arnold, *Emlékezés a klarisszák budavári és a ferencesek pesti templomára*, Budapest, Belvárosi Ferencesek, 1943, 8. Adatai a jegyzőkönyvével egyeznek.

A budai klarissza templom ikonográfiai programja

A templomba belépve a kórus alatt négy oltár a szenvedés-megváltás titkát jeleníti meg, a belépőt bűnbánatra, alázatra hívva. A hajóba belépve két kiemelkedően tisztelt, nem klarissza, de meghatározó spirituális-misztikus tanítást

hátrahagyó női szent szerzetesnő³⁷ oltára következnek: Avilai Szent Teréz és Sienai Szent Katalin. Ők a szerzetesnői ideál és az imádságos, Jézussal egyesült misztikus élet mesternői, mellettük Szent Róza és Szent Margit alakja a mély Istenkapcsolatot, az elvonuló életet, szegénységet példázza.

A hajó középrészén a klarisszák középkor óta folyamatosan élő³⁸ Szent Szív áhítatának oltárai állnak. Ezeken az oltárokon három ferences férfiszent is megjelenik (Szeráfi Szent Ferenc és Szent Egyed,³⁹ s már előbb, a Terézia oltáron Pádúai Szent Antal) és ez a következő oltárpár, a magyar klarissza identitás kifejeződéséhez kapcsol. Itt, a szentély előtt láthatjuk Szent Klára és Szent Margit⁴⁰ oltárát, s a szentélyben ott áll Mária Immaculata oltárán az alapító Szent Erzsébet királyné⁴¹ szobra.

A templomban a szentély felé haladva egyre erőteljesebben fejeződik ki a magyar klarissza rendi hagyomány: megjelennek a rendalapítók, a rendi szentek és sajátosan a magyar klarissza történelem részeként Piast Erzsébet és Árpádházi Szent Margit alakja.

A pesti klarisszák templomának leírása kevésbé alapos a jegyzőkönyvben: az ott felállított hat oltárból egy a jegyzőkönyv szerint a leckeoldalon a kórus alatt állt, s ezen a Keresztről levett Krisztust ábrázolták egy nagy képen. Weisz János ezt a Kereszt oltárának nevezi.⁴² Vele szemben állt a Megostorozott Üdvözítő oltára, szintén a kórus alatti, bejárati résznél. A bejárati szakasz spirituális üzenete a belépő hívőket itt is a megváltás művére emlékezteti. A magyar klarisszáknál⁴³ a Szent Kereszt tisztelete az óbudai klastromot alapító Erzsébet királyné Szent

³⁷ 1970 óta egyházdoktorok.

³⁸ 1541-ben Óbudáról a klarisszák Pozsonyba menekítettek egy Jézus és Mária szíve faoltárt. Később ez az oltár a pozsonyi Erzsébet nővérek kolostorába került. SZYLLABA Emil, *A pozsonyi Klarissza-templom történetéhez*, Pozsony, Litera, 1944, 29.

³⁹ Utóbbi beazonosítása nem biztos.

⁴⁰ Ekkor még csak a domonkos rendben tisztelték szentként.

⁴¹ Az óbudai klarisszák által alapítójukként szentként tisztelt, nem kanonizált Lokietek/Piast Erzsébet királyné, Károly Róbert felesége, Nagy Lajos király édesanyja.

⁴² WEISZ János, *Pesti klarisszák 1723–1782*, Várgesztes, 1974, kézirat. Schwarcz Katalin hagyaték, fénymásolat, 9–10. Magyar Ferences Levéltár és Könyvtár.

⁴³ Erről Pozsonyból, Budáról és Pestről van adat.

Kereszt ereklye adománya óta eleven,⁴⁴ amit csak megerősített a szigeti domonkosok Margitra visszavezetett Szent Kereszt tisztelete.⁴⁵

A magyar klarissza spiritualitás megjelenítése a szentélyben Pozsonyban is hasonlóan koncentrált volt: a szentélyben három oltár állott, s a főoltáron ferences férfiszentek szobrai (alapító Szent Ferenc, Antal), míg mellettük a mellékoltáron Szent Klára és magyar királyszentek szobrai (István, László) álltak. Kevesebb adat maradt fenn a zágrábi templomról: a főoltáron Szeráfi Szent Ferencnek ott is volt szobra, s két mellékoltár két klarisszának: az alapító Szent Klárának és Bolognai Szent Katalinnak volt szentelve.

A budai templombelső ikonográfiai koncepciójának kialakulását tetten érhetjük az új szószék készítésekor. Az 1747/48-ban készült, korábbi szószék leírása: „Középen Szent Rozália és Borromei Szent Károly, bal oldalon Szent Sebestyén, jobb oldalon Szent Rókus. Ajtaján Immaculata-dombormű látható. A hangvető-baldachint két lebegő angyal tartja, tetején a világmindenséget jelképező gömb, fölötte sugaras Istenszeme.”⁴⁶

Ezt a szószéket ma Budapest-Újlakon láthatjuk, ahová 1778-ban⁴⁷ került. Amennyiben nem történt lényeges változtatás ezen a régi klarissza szószéken, úgy tűnik, hogy az általuk igen nagy tiszteletben részesített Mária Immaculata ábrázoláson kívül nincs kimondott klarissza vonatkozása a szószék ikonográfiájának. Az öt⁴⁸ férfialakot csupán két női ellensúlyozza, s Szent Rozália eleve alig kivehetően, a férfi szenteket ábrázoló domborművek alatt, a párkányba komponálva jelenik meg. Ez a szószék akkoriban bárhol állhatott volna.

A helyére újonnan épített szószékoltárt⁴⁹ Szent Margit tiszteletére állították, 1756-ban⁵⁰. Ez ma Piliscsabán látható. „A menzán fehér-arany színű, üvegezett

⁴⁴ NÉMETHY Lajos, *Adatok Árpádházi Boldog Margit ereklyéinek történetéhez*, Budapest, Rudnyánszky, 1884, 89.

⁴⁵ *Uo.*, 110.

⁴⁶ TARJÁN Mária, *Óbudai espereskerület: Az újlaki Sárlos Boldogasszony Plébánia = A katolikus Budapest, I–II*, szerk. BEKE Margit, Budapest, Szent István Társulat, 2013, 168. Köszönöm Dr. Berán Ferenc és Fejérdy Tamás DLA segítségét.

⁴⁷ TÖRÖK József, *Az újlaki Sárlos Boldogasszony-templom*, Budapest, Mikes, 2005, 25.

⁴⁸ Egy beteg férfi is szerepel Borromeo Szent Károly domborművén.

⁴⁹ Az evangélikus szószékoltárhoz hasonlólt csak kevés katolikus templomban lehet látni, például Litke, 18. sz. Nepomuki Szent János szószékoltár.

⁵⁰ BODOR Imre, BODORNÉ SZENT-GÁLY Erzsébet, *A piliscsabai Madonna-szobor története és restaurálása = Tanulmányok Szilárdfy Zoltán 60. születésnapjának tiszteletére*, Ars Hungarica, 1997, 83–87, 84.

fa vitrinben Szent Margit apácaruhás, imádkozó alakja áll festett fa szobor képében [...]. [A szószékkosár] aranyozott fa domborműve az evangéliumi magvetőt ábrázolja. A szószékkosár két oldalán egy-egy vértanúszűz álló szobra: balra Alexandriai Szent Katalin, jobbra Szent Borbála. A szószék hátfalát a sekrestye lépcsője felől megközelíthető ajtó tölti ki a Jó Pásztor és a bárányok olajfestésű képével. [...] A hangvető mennyezetén a Szentlélek galambja lebeg fénysugarakkal körülvéve. A szeszélyesen kanyargó párkányon középütt két angyalka, a széleken két egyházatya, Szent Jeromos és Szent Ágoston ül, legfelül pedig a keresztény lelket kisgyermek képében vezető Őrangyalt lehet látni.”⁵¹

Szemmel látható az új szószék ikonográfiai programjának újszerűsége és a női-szerzetesnői, magyar klarissza vonatkozások erőteljes megjelenése. A női- és férfialakok száma három-négy, hangsúly szempontjából azonban lényegesebb a női elem, mint a férfi: Szent Margit, a két nagy vértanú nőalak s a kisgyermeket gyengéden óvó-vezető hatalmas angyal, s a hangulatilag ide illeszkedő Jó Pásztor irgalmas alakja. A klarisszák által kedvelt női vértanúknak és Szent Margitnak a szószékkoltáron központivá váló alakja tudatosan és az előző szószék ikonográfiai programjánál erőteljesebben fejezi ki a magyar klarissza karizmát, különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy ez a szószékkoltár páros alkotás: az átellenes oldalon a szószék-építmény kivételével teljesen megegyezik a mellékoltár felépítése. Ez a másik, átellenben álló oltár Szent Kláráé, s a vértanú-szűzek sora itt is folytatódik. Boldog Margit kis szobrának párja pedig a Szűzanya szobra a Kisjé-zussal.

Csekély változtatás, de ennek fényében feltűnő, hogy a korábbi szószéken uralkodó helyen, a koronán legfelül ábrázolt sugárzó „Isten szeme” szimbólumot az új berendezés egy egészen más helyén találjuk: Szent Klára oltár baldachinja alatt, rejtve. A Szentháromságot elvont formában ábrázoló szimbólum, a háromszögbe írt Istenszem teológiailag precíz, de érzelmileg üres, személytelenséget sugárzó képe kevésbé uralja így a szakrális teret. A tisztánlátó racionalitás, áttekintés, hatalom képe helyén az új szószéken a gyengéden gondoskodó Ráfael főangyalt látjuk, amint kisgyerek-puttóktól övezve Tóbiást vezet, – melynek szimbolikus értelme az emberi lélek őrangyalként való kísérése.

⁵¹ OPRA, GAYLHOFFER-KOVÁCS, *Piliscsaba...*, 29. jz. i. m., 46.

Az ábrázolt alakok, jelenetek nagysága megnőtt az előző szószékéhez képest, a szerkezet letisztultabb, áttekinthető és messzebből is jól kivehető. Égkék színével is jól tagol, ritmust ad, kiemel, egységben tart.⁵² Ez a klarisszáknek – akik csak a kórusról szemlélhették a templom belsejét, s „láthatatlanul”, pusztán „hallhatóan” voltak jelen a hívők imádkozó közösségében,⁵³ jobban szembetűnő volt.

54

55

56

⁵² A zágrábi klarisszák főoltára is arany és égkék színű volt. Emilij LASZOWSZKI, *Crkvene stvari dokimnutoga samostana opatica Sv. Klare u Zagrebu* = E. L., *Stari i novi Zagreb*, 1925, 180–187.

⁵³ Caroline BRUZELIUS, *Hearing is Believing: Clarissan Architecture, ca. 1213–1340*, Gesta, *Monastic Architecture for Women*, 1992, 83–91.

⁵⁴ Kép forrása: TÖRÖK, *Az újlaké...*, 47. jz. i. m., 16.

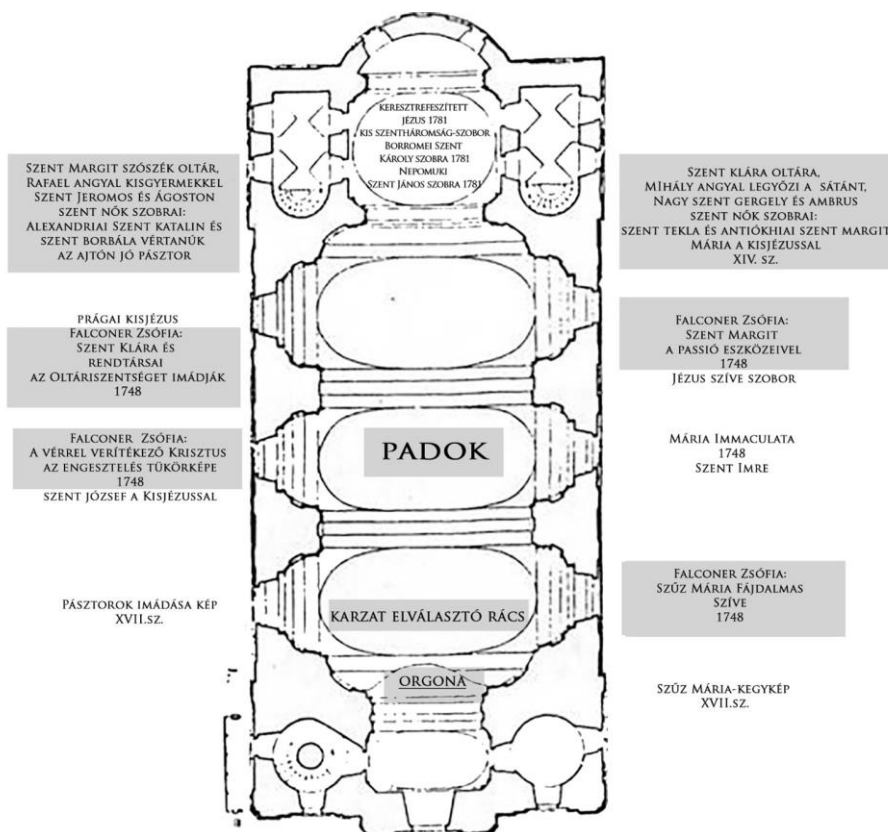
⁵⁵ Saját fotó, a szerző magántulajdona.

⁵⁶ Saját fotó, a szerző magántulajdona.

A piliscsabai egykori klarissza birtok temploma, a hagyatékek őrzője

A klarisszák a török kiűzése után mint jogosult birtokosok a piliscsabai templom építésében fő szerepet játszottak. Először 1748-ban építenek itt templomot, majd nagyobbat kezdenek 1778-ban, ez 1781-re készül el. A budai klarissza templom berendezése a piliscsabai plébániatemplomba 1784-ben került át.

A templomban ma található berendezés témához kapcsolódó részeit a 2015-ben készült kutatás dokumentációja⁵⁷ alapján mutatom be. Az ábrán szürkével jelzett elemek bizonyítottan a klarisszák budai templomából kerültek ide, az ezen kívül megemlített elemek pedig keletkezési idejük és/vagy ikonográfiai programjuk révén köthető a klarisszák templomához.

⁵⁷ OPRA, GAYLHOFFER-KOVÁCS, *Piliscsaba...*, 29. jz. i. m.

A felozlatási jegyzőkönyv adatai alapján látszik, hogy a budai klarissza templom fából készült oltárai közül kettő teljes egészében ide került, míg a kőoltárok-ról csak az oltárképek közül néhány találta meg itt végleges helyét. Az egykori templomi berendezés mozdítható elemeinek nagyrészt idehozták: a padokat, az orgonát, a kórusrácsot és feltehetően néhány kisebb, itt nem említett darabot, mint néhány kánontábla, barokk angyalszobrok.

Hogy kincseiket ide „mentették”, az is mutatja, hogy egyik legértékesebb szobruk, a középkori óbudai kolostor gondosan megőrzött ékessége – valószínűleg főoltárának szobra⁵⁸ – a Madonna szobor is Piliscsabára került.⁵⁹ Barokk szekrényében, amelyen még az üveg is eredeti a mai napig, csekély átalakítást elszenvedve, ma is ott sugárzik a piliscsabai templom egykori klarissza mellékol-tárán. A restaurátorok még az arc színeit is megőriztnek tapasztalták... Jele annak, hogy nem tűnt el minden, s az évszázadokon átívelő magyar klarissza hagyomány, lelkiesség, tapasztalat érinthető közelségben van számunkra is.

60

⁵⁸ BODOR, BODORNÉ SZENT-GÁLY, *A piliscsabai...*, 50. jz. i. m., 84.

⁵⁹ MAROSI Ernő, *Erzsébet királyné Madonnája = Tanulmányok Szilárdfy Zoltán 60. születésnapjának tiszteletére*, Ars Hungarica, 1997, 89–96.

⁶⁰ Fotó: <http://muvtor.btk.ppke.hu/etalon2/2515.jpg>. (A letöltés ideje: 2021. 05. 31.)

TÜSKÉS ANNA

*A Lorettói litánia, Mária-antifónák, himnuszok és
zsolozsmák Mária-epithetonjainak művészettörténeti
vonatkozásai*

Három felvidéki mandorlás Madonna-szobor

Tanulmányomban két, templomboltozatra függesztett, sugárkoszorús mandorlában elhelyezett 17–18. századi Madonna-szobrot vizsgálok, melyek ma is eredeti funkciójukban találhatók: az egyik a kassai (Košice) dómban, a másik a szepescsütörtökhegyi (Spišský Štvrtok) templomban. Egy harmadik ilyen típusú szobrot a kassai Kelet-Szlovákiai Múzeum gyűjteményében őriznek. Az egymástól kilencven km-re álló két templom szobrainak együttes vizsgálatát sugárkoszorús mandorlás felépítésük és azonos elhelyezésük indokolja. Ugyan restaurálták őket – az egyiket háromszor is az elmúlt harminc évben –, de művészettörténeti kutatásukat nem végezték el, ezért indokolt ikonográfiai és stíluskritikai vizsgálatuk, valamint összevetésük más közép-európai emlékekkel.¹

I. A kassai „Maria aureola” (Mandorla s Madonou, Dóm svätej Alžbety, Košice)

I.1. Leírás

A kassai Szent Erzsébet-dóm hosszházának szentély felőli utolsó két szakasza között a boltozatra felfüggesztve lóg a holdsarlón és glóbuszon álló Mária a gyermek Jézussal szobor mandorlában (Maria mit Christus in Mandorla, 1. kép).²

¹ Köszönöm Katarína Kolbiarž Chmelinová, Ivan Havlice, Jana Luková, Kristína Markušová és Emília Poláková segítségét a restaurálási jegyzőkönyvek megismerésében és a szobrok stílusának tanulmányozásában.

² *Lexikon der christlichen Ikonographie* 3., hrsg. Engelbert KIRSCHBAUM, Wolfgang BRAUNFELS, Rom – Freiburg – Basel – Wien, Herder, 1994, 160, 199.

1. kép: Madonna, szobor, 130 cm magas, 1660–1680 között, Kassa (Košice), Szent Erzsébet-dóm

A szobor ikonográfiai típusa az úgynevezett Mondsichelmadonna vagy Strahlenkranzmadonna, azaz a Napbaöltözött Asszony, ami a 12. századtól kezdve igen kedvelté vált a Madonna-ábrázolások között.³ A szobor kétoldalas, ugyanis a hajó és a szentély felől egyaránt teljes értékű, kifaragott alkotás, a két oldal alakjai teljesen azonosak; Mária jogart, az áldó Jézus almát tart a kezében. Alul a glóbusz körül tekeredő kígyó alatt kapcsolódik a szobor a befoglaló mandorlához. Felül egy Mária fejből kinyúló fémrúd rögzíti a szobrot. A talpzat kör alakú mezőjében a megrendelő címere lehetett, de ez ma mindkét oldalon üres. A mandorla alapszíne kék, melyet mindkét oldalon felül és alul egy-egy írásmező, oldalt két-két kerek és egy-egy ovális, felirattal ellátott képmező, a közökben rubintot imitáló mező tagol. A szimbólumok és a hozzájuk tartozó feliratok Szűz Mária közismert epithetonjai,

³ NÁTYI RÓBERT, *A Napbaöltözött Asszony, mint a Patrona Hungariae ikonográfiai típusa*, PhD-disszertáció, ELTE BTK Művészettörténet Doktori Iskola, 2013; SARKADI NAGY Emese, „Az Boldog Asszony képet radiusba vegyem” *Szempontok a csíksomlyói Madonna művészettörténeti elemzéséhez*, Művészettörténeti Értesítő, 2016, 229–240, 229–230.

melyek a Bibliából – főleg az Énekek énekéből, a Bölcsesség könyvéből és Sirák fia könyvéből –, továbbá középkori eredetű himnuszokból és imádságokból származnak, melyek széles körben elterjedtek a 16–19. században.

A felső és az alsó írásmező mindkét oldalon azonos: fent „ADVOCATA NOSTRA”, azaz tanácsadónk (*Antiphona Salve Regina*), lent „AUXILIUM CHRISTIANORUM”, azaz keresztények menedéke (*Litania lauretana* és *Officium Beatae Mariae Virginis titulo Auxilium Christianorum*). A feliratos kerek és ovális mezők vízszintesen párt alkotnak. A hajó felől felülről lefelé haladva ezek a következők: nap kör alakú mezőben „ELECTA UT SOL”, azaz fényes, mint a nap (Énekek éneke 6,9, *Officium Assumptione Beatae Mariae Virginis* [Szűz Mária kis zsolozsmája], *Antiphona ad Magnificat*); hold kör alakú mezőben „PULCHRA UT LUNA”, azaz szép, mint a hold (Énekek éneke 6,9, *Officium Assumptione Beatae Mariae Virginis* [Szűz Mária kis zsolozsmája], *Antiphona ad Magnificat*); körtemplom ovális mezőben „TEMPLUM DEI”, azaz Isten temploma (*Officium St. Joach. Matutinum Lectio 4.*), világítótorony ovális mezőben „TURRIS DAVIDICA”, azaz Dávid tornya (Énekek éneke 4,4, *Lorettói litánia*); egy-egy csillag kör alakú mezőben „STELLA MARIS”, azaz tenger csillaga (Hymnus: *Ave maris stella*), illetve „AURORA CONSURGENS”, azaz felkelő hajnal (Énekek éneke 6,9) felirattal. A szentély felől a mezők felülről lefelé haladva a következők: kút kör alakú mezőben „PUTEUS AQUARUM”, azaz vizek kútja (Énekek éneke 4,15); tükör kör alakú mezőben „SPECULUM SINE MACULA”, azaz szeplőtelen tükör (Bölcs. 7, 26, *Officium Immaculatae Conceptionis* Resp. V.); egy-egy fa ovális mezőben „QUASI PALMA”, azaz mint a pálma (Sir 24,18), illetve „QUASI OLIVA”, azaz mint az olajfa (Sir 24,19) felirattal; zárt kapu kör alakú mezőben „PORTA CLAUSA”, azaz zárt kapu (*Officium Immaculatae Conceptionis* infr. Oct. die V. Lect. VIII) felirattal; nyitott kapu „PORTA COELI”, azaz ég kapuja (Hymnus: *Ave maris stella*) felirattal. A feliratok néhol hibásak, romlottak, és a restaurátori dokumentáció nem tudta mindet pontosan rögzíteni.

I.2. Kutatástörténet

Amint Letzter Simon kassai fényképész 1900 körül készült fényképén látható (2. kép), százhusz éve a szobor a szentélytől távolabb, a négyezet boltozatára (hosszház és keresztház találkozásánál) volt felfüggesztve, a mainál jóval magasabban. Nem tudni, mikor történt a felfüggesztés helyének megváltoztatása.

Wick Béla 1936-os monográfiájában a főoltár után a szentély többi tárgya között írt a Madonna-szoborról, amely akkor már a jelenlegi helyén volt: „A mennyezetről lefüggő kettős Szűz Mária szobor, a »Mária aureola«. A mindkét oldalán egyformán kiképzett emlékművön a földgömbön álló s isteni gyermekét tartó csillagkoszorús Istenanya mandorla alakú sugaras aureolába van foglalva. A keret felirata fent »Advocata nostra« (»Mi szószólónk«) a »Salve Regina« antiphona szavai, lent pedig az »Auxilium Christianorum ora pro nobis« (»Keresztények segítsége könyörögj érettünk«), a Loretói litánia egyik fohásza, amelyet V. Pius pápa illesztett a litániába a törökök fölött Le-

2. kép: Letzter Simon: *A kassai dóm bosszúháza, fénykép, 1900 körül*

pantónál 1571. október 7-én aratott győzelem emlékére. Az aureolát legújabbban köröskörül villanylámpákkal szerelték fel.⁴ Ezeket a villanylámpákat később eltávolították. Wick 1941-es *Kassa története és műemlékei* című könyvében csak röviden említi a kettős Mária-szobrot, amit a 17. századra datál.⁵ A dóm későbbi leírásaiban kétszer említették érdemi elemzés nélkül.⁶

⁴ WICK Béla, *A kassai Szent Erzsébet dóm*, Košice, Szent Erzsébet nyomda, 1936, 222.

⁵ WICK Béla, *Kassa története és műemlékei*, Kassa, Wiko, 1941, 332.

⁶ Ivan HARMINC, *Súpis pamiatok na Slovensku*, 2, Bratislava, Obzor, 1968, 98; I. VAŠKO (zostavovateľ), *Dóm sv. Alžbety v Košiciach*, Košice, Východoslovenské tlačiarne, 2000, 96.

Az Immaculata-szobrot az elmúlt harminc évben háromszor restaurálták. Először Ľubomír Škvaril vezetése alatt II. János Pál pápa 1995-ös kassai látogatása (amikor a pápa a Dómot érseki székesegyház, a kassai r. k. egyházmegye érsekség szintjére emelte) előtt. Az alkalomra igyekezett a püspökség mindent „kipucolni”. Az Immaculata-szobor nem szerepelt a korábbi restaurátori tervekben, ezért leszedték és megbízták vele az akkor már privát módon működő pozsonyi restaurátort, Škvarilt, aki abban az időben a Dóm belsejében restaurált, és aki gyorsan elkészült a feladattal. Művészettörténeti elemzés nem készült a munkáról, se a műről, csak egy műszaki dokumentum a károsodásokról és a kiegészítésekről.⁷

A szobrot felakasztották a helyére, majd 2012-ben foglalkoztak vele ismét. A Dóm belsejében ekkor egy nagyobb helyreállítás, illetőleg restaurálás történt, készülődve a 2013-as évre, amikor Kassa Európa kulturális fővárosa lett (Marseille-jel egy évben), és a Dómot sikerült az utolsó percben felvételni a támogatott helyreállítások listájára.⁸ A tetemes állami támogatást nagyon gyorsan kellett felhasználni. 2012–2013-ban a belső helyreállítás idején a templom belsejét több fázisban beállványozták, hogy kezelhessék a neogótikus boltozatot és a gótikus/neogótikus belső felületet, miközben a templom folyamatosan működött. Az egész munkát a belsőben és a déli torony belsején/külsején a pozsonyi Villard műhely végezte, melyben több restaurátor dolgozott. A restaurátor műhelybe szállított Immaculatát Jozef Porubovič szoborrestaurátor kezelte: letisztította és konzerválta a művet, minden dokumentáció és beavatkozás nélkül, mivel nem volt szükség beavatkozásra.

Legutóbb 2015-ben restaurálták a szobrot, melynek dokumentációját Emília Borošová Michalcová készítette.⁹ A 2015-ös leírás a 18. század közepére datálja a mintegy 130 cm magas szobrot. A fafaragáson a színeket temperával vitték fel

⁷ Reštaurátorská dokumentácia evidovaná v archíve KPÚ Košice pod č. RZ181/98 – Zámer a zásady pre reštaurovanie Immaculaty, spracoval akad. soch. Ľubomír ŠKVARIL, 1995.

⁸ Eredetileg a kultúrfővárosi lista nem tartalmazott semmilyen műemléki helyreállítást, csak utcai performanszokat és lakótelepi találkozási kreatív központokat.

⁹ Akkor Zsolnán (Krajský pamiatkový úrad Žilina) dolgozott, jelenleg a Besztercebányai Hivatal (Krajský pamiatkový úrad Banská Bystrica) munkatársa. A restaurátori dokumentáció nem publikált kézirat, a Kassai Műemlékfelügyeletnél kutatható (Krajský pamiatkový úrad Košice).

krétalapon, az aranyozást és ezüstözést mázakkal. A dokumentáció szerint „az állapot a kielégítő, kis hiányok láthatók, amelyek nem zavarják az emlékmű általános megítélését”. A mű polikrómiája nem eredeti.

A dóm 18. század végi és 19. század eleji canonica visitatióiban nehéz azonosítani a szobrot. Az 1771-es és az 1808-as leírásban egyaránt szerepel egy fa Szűz Mária-szobor, azzal a megjegyzéssel, hogy ezt felvonuláskor, körmenetben vették.¹⁰

I.3. Az Immaculata Conceptio kultusza Kassán

Az Immaculata Conceptio tisztelete Kassán a 17. század közepétől folyamatosan jelen volt. A jezsuita diákok részére 1653-ban alapított Immaculata Conceptio társulatot ugyanebben az évben kapcsolták a Rómában 1584-ben létrehozott Congregatio Primariae Beatae Mariae Virginis Annunciatae-hoz.¹¹ Az Immaculata Conceptio tiszteletének legjelentősebb köztéri megnyilvánulása a főtéren álló szoborcsoport, melyet a közeli vesztőhelyen 1696-ban ártatlanul kivégzett huszonhat kassai polgár és az 1710-es pestisjárvány emlékére emeltek 1720–1725 között.¹² A Mária-oszlop előtt a *Lorettói litániát* imádkozták a káplánok vezetésével.

A kassai dóm Madonna-szobrához stílusban közel áll a szepesgörgői (Spišský Hrhov) Szent Simon és Júdás templom főoltárának Madonnája, ami 1670-re datált a templom egész faszobrászati berendezésével együtt (3/a kép). Ugyancsak közeli párhuzam a szepesjánosfalvi (Jánovce) Szent Katalin templom főoltárának Madonnája (3/b kép). E párhuzamok alapján a kassai dóm Madonna-szobrának keletkezése 1660–1680 közöttre tehető.

¹⁰ AACass, KV, Košice, 1771 B, s. 8; AACass, KV, Košice, 1808 C, s. 18. Peter ZUBKO, *Kánonické vizitácie katedrálneho Kostola sv. Alžbety v Košiciach* [Canonical Visitations of the Cathedral St. Elizabeth Church in Kosice], *Človek a spoločnosť* [Individual and Society], 2012/4, 12–28.

¹¹ KNAPP Éva, *Vallásos társulatok: rekatolizáció és társadalmi átalakulás Kassán a 17–18. században*, Századok, 1995, 796.

¹² WICK Béla, *A kassai Immaculata szobor története*, Košice–Kassa, 1928; KNAPP Éva, *Poema satyricum: Egy magyar nyelvű alkalmi vers és történeti háttere 1724-ből*, Doromb, 2013, 49–56; SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Mausoleum idoli Cassoviensis: Még egyszer az 1724-es kassai gúnyversről*, Doromb, 2019, 83–104.

3. kép: a) Madonna, szobor, Szepesgörgő (Spišské Hrhov), Szent Simon és Júdás templom, főoltár, 1670; b) Madonna, szobor, Szepesjánosfalva (Jánovce), Szent Katalin templom, főoltár

A dóm függesztett Madonna-szobrával azonos típust képvisel egy ismeretlen kelet-szlovákiai templomból származó mandorlás faszobor a Kelet-Szlovákiai Múzeum gyűjteményében, melynek festése teljesen lekopott (4. kép).¹³ A leltári lap szerint a fából faragott, eredetileg polikróm Immaculata-szobor 1931-ben került Dr. Polák akkori múzeumigazgató idején a múzeumba a kassai Fő utca 120. alatti ház padlásáról. Ma ilyen számú ház nincs, a Fő utca páros száma 116-tal végződik, de itt három számmal való eltolódás történt, így a szobor a mai 114-es szám alatti földszintes házból került elő. Ez a ház nem műemlék, ma már beépített tetőtérrel

¹³ Leltári szám: S 348, gyarapodási szám: H-1931/00026. Méretei: magasság szélesség mélység / magasság: 140 x 80 x 23 / 106 cm.

és új hátsó szárnyal rendelkezik a mellékutca felől. A datálás a leltári lapon 1750–1800, a kiállítási táblán 1700–1750. Feltehetően ismeretlen templom belső berendezéséből származik, 1968-ban restaurálták,¹⁴ 2016-ban sterilizálták.¹⁵

A dombeli és a padlásról előkerült két szobor stílusában meglehetősen távol áll egymástól, de ikonográfiájuk és használati módjuk azonos lehetett. A kassai múzeum Madonnájának stílusát és keletkezési időpontját nehéz meghatározni, nemcsak mert rossz a szobor állapota, de a munka minősége is alacsony. A karcsú méretarányú és a gótikus arcmegegoldást idéző mű típusa és modellezése nem emlékzetet semmilyen más ismert szoborra, ugyanakkor

figyelembe kell venni, hogy Kelet-Szlovákia déli része nagyon rosszul feldolgozott a 17–18. századi szobrászat tekintetében. Katarína Kolbiarz Chmelinová tisztán formai szempontból a 17. század második feléből, talán a harmadik negyedéből származó műnek értékeli. Ha népi közegeből származik, keletkezési ideje valószínűleg akkor sem haladná meg a 18. század első évtizedeit.

4. kép: Madonna, szobor, 140 cm magas, 1700–1720 között, Kassa (Košice), Kelet-Szlovákiai Múzeum, Leltári szám: S 348

¹⁴ Protokollszám: 7/68.

¹⁵ Revízió: 2018. május 21.

I.4. *Tota Pulchra*

Noha az Immaculata Conceptio tana a trienti zsinat (1545–1563) nyomán terjedt el szélesebb körben, ábrázolása már a 16. század elejétől megjelenik templomi oltárokon és magánáhitati házioltárokon. Nem rögzült külön típus a tartalom ábrázolására, s ugyanazt a tartalmat egymástól jelentősen különböző alkotások is megjeleníthetik: Mária gyakran egyedül áll felhőkön vagy holdsarlón, kígyón tapos, kezét széttárja, imára kulcsolja vagy mellén keresztbe teszi. Mária tarthatja bal kezében a gyermek Jézust, ekkor jobbában jogart tart.

A Szeplőtelenül Fogantott Szűz képeiből származik a *Tota Pulchra* néven ismert típus, melyen Máriát szimbólumok veszik körül. Az Immaculata Conceptio tan és a Mária epithetonok egyik korai együttes képi megjelenése Benvenuto Tisi-nek (alias Garofalo) a ferrarai Chiesa San Bernardino templom számára 1515–1520 között festett *Szentháromság és Immaculata conceptio* oltárképe (5/a kép),¹⁶ melynek kompozíciója a Tisi műhelye által festett másolatok révén jelentősen elterjedt.¹⁷ Fontos megjegyezni, hogy az epithetonok párban állnak, általában hasonló nemű ábrázolások (pl. bolygó, épület, növény, kút) kerülnek párba. Tisi oltárképén hat pár, azaz tizenkét jelző képi ábrázolása veszi körül Mária alakját. Egy 1520 körül készült tenyérsny (11,9 x 8,2 cm) elefántcsont faragványon nyolc pár jelzőt zsúfolt össze az ismeretlen faragó (5/b kép),¹⁸ ahogy egy mintegy száz évvel későbbi spanyol elefántcsont triptichon esetében is.¹⁹ Máriának számtalan epithetonja gyűlt össze az évszázadok során, ezek közül csak a leggyakoribbak jelennek meg festményeken és szobrokon.²⁰ Tisi oltárképe, az elefántcsont faragványok és a kassai Madonna epithetonjai között jelentős az átfedés.

¹⁶ 1811-től: Milánó, Brera, Reg. Cron. 598. – E. SAMBO, *scheda n. 38 = Pinacoteca di Brera: Scuola emiliana*, direzione scientifica F. ZERI, Milano, Electa, 1991, 96–99; A. M. FIORAVANTI BARALDI, *Benvenuto Tisi detto il Garofalo*, Rimini, 1993, Scheda dell'opera, 215–218; *Una donna vestita di sole: L'immacolata concezione nelle opere dei grandi maestri*, a cura di G. MORELLO, V. FRANCA, R. FUSCO, Milano, 2005, 180–181. [Catalogo della Mostra tenuta a Città del Vaticano nel 2005.]

¹⁷ Pl. Róma, Musei Capitolini, inv. PC 192, inv. PC 208, vásárlás 1750-ben a Pio gyűjteményből.

¹⁸ Rijksmuseum, BK-2008-69.

¹⁹ Victoria & Albert Museum, Sculpture Collection, 99 to B-1864. Marjorie TRUSTED, *Baroque & Later Ivories, Victoria & Albert Museum*, London, V&A, 2013, 352, 353, cat. no. 347.

²⁰ Pl. CSEREY Farkas, *Isten anyjának, a boldogságos szeplőtlen szép szűz Máriának Lóréttomi litániában lévő nevezetek rendin folyó dicsérete*, Bécs, Trattner, 1772; Franz Xaver PFEIFER, *Epitheta Mariana ad majorem Dei et b. Mariae virginis honorem ex Scriptura sacra, Breviario Romano et litaniis Lauretanis collecta*, Augustae Vindelicorum, Kranzfelder, 1868.

5. kép: a) Bemvenuto Tisi (Garofalo): Szentháromság és Immaculata conception, olíárkép, 1515–1520 közötti, Milánó, Brera Reg. Cron. 598; b) Rijksmuseum, BK-2008-69

Tísi / Garofálo-oltárkép (5/a kép)		elefántesont triptichon (5/b kép)		A kassai Madonna (1. kép)	
ELECTA UT SOL	PULCHRA UT LUNA	ELECTA VT SOL	PVLCRA VT LUNA	ELECTA UT SOL	PULCHRA UT LUNA
TURRIS DAVIDICA CVM PROPUGNACVLIS	PORTA CELI	PORTA CAELI	STELLA MARIS	TEMPLUM DEI	TURRIS DAVIDICA
SICVT LILIVM INTER SPINAS	PLANTATO ROSA IN IERICHO	SICVT LILIVM	SCALA CELI	STELLA MARIS	AURORA CONSURGENS
SPECULUM SINE MACULA	FLORVIT YESSE VIRGA	SPECVLVM SINE MACVLA	QVASI CIPRESVS	PUTEUS AQUARVM	SPECULUM SINE MACULA
FONS ORTORVM	PUTEUS AQUARVM VIVEN[ITIVM]	PVTEVS AQVARVM VIVEN[ITIVM]	EXSALTATA CEDRVS	QUASI PALMA	QUASI OLIVA
		HORIVS CONCLVS[VS]	[FONS] [H] ORTORVM	PORTA CLAUSA	PORTA COELI
			CIVITAS DEI		
			TURRIS DAVIDICA] CVM PROPUGNACVLIS		

Az összevetésből kitűnik, hogy vannak állandó párok (pl. ELECTA UT SOL és PULCHRA UT LUNA), mások viszont többféle párt alkothatnak. Mindhárom emléken megjelenő szimbólum még a PORTA CAELI, SPECULUM SINE MACULA, PUTEUS AQUARUM VIVENTIUM és TURRIS DAVIDICA. Feltehetően a megrendelő adta meg, mely Mária-szimbólumok kerüljenek az ábrázolásra.

A kassai dóm mandorlás Madonnája kiemelkedik a 17–18. századi kárpát-medencei Immaculata-faszobrok közül a *Lorettói litánia*, és több Mária-antifóna, himnusz és zsoltosma szimbólumainak alkalmazásával.²¹ A legtöbb Immaculata-szobor fő ikonográfiai motívuma a holdsarló. Ilyen típusú alkotás viszonylag nagy számban fennmaradt a Felvidéken és Erdélyben is.

II. A szépcsütörtökhelyi mandorlás Mária-szobor

II.1. Leírás

A csütörtökhelyi (Spišský Štvrtok) Szent László-templom mellett 1672-től a minorita rend konventje működött.²² A középkori templomot általában a hozzáépített Szapolyai-kápolna miatt keresik fel az utazók, de maga a templom is sok érdekességet tartogat a kutatóknak. Barokk berendezése – három oltár, szószék és a diadalívre függesztett mandorlás Mária-szobor – épségben maradt az 1869. évi tűzvészben, ami főként a Szapolyai-kápolna tetejében tett kárt. A helyreállítás 1896-ra készült el.

A templom diadalíve fölött felfüggesztve lóg a vizsgálatba bevont másik mandorlás faszobor, melyet a 2001-es restaurálási dokumentáció 1700–1720 közöttre datál (6. kép).²³ A 150 cm magas kompozíció két darabból áll: Szűz Mária középpontba helyezett szobrát sugárkoszorú – váltakozva hullámos lángnyelves és egyenes hegyes sugarakból álló –, ovális gloriola vagy mandorla övezi. Mária

²¹ KNAPP Éva, *Az imádság retorikájának kora újkori történetéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2019, 3–32, 30.

²² KARÁCSONYI János, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, Budapest, 1924, 428–429.

²³ Köszönöm az adatokat Emília Polákovának. A restaurálást az akkori Műemléki Intézete, a Levoča Regionális Restaurációs Stúdió végezte: L. Székely, I. Žucha és E. Spaleková.

baljában országalmát, jobbában jogart tart, fején koronát visel, lába alatt a mandorlán szárnyas angyalfej. A mandorlán hét képmezőben Mária életének fő jelei láthatók, a képmezőket rózsaszárak kapcsolják össze. A jelenetek festett ovális medalionokban helyezkednek el, baloldalt alulról indulva ezek a következők: Angyali üdvözlés, Vizitáció, Jézus születése, Háromkirályok imádása, Jézus körülmötélése a templomban, Menekülés Egyiptomba és Mária mennyvétele.

Ez a Madonna 1700 körül keletkezett, stilisztikai párhuzamait azonban nehezebb megtalálni, mert ebből az időszakból kisebb számú magas kvalitású szobor maradt fenn. A legjelentősebbek a lőcsei volt jezsuita Szent László templomának oltárai a svéd Olaf Engelholm (1660/1670–1709, Lőcsein: 1695–1699) műhelyéből, amelyben valószínűleg olyan lőcsei szobrászok is dolgoztak, mint Strecius János.²⁴ A magas színvonalú művek többségét általában ennek a műhelynek tulajdonítják. A csütörtökhegyi Madonna közel áll a lőcsei templom oltárszobrainak stílusához. Katarína Kolbiar Chmelinová szerint a Madonna-szobor legközelebbi párhuzama a leibici (Lubica) Szűz Mária Mennybemenetele templom 1709-ből származó főoltárának barokk átdolgozásából származó Szent Anna- és Szent Joachim-szobra, amelyet Engelholm műhelyének tulajdonítanak (7. kép).²⁵

6. kép: Madonna, szobor, 150 cm magas, 1700–1720 között, Csütörtökhegy (Spišské Štvrtky), Szent László-templom

²⁴ Munkásságukról ld. pl.: Katarína CHMELINOVÁ, *Ars inter arma: Ranonovoveké umenie a kultúra východného Slovenska*, Bratislava Slovenská národná galéria – Kaštieľ Strážky, 2008; Katarína CHMELINOVÁ, *Treasures of the Baroque between Bratislava and Krakow*, Muzeum Narodowe w Krakowie, 2017.

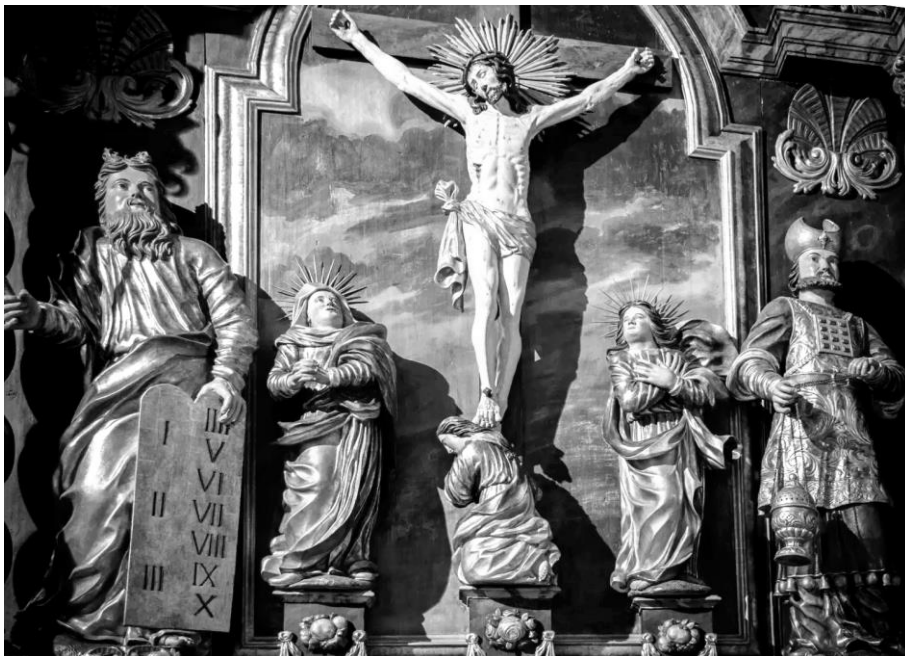
²⁵ Katarína CHMELINOVÁ levele Tűskés Annának, 2021. május 1.

7. kép: Olaf Engelholm műhelye: Szent Anna és Szent Joachim szobra a főoltáron, 1709, Leibici (Lubica), Szűz Mária Mennybemenetele templom

A szepescsütörtökhelyi Madonna megalkotásának ideje egybeesik ifjabb Gross Pál (1660–1734) működésének időszakával a szepesszombati (Spišská Sobotka) Szent György templomban, akinek – apja, id. Gross Pál (?–1688?) sikeres

munkássága után – a szobrai lényegesen gyengébb minőségűek,²⁶ s közel állnak a készmárki (Kežmarok) Lerch János kissé későbbi (1718–1727) oltárszobraihoz az evangélikus templomban (8. kép). A podolíni (Podolínec) oltár ismeretlen mestere 1700 körül és után egyszerre használt különféle modellásokat, melyek nem annyira lágyak és élénkek, mint a szepescsütörtökhelyi Madonnáé.

8. kép: Lerch János: Keresztrefeszítés-oltár, 1718–1727, Késmárk (Kežmarok), evangélikus templom

²⁶ CHMELINOVÁ, *Ars inter arma...*, 24. jz. i. m., 39–47; CHMELINOVÁ, *Treasures...*, 24. jz. i. m., 162–163.

II.2. *Madonna im Rosenkranz* – Rózsakoszorús Madonna²⁷

A jelenetekkel körbevett mandorlás Mária-szobor emlékeztet a német nyelvterületen különösen elterjedt *Madonna im Rosenkranz* típusú szobrokra, festményekre és falképekre, melyek kerete lehet egyszerű rózsakoszorú vagy kerek medalionokkal bővített. A kerek medalionokban a rózsafüzértitkok jeleneteit vagy Krisztus sebeit ábrázolták. A jelenetek száma lehet öt vagy tizenöt. Az ábrázolástípus egyik első fennmaradt ötjelenetes példája Veit Stoß *Engelsgruße* 1517/1518-ból a nürnbergi St. Lorenz templomban, továbbá Tilman Riemenschneider 1521–1524 közé datált *Schwebende Madonna im Rosenkranz* a Maria im Weingarten-i zarándoktemplomban. Az elsőn Angyali üdvözlés, a másodikon Mária a gyermek Jézussal a központi szoboregyüttes, s mindkettőn ötöt jelenet látható a rózsakoszorún. A 17–18. században számos tizenöt titkos ábrázolás készült, a központi szobor általában Máriát ábrázolja a gyermek Jézussal.

Számos rózsakoszorús Madonnán azonban nincsenek rózsafüzértitok-ábrázolások. A csütörtökhelyi mandorlás Mária-szobor körüli jelenetek száma eltér a bevett ötös vagy tizenötös számtól és a hét jelenetből csak öt egyezik meg az általánosan elterjedt rózsafüzértitkokkal, kettő nem (királyok imádása, menekülés Egyiptomba), tehát szokatlan megoldásnak tekinthető.

A rózsafüzér Mária kedvelt szimbólumára, a rózsakeretre utal, ami Mária szüzességének jelképe. Az áhítati formát a 15. századtól számos rózsafüzér társulat terjesztette, Kassán például 1522-től működött ilyen.²⁸ A rózsafüzérnek számos változata terjedt el; a csütörtökhelyi képsorozat a ferences rózsafüzérrel mutat

²⁷ A rózsafüzér imádság irodalmi és képi hagyományáról, változásáról: TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Ein lateinischer Rosenkranz-Hymnenzyklus für Kaiserin Eleonora (1635) und seine ungarische Adaptation*, Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde, 2006, 103–114; TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *E. S. és a Rózsakoszorú = A szerelem költői: konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Budapest, Universitas, 2007, 337–359; KÓNYA Franciska, *Tarnóczy István és a kora újkorai meditációs irodalom*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely, 2015, 101–112.

²⁸ PÁSZTOR Lajos, *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, Budapest, Egyetemi nyomda, 1940, 30–31.

közeli rokonságot, melyet Szűz Mária hét örömének tiszteletére imádkoztak. Neveztek szeráfi rózsafüzérnek, ferences koszorúnak és hétörömű olvasónak is.²⁹ Egy 1767-ben megjelent kiadvány szerint: „a hét tizedből álló Olvasó közönségesen vagy Jerusalemi, vagy Szent Ferencz szerzetében levő Olvasónak nevezetik”.³⁰ Ez a héttizedes olvasó jelenik meg például Elias Mögel egyik festményén.³¹ Némi eltérés az ötödik és a hatodik titokban fedezhető fel, mert a csütörtökhelyi mandorlán a körülmetélés és az Egyiptomba menekülés látható a tizenkét éves Jézus megtalálása és a feltámadt Krisztus látása jelenetek helyett.

A csütörtökhelyi minoriták kiemelkedő szerepet játszottak a szepességi rekatolizációban.³² A Szent Erzsébet rendtartományt alapító Giovanni Battista Reggiani da San Felice volt a templom első plébánosa a rekatolizáció után.³³ Csütörtökhelyen a 18. században Szent Ferenc főtársulat működött, amely önálló nyomtatványt adott ki.³⁴

²⁹ A *Nagyszombati Kódex* leírja az imádkozásának módját, ld. LÁZS Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, Budapest, Balassi, 2016, 344–345; FARMATI Anna, *A „lelki csészé” titkai – avagy ízelítő a csíksomlyói kordások lelki asztaláról = Barokk vallásos közösségek*, szerk. BOGÁR Judit, DÉRI Eszter, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 15), 79–88.

³⁰ *Az hét tizedből álló Rosás koszorúnak vagy Jerusalemi olvasónak eredetéről, el-terjedéséről, és erejéről*, Csík, 1767, 5.

³¹ LIPP Mónika, *Eszterházy Károly püspök Szűz Mária iránti tisztelete - műalkotások tükrében / Bishop Károly Eszterházy's veneration of the Virgin Mary – as reflected in works of art = Tanulmányok Eszterházy Károly egri püspök szellemi és épített örökségéről*, szerk. DINNYÉS Patrik, NAGY Andor, Eger, EKE Líceum, 2020, 215–225.

³² Ld. BRUCKNER Győző, *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen*, Budapest, 1922, 265–267.

³³ HIRSCHBERG Kornél, *Magyar minorita hittérítők*, Budapest, Stephaneum Ny., 1944, 20; MONAY Ferenc, *Adatok a magyarországi és erdélyi minoriták irodalmi munkásságáról*, Róma, 1953, 100; KNAISZ Michael de Miskoltz, *Chronologico Provinciale Ordinis F. F. Minorum s. Francisci conventuum provinciae Hungariae et Transylvaniae nunc s. Elisabeth reginae nuncupatae*, Pozsony, 1803, 322–27.

³⁴ KNAPP Éva, *Pietás és literatúra: irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Budapest, Universitas, 2001, 195.

Összegzés

A *Lorettói litánia* és a rózsafüzér a 17–18. századi vallásosság két fontos, gyakran szorosan összekapcsolódó imádsága, amint ezt a Hieronymus Wierix és Petrus Overraat által metszett 17. századi imalap is bizonyítja.³⁵ A három felvidéki monumentális faszobrászati ábrázolás arra enged következtetni, hogy ez a templomi tárgytypus valamelyest elterjedt lehetett a Magyar Királyságban. Noha a kassai és a szepescsütörtökhelyi faragvány megegyezik a sugárkoszorús keretezésben és függesztett elhelyezésében, teológiai üzenetük eltérő: míg az első a *Lorettói litánia*, a második a rózsafüzér imádkozására ösztönzött. Nemcsak ösztönöztek a szobrok az imádságra, hanem emlékeztettek is Mária teológiai jelentőségére és tiszteletére egy olyan vidéken, ahol jelentős protestáns lakosság élt.

³⁵ Hieronymus WIERIX, Petrus OVERRAAAT, *Rózsafüzér titkok és a Lorettói Litánia együttes megjelenése*, 17. század első fele, imalap rézmetszettel, Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-OB-66.995.

Imádság és királytükör?

Keresztúri Bíró Pál I. Rákóczi Ferenc keresztelőjén mondott prédikációjának záróimájáról

A címben szereplő fejedelmi keresztelő imádságának részletes tárgyalása előtt szükségesnek látszik nagyon röviden bemutatni magát a prédikációt, hiszen ez elengedhetetlen az elsődleges kontextus szempontjából.

Keresztúri Pál *Egyenes ösvény* című prédikációgyűjteményének egyik, az OSzK Régi Nyomtatványok Tárában őrzött példányában,¹ az előtábla tükrén szerepel egy kéziratosszerű címléírás: „*Az Tekentetes es Nagyságos [...] RAKOCI FERENCZNEK [...] keresztése napian leot praedicacio [...] melyet [...] praedicallot [...] Kereszturi Pal [...]*”, amely egyértelműen egy nyomtatvány, méghozzá az I. Rákóczi Ferenc 1645. április 2-án lezajlott keresztelője alkalmából elhangzott prédikáció alapján az 1645-ben Váradon megjelent nyomtatvány címlapjáról készült.² A címléírást a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* is felvette, megállapítva, hogy „a kiadványnak egyetlen példánya sem maradt meg.”³

Tény, hogy máig nem került elő példány Keresztúrinak ebből a munkájából, ám az említett *Egyenes ösvény* című gyűjtemény végén van egy tíz oldalnyi, utólag bekötött üres levelekre írt kézirat, amely gyanúra adott okot, hiszen ugyanattól a

¹ KERESZTÚRI BÍRÓ PÁL, *Egyenes ösvény a sz. életre vágyóódnak [...]*, Váradon, [Szenci Kertész Ábrahám], 1653; RMNy 2502.

² A teljes cím: *Az Tekentetes es Nagyságos RAKOCI Geörgynek [!] Erdely orszaganak Ifjabbik Fejedelmének, magyar ország részeinek Uranak, es a' Szekelyek Ispannianak és Az eo nag(y)saga szerelmes házus tarsanak A' tekenetetes és n(agy)sagos Bathori Sophianak, Erdely orszaganak Ifjabbik Fejedeleme Aszszonianak elso szulöttöknek, Az tekenetetes, és n(agy)s(a)gos RAKOCI FERENCZNEK tetetes keresztése napian leot praedicacio melyet 1645 Apprilis [!] 2 die, a' Gúlla [!] Fejervari templomban szepten jénies gyülekezet elot praedicallot az eo n(agy)s(a)gok udvari praedicatorok Kereszturi Pal. Prov. [Példabeszédek] 20. v. 7. Ha az igaz szűntelen jar az eo teokelletessegben boldogbok lesznek az eo fiai eo utána. Nyomtataton [!] Váradon M. DC. XLV.*

³ RMNy 2129.

kéztől származik, mint amelyik az előtábla tükrén található címet lemásolta. Áttekintve a magyar nyelvű szöveget egyértelművé is vált, hogy a címléírásban feltüntetett keresztelési prédikáció másolatát őrzi a megviselet kötet.

Mit tudunk erről a kéziratról és az őrzőkötet történetéről? A prédikációt záró imádság után megmaradt kis helyre szorította be a másoló a következőket: „Vivat Princeps junior /Franciscus Rakoci D[ei] G[ratia] P[rinceps] T[ranssylvaniae] D[ominus] S[ic]olorum et] C[omes], et Author huius contionis /Paulus Kereszturi, et scriptor Georgius Beoleoni. fiat [??] /1655.”

A másolatot eszerint egy bizonyos Bölöni György készítette 1655-ben, 10 évvel a keresztelő és a belőle készült nyomtatvány megjelenése után. I. Rákóczi Ferenc ekkor tíz éves volt, s 1652 óta valóban Erdély megválasztott fejedelme, ahogy a rövidítés hirdeti. Keresztúri Pál 1655 decemberében hunyt el, s mivel a vivat rá is vonatkozik, a másolat talán még a halála előtt készülhetett.

Bölöni Györgyben a háromszéki (ma Kovászna megye) Nagy-bölöni Bölöni család⁴ tagját sejttem, de a pontos azonosítás további kutatást igényel. A nyomtatvány tőle származó margináliái alapján lekipásztor lehetett, a számos apró betűs, latin nyelvű megjegyzés legalábbis arról árulkodik, hogy a kötetet prédikációs segédeszközként, ihletforrásként használta, miképpen a külön az erre a célra bekötött üres levelekre másolt keresztelői prédikációt is.

Bölöni egyébként a legkorábbi ismert tulajdonosa az *Egyenes ösvény* eme példányának, később egy bizonyos Fazakas János bejegyzését olvashatjuk a háttábla tükrén 1736-ból, aki a Bölöntől nem túl messze található „Nagy Kodátsiban” volt „Egy ház fi”. 1866-ban Sárdi István (feltételezésem szerint ugyancsak lelkész) birtokolta a kötetet, aki szintén aktívan használta, azaz magyar és latin nyelvű szelvényzetekkel látta el azt. További possesszorokat nem ismerünk, csak azt tudjuk, hogy a kötetet 1991-ben vásárolta meg a könyvtár a Borda Antikváriumtól.

Tehát ha példányból nem is, de másolatból legalább részben megismerhetjük az ismeretlen nyomtatványunkat. Részben, ti. a kézirat csonka, hiányzik a prédikáció eleje, ugyanis az első előzéklevelet sajnos kitépték az idők folyamán. A szöveg azonban így is sok érdekességgel szolgál.

Azon túl, hogy egy viszonylag „híres” szerző életművének eddig ismeretlen darabjához van szerencsénk, a műfaj ritkasága is izgalmassá teszi. A kora újkor nyomtatott keresztelési prédikációról ugyanis keveset tudunk, hiszen (például a

⁴ NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, II, Budapest, Bemmel és Kozma, 1858, 227.

temetési beszédekkel szemben) ezekből alig maradt fenn néhány. Heltai János szerint eleve nem adhattak ki sok ilyet, ennek oka pedig a magas gyermekhalandóságban keresendő.⁵ Kéziratunk tehát azért is különleges, mert a korszakból mindössze két keresztelési prédikáció ismert: II. Rákóczi György és Báthori Zsófia hamar elhunyt, második kisfiác, Rákóczi Zsigmondé és ez. „Nem véletlen azonban éppen e két keresztelési prédikáció fennmaradása, hiszen a fejedelmi családban fontos esemény a fiúgyermek születése, a Rákóczi család egyik fő politikai törekvése pedig éppen a dinasztiaalapítás volt.”⁶

A keresztelő ünnepélyes performálása, valamint a beszéd gyors kiadása tehát egyaránt túlmutat önmagán: mindkettő a Rákóczi-ház fejedelmi önreprezentációjaként is értelmezhető. Mind a szakrális esemény, mind a szöveg nyomtatott verziója hasonlóan funkcionál, mint a Rákóczi-udvarban korábban tartott nagyszabású, nyilvános konfirmációs ünnepélyek, és az ezekhez kapcsolódó kiadványok: a *Christianus lactens*⁷ (magyarul *Csecsemő keresztyen* címmel⁸), vagy a *Schola triumphata*⁹ és a *Pallas Dacica*,¹⁰ amelyek többnyire egybekötve jelentek meg I. Rákóczi György *Instructió*val.¹¹ Ezek az udvari rendezvények és a hozzájuk kapcsolódó kiadványok az uralkodásra való rátermettséget hivatottak bemutatni.

⁵ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában, 1601–1655*, Budapest, OSZK – Universitas, 2008 (Res Libraria, 2), 64.

⁶ Uo.

⁷ KERESZTÚRI BÍRÓ Pál, *Christianus lactens, quem [...] dn. Georgius et dn. Sigismundus Rakoci [...], quando tyrociniūm Christianismi sui deposuerunt in solenni examine, quod 15. Augusti anno 1637. [...] publice primum obsignarunt, praeunte Paulo B. Kereszturi [...]*, Albae-Juliae, typis celsissimi principis, 1637; RMNy 1674.

⁸ KERESZTÚRI BÍRÓ Pál, *Csecsemő keresztyén, mellyet [...] az Rákoczi György és Sigmond Istennek segítségével [...] el mondottanak, [...] Kísaszszony havának 15 napján az 1637 esztendőben. Kereszturi Pal [...] által*, Fejérvár, [Fejedelmi ny.], 1638; RMNy 1721.

⁹ Johann Heinrich ALSTED, *Schola triumphata per [...] d. Georgium Rakoci, filium [...] Transylvaniae principis primogenitum, a. d. 15. Octobris anno MDCXXXVII accinentibus fratre ipsius [...] Sigismundo Rakoci [...]*, Albae-Juliae, ex typographia Suae Celsitudinis [typ. principis], 1638; RMNy 1722.

¹⁰ Johann Heinrich BISTERFELD, *Pallas Dacica, quam [...] Sigismundus Rakoci, [...] secundus filius a. d. 7. Maii anno MDCXL praeciente schola aulica, applaudentibus omnibus in [...] Transylvaniae principum, [...] regni, [...] legati Polonici, procerum, omnisque ordinis spectatorum ac auditorium corona praestitit, porroque praestabit*, Albae-Juliae, ex typographia siae celsitudinis, 1640; RMNy 1827(2).

¹¹ I. RÁKÓCZI György, *Instructio, quam [...] Georgius Rakoci, [...] tradidit [...] domino Sigismundo Rakoci, filio suo natu minori, non longe post cum ille scholis valedixisset*, ex typographia siae celsitudinis, 1640; RMNy 1827(1).

Szorosan kapcsolódik ehhez a szövegcsoporthoz Keresztúri *Mennyei társalkodás*¹² című művének Báthori Zsófiához szóló ajánlása is, ahol a fiatalasszony régi fejedelmi származására való utalás sem más, mint a Rákóczi-dinasztia uralkodói hatalmának legitimációja. I. Rákóczi Ferenc születésével tehát megszületett a vágyott dinasztia, a pompás keresztelő és a keresztelői beszéd kiadása pedig a szakrális cél mellett másodlagos jelentést nyer.¹³ Ennek a másodlagos jelentésnek az imádság szempontjából lesz még jelentősége.

Kuriózumnak tűnhet továbbá, de valójában nem az, hogy a korszak mindkét fennmaradt keresztelői prédikációját Keresztúri Pál mondta el. Ahogy a kis Zsigmond keresztelője alkalmából megjelent prédikáció kapcsán Petróczi Éva rámutatott,¹⁴ ez a választás kézenfekvő, hiszen Keresztúri ekkor II. Rákóczi György bizalmas udvari lelkésze volt, korábban az ifjabb fejedelem szeretett nevelője, így kitüntetett szerepet játszott a fejedelmi család életében, amely ekkoriban egyébként a harmincéves háború árnyékában zajlott.

Itt most nem térünk ki sem a keresztelő külső körülményeinek, sem a hadjáratból való kimaradása, de a feleségét érő kritikák miatt is sértődött II. Rákóczi György és a szülei közt fennálló, finoman szólva sem kiegyensúlyozott viszony bemutatására, sőt a forrásoknak a keresztelő időpontja körüli anomáliáinak részletezésére sem, de az elmondható, hogy az 1645. február 24-én született első unoka hírére az éppen Erdélyen kívül hadakozó I. Rákóczi György elrendelte az örvendetes esemény megünneplését: „Méltó azért [...] mindenütt az országban in publico loco tegyetek az úr istennek hálaadást és dicséretet”,¹⁵ s egyúttal rendelkezett a keresztelő idejéről és a gyermek nevééről is: „Keresztelésének idejét

¹² KERESZTÚRI BÍRÓ Pál, *Mennyei társalkodás, az-az az Istennek a bűnös emberrel való beszélgetése*, [Várad?], [Szenci Kertész Ábrahám], 1645., (RMNy 2128).

¹³ A Rákócziak reprezentációs kiadványairól részletesen ír: HELTAI János, *Fejedelmi és egyházi reprezentáció kálvinista kiadványokban I. Rákóczi György korszakában Erdélyben = A reformáció könyvespolca*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, OSZK – Argumentum, 2017, 97–107; VARGA Bernadett, *Schola triumphata és Pallas Dacia: Ünnepehes búcsúvizsga, avagy fejedelmi önreprezentáció = Források és hagyományképek*, szerk. STEMLER Ágnes, Budapest, OSZK–Gondolat, 2014 (Bibliotheca Scientiae et Artis), 31–40.

¹⁴ PETRÓCZI Éva, *Keresztúri Pál prédikációja Rákóczi Zsigmond keresztelőjén 1647-ben = Idővel paloták: magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Budapest, Balassi, 2005, 399.

¹⁵ I. Rákóczi György II. Rákóczi Györgynek, Bártfa, 1645. március 1. = *A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése: I. Rákóczi György, II. Rákóczi György*, szerk. SZILÁGYI

akkorra kell halasztani, mikorra az leányunk is felkel, [...] s neve is az mi akaratunkból vagy Ferencz, avagy Sigmond leszen.”¹⁶ A gyermek végül (csecsemőként meghalt nagybátyja után) a Ferenc nevet kapta, keresztapának pedig (többedmagával) Lupul moldvai vajdát kérték fel.

Az ünnepélyes keretek közt Gyulafehérváron megtartott keresztelő után megjelent beszéd (itt nehéz pontosan fogalmazni, mert azt nem lehet mondani, hogy a keresztelőn elhangzott beszéd, hiszen annak nyilván szerkesztett változata jelent meg, hogy ott mi hangzott el, források híján nem tudjuk) tartalmának részletes ismertetésére most nem vállalkozhatok, azt csak nagy vonalakban vázolólok.

A prédikáció textusát nem lehet pontosan rekonstruálni, de a címlapon idézett ige: „Ha az igaz szüntelen jár az ő tökéletességében boldogok lesznek az ő fiai ő utána.” (Péld 20,7) némileg kárpótol minket.¹⁷ Ez kiválóan reflektál az épülő kálvinista dinasztia témájára, és akár Keresztúri lelkészi-nevelői ars poetica is lehetne.

Maga a prédikáció is a szülő-gyermek kapcsolat lelki metaforájára épül, és úgy ösztönöz bűnbánatra, megtérésre, megigazult életre, hogy egyben gyakorlati nevelési útmutatóként is működik. Pedagógiai érzékről tesz bizonyosságot az is, hogy a szöveg majdnem mindegyik gondolati egysége egy „Gondolod megh”-kezdetű rövid ismétléssel záródik, feltehetően a jobb megjegyezhetőség kedvéért.

Az atya-gyermek reláció persze itt is többféleképpen olvasható: akár tisztán teológiai alapon, akár a fejedelmi család belső viszonyaira való (nem is olyan áttételes) utalásként, sőt, akár még politikaelméleti síkon is, hiszen egy jövőendő fejedelem keresztelőjén vagyunk.

A prédikációt záró imádság ugyanakkor meglepő újdonságokat tartogat. A szabályos, Isten megszólításával kezdődő, majd az egykori nyomtatvány végét is jelző, ámennel befejezett ima tökéletes *genus mixtum*, hiszen egyenlő arányban van jelen benne a *laudatio* (a *genus deliberativum* részeként), valamint a *petitio* (a *genus demonstrativum* képviselőjében).

Míg az első szövegrész témája, stílusa és retorikai szerkezete belesimul Keresztúri ismert műveinek szövegtárába, sőt bizonyos értelemben a *Mennyei*

Sándor, Budapest, Ráth, 1875 (*Monumenta Hungariae Historica*, 1; *Diplomataria*, 24), CCCX, 309.

¹⁶ *Uo.*

¹⁷ A szövegrészleteket modern átírásban idézem.

társalkodást idézi (szinte dialogikus szerkezet a bűn/kegyelem ellentétpárra építve, erős érzelmi színezet, gondolatritmus, felkiáltások), a második rész (a könyörgés) egészen új, Keresztúrinál eddig szokatlan gondolati elemeket tartalmaz. Ez az újdonság pedig a *közösségi hang megjelenésében* rejlik. A korszak református igehirdetésében általában ugyan jelen van az ország boldogulása, a nemzet aktuális sorsa iránti érdeklődés, de Keresztúri prédikációira ez alig-alig jellemző.¹⁸ Az önmagán túlmutató esemény azonban generálja, hogy itt mégis megjelenjen, sőt, Keresztúri a továbbiakban (tőle végképp szokatlan módon) a csecsemőre mint jövődő fejedelemre kért áldásokból szinte királytükört készít. A műfaji kérdések tisztázása előtt nézzük meg ezeket gondolatokat:

Virágozzék életében az igazság közöttünk, az erőszak, a méltatlan háborgatás, és az préda szűnjék meg. Adj békességet, Úristen, az ő idejé(ben) e földön.

Hajtsd meg, Uram, az ő füleit a szegényeknek kiáltásokra, fordítsd le szemét az szép könyörületességre, s kezeit terjeszd ki az áldott adakozásra. Az árvák(nak), engedd, lehessen *édes Atyjuk*, az özvegyeknek jó ügyük(ben) hűségese tútorok, és az megnyomorodottak(nak) legyen hatalmas földi gyámolok.

Tanácsiban, kérünk, Uram, légy jelen! Gondolatit mindenekben igazgasd, és dolgai(ban) kegyelmedből légy vezér. – Áldd meg, Uram, az te bölcsességgeddel ötöt, adj erőt, bátor szívet, és győzhetetlen kart őneki.

A szűnek keménységét orvosold meg őbenne, indulatit utaidban formáljad, és cselekedd, hogy az ő ékessége legyen az irgalmasság és a feddhetetlen élet.

E földnek lakosira áradjon házainak bősége, építgesse hazánknak romlott falait, s lehessen szegény nemzetünk(nak) oltalma, s nagy reménysége.

[...] rekeszd el az bűnösök(nak) szerelmét őtőle, és az ő asztalit vegye körül az ártatlanok(nak) serege.

[...] legyenek kívánatosok az ő szállási hazánknak minden tartományin, és az ő útait kövessék az szegények(nak) imádkozási.

[...] szabadítsd meg a gonosz emberek(nak) kezektől, s mentsd meg a hamiaknak mérges ítéletektől.

¹⁸ Ld. erről DIENES Dénes, „*Mellyeket az én Uram Jézus Krisztustól tanultam...*”: *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*, Sárospatak, Sárospataki Ref. Koll. Teológiai Akad., 2002, 15–16.

Szolgáljanak őneki az ellenségi, féljenek előtte az ő gyűlölői, és viseljék az ő igáját minden ellenkezői.

Neveld, ó nagy I(ste)n, az szentek(nek) számát az ő szárnyai alatt. Lobogjon ő általa mindenütt szent igédnek meggyulladott fáklója, s terjedjen az te nednek nagyságos volta e széles világra.

Keresztúrinak, a fejedelem fiai nevelőjének minden valószínűség szerint ismernie kellett korának népszerű fejedelemtükör-irodalmát, főként mivel I. Rákóczi György nevéhez is fűződik ilyen munka.¹⁹ Ennek az irodalomnak az alap gondolatai egyrészt a legnagyobb általánosság szintjén jelennek itt meg, úgy mint: a fejedelem feladata az ország bőségének, békés életének biztosítása, a könnyörületesség, az adakozás (talán nem túlzás, ha ezen a ponton a *Basilikón dórón*²⁰ paternális abszolutizmusa és lovagi-humanista uralkodói képe jut eszünkbe), Isten bölcsességének megismerése, az Isten szerinti példamutató élet, az udvar megfelelő személyekkel (ha tetszik tanácsadókkal) való feltöltése, stb.

Láthatunk azonban néhány érdekesebb pontot is, például, hogy „A szűnek keménységét orvosold meg őbenne, indulatit utaidban formáljad.” Ez akár nagyon általános klisének is tekinthető, de ha a két Rákóczi György fejedelem és Lorántffy Zsuzsanna ekkoriban váltott leveleire gondolunk, a II. Rákóczi Györgyöt érő bírálatok alapján máris nagyon személyessé válik. Ahogy az egész prédikáció, azon belül az imádság is többértelmű: könyörgés Istenhez, tanítás az egybegyűlteknél és a későbbi olvasóknak, tanítás a csecsemőnek, és nem utolsósorban, tanítás a következő fejedelemnek.

Más szempontból, de szintén személyes töltete van a következőknek: „legyenek kívánatosok az ő szállási hazánknak minden tartományin, és az ő útait kövessék az szegények(nek) imádkozási?”. Vagyis Keresztúri, a szelídség és a szeretet pedagógusa, azt kívánja a leendő fejedelemnek, hogy ne csak tiszteljék, féljék, de *szeressék* is az alattvalói.

Ugyanakkor Keresztúrinak, a lelkes hitvitázónak, belefér az ideális fejedelemképebe az ellenfél fizikai és lelki legyőzésére, valamint az igaz vallás uralmának kiterjesztésére tett igyekezet is: „Szolgáljanak őneki az ellenségi, féljenek előtte az

¹⁹ Lásd a 11. jegyzetet.

²⁰ *Basilikon dórón: Az angliai, skóciai, franciai és hiberniai első Jacob királynak [...] fia tanításáért írt királyi ajándékkal, [...] magyar nyelvre fordított* SZEPSI KOROTZ Geörgy. Ennek végében adattanak három rendbéli építaphiomok, Oppenheimumban, nyomtatta Galler Hieronymus, 1612, (RMNy 1038).

ő gyűlölői, és viseljék az ő igáját minden ellenkezői, és Neveld, ó nagy I(ste)n, az szentek(nek) számát az ő szárnyai alatt. Lobogjon ő általa mindenütt szent igédnek meggyulladott fáklája, s terjedjen az te nevednek nagyságos volta e széles világra.”

A kérdés már csak az, hogy nevezhető-e ez királytükörnek, ami szétfeszíti az imádság műfaji kereteit? Ha kicsit távolabbról közelítünk, a kegyességi irodalomban található példát a királytükörrel való határterületekre. Így például Heltai János királytükörnek nevezi²¹ Milotai Nyilas István *Sz. Dávidnak buszadik zsoldárának rövid prédikációk szerint való magyarázatja* (Kassa 1620) című munkáját,²² illetve Johann Frosch német nyelvű, 1630. március elsején Brandenburgi Katalinnak ajánlott, a 101. zsoldárt magyarázó prédikációját.²³ (Ezt a zsoldárt tekintette a reformáció hagyományosan Dávid királytükörének). Ezekkel a királytükörként szolgáló bibliamagyarázó prédikációkkal rokon a 17. századi városi polgárság önreprezentációs prédikációtípusa a *Rathspredigt*.²⁴ Imádság kapcsán azonban eddig nem merült fel a királytükörrel való összehasonlítás kérdése.

Arra, hogy tekinthető-e klasszikus királytükörnek Keresztúri imádságának könyörgés-része, nyilvánvalóan nem a válasz, akkor is, ha ez a szövegrész (és itt a Hargittay Emil által a műfajról szóló tanulmányában²⁵ felállított kritériumokból idézetek), társadalmi igényeket fejez ki, az ideálisnak megrajzolt uralkodói magatartással foglalkozik, továbbá (nem túl részletesen ugyan, de) bepillantást enged az ideálisnak vélt fejedelmi udvari életbe. Ráadásul kétségtelenül megvan az a funkciója, hogy (akármilyen áttételesen is, de) az uralkodói hatalom legalizálását és erkölcsi erejét ábrázolja. A szövegrész természetesen akkor sem válik királytükörre, ha részben a Havas László által leírtaknak is megfelel, miszerint „a hangsúly [...] e művekben arra helyeződik, hogy a tanítás a közvetlen intésen

²¹ HELTAI, *Fejedelmi és...*, 13. jz. i. m., 58.

²² MILOTAI NYILAS István, *Sz. Dávidnak buszadik soldárának rövid prédikációk szerint való magyarázatja, melyben mind az istentfélő igaz jó fejedelmeknek, [...] tisztek meg ábrázoltatik [...]*, Kassán, Festus János által, 1620, RMNy 1216.

²³ JOHANN FROSCH, *Der CI. Psalm Gelüb Danids von seiner Regierung [...]*, Weissenburg, Efferdt, 1630, RMNy 1469.

²⁴ Lásd: ILLNER Balázs, *A polgári politikai irodalom egy műfaja, a Rathspredigt = Ige-idők: A reformáció 500 éve: Magyar Nemzeti Múzeum, 2017. április 26–november 5.*, szerk. KISS Erika, ZÁSZKALICZKY Márton, ZÁSZKALICZKY Zsuzsanna, térképek NAGY Béla, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2019, 443–447.

²⁵ HARGITTAY Emil, *A fejedelmi tükrök műfaja a 17. századi Magyarországon és Erdélyben*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1995, 441–484.

keresztül szervesen beleilleszkedjék egy átfogó ún. »uralkodói etikába«, amely bizonyos korszakokban egy átfogó morálfilozófia integráns része.”²⁶

Nem királytükör, hiszen nem közvetlenül az uralkodónak vagy uralkodó-jelöltnek szóló parainesis, nincsenek meg benne a műfaj olyan követelményei, mint az adott államberendezkedési és társadalomelméleti összefüggések tárgyalása, vagy a fejedelmi hatalom eredetére, a törvények szerepére, a fejedelem és az alattvalók jogaira és kötelességeire vonatkozó megállapítások.

Ettől függetlenül talán nem volt hiábavaló a téma felvetése. Az ima műfaja kapcsán az újabb hazai és nemzetközi kutatások sem csak arra (vagy egyáltalán nem arra) irányulnak, hogy miképpen lehet pontosan elkülöníteni az imádságokat az irodalom más műfajaitól, hanem a sokműfajúságot, a műfajok közti átmeneteket tartják e kegyességi szövegtípus fontos jellemzőjének, ahogy most is az átlépést, az egymásba fonódást láthatjuk ezen az egy szövegen belül.

²⁶ HAVAS László, *A Szent István-i intelmek mint a teokratikus keresztény monarchia eszményének úttörő jelentőségű metaforikus műfaji megszólalása*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2012, 365.

1. kép. A bordozókötet

Aus et sine libro dicitur 75 1736
 1867
 1657
 0 1 3
 1657
 24

Az
 Szekentetes és Nagyságos
 RAKOCI Georogynek,
 Erdely országának Iffibbik Fejedelmének,
 magyar ország részének Uranak, és a
 Szekelyek Spanymanak

Az eo Nagyságos és
 Szekentetes, és Nagyságos
 Bathori Sopsianak
 Erdely országának Iffibbik Fejedelem
 Abszomanak első fülöttöknek

Szekentetes, és Nagyságos
 RAKOCI FERENCZNEK
 tetetes Keresztény napján leot Pradicaio

Appihit 2 die, 6 45 a Gyula fejrvan templomban
 szel fenes gyülehezet elot Pradicaio az eo Nagyságos
 Urvan Pradicatorok Keresztun Pal.
 Prov. 20. v. 7.
 Ha az igaz bűntelen jár az eo teokell. az ő szemben
 szanna.
 Nyomtataton Vardon M. DC. XLV

2. kép. A címlap másolata

VASS CSONGOR

Az imádság Baranyi Pál munkáiban

*Imádság lélekkel, képpel, szóval és cselekedettel**

Baranyi Pál (1657–1719) azon kora újkori jezsuiták egyike, akik tevékenységük révén beírták nevüket az egyház- és irodalomtörténet oldalaira. Életútja és működése három nagyobb egységre bontható: erdélyi-gyulafehérvári, pesti és nagyszombati éveire. Ezek közül legjelentősebb és leghosszabb az első, az erdélyi időszak. A jászberényi születésű Baranyi már a pappá szentelése előtti, kötelező jezsuita tanári éveit is Kolozsváron töltötte, néhány évvel később, már szerzetes-papként 1689-től 1702-ig tevékenykedett Gyulafehérváron, 1703–1709 között Pesten, végül pedig 1710–1719 között Nagyszombatban. Első működési korszakában, az erdélyi jezsuita misszió részeként, elsősorban lelkipásztori munkát folytatott, a megmaradt katolikusok megtartásán és megerősítésén, a nem katolikusok megnyerésén, valamint az erdélyi görögkeleti románságnak a Római Anyaszentegyházzal való egyesítésén fáradozott. Második állomáshelyén némiképp nyugalmasabb, legfőképp lelkipásztori és házfőnöki teendőket látott el, majd hasonlóképp harmadik helyén is, ahol különösen az Adalbertinum, a görögkatolikus szeminárium létrehozása dicséri nevét. Mindeközben aktív irodalmi munkát folytatott, három nyelven hét kötetét adta közre, de további, máig azonosítatlan kéziratait is említi a szakirodalom.¹

* A szerzőt a tanulmány elkészítésének idején Magyarország Collegium Talentum programja támogatta.

¹ Baranyi Pál életrajzi forrásaihoz: Ladislaus LUKÁCS S. I., *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*, Pars I. A–H, Romae, Institutum Historicum S. I., 1987, 60; VELICS László, *Vázlatok a magyar jezsuiták multjából*, III, Budapest, Szent István Társulat, 1914, 8–11; NÉMETHY Lajos, *Baranyi Pál pesti plébános élete*, Religio, 1887/2, 273–277; Johann Nepomuk STOEGER, *Scriptores Provinciae Austriae Societatis Iesu*, I, Viennae, Typis Congregationis Mechitharisticae, 1855, 21; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I, Budapest, Hornyánszky Viktor Akad. Könyvkereskedése, 1891, 559–560; VASS Csongor, *Egy jezsuita elogium életei: Baranyi Pál*

Ámbár kevés kötetről elmondható, hogy homogén, egyműfajú szövegtörzset alkotná, mégis, amennyiben az áttekinthetőség kedvéért kategorizálni szeretnénk Baranyi megjelent munkáit, alapvetően öt típusba sorolhatnánk azokat. Végül soron azonban ezek mindegyike a misszió égisze alá simul mint annak alárendelt, alkalmazott irodalom:

- imádságirodalom: *Viaticum spirituale* (/1690/1695), *Lelki paradicsom* (1700), *Raphael archangelus* (/1702/1708)
- elmélkedési irodalom: *Szentek laistroma* (1713)
- prédikációs irodalom: *Imago vitae et mortis. Életnek és halálnak képe. I és II.* (1712, 1719)
- katekétikus irodalom: *Pánea pruncilor* (1702)
- biblikus irodalom: *Szentírás summája* (1695).

Az imádság jelenlétét Baranyi minden munkájában megfigyelhetjük, de e vázolt lista első három kötete az, amelyik kifejezetten az imádságirodalom terejére sorolható. Ha imádságtípusokat próbálunk azonosítani és összesíteni Baranyi munkáiban, elmondhatjuk, hogy a legtöbb korabeli imatípus megtalálható nála, úgymint a fohászok, könyörgések, himnuszok, zsoltárok, litániák, elmélkedések, a zsolozsma vagy officium, de megtalálható az imádságban felhasznált kép, az embléma is. Néhol külön bevezetője van egy-egy imának. Így például a *Lelki paradicsomban* A' *Bóldogságos Szűz Maria-nak a' diög-balál ellen-való öt zsolotárak* külön előljáró beszéd előzi meg, amelyben csodaelbeszéléssel bátorítja az imádkozót, bizonyítva, hogy különösen hathatós imával áll szemben, amelytől biztos eredményt remélhet.²

Jelen tanulmányban azt kívánom vizsgálni, hogyan jelenik meg az imádság Baranyi kötetében, kiterjesztve ezt a vizsgálódást mindegyik nyomtatásban megjelent kötetére. Előbb a latin nyelvű kötetekre, majd a román nyelvűre, végül pedig a magyar nyelvűekre fordítjuk figyelmünket.

biográfiája és ami mögötte van = Kéziratosság és nyomtatott kultúra a régiségben: Fiatalok Konferenciája 2020, szerk. KOVÁCS Annamária, MOLNÁR Annamária, VIRÁG Csilla, VITKAI Nóra, VRABÉLY Márk, Budapest, reciti, 2021, 175–188.

² [BARANYI Pál], *Lelki paradicsom mely sok-féle lelki kerthekből, össze szedettettett [...], a Gyula-Fejérvári Páterek által*, 1700, Aaaa1r. – RMK I. 1572.

Latin kötetei eddigi ismereteim és kutatásaim alapján többnyire azonos használói réteg számára készültek. A *Viaticum spirituale*³ mondhatni általános használatra készült, a keresztény ember földi zarándoklásához lelki útravaló gyanánt, hogy segítse boldog beteljesüléshez érni az imádkozó olvasót. A *Raphael Archangelus*⁴ Baranyi legtöbb kiadást megért munkája, főképp iskolai használatban, diákok, papok és papnövendékek részére készült, de végső soron lelki segítség kívánt lenni minden kereszténynek. Szövegei nem kizárólag imádságok, mai szemmel nézve profán szövegeket is azonosíthatunk közöttük. Ezek a szövegek könnyíthették a diákság életét a tanulási időszakokban, az élcelődő történetek pedig életrevalóbbá, felvértezettebbé teheték használóit a mindennapokban. Kolligátum részeként gyakran találjuk iskolai szövegekkel, oktatási könyvekkel összekötve, nem csak jezsuita közegekből.⁵

Baranyi két latin kötete egymástól eltérő, mégis közös bennük a zarándoklás, mint kötetsszervező gondolati ív. Míg a *Viaticumban* a Zsid, 11,13-ra való hivatkozással⁶ többször visszaköszön a bibliai gondolat, hogy zarándokok vagyunk a földön,⁷ addig a *Raphael archangelus* egyenesen az (zarándok)útra induló különféle

³ [BARANYI PÁL], *Viaticum spirituale peregrinantis animae ad Caelestem Patriam [...]*, ab Albenensis Romano-Catholicae Ecclesiae RR. PP. sacratum Anno Peregrinantis in terris Dei MDCVC. Claudiopoli, 1695. – RMK II. 1795.

⁴ [BARANYI PÁL], *Raphael Archangelus peregrinantium fidus achates, et custos animae [...]*, Nagyszombat, Akadémiai, 1758. (Első kiadásának éve 1702, ebből a kiadásból azonban nem ismeretes fennmaradt példány.)

⁵ Baranyi *Raphael archangelus* kötetéről VASS Csongor, *Rekatolizáció és az angyalok: Baranyi Pál sikerkönyve a Raphael archangelus = Források és értelmezések: A kolozsvári Hungarológia Doktori Iskola tanulmányai*, szerk. ANDRÉ Mária Irén, KESZEG Vilmos, SZMUTKU Melinda, Kolozsvár, Egyetemi Műhely – Bolyai Társaság, 2021 (Egyetemi Füzetek, 47), 403–432.

⁶ „Ők mindannyian hitben haltak meg, anélkül, hogy elnyerték volna az ígéretek. Csak messziről szemlélték és üdvözölték azokat, és megvallották, hogy zarándokok és jövevények a földön. Mert akik így beszélnek, azt jelzik, hogy hazát keresnek. Ha ugyanarra gondoltak volna, amelyből kiköltöztek, lett volna még idejük visszatérni, ők azonban a jobb felé törekszenek, a mennyei felé. Ezért Isten nem szégyelli őket, amikor őt Istennüknek hívják, hisz várost készített nekik.” Zsid, 11,13–16.

⁷ Baranyi önmagára, az olvasókra, a keresztényekre alkalmaztatva parafrázeálja a bibliai ígerészt (lásd pl. a *Viaticum* díszcímlapján): „Peregrini et hospites sumus super terram”, azaz *Zarándokok és vendégek vagyunk a földön*. Erről bővebben: VASS Csongor, *Baranyi Pál Viaticum spirituale (1695) kötetének Dedicatioja gróf Gyulaffy Lászlóhoz = Személyek, intézmények szerepe a hívek lelkeségének alakításában a 17–18. században*, szerk. SZELESTEI N.

imáival indítja a kötetet, patrónusokat ajánl a zárándokláshoz, külön könyörög az őrzőangyalhoz és Rafael angyalhoz, hogy kísérője legyen a zárándokúton. Könyörgés, himnusz, antifóna után pedig a *Procedamus in pace! – In nomine Christi, Amen!* (vagyis: Induljunk békességben! – Krisztus nevében! Amen) akklamációval zárul a bevezető rész. Az angyalok litániája és zsoltárok után a kötet mintegy életvezetési útmutatót ad a zárándoknak: hogyan ossza fel a napját, hogyan imádkozzon, az időnek ezt a fajta lelki tagolását pedig kiterjeszti és részletezi a hét napjaira is. Egyéb zárándok imák után a pátreszek munkáiból válogatott idézetgyűjteményt, majd a hiszekegy és a főbb imák részletes bibliai megalapozottságát nyújtja a könyvecske. Végül további lelki olvasmányokat és sóhajtozásokat, gyónáshoz, szentmiséhez és szentáldozáshoz kapcsolódó imákat közöl.

A *Viaticum spirituale* gazdag imádságyűjtemény, amelynek szerkezete némi képp általánosnak mondható: zsolozsmaváltozatok és napszaki imák után egyfajta hierarchikus rendben találjuk az imádságokat: litániák, könyörgések, fohászok, ájtatosságok, imádságok és himnuszok a Szentháromsághoz, majd külön is annak személyeihez, majd a Boldogságos Szűz Máriához (hozzá külön officiumokat/zsolozsmákat, litániákat). Ezt követően a hierarchia lépcsőin a szent őrzőangyalokat, Szent Mihályt, Szent Józsefet, az apostolokat, Szent Dismaszt, majd az újabban kanonizált és jezsuita szenteket, mint Loyolai Szent Ignácot és Xavéri Szent Ferencet látjuk megszólítva. Végül a különféle alkalmakra, szándékokra és helyzetekre szóló imádságokat találunk, legvégül pedig a halálra való készület áhítati szövegeit.

A *Viaticum* imádság- és elmélkedésmezejének egy másik dimenziója a kép imádságban való felhasználása, az emblémák jelenléte. A kötet összesen 23 rézmetszetet közöl, ebből egy az emblemikus díszcímlap és egy a mecénás, Gyulaffy László (†1699) címere, a többi 21 metszet pedig a kötet imaszövegei közé épül. Ezekről V. Ecsedy Judit mutatta ki, hogy már készen érkeztek Misztótfalusi nyomdájába, amelyeket ő utóbb illesztett be az előkészített kötetbe.⁸ Az emble-

László, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 24), 198–199.

⁸ V. Ecsedy Judit, *Mesterkedő nyomdászok: A barokk kor különleges nyomtatványai*, Magyar Grafika, 2008, 62–69.

matikus metszetek lapjai kívül esnek a kötet lapszámozásán is, kész kötetbe ékelődnek be, nincs rajtuk lapszám.⁹ Az emblémahasználatról és az emblémák elméleti vonatkozásairól számottevő szakirodalom érhető el, amelynek megállapításai érvényesek Baranyi kötetére is.¹⁰ A kötetben is látható emblémák magából a képből, metszetből, annak címezéséből, mottójából, az az alatt látható versből és a hátoldalon közölt (főként a Bibliából vagy az egyházatyáktól, szentektől való) citátumokból állnak össze. Mindez a jelentés- és érzelemgyűttes nem véletlenszerűen ékelődik a kötetbe, jelentésének teljességét a kötet szövegcorpuszának egészével együtt lehet és kell értelmezni.

A kegyes olvasóhoz intézett ajánlásában a kötet metszeteit *szimbólumoknak* nevezi Baranyi, ahol külön kitér azok filozófiai-teológiai, de mondhatnánk neoplatonikus alapvetésére.¹¹ Bár nyilvánvalóan rossz minden kategorizálás, mégis hasznos lehet típusokat elkülöníteni, és csak példákat megfigyelni, semmint a teljes emblémasorozatot vizsgálni. A kötet emblémái többnyire a következő típusokba sorolhatók: bibliai történetek, szövegrészek főként allegorizáló megjelenítései, mitológiai történetek, vallásos üzenetű, ájtatossághoz köthető képek, továbbá allegorikus és filozofikus ábrázolások, kompozíciók. Ezek több esetben keverednek, némelyik metszet több típusba is sorolható. Így például biblikus és vallási üzenetű egyben a *Sitis urget ad undas* (A szomjúság a vízhez sürget) metszetet is (a 356. lap után), a Zsolt 42,1,¹² illetve a 42. zsoltár értelmezett megjelenítése: háromszintes díszkút, amelynek legfelső szintjén egy kehely van, benne pedig az Oltáriszentség, a második és harmadik szinten két-két sugárban

⁹ A metszetekre való hivatkozást, illetve azoknak a *Viaticum*on belül való visszakereshetőségét, épp ezért az előtte álló lapszámmal való hivatkozással jelölöm, az egyszerűség kedvéért szövegközi utalással, leggyakrabban zárójelben.

¹⁰ Néhány fontosabb, összefoglaló közlés: KNAPP Éva, *Emblematikus eszközök a 17–18. századi magyarországi prédikációirodalomban*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2000/1–2, 1–23; KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században: Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez*, Budapest, Universitas, 2003; Éva KNAPP, Gábor TÜSKÉS, *Emblematism in Hungary: a study of the history of symbolic representation in Renaissance and Baroque literature*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2003; KÓNYA Franciska, *Kép és szó: A barokk jezsuita emblémáról és előzményeiről*, Keresztény Szó, 2012/1, 1–5.

¹¹ [BARANYI PÁL], *Viaticum spirituale...*, 3. jz. i. m., A4r–A6r.

¹² „Amint a szarvas kívánkozik a forrás vizéhez, úgy kívánkozik a lelkem tehozzád Istenem.” Zsolt 42 (41),2. A *Viaticum*ban Baranyi ugyanezt a részt (talán tévedésből) „Psalmo 41. v. 1.”-ként jelöli. *Uo.*, 356 és 357. lap közötti metszet hátoldalán.

szökellik a víz. A kút felé szarvas szökell, hátán egy kisgyerekekkel. A kép, az alatta lévő motto¹³ és a hátoldalon lévő szövegrészek (zsoltárversek és jánosi passzuszok) egyszerre jelenítik meg a zsoltárban lévő képet és a jánosi evangélium szavaira épülő keresztény értelmezést, ahol az élő víz kútforrása az Oltáriszentségben jelenvaló Jézus Krisztus. Az embléma a szentgyónás utáni imák és a szentáldozás előkészületi imái közé ékelődik, a lelki felkészülést és vágyakozást szolgálja.

Biblikus emblémának tekinthetjük a *Nuncia pacis* címűt: a képen Noé bárkáját látni, a csőrében olajágot hozó galambbal (a 128. lap után), vagy az utolsó ítélet Máté evangéliuma szerinti (Mt 13,28b–30) megjelenítését a 258. lap után, *ad Horreum, ad Ignem* cím alatt.

Vallásos megjelenítésnek tekinthetjük a Tengernek csillaga ábrázolást *Hoc Sydere tuta* címmel (a metszet árbocos hajót mutat a viharos tengeren, az égen sugárzó csillagot a 128. lap mellett). Érthető módon ez az imakönyv máriás részének bevezetője. Ide sorolható a *Finis coronat Opus* című embléma is (300. lap után), de akár allegorikus képnek is tekinthetjük. A képen hét angyal szalad a nap irányába, a pálya végén álló három pálma felé, az első már a végéhez ért, egy épp elesett, egy csak épp elindult. A pálya sarkán egy másik angyal furulyázik. A kép hátlapján csak bibliai szövegrészeket látunk (Bölcs 4,13, Jel 4,10¹⁴ és Lk 23,39–43), amelyek az élet koronája, az üdvözülés elérésének különféle módjait mutatják. Mindez pedig a középkor idején népszerű Szent Dizmász, a csupán halála előtt megtérő jobb latorhoz szóló imádságok és könyörgések előtt kap helyet a kötetben.

Az allegorikus és filozofikus ábrázolások, kompozíciók közé sorolható a 304. lap után lévő metszet *Tessera militia* cím alatt (amely fordítása *Harci jelkép* vagy

¹³ Nincs mód arra, hogy több metszet mottóját minden felemlített embléma esetében közelről megvizsgáljuk, példa gyanánt azonban álljon itt ennek a mottója: „Cervus ut irriguas sitiens festinat ad undas,/Pocit et ardente fonte levare sitim./Sic animas (:mundi stagnantes nauseat undas:)/Te fontem vivum Christe benigne sitit.” Amelyet így fordíthatunk: *Miként a szarvas siet az üdítő vízhez,/óhajtja, lobogó szökőkút enyhítse szomját./ Akképpen a lelkeket (a világ elárasztja undorító hullámaival),/ Krisztus téged, élő vízforrást epedve szomjaz.*

¹⁴ A kötet perikópajelzése téves, hiszen a közölt biblikus rész és az igehelymegjelölés nem egyezik: „Esto fidelis usque ad mortem, et dabo tibi coronam vitae. *Apocal. 4. v. 10.*” A szövegrész („Légy hű mindhalálig, és neked adom az élet koronáját.”) a Jel 2,10 utolsó mondata.

Katonai jelszó lenne) ágyúcsövek közötti talapzaton álló díszes harci páncél, amelynek mellvértjén az IHS látható, a páncél sisakja le van hajtva, körülötte pajzsok és megannyi szurony és zászló, hat zászlón pedig az OAMDG.¹⁵ A kompozíció Jézus Társaságának, a jezsuita rendnek megjelenítése kíván lenni. A hátoldal szövegei Isten nagyobb dicsőségére buzdítanak, az utolsó a *Római Breviáriumból* vett, Szent Ignácra való rész. A kötet következő lapján (305.) pedig Loyolai Szent Ignácra szóló litániák, orációk és himnuszok kezdődnek.

Vallási célzatú, allegorikus ábrázolásnak tekinthetjük a *Sic itur ad Astra* című emblémát (a 446. lap után), amely Vergilius *Aeneis*-éből veszi a cím ismert szövegét, magyarul: *Így jutunk a csillagokig*. Az embléma a végső dolgok megjelenítése: a metszeten egy nagy körbe foglalt négy kisebb karikat látunk: fent, pálmaágakkal díszített körben a mindent látó szem Istent jelöli; középen jobbról az utolsó ítélet megjelenítése látható: mérleg és tükör; középen balról kalászatokat látunk és füstölgő tüzet: a purgatórium ábrázolását; középen lent pedig fekete alakok között lángoló tüzet: a pokol ábrázolását. A kép alatti mottó olyan kérdéseket szegez az imádkozónak, mint: *Lehetséges elkerülni a halált? A halál elkerülhetetlen. Félsz az ítélet-től?* A hátlap szövegei a halálról és az utolsó ítéletről szólnak. Az imakönyv ez után következő része pedig a hét bűnbánati zsoltárt, *Mindenszentek litániáját* és különféle imákat tartalmaz.

Alkalmazott mitológiai képnek például a 76. lap után az Ikaruszt és atyját fogva tartó labirintus ábrázolása látszik. Fölötte Ikarusz a nap hevétől elolvadó szárnyakkal éppen a mélybe zuhan, a metszet másik oldalán pedig a szárnyakkal égbe emelkedő, keresztre feszített Krisztust látni. A kép alsó felén egy kisgyermek imádkozik, akit a háta mögött elragadni készül a csontvázként ábrázolt halál. Az engedelmesség ellentétező megjelenítése ez, az ellenszegülő Ikarusz bukása és a halálig engedelmes Krisztus győzelme között, mintegy azt sugallva, hogy a halál elől a gyermeki hit, ima és engedelmség a menedék. Ugyanígy mitológiai

¹⁵ Ezek egyike sem szorul különösebb magyarázatra: az IHS Jézus nevének görög monogramja, amit a jezsuiták több egyéb feloldással is jelvényükként használtak (pl. Iesus Hominum Salvator, Iesum Habemus Socium stb.), az OAMDG pedig az Omnia Ad Maiorem Dei Gloriam (Mindent Isten Nagyobb Dicsőségére) jezsuita mottó rövidítése, amelyet gyakran láthatunk jezsuitákhoz kötődő könyvekben, szobrokon, tárgyakon. Vö. NÓDA Mózes, *Liturgiák: Szentmise, szolozsma, szentségek, keresztény szimbólumok*, Kolozsvár, Presa Universitară Clujeană–Kolozsvári Egyetemi, 2009, 289; KORONKAI Zoltán SJ, LUKÁCS János SJ, *Az IHS jel eredete és jelentései = Jezsuiták Magyarországon: A kezdetektől napjainkig*, szerk. SZOKOL Réka, SZÖNYI Szilárd, Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya – Jezsuita Kiadó, 2021, 38–40.

képeket láthatunk a szekeren a napot és a holdat az égbolton körül hordozó Apollónról (a 252. lap után), a feltámadás-, illetve a Krisztus-szimbólummá vált, hamvaiból újjáéledő Főnixről (364. lap után). Nemkülönben ide sorolhatjuk a szirének kísértésének ellenálló Odüsszeusz képét (a 242. lap után), amely a hívő embert a kísértésekkel és veszedelmekkel szemben segítő őrzőangyalokra, isteni oltalomra irányítja a figyelmet a hátoldal szövegeivel, bevezetve a szent őrzőangyalokhoz szóló különféle litániákat, himnuszokat és imákat közlő részt.

Végül nem hagyhatjuk említés nélkül azt az emblémát, amely az értelmi és lelki ráhatáson, vallásos áhítaton túl a korszak vallási ellentéteit is megjeleníteni látszik, és erőteljesen állást foglal a kérdésben. A *Forma meliøre notamus* című metszeten (a 348. lap után) egy angyalt látunk, amint egy pénzverő műhelyben épp lesújt egy kalapáccsal a pénzverődúcra. Az asztalon pénzérmék, a földön további eszközök, fogók láthatók. Ami azonban különös, hogy az asztal abroszán a következő feljegyzés olvasható: „Arius est Siax (*haec?*) Imago”, tehát: Ariusnak a képe ez. A metszet mottója Damón mitológiai alakjával¹⁶ a rossz és tisztátalan újra megjelenéséről beszél, és arról, hogy ezek a sújtások a szent szeretet és jószágjegyét adják vissza. A hátoldal szövegei János evangéliumát és a zsoltárokat, valamint Szent Bernátot és Szent Ágostont idézik, a bűnbocsánatról, szentségről és kegyelemről szólnak. Az embléma szerkezete és a metszetbe való bejegyzés között látszólagos összeegyeztethetlenséget érezhetünk. Arius pénzére utalhat a bejegyzés, amelyet a pénzverő angyal jó érmékké ver át, utalva ezzel a Baranyi korabeli erős erdélyi magyar unitárius gyülekezetre és azok megtérésére.

A *Viaticumon* kívül, Baranyi egyéb könyveiben képanyag után kutatva csak a támogatók címerével és a kisebb-nagyobb nyomdai díszekkel találkozhatunk. A támogató címerének legtöbb esetben komoly allegorikus értelmezését is megtaláljuk a kötetek ajánlásaiban. Ez alól Baranyi román katekizmusa a kivétel, ahol, bár az egyetlen metszet Kollonich Lipót bíboros címere a katekizmus elején, a rövid ajánlólevél mégsem beszél róla. A *Lelki paradicsom* ellenben éppen ennek

¹⁶ A görög mitologikus történetben Damón kezesként fogoly maradt barátja, Phüthiasz helyett, akit Dionüszosz halálra ítélt. Damón vállalta a raboskodást és annak a veszélyét, hogy őt végzik ki barátja helyett, ha nem ér vissza időben. Amikor Phüthiasz sok veszedelem ellenére megérkezett, Dionüszoszt annyira megérintette ez a barátság és egyenesség, hogy mindkettejüket szabadon bocsátotta. J. A. COLEMAN, *The dictionary of Mythology an A-Z of themes, legends and heroes*, London, Arcturus Publishing Ltd., 2007, 270, 826.

fordítottja, hiszen a kiadás ajánlólevelében Baranyi több részletben értelmezi Mikes Mihály címerét,¹⁷ magát a címerrajzot, a metszetet azonban hiába keressük a kötetben.

A *Pânea pruncilor*¹⁸ (*Kisdedek kenyere*) román nyelven, cirill betűkkel közreadott katekizmus, amelyet Kollonich Lipót bíboros költségén a Rómával egyesült erdélyi románok részére írt Baranyi Pál, románra pedig Duma János fordított.¹⁹ A katekizmus nem függetleníthető a Canisius-féle katekizmustól, de nem is mutat vele szoros azonosságot, Baranyi kiadása nem egyszerűen fordítás, hanem egy, az egyesült románok igényeihez alkalmazkodni kívánó, tömör és céltudatosan építkező szövegváltozat.²⁰

Baranyi katekizmusában az imádság több fejezetnek is tárgya. A *reménység* és az *imádság* szoros kapcsolatára figyelhetünk fel a szövegekben, ami egyébként nem ritka jelenség a katekizmusokban.²¹ Baranyi katekizmusa az imádságot az ötödik részben tárgyalja, amelynek első fejezete a Reménység, azt pedig az Imádság fejezete követi: az imádságot a *reménység* legfőbb cselekedeteként vezeti be. Megállapításai szerint értékesebb a közösen, templomban végzett ima, de szorgalmazza, hogy az egész napunkat szője át az imádság. Legfőképpen mégis reggel (a sötétség elűzése és a szívnek a világosságra való kinyitása végett) és este (a

¹⁷ [BARANYI PÁL], *Lelki paradicsom...*, 2. jz. i. m., a3r–v, a4r.

¹⁸ [BARANYI PÁL], *Pânea pruncilor sau învoățătura credinții creștinești strânsă în mică șumă, care o au scris în mici întrebăciuni și răspunsuri ungurești cinstitul pater Boroneai Laslo, parochușul Besearecii Catholicești de la Belgrad, și s-au întors în limba românească de Duma Ianăș de la Borbanți, în anii Dom. 1702. Alba Iulia – RMK II. 2103.*

¹⁹ Baranyi katekizmusa 2008-ban román latinbetűs átírásban is megjelent, Ovidiu Ghitta történeti előtanulmányával és Florina Ilis nyelvészeti tanulmányával. Jelen tanulmányhoz ezt a kiadást használtam fel, hivatkozásaim erre vonatkoznak: *Pânea pruncilor sau învoățătura credinții creștinești strânsă în mică șumă, care o au scris în mici întrebăciuni și răspunsuri ungurești cinstitul pater Boroneai Laslo, parochușul Besearecii Catholicești de la Belgrad, și s-au întors în limba românească de Duma Ianăș de la Borbanți, în anii Dom. 1702.*, ed., stud. filol. Florina ILIS, stud. ist. Ovidiu GHITTA, Cluj Napoca, Editura Argonaut, 2008 (Seria Myrobiblon).

²⁰ A Canisius katekizmusával való azonosságokat és eltéréseket behatóan vizsgálja Ovidiu Ghitta tanulmánya: Ovidiu GHITTA, „*Pânea pruncilor*” – *context istoric, discurs și mize* = *Pânea pruncilor...*, 19. jz. i. m., XLII–XLVIII.

²¹ *Pânea pruncilor...*, 19. jz. i. m., 32–53. Vö. *Catechismus, az az Canisius Petertől íratot keresztényei tudomannac rövid summája. [...] Jesuitac rendin valo Vasarhely Gergehy pap által. Viennae Austriae, M. DC. IV.*, Typis Leonhardi Formicae, 8v–13v. – RMK I. 387.

rendszeres lelkiismeret-vizsgálat végett) szükséges imádkozni. Az egyéni imádságot különös mód szorongatásban, szükségben és inségekben látja fontosnak, mint döghalál vagy háború közepette – ezekkel szemben ugyanis különösen hatékony az ima, mondja. Alapvetően az imádság klasszikus meghatározását találjuk nála is, miszerint az imádság az elmének fölemelése az Istenhez, amellyel őt dicsérik, valamilyen jóért könyörgünk vagy a rossz távoztatását kérjük. Az imádsághoz elsősorban az alázatosság szükséges, a bűnbánat és a nem önmagunkban való bizakodás, hanem erős bizodalom az Istenben. Külön oktató, részletező fejezetben beszél a legfőbb imádságról, a *Miatyánkról*, majd (mivel a reménységünk Krisztus után Máriaiban van,) az *Üdvözlégy Máriáról*, amelyeket külön tételre bontva magyaráz a kérdés-felelet párokban.²²

A *Szentírás Summája*²³ alapvetően a Szentírás könyveinek kompendiuma, kivonatolt summája volna, annál azonban lényegesen több, hiszen egyebek mellett elméleti, értelmezési alapot is nyújt mindehhez és biblikus (üdvörténeti) kronológiával teszi. A mi szempontunkból most az az igazán érdekes, hogy míg minden bibliai könyv előbb csupán fejezetenként, majd könyvenként kivonatokban szerepel, és csupán egyetlen bibliai szöveget közöl szó szerint is, egy imádságot: Manasse imáját.²⁴ Manasse imája a görög szentírási szövegek között helyt kapott és az első egyházatyák közül többen is idézik, az egyház azonban végül nem ismerte el kanonikus szöveggént.²⁵ A trienti zsinatig rendszerint függelékben szerepel a bibliakiadásokban, a zsinat reformjai a magyarországi területeken késve valósultak meg. Bogár Judit kutatásai kimutatták, hogy Pázmány Péter 1606-os *Imádságos könyvében* egy Trient előtti Bibliát használ, amely alapján nagyobb részt közöl Manasse király imájából is.²⁶

²² *Pánea pruncilor...*, 19. jz. i. m., 35–53.

²³ [BARANYI PÁL], *A Szent Írás Summája: melyben a Históriaik, Törvények, Parantsolatok, Jövendölések, Intések, és Oktatások, más több a Sz. Íráshoz tartozó emlékezetes dolgokkal együtt rövideden foglaltatnak, és most a keresztyének lelki épületire ki-botsáttatnak [...]* A' Gyula-Fejervari Paterek által, Kolozsvár, 1695. – RMK I. 1475.

²⁴ *Uo.*, 444–448.

²⁵ kánon: Herbert HAAG, *Bibliai lexikon*, Budapest, Szent István Társulat, 1989, 921.

²⁶ BOGÁR Judit, *Pázmány Péter Imádságos könyve és a Biblia = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 3), 54.

Az imát Baranyi *Appendix azaz Toldalék*ban közli, hivatkozva az egyházatyák tekintélyére, a szintén a kánonon kívül rekedt Ezdrás 3. és 4. könyvének kivonatóval együtt, ²⁷ „hogyan? Keresztyén Olvasó azokból-is valami lelki épületre való oktatást vehessen.”²⁸ Manassze imájához külön felvezetőt helyez. Eszerint az ima szó szerinti közlését Baranyi azért tartotta fontosnak, mert ez a lelki penitenciatartás szép példája, a bűneiből megtérőnek tüköre tud lenni. A könyve, illetve a Szentírás működése révén felszított bűnbánatot hivatott segíteni.

Annak-okaért, minden megtérő bűnösnek javallom gyakorlását: erre a végre ímé, alább fel is jegyztem. Talám ha nem többnek, egy vagy több Keresztyén Olvasónak lelki hasznára leszen; és azzal immár eléggé meg-gyümölszözik az én kis munkátskám.²⁹

A *Szentek laistroma*³⁰ minden napra más-más szentet állít példaképpül az olvasó elé, amelyet egy, a Szentírásból vett mottóval vezet fel, minden naphoz egy rövid imádságot és egy három pontba szedett elmélkedést csatol. Továbbá egy-egy meghatározott jóságos cselekedetre szólít fel (úgy mint: *az imádságnak gyakorlása; testi sanyargatás; akaratumnak az Isten akarattjával megegyezése; a tselédre való gondviselés* stb.) és egy-egy meghatározott szándékra való imádkozásra is kér (például: *Imádkozz a zsidók megtéréséért; Imádkozz a tselédek közt való egyesüléséért; vagy Imádkozz az ínségben lévőkért, a halálra váltakért* stb.) Kónya Franciska ezek meditációs részét a lelkigyakorlatos könyvekkel állítja párhuzamba, a kötetet pedig jó példajaként értékeli annak az imakönyvtípusnak, ahol az ima és az elmélkedés szövegei jól tagoltan és arányosan elkülönülnek egymástól.³¹

A napi elmélkedések sorában három kifejezetten az imádságról szól.³² Ezek hangsúlyozzák, hogy mindenkor imádkozni szükséges, hogy magaviseletünk, külsőnk is megkívánja a rendezettséget és összeszedettséget, Isten előtt megállni

²⁷ [BARANYI PÁL], *A' Szent Írás Summaja...*, jz. 23. i. m., 449–454.

²⁸ *Uo.*, 444.

²⁹ *Uo.*, 445.

³⁰ BARANYI PÁL, *A' Szentek laistroma: Az az: a' Szent Írásból, vagy a szentek életéből esztendő által, minden napra rendeltetett elmélkedések [...]*, Eger, 1771.

³¹ KÓNYA Franciska, *Műfaji átjárások a 17–18. századi magyar meditációs irodalomban = Régi magyar népénekék és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 11), 140–141.

³² BARANYI PÁL, *A' Szentek laistroma...*, 30. jz. i. m., 170, 194, 362.

és szólni hozzá, nagyobb dolog, mint fejedelmek előtt beszélni, harmadszor pedig, hogy főként lélekkel kell imádni Istent, mert Isten lélek, aki nem pusztán a nyelvünket, hanem a szívünket kívánja.³³ Ha mindenkor nem is imádkozhat az ember, mondja, imádkozzon

a' mennyiszor lehet, kiváltképpen valamely derék dolognak kezdetén, és végezetén, és a' kísértetek idején. [...] Kivált-képen-való ájtatossággal, és tisztelettel imádkozzál, hogy mások-is látván fel-indittassanak az ájtatosságra. [...] A' külső alázatos, és tisztességes magunk viselése sokat segíti a' belső ájtatosságot. Úgy viseled-é magadat, mikor világi Fejedelemmel szóllasz, a' mint mikor Istennel? O mely habahurgyán által-futsz az imádságon! [...] Sokszor az imádság bűnné válik! [...] Miképpen mered azt kívánni, hogy az Isten hallyameg imádságodat, holott magad sem hallod?³⁴

Baranyi a Szentírásra hivatkozva állítja, hogy ha *lelkének üdvösségére és testének javára kér valamit* az ember, megadja azt az Isten, de nem azonnal. Ostromolni, kényszeríteni kell az Istent. Mielőtt pedig imádkozni kezdenénk, előbb penitenciátartásra int:

Mert hogy gondolod, hogy az Isten ellensége' akarattját tselekedgye? Ha a mennyei Atyának fia nem vagy, nem hajol kérésedre. Mindazáltal, ha bűnben vagy, azért el-ne hagyad az imádságot, hanem szánd-meg, 's-bánd-meg bűnedit, és kérd, hogy fogadgyon vissza malaszttyába. Nem tetszik az Istennek az imádság, ha az nem tetszik előszször, a' ki imádkozik.³⁵

Állításaihoz Baranyi mindannyiszor bibliai passzust vesz alapul, elmélkedésében gyakran a szentatyákra hivatkozik. A kötet jól átgondolt itinerárium az örök haza felé való zárandoklásban a kereszténynek, amely az értelemhez is szól, a szentek példájával, imádkozik az imádkozóval és elmélkedést nyújt, amely folyamatos tökéletesedésre sarkall. Mindezen túl pedig minden napra gyakorlattá is teszi a lelki gyümölcsöket a különféle, szeretetből fakadó testi-lelki cselekedetek megtételére való buzdítással. Az imádságnak mindannyiszor központi elemnek és kifogyhatatlan erőforrásnak, a folyamatos önvizsgálat és megújulás forrásának kell lennie:

³³ *Uo.*, 170–171.

³⁴ *Uo.*, 195.

³⁵ *Uo.*, 362–363.

Semmi nincs édesebb, mint az imádságban az Istennel nyájaskodni; mert akkor ismértetik-meg az Isten' tökéletesebben, és szerettetik bőveben. Ebben az ismeretben áll, a' mennyei ditsőségben uralkodó szenteknek tökéletes bődögsága; ebben kezdődik-el e' világon szarándokoskodó igazaknak bődög állapotya.³⁶

Prédikációs kötetekben természetesen szintén több helyütt olvashatunk az imádságról. Az első kötet *Nyolcadik prédikációjában* arról hallunk, hogy *az imádságot nem angyaloknak, nem is másnak, hanem az embernek adta Isten*, épp ezért semmivel nem mutathatja inkább embernek magát az ember, mint az imádság szavaival: *Legyen meg a te akaratom!* A helyes imádkozás bibliai előképeit és alapjait is összegzi, hogy *miképpen imádkozott Dávid, Ábrahám vagy Áron*.³⁷ Nagyobb figyelemmel Baranyinak egy tisztes özvegyasszony temetésén³⁸ mondott beszédét, az *Imago vitae et mortis* első kötetének *Hatodik Prédikációját*, annak a 9. és 10. részét figyeljük meg, ahol bővebben beszél az imádságról. A *valódi özvegy* (aki nemcsak gyászt ölt, hanem valóban az, lelkében is) egyik ismertető jelének mondja az imádságot. Nyilvánvaló a beszéd tanító jellege, hiszen túlmutatva az özvegyasszony témáján általános megállapításokat és imádkozási útmutatót ad a hallgatóságnak. Timóteus első levele szellemiségében summázza, hogy az özvegyasszony imádkozzék és az Istenre fordítsa figyelmét éjjel és nappal. Az imádságot allegorikusan úgy jeleníti meg, mint torony és nyak:

Mert ugyan is az imádság emeli az embernek elméjét, az imádság vonnya magához az Istennek lelkét, egyszóval az imádság minden erőseknek fegyverháza. [...] Mint a Dávid tornya a' te nyakad, melly a bástyákkal építettet. [...] Az Istenes léleknek nyaka az imádság. Mert (így szöllenak a nevezett Doktorok) valamint az embernek nyaka fel-emeltetik úgy az imádság az embernek elméjét a' földről az égbe fel-emeli az Istenhez. Másodszor, valamint az ember a' nyaka által veszen lélekzetet, a' belső részeinek meg erősítésére; úgy az imádság által veszszük az Istennek lelkét, a' ki a gonosz kívánság tüzét el-oltya, és a' lelket meg-erősíti. [...] Harmadszor, valamint a' torony a várost erősíti, úgy az imádság a' lelket erősíti: és valamint a' torony körül vétetik bástyákkal,

³⁶ *Uo.*, 171.

³⁷ BARANYI Pál, *Imago vitae, et mortis. Az életnek és halálnak képe. Avagy halotti prédikációk* [...], Nagyszombat, Akadémiai, 1712, 180–182.

³⁸ „*Hatodik Prédikáció. Néhai Nemes, és Vitézlő Kerekes Tamás Uram Özvegyének, Nemes Lángosi Kata Asszonyinak temetésén, 1691. esztendőben; Sz. György Havának 6. napján Gyula-Fejérvárat.*” *Uo.*, 125–143.

meg-rakattatik paisokkal, és fegyverekkel; úgy az imádságnak bástyái a' jószágos cselekedetek. Egy szóval az imádságban vagyon. *Omnis armatura fortium*, minden erőseknek fegyvere.³⁹

A beszéd 10. pontjában az imádság fontosságáról beszél, mint olyan dologról, amely az élet erejét hordozza:

Es valamint az ember nem élhet lélekzet nélkül, úgy nem élhet imádság nélkül: mert imádkozván, az ő kívánságának lelkét az Istenhez ereszti; és viszontag az Istentől a' kívánt jószágos cselekedetet veszi. Annak okáért valamint az ember lélekzetet vévén, az elébbenyi lehelletét ki-ereszti, és újat veszen bé; úgy az ember az imádságban, a' kívánságának lelkét ki-ereszti, és az Isten ajándékának lelkét bé-veszi. Nem ok nélkül mondgya azért Aranyszájú Szent János: [...] Valaki az Istennek nem könyörög, és nem kíván az Isten beszélgetésével élni, az élet nélkül vagyon.⁴⁰

Az imádság erejét bizonyítva rámutat, hogy Elizeus és Illés próféta az imádság által halottat támasztott fel. Megállapítja végül az imádság élet és halál fölött való erejét:

Igy a' léleknek, ha meg nem holt, imádsággal kell meg tartani az életét, ha pedig meg-holt, az imádsággal kell fel-támasztani.⁴¹

A második kötet prédikációiban is több helyen találkozhatunk az imádság fontosságával. Egy helyütt azt taglalja, *imádkozván miért fordulunk napkeletre*,⁴² másutt az imádkozás másik, cselekedetekben megnyilvánuló dimenzióját mutatja fel:

Üdvöztönk a' Tanítványokat a' hasznos és foganatos imádságra tanítván, ilyen régulat, és módot szabott nekik: [...] Mi Atyánk, ki vagy a Mennyekben, szenteltessek a' te neved. Csudálatos régula ez; mert miképpen szenteltetik az Isten neve, holott öröktől fogva Szent?⁴³

³⁹ *Uo.*, 139.

⁴⁰ *Uo.*, 140.

⁴¹ *Uo.*, 141.

⁴² BARANYI PÁL, *Imago vitae, et mortis. Az életnek és halálnak képe. Avagy halotti prédikációk. Második részre*, Nagyszombat, Akadémiai, 1719, 150–152.

⁴³ *Uo.*, 233.

A kérdésre jól megalapozott választ ad, mely szerint Isten nevének és dicsőségének megadását nem annyira szóval, mint jószágos cselekedeteinkkel és adakozásokkal érhetjük el.⁴⁴

A második kötet 11. prédikációját⁴⁵ Baranyi annak a Gyulaffy (vagy a beszédben is alkalmazott írásmód szerint Gyulafi) Lászlónak a temetésén mondja el 1699-ben, akinek költségén megjelenhetett Baranyi első imádságos kötete, a *Viaticum spirituale*.⁴⁶ A beszéd ebből a megvilágításból különös jelentőségű és további, részletesebb kutatásra érdemes.⁴⁷ A mi szempontunkból most az az igazán figyelemre méltó, ahogyan Baranyi Gyulaffy és az imádság kapcsolatáról beszél:

Boldognak mondhatlak; mert mindennap, bizonyos szokott imádságidnak, és dicsiretidnek zsoldgyát a' te Uradnak, Istenednek meg fizetted. Bizonyosságod a' te Nemes Udvar néped, bizonyosságod vagyok én, a' ki mind Uri házaidnál, 's mind gyakor útzásidban sokszor jelen lévén, nagy lelki vigasztalással, és épülettel szemlélte a' te buzgó imádságbéli áldozatodat, és Isten dicsírését. Bizonyosságid a' te imádságos könyveid, kik a' mindennapi forgatástól el avodnak, és szenesednek. Bizonyosságod a' magad imádságos könyved, melyet nagy költséggel ki nyomtattattál, és másoknak lelkük vigasztalásukra, és Istennek nagyobb dicsiretére ki bocsátottál, hogy másokis veled együtt az ő Teremtő Urukat, és Istenüket áldgyák, és magasztallyák; dicsérjék, és dicsőítsék.⁴⁸

Az imádság lelki dimenzióján és gyümölcsein túlmenően, itt az imádság fizikai, megfogható formájával is találkozunk. Mintegy önreflexív mozzanat, a könyv a könyvről beszél. A példaértékű hívő embernek imádságos könyve van, amely a használatától megviselt és szennyeződött, ugyanakkor Gyulaffyban körvonalazódik az igaz nemesember példaképe is, aki vagyonaiból áldoz mások lelkének vigasztalódására és imakönyvet ad a kezükbe. Igen érdekes, hogy itt Baranyi „a magad imádságos könyved”-ként beszél a *Viaticum spiritualeről*, mint Gyulaffy

⁴⁴ Uo., 233–235.

⁴⁵ „Tizen-egyedik Prédikáció. Méltóságos, és Nagyságos Gróff Urnak Gyulafi Lászlónak ő Nagyságának, a' Felsőes Római Császár, és Koronás Királyunk ő Felsője belső Tanácssának, Nemes Erdély Országá választatott Fő Generálisának, Nemes Kolos-Vármegye Fő Ispányának, Nemes Maros-Széki Fő Kapitányának, és hajdan a' néhai jó emlékezetű Méltóságos, és Nagyságos Erdélyi Fejedelem Apafi Mihály Fő Udvari Kapitányának, és a' Mezei Hadak Fő Gubernátorának temetésén 1699. Esztendőben, Sz. Iván Havának 14. napján, Kolosváratt.” Uo., 364–365.

⁴⁶ [BARANYI], *Viaticum spirituale*..., 3. jz. i. m.

⁴⁷ Különösen a *Viaticum* dedicatio-jában írtakkal való összevetésben vizsgálva a kérdést. VASS, *Baranyi Pál Viaticum spirituale (1695) kötetének Dedicatioja*..., 7. jz. i. m.

⁴⁸ BARANYI, *Imago vitae* [...] Második része [...], 42. jz. i. m., 383.

könyvről, teljesen háttérbe szorítva önmagát, mint a könyv szerzőjét, összeállítóját.

Baranyi talán mind közül legjelentősebb imádságos könyve a *Lelki paradicsom*,⁴⁹ amely bevezető írásában imádságelméleti alapvetést közöl. Legtömörebben talán Tüskés Gábor foglalja össze a *Lelki paradicsom* mibenlétét: „Erdély számára készült, vegyes tartalmú lelki olvasmány-, imádság- és elmélkedésgyűjtemény, amely a legfontosabb hittételeket dolgozza fel aszketikus formában, apologetikus, tanító szándékkal.”⁵⁰ Hogy mennyire megbecsült volt ez az imádságos könyv és rajta keresztül maga az imádság, az Istennel való kapcsolat, jól példázza egy a Lövetei Népiskola Hely- és Egyháztörténeti Gyűjteményében őrzött példány, amelynek az előzéklapján a következő bejegyzést hagyta az egykori tulajdonos:

Ezen könyv az Lövetei Gyegyed Istváné honvédé. Szüleitől kapot ajándék melyért Az Nagy Úr-Isten fizesen Örök Boldogsággal az örökévalóságba. S aki megkapja ha el találja ejteni vagy téveszteni adja oda néki mert meg fogja köszönni. Dicsértessék az Úr Jézus Szent neve mindörökké. Amen.

A kötet Mikes Mihályhoz szóló *Ajánló levelében* már megjelennek a *Lelki paradicsomkert* és annak *gyönyörködtető virágai, elevenítő orvosságai, tápláló és éltető gyümölcsfái* – a különféle imádságok szimbólumaként.⁵¹ Politikai vonatkozása is van a szövegnek, amikor Mikes Mihály, mint a gazdag imádságoskötet megjelentető mecénása a lelki paradicsomkert bejáratának őrzője, mint Erdély és a katolikus egyház pallosos védelmezője jelenik meg, ahol a Paradicsom Erdéllyel és az Egyházzal kerül egyértelmű párhuzamba.⁵²

A kötetben közölt *Intés a Kereszttyen Olvasóhoz* jelentős imádságelméleti forrás. Első kijelentéseinek egyike, hogy az imádságos könyv önmagában semmit nem ér, bár igen hasznos, ha gyakorta forgatják. Az imádság akkor hasznos, ha lélekből fakad és egyszersmind az életnek megjobbításával, jóságos cselekedetekkel, külső és belső indulatok megzabolázásával jár együtt, amelyek mind táptalaja az igazi ájtatosságnak. „*Jól tud az élni, ki jól tud imádkozni.*” – idézi Szent Ágostont.

⁴⁹ [BARANYI], *Lelki paradicsom...*, 2. jz. i. m.

⁵⁰ Ugyanitt tömören ismerteti a kötet imádságtípusait is. TÜSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom Európai kapcsolatai* (Nádasi János), Budapest, Universitas, 1997, 51.

⁵¹ [BARANYI], *Lelki paradicsom...*, 2. jz. i. m., a3[r].

⁵² Uo., a2[r]–b[r].

„Mikor azért a’ könyvekből, aítatos imádságokat mondasz, életedet is hozzá igyekezd alkalmaztatni.” Mert hisz a könyv imádságait a gonoszak is el tudják olvasni, de szentül és áhítatosan mondani csak a valóságosan áhítatosak tudják, az imádságnak pedig a bűnbánat gyümölcseit is kell teremnie.

Mert nem egyéb az imádság, hanem elménknak az Istenhez-való fel-emelése.
De ó miképpen emellyük-fel elménket az Istenhez mennyébbe, ha erkölcsste-lenségünk a bűnöknek úndokságában hevertünk?⁵³

Az imádságokat két részre különíti el: „Vedd eszedbe azt-is, hogy az imádság két részre osztatik. Egyik *Elmélkedésből*, s-másik *Szóból*-álló imádságnak mondatik.” A szóból álló imádsághoz három „figyelmetességet” csatol, azaz három dolgot, amelyre különösen oda kell figyelnie az imádkozónak imádság közben: az Istenhez-való figyelmetesség, a szókra-való figyelmetesség és a szóknak értelméről való figyelmetesség.⁵⁴

A szóból álló imádság kétféle lehet: *közönséges* (pl. az „Anya-szent-egyház Solosmái”) és *magános* („kiket az ember maga választ, avagy maga szerzi”). A szóból álló imádság végzésének módozatait is elkülöníti. Az első a záporosóhoz hasonló: figyeli a szavak értelmét és folytonosan halad, de nem járja át a lelket és nem hoz gyümölcset. A másodikat a csendes, áztató esőhöz hasonlítja, amikor is: „nem csak a szókat érted, hanem minden szóban, vagy leg-alább minden sententziákban meg-állasz, és azokól elmélkedel, és azokban mulatozol.” Az imamód tökéletesebb gyakorlásához *Szent Ignác Pátriárka Exertitia Spiritualiájából* vesz további segítséget, állítva, hogy gyakorta hasznosabb a *Miatyánkot* vagy egyéb imádságot egyetlenegyszer elmondani, „hogy-sem százszor és haba-hurgyán.”⁵⁵ A *Lelki gyakorlatokra* alapozott gyakorlati tanácsokat az alábbi pontokban summázhatjuk:⁵⁶

1. Előszször készítsd-el a’ lelket az imádság előtt
2. Bocsásd-elől az imádságban a’ bűnökről való töredelmességet. Mert Az Isten meg-nem hallgattya a bűnösöket. Ioan 9 v. 31.
3. Imádságod-előtt tégy jó intentiót, vagy szándékot, nem csak egyet, hanem többet is.

⁵³ Uo., e2v–e3r.

⁵⁴ Uo., e3r–e3v.

⁵⁵ Uo., e3v.

⁵⁶ Uo., e3v–e4r.

4. Kérj malasztot, hogy aitatossan, és hasznossan vihesd-végbe imádságodat. Az imádkozás módját, testhelyzetét, a rossz gondolatok távoltartását hangsúlyozza. Pl. „Annak-okáért a’ szemeidet, és a’ füleidet zabolázd-meg.
5. Az imádság-közt, elmédet gyakorta hozd helyre. Az Istennek jelen-létét tedd elődbe. Elegyítsd az imádság-közzé, a’ Hitről, Reménségről, Szeretetről-való bizonyosság-tételt stb.
6. Végteére, nagy alázatossággal, és tisztességgel fejezd-bé imádságodat. – Ha valamely Fejedelemhez mennél, s-szükségedet eleibe terjesztenéd, s-ottan mindigárt minden tisztelet-nélkül el-fordúlnál tőle, s-ott hagynád, nem-de-nem nagy parasztság, és illetlen dolog vólná-é? mentől inkább tehát, ha így bálnál az Istennel.

Amikor a kötet szövegeiről beszélve következtetéseket kívánunk levonni Baranyi Pál imádságelméleti és gyakorlati gondolkodásáról, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a tényt, hogy a *Lelki paradicsom* legnagyobbbrészt fordítás,⁵⁷ ahogy a *Szentek laistroma* is. A korabeli fordítás mibenlétét taglalni itt nem tisztünk, ahogy ebben a korban általában, itt is megállapítható, hogy ez több egyszerű fordításnál. Ez a látszólagos feszültség nem zárja ki Baranyi saját álláspontjának a keresését, hiszen azt a szövegek megválogatása, a fordítás maga és a betoldott szövegek egyformán körvonalazzák. Megállapításaink mindazon túl, hogy Baranyira érvényesek, éppen azáltal, hogy egy 1630-as latin imádságoskönyv fordítását látjuk benne, egy korabeli európai álláspontot és gondolkodásmódot is képviselnek.. Ahogyan Baranyi az imádságról vall, egyszersmind egy tágabb európai dimenzióba helyezi a kérdést, a korabeli magyar gondolkodást bekapcsolja a világegyház vagy a jezsuita rend képviselte világszemléletbe.

Baranyi munkáiban az imádság szinte minden formája megjelenik, amint azt az előző lapok példáival szemléltettük. Az imádságot semmiképp nem csak az imaszövegekre kell korlátoznunk, hiszen a *szó* mellett, nagyon hangsúlyozza Baranyi a *lélek* elengedhetetlen fontosságát, a lélekkel és méltóságteljesen, nyugodtan végzett minőségi és semmiképpen nem mennyiségi imát. Az imádság a hívő

⁵⁷ A *Lelki paradicsom*nak a Jacobus Horstius Merlo-féle *Paradisus animae christianaeből* fordított és Baranyi saját maga beillesztett szövegeit részletesen elemzi: GÁBOR Csilla, *A Lelki Paradicsom és forrásvidéke = Amicitia. Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára: Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés*, főszerk. LENGYEL Réka, Budapest, reciti, 2015, 69–78.

életének jobbítója kell, hogy legyen, amely a folyamatos megtérésre sarkall, gyümölcseiből pedig a szeretet cselekedetei fakadnak, cselekedetek, amelyek a maguk során szintén imádsággá minősülnek. Mindezen túl a képek és szimbólumok, a képletes beszéd szerepe az imádságban és elmélkedésben szintén Baranyi erősségei közé sorolható. Az emblémákon túl a mecénás címerének részletei is lehetőséget teremthetnek számára az alkalmazott értelmezésre, amellyel az olvasót lelki élményhez és fejlődéshez vezeti.

A szóval, lélekkel, képpel és cselekedettel végzett imádság átszövi a zarándok keresztény egész életét, mindezen folyamatban pedig kulcsszerepet tölt be nemcsak a metodológia arra nézve, hogy hogyan, mikor, mennyit imádkozzunk, hanem az imádság évszázadokon át elengedhetetlen médiuma a könyv és a kép, illetve maga a közösség is. A példaértékű hívő lelkében tiszta és imakönyve (van, amelyik) elmocskolódott a sok használatától. Az ima az emberi mivolt privilégiuma és szorosan kapcsolódik az ember lényegéhez.

Személynévmutató

- Ábel 240, 296
Abélard, Pierre 55
Ábrahám 240, 429
Ács Mihály 14
Ács Pál 96, 114, 123, 128, 197, 200, 203
Ádám 22, 123, 125
Adam, Wolfgang 98
Adelphus, Johannes 55
Ágoston, Szent 19, 32, 48, 67, 196, 240, 241, 324, 325, 336, 375, 382, 424, 432
Ajkay Alinka 285, 286, 302
Alapi Gyula 213
Albert István 70
Alcuin 54, 240
Alott, Robert 312
Alpers, Paul 206
Alsted, Johann Heinrich 408
Alszegehy Zsolt 306
Alt, Peter-André 197
Alvernus, Guiliemus 122
Amade László 302, 303, 305, 306
Amália Vilma, braunschweig-lüneburgi hercegnő 104
Ambrosius → Ambrus, Szent
Ambrus, Szent 58, 60, 61, 252, 332, 336
Amelio, Silvestro 166, 167
Ames, William 313
Amundsen, Darrel W. 310
Andrási Rafael 168
André Mária Irén 419
Anna, Szent 143, 233, 375, 399, 400
Anselm, Cantenbury, Szent 54
Antal, Páduai Szent 75, 143, 158, 377, 380, 381
Antal, Remete Szent 209, 210, 215
Antonius Casimirus, Haus von Thurn → Thurn Antal Kázmér
Ányos Pál 364
Apafi Mihály 431
Appenzeller, Bernhard 92, 94–104
Apollón 423
Apollónia, Szent 143, 147
Apollonius, Szent 211
Aquinói Szent Tamás → Tamás, Aquinói Szent
Arany János 338
Arduini, Rafael 169
Aretin, Karl Otmar Freiherr von 81
Arisztotelész 325
Arius 331, 424
Áron 429
Asztalos Miklós 277
Atticus 165
Aubry, Abraham 88
Augustinus, Aurelius → Ágoston, Szent
Augustinus, Hipponensis → Ágoston, Szent
Aumann, Jordan 39

- Aurillac, Gerbert d' → Szilveszter, II., pápa
- Bába Sándor 78
- Bach, Johann Sebastian 176
- Back, Frances 239
- Badius, Jodocus 55
- Bagi Zoltán Péter 96
- Bagyinszky Istvánné 214
- Bahlcke, Joachim 90
- Bajáki Rita 19, 39, 43, 50, 65, 89, 108, 117, 284, 285, 334, 335, 368, 371
- Baksič, Petru Bogdan 164
- Balassi Bálint 107, 122, 127, 128, 193, 198, 207, 337–339, 402
- Balassovitz Gábor 266, 272, 277, 279
- Balázs Aletta 13
- Balázs Géza 338
- Balázs Imre József 16
- Balázs Mihály 40
- Bálint Sándor 67, 77, 78
- Balogh F. András 105
- Balogh Ildikó 52
- Bandinus, Marcus 151, 157, 165, 166
- Barak 240
- Baranyi Pál 132, 348, 349, 363, 417–419, 421, 424–432, 434, 435
- Baráth Béla 89
- Barattani, Gianfrancesco 168
- Bardoly István 373
- Bárdos István 33
- Bariska István 83
- Barna Gábor 71, 162, 290, 373
- Barner, Wilfried 81
- Bárth Dániel 271
- Barth János 13
- Bartók István 29, 43, 114, 115, 122
- Bartók István, esztergomi kanonok 107
- Bartók Zsófia Ágnes 27
- Báthori Zsófia 405, 407, 408
- Báthory Orsolya 65, 285
- Batthyányi Ignác 56
- Bayly, Lewis 307–310, 312–317
- Bebel, Heinrich 64
- Bebo Károly 373
- Becker, Felix 84
- Beckovský, Jan František 285–288, 291–294
- Beda Venerabilis 240
- Bednárik János 270
- Beély Fidél 219
- Beethoven, Ludwig van 176
- Behr, Hans Joachim 83
- Beke Margit 33, 381
- Beke Pál 159
- Bellarmino, Roberto → Róbert, Bellarmin Szent
- Bellini, Vincenzo 175
- Bellus Ibolya 184
- Bencsics, Nikolaus 144
- Benda Kálmán 151, 160
- Bendel, Rainer 75
- Benedek, XIII., pápa 252, 361
- Benedek, XIV., pápa 346, 361
- Benedek, Szent 59
- Bene Sándor 193, 198, 201–203
- Beniczky Péter 107–120, 122–129
- Benő Attila 312, 313
- Berán Ferenc 381
- Berardi, Iosif Bonaventura 168

- Berényi Gábor 25
 Berghauer, Jan Tomáš Vojtěch 293
 Bernát, Clairvaux-i Szent 75, 238, 240, 249, 257, 324–328, 332, 424
 Bertalan, Szent, apostol 377
 Bethlen Gábor 89
 Biely János 270, 280
 Biemel József 74
 Binder János Fülöp 378
 Binder, Sandra 85
 Bişoc, Bernard 152, 153, 155, 156, 170
 Bisterfeld, Johann Heinrich 408
 Bitá, Desiderius 323
 Bizkey István 39, 40, 43, 50, 74, 90, 198, 287, 323, 324, 328, 337
 Blasius remete 211, 212
 Bod Péter 13
 Bodiczky Sámuel 273
 Bodor Imre 381, 385
 Bodorné Szent-Gály Erzsébet 381, 385
 Bogár Judit 14, 39, 49, 50, 89, 117, 135, 194, 285, 324, 335, 403, 426, 427
 Bonifác, Szent 165, 376
 Borbála, Szent 75, 375
 Borckens Timann 47, 48
 Borbála, Szent 143, 382
 Bornemisza Péter 29–31, 33, 34, 36, 37, 71, 73, 127
 Boros István 75, 290
 Borošová Michalová, Emília 391
 Borovszky Samu 264, 267
 Borsos László 373
 Bozóky Mihály 349
 Bölöni György 406
 Braitenberg, Georg Barthold Pontanus von 301
 Brandenburgi Katalin 412
 Braunfels, Wolfgang 387
 Bretz Annamária 13, 40
 Brewer Lőrinc 18
 Breznay Adalbert 323
 Breznay Béla 35, 334
 Brigitta, Szent 68, 70–71, 75, 161
 Brillmacher, Peter Michael 46, 48
 Brown, Matthew P. 105
 Bruckner Győző 403
 Brunner, Francis A. 28
 Brúnó, Kölni Szent 259
 Bruzelius, Caroline 383
 Bucsay Mihály 261
 Budai Pál 74
 Budden, Julian 173, 176
 Burke, Peter 66, 69, 71, 75, 76
 Butth Barbara 272
 Butth Éva 272
 Butth János 272
 Butth Jusztina 272
 Butth Kristóf 271, 272, 280
 Butth Máttyás 271, 272
 Butth Sámuel 272
 Butzer, Günter 194–197
 Caesar, Iulius 86
 Cajafás → Kaifás
 Calenius, Geruinus 48, 51
 Callixtus, III., pápa 81
 Caluppanus, Szent 211, 212
 Calvin, Jean 330, 331
 Cambers, Andrew 105
 Camilli, Giuseppe 154
 Camilli, Iosif 152, 171

- Canisius, Petrus → Péter, Canisius Szent
- Cassander, Georg 55
- Cassianus 60
- Caussin, Nicolas 196
- Ceribašić-Begovac, Anaid 233
- Chevalier, Ulysse 291, 295, 296, 298, 301
- Chmelinova, Katarína Kolbiarz 387, 394, 399, 401
- Christian Friedrich 98
- Cicero, Marcus Tullius 165
- Clairvaux-i Szent Bernát → Bernát, Clairvaux-i, Szent
- Clichtoveus, Jodocus 59–64
- Coleman, J. A. 424
- Colonna, G. 168
- Cornelissen van den Steen, Cornelis 238, 240, 244, 251
- Cornelius a Lapide 244, 251
- Cortese, Enzo 86
- Coxe, Henry Octavius 37
- Cuza, Alexandru Ioan 169
- Czeglédi Péter 90
- Czobor Ádám 86
- Czövek Judit 74
- Csáky Éva Franciska 284, 368, 371, 372
- Csanda Sándor 129
- Csánki Gábor 364
- Csapodi Csaba 31, 57
- Csapodiné Gárdonyi Klára 57
- Császár Károly 317
- Csepregi Zoltán 82
- Cserey Farkas 395
- Csete István 40
- Csoma Gergely 161
- Csontos János 57
- Csorba Dávid 89
- Csörsz Rumen István 40, 115, 281, 283
- Csúzy Zsigmond 221–227
- Csúry Bálint 162
- Damian, Peter 216
- Damón 424
- Dániel, próféta 226, 346
- Daniel, Roger 14
- Dante Alighieri 188
- Dávid 86, 89, 90, 96, 97, 100–102, 104, 105, 140, 240, 389, 412, 429
- Dávid Ferenc 40, 139
- Deák Hedvig OP 219
- Deák Zsuzsanna 124
- Dedinszki Gábor 275
- Dedinszki József 261, 266, 275
- Demaldé, Giuseppe 173
- Dénes, Karthauzi Szent 63, 64
- Dentan, Robert C. 22
- Denzinger, Heinrich 330
- Déri Eszter 285, 403
- Dési Lajos 337
- Didymus, Szent 211
- Dienes Dénes 410
- Dienzelbacher, Peter 75
- Diettel, Franz Ambros 213
- Di Giovanni (Dejoannis) 167
- Dijkhuizen, Jan Frans van 308
- Dinnyés Patrik 403
- Diodat Péter 150, 157, 164, 165
- Dionüszosz 424
- Dionysios Carthusiensis → Dénes, Karthauzi Szent

- Diós István 132, 286, 345
 Diószegi László 152
 Disibodus remete 211
 Dizmász, Szent 226, 420, 422
 Dobos István 16
 Dobszay László 55
 Dodd, A. H. 307
 Domokos Pál Péter 150–152, 157,
 158, 160, 164, 166, 171
 Donát, Szent 376
 Donizetti, Gaetano 175
 Downes, John 309
 Döbrentei Gábor 160
 Dömötör Adrienne 32, 68, 70
 Dubrow, Heather 205, 206
 Duma János 425
 Dumea, Emil 157, 158, 160, 165–
 167, 169–171
 Duncan, Robertson 54
 Dungersheim, Hieronymus 28, 29

 Eckhardt Sándor 127, 338
 Ecsedi Judit, V. 420
 Ecsedi Zsuzsanna 90, 93
 Egyed István 432
 Egyed Joákim 224
 Egyed, Szent 377, 380
 Ehmann, Johannes 82
 Eleonóra, császárné 402
 Élia Juan 156, 164
 Eliade, Mircea 25
 Elibach, Joachim 195
 Eligius, Szent 377
 Eligy, Szent → Eligius, Szent
 Elizeus, próféta 430
 Elmon Péter 158
 Elphegeus, Szent 211

 Engelholm, Olaf 399, 400
 Erasmus, Rotterdami 96, 196
 Erdélyi Pál 337, 338
 Erdélyi Zsuzsanna 65–70, 72, 74,
 78, 79, 134, 143, 144
 Erll, Astrid 90
 Ernardus Bonaevallis 241
 Érszegi Géza 81
 Erzsébet, Árpád-házi Szent 373,
 375, 380, 385
 Esterházy Pál 107, 114
 Estienne, Henri I 59
 Eszterházy Károly 357, 359, 363,
 365, 366, 403
 Etényi Nóra, G. 81, 91, 98, 408
 Eugenius 347
 Éva 125
 Evagrius Ponticus 211, 215, 219
 Evelyn, John 308
 Ezdrás 427
 Ezekias 226

 Faber, Johannes 46, 47
 Fábrián Borbála 375, 377
 Fábrián József 74
 Fabri, Johann → Faber, Johannes
 Fabricius, Georg 55
 Fábry Mihály 269, 273, 274
 Fábry Sámuel 274
 Falkener, Michal → Michael
 Wratislaviensis
 Falkoner Ferenc 375, 377
 Falkoner Zsófia 376
 Farkas Gábor 52
 Farkas Imre 119
 Farmati Anna 15, 53, 285, 403
 Fata Márta 91, 233

- Fazakas Gergely Tamás 87–91, 105,
194, 287, 337
Fazakas János 406
Fazakas József 89
Fejérdy Tamás 381
Fejér György 75
Fejérvölgyi István 335
Felbinger, Johann Ignaz von 362
Ferdinánd, III., német–római császár 104
Ferenc, Assisi Szent 216, 217, 219,
377, 380, 381, 398, 403
Ferenc, Xavéri Szent 376, 420
Ferry, Anne 206
Festus János 412
Ficzko József 131, 134, 137–139,
142, 146
Fildes, Valerie 309
Fincham, Kenneth 307
Fioranti Baraldi, A. M. 395
Fitzko, Josef → Ficzko József
Flach, Martin 32
Flórián, Szent 143, 376
Floss, Heinrich Roland 83
Fodor Andrienne 32, 33
Fodorik Menyhért 312
Formica, Leonhard 425
Foster, Andrew 307
Földvály Miklós István 37
Fraknói Vilmos 323
Francia, V. 395
Fráter István 107
Frauhammer Krisztina 65, 71, 75–
77
Frick József 337
Friedburg, Robert von 90
Froben, Johann 62
Frosch, Johann 412
Fuhrmann, Mathias 210, 211
Fulbert, de Chartres 60
Furter, Michael 56
Fusco, R. 395
Fülöp, Néri Szent 377
Fülöp, Szent, apostol 238–246, 249,
250
Gábor Csilla 15–18, 23, 40, 105,
224, 313, 365, 434
Gábrriel, Szent 142, 346
Galler Hieronymus 411
Gajtó István 132
Garofalo → Tisi, Benvenuto
Gasparri, Petrus 346
Gatti, Carlo 173, 174, 176, 177
Gatt, Vincențiu 168
Gaylhoffer-Kovács Gábor 375,
382, 384
Gedei Ádám 266
Gedeon 240
Geffels, Franz 84
Gegus Dániel 261, 275
Gennepaeus, Iaspar 48
Gergely, I., Nagy Szent, pápa, 258,
347
Gergely, IX., pápa 258, 369
Gergely, XI., pápa 255
Gergely, XIII., pápa 95
Gergely, XV., pápa 214
Gergely Ferenc 214
Gerhard, Johann 13–15, 24, 196
Gertrúd, Szent 75
Ghitta, Ovidiu 425
Gilson, Étienne 325

- Gintli Tibor 203
 Gockel, Eberhard 91–100, 102–105
 Goffine, Leonhard 89, 364
 Goppelt, Leonhard 22
 Gosztonyi János 59
 Gőczéné Erdő Zsuzsa 39, 41
 Gössner, Adreas 94
 Gran, Heinrich 56
 Granadai Lajos → Ludovicus, Granatensis
 Granasztóiné Györffy Katalin 373
 Gratianus 256
 Grimm testvérek (Jacob és Wilhelm) 77
 Grosse, Sven 207
 Gross Pál, id. 400
 Gross Pál, ifj. 400
 Grynaeus Tamás 209
 Guba András 368
 Gudwaldus, Szent, remete 211, 213
 Guelluy, Robert 54
 Guillelmus, Parisiensis 33, 36
 Gurka Dezső 267
 Guthmüller, Bodo 88
 Günter, Szent 211

 Gyalogi János 40, 164
 Gyászi Juan 156, 164
 Gyéressy Béla Ágoston 209–211
 Gyöngyösi István 402
 Gyulaffy László 419, 420, 431

 Haader Lea 34, 68, 70
 Haag, Norbert 94
 Hadot, Pierre 196
 Haerter, Karl 93
 Haller, Johannes 55

 Händel, Georg Fridrich 176
 Haraszti György 83
 Hargittay Emil 13, 14, 39, 108, 114, 319, 320, 334, 412
 Haris Andrea 359
 Harley, David 308, 309
 Harminc Iván 390
 Harms, Wolfgang 88
 Hauck András 86
 Hauser Sándor 269
 Hausner Gábor 81
 Hautsch, Georg 85
 Havas Ágnes, Cs. 107
 Havas László 413
 Havlice, Ivan 387
 Head, Thomas 216
 Hegedűs Attila 32
 Hegedűs Béla 40
 Heinrich Gergely 269
 Helias, Szent 211
 Heltai János 15, 89, 194, 407, 408, 412
 Hemerken, Thomas 217–220, 320, 334, 336, 340, 341, 343
 Henderson, William George 37
 Hénoch 240
 Héri Vera, G. 84, 85
 Herlet, Johann Georg (Friedrich) 224
 Hernády Judit 107, 114
 Hethesi Pete László 334
 Hilarius Aurelianensis 55, 56
 Hirschberg Kornél 403
 Hobsbawm, Eric 76
 Hochedlinger, Michael 233
 Hochmeister Márton 364
 Hofer Tamás 76

Hofmann, Johann 84
 Hohrath, Daniel 92
 Holl Béla 263, 266, 268, 270, 275,
 284, 335–337
 Holzer, Georg 133
 Honorius Augustodunensis 255
 Hoping, Helmut 330
 Horler Vilmos 374
 Horn Ildikó 372, 408
 Hornyánszky Viktor 417
 Horváth István 78
 Horváth János 32
 Horváth Mária, M. 52
 Horváth Sándor 131, 135, 142, 144
 Hörmann János 31
 Hrabanus Maurus 240, 242
 Hruskovicz Sámuel 272, 277
 Hubert Gabriella, H. 90
 Hubert Ildikó 167
 Huetter Lukács 214
 Hugó, Szentviktori (Hugues de
 Saint-Victor) 54, 256
 Hurter, Amann Josef 155
 Husner, Georg 27
 Hünermann, Peter 330
 Hyperius, Andreas Gerardus 196

 Iancu Laura 71, 149, 152, 161
 Ignác, Antiochiai Szent 238, 269
 Ignác, Loyolai Szent 15, 40, 136,
 143, 214, 217, 219, 321, 322, 324,
 329, 341, 343, 420, 423, 433
 Ikarus 423
 Ilis, Florina 425
 Illés, próféta 430
 Illich, Ivan 54
 Illner Balázs 412

 Imets Fülöp Jákó 155, 171
 Imre Mihály 14, 82, 88, 90, 91, 193,
 207, 287, 337
 Imre, Szent 159, 170
 Ince, III., pápa 252
 Inczédy József 13, 16–19, 21, 23, 24
 Inczédy Pál 13
 Ingen, Ferdinand van 96
 Isselt, Michael ab 44, 47– 51
 István, I., Szent, magyar király 162,
 252, 381, 413
 Iustinianus, császár 347
 Izajás, próféta 333
 Izidor, Madridi Szent 214, 217–219
 Izsák 226, 240

 Jacobei Sámuel 269
 Jacquet, Dominique 155
 Jakab, I., angol király 411
 Jákob 226
 Jakubovich Emil 157
 Jakus Lajos 266
 Jáky Ferenc 132
 Jancsó Andrienn 79
 Jankovics József 43, 115
 Jankovits László 43, 114, 193
 János, Aranyszájú Szent 219, 254,
 430
 János György, III. 83–85
 János, Istenes Szent 214
 János, Kapisztrán Szent 375, 377
 János, Keresztelő Szent 341, 376
 János, Keresztes Szent 332
 János, Nepomuki Szent 143, 233,
 281–306, 372, 377, 381
 János Pál, II., pápa 391

- János, Szent, evangélista 234, 239, 290, 332, 424
- Janowski, Berndt 102
- Jaumann, Herbert 197
- Jávor Anna 211
- Jefté 240
- Jelenits István 218
- Jenei Ferenc 41, 115, 337
- Jenny, Markus 93
- Jenő, IV., pápa 150, 368
- Jeremiás, próféta 8, 103
- Jerney János, J. 161
- Jeromos, Szent 54, 375, 382
- Jézus Krisztus 16, 21, 22, 24, 28, 30, 33, 36, 61–63, 70–73, 75, 112, 119, 124, 133, 135, 138, 142, 144, 146, 147, 153, 177, 196, 200, 218, 226, 238–240, 242–245, 249–253, 256, 287, 289, 297, 301, 309, 319–324, 326–333, 336, 339, 340, 350, 364, 370–372, 376–378, 380, 382, 387, 388, 395, 399, 402, 403, 410, 420, 422, 423, 426
- Joáb 100
- Joachim, Szent 375, 389, 399, 400
- Joel, próféta 100
- Joffre, Joannes 38
- Joecher, Gottlieb 94
- Jónás, próféta 226, 254
- Johannes, de Verdena 27
- Johannes, Udvarhelyensis 164
- Jósika Judit 13
- Josselin, Ralph 308
- József, I., német–római császár 85, 102, 104
- József, II., magyar király 213, 262, 357, 366–369, 373
- József 240
- József, Szent 233, 376, 420
- Jucundus, F. P. 233–235, 238–246, 248
- Júdás, Szent, apostol 239, 377
- Judit 226
- Julianna, Szent 378
- Jungmann, Joseph A. 28, 34, 37
- Kaifás 123
- Káin 125
- Kájoni János 161, 168, 169, 290, 291, 349, 350
- Káldi György 164, 224
- Kalkbrenner, Gerhard 47
- Kálmány Lajos 78
- Kálvin János → Calvin, Jean
- Kalwoda, Johannes 233
- Kanyurszky György 120, 321, 322
- Kapi Anna 334
- Karácsonyi János 398
- Karasszon Dezső 102
- Károli Gáspár 315
- Károly, I., magyar király 380
- Károly, III., magyar király 236, 252
- Károly, Borromei Szent 381
- Károly, Lotharingiai 91
- Karwosieki, Petru-Dominic 153
- Kassai András 291
- Katalin, Alexandriai Szent 375, 382
- Katalin, Bolognai Szent 381
- Katalin, Sienai Szent 376, 380
- Katičić, Radoslav 133
- Kecskeméti C. János 18
- Kecskeméti Gábor 281
- Kelemen, I., pápa, Szent 378
- Kelemen, V., pápa 255

- Kelemen, VIII., pápa 346
 Kempis Tamás → Hemerken, Thomas
 Kerekes Barbara 272
 Kerekes Ibolya 71
 Kerekes Tamás 429
 Keresztúri Bíró Pál 405–413
 Keszeg Vilmos 419
 Kiefer Lewalski, Barbara 194
 Kilian, Bartholomäus 95
 Kirschbaum, Engelbert 387
 Kisfaludy Árpád Béla 336
 Kis Márta Katalin 310
 Kiss Erika 412
 Kiss Farkas Gábor 114
 Kiss Ignác 323, 330
 Kissóczy Mihály 285, 286
 Kis Tímea, N. 281, 282, 284, 285, 306
 Klaniczay Tibor 41, 115
 Klára, Assisi Szent 369, 377, 378, 380–383
 Klöss Jakab, id. 119
 Klöss Jakab, ifj. 18
 Knaisz, Michael de Miskoltz 403
 Knapp Éva 40, 52, 84, 211, 225, 283, 284, 359, 392, 398, 402, 403, 421
 Knefacz Simon 137, 140–142
 Knellinger, Balthasar 85, 102
 Kocsi Csergő Bálint 90
 Koller, Josephus 236, 237
 Kollonich Lipót 424, 425
 Komlovszki Tibor 14
 Kónya Franciska 14, 16, 18, 194, 285, 402, 421, 427
 Kónya Péter 98
 Kónyová Annamária 98
 Korhecz Papp Zsuzsanna 375, 377
 Korodinyi Pál 269
 Koroknay Éva 32
 Korompay H. János 32
 Korompay Klára 32
 Korondi Ágnes 105, 313
 Koronkai Zoltán 423
 Kosztolányi Dezső 323
 Kovács Annamária 418
 Kovács Dezső 107–111, 114, 118, 122, 128
 Kovács Ferenc 155
 Kovács József 41, 115
 Kovács Lajos 136
 Kovács Sándor Iván 109, 128
 Kövesdi Mónika 213
 Kőszeghy Péter 13, 115
 Kragel, Eberhard Maria 140, 141
 Krasznai Gáspár 173
 Kratochvila Mihály 351, 355
 Kremmer, Susanne 93
 Krisztina, svéd királynő 104
 Kulcsárné Siess Katalin 132, 138, 142
 Kulcsár Katharine → Kulcsárné Siess Katalin
 Kutnyánszky Ildikó 213
 Kühár Flóris 346, 347
 Kühlmann, Wilhelm 88
 Kühn, Christian Balthasar 92, 94–103
 Kühn, Georg Wilhelm 95, 97
 Küllös Imola 281, 283
 Labaun, Georgius 293
 Laczházi Gyula 15, 193

- Lajos, I., magyar király 209, 380
 Lajos, XIV., francia király 100, 104
 Lajos, Badeni 91, 100
 Lamprecht, Karen 90
 Landerer Mihály 13
 Landi, Alois 168
 Landovics István 86
 Landsberg, Martin 29
 Langer, Johann 237
 László, I., Szent, magyar király 159, 170, 381
 Laszowszki, Emilij 383
 Lauffer, Lazarus Gottlieb 85
 Lauf Judit 370
 Láz Sándor 35, 68–70, 403
 Leitner Ferdinánd 142
 Lengyel Péter 173
 Lengyel Réka 85, 434
 Lerch János 401
 Lerch, Johann Martin 84
 Lethenyi Pál 71
 Letzter Simon 389, 390
 Lieb Ferenc 211
 Lipcsei Klára 13
 Lipót, I., német–római császár 84–86, 92, 105
 Lipp Mónika Mária 209, 214, 403
 Lipsius, Justus 195, 201
 Listius László 107
 Litz, Gudrun 91
 Llana, Maximino 44
 Lombart, Nicolas 58, 59
 Lorántffy Zsuzsanna 411
 Loyolai Szent Ignác → Ignác, Loyolai Szent
 Lőkös Péter 85–87, 102
 Luca, Szent 143
 Ludovicus, Granatensis 39–44, 46, 51
 Luffy Katalin 105, 287
 Lúgosi Kata 429
 Luís, de Granada → Ludovicus, Granatensis
 Lukács, Ladislaus 417
 Lukács János 423
 Lukács, Szent, evangélista 133, 365
 Lukácsy Sándor 335
 Luková, Jana 387
 Lupul, moldvai vajda 409
 Luther, Martin 82, 90, 93, 202, 331
 Lyra, Nicolaus de 64
 Maczák Ibolya 49, 87, 221, 285, 370
 Madách Gáspár 107
 Madách Imre 56
 Madarász Márton 18
 Madrelli, Francesco Maria 167
 Major Máté 373
 Majorossy Imre 223
 Majtényi Zoltán 173
 Malinowski, Iosif 171
 Malomfalvy Gergely 17
 Mályusz Elemér 262
 Manassze 426, 427
 Maner, Hans Christian 90
 Mann, Sophie 309
 Manzoni, Alessandro 174
 Marchesinus, Johannes 64
 Marcus Aurelius 195
 Margit, Árpádházi Szent 373, 375, 377, 378, 380–382
 Mária, Egyiptomi Szent 216, 219
 Mária Krisztina 98
 Mária Magdolna 72, 123, 341

Máriáss Péter 79
 Mária, Szűz Szent 32, 33, 67, 71, 73,
 77, 79, 81, 133, 140–144, 147, 150,
 153, 155, 157, 165, 177, 185, 217,
 223, 233, 235, 289, 299, 333, 334,
 345, 346, 351, 353, 354, 362, 370,
 371, 375, 377, 378, 380–382, 385,
 387–390, 392–396, 398–404, 418,
 420, 426
 Mária Terézia 364, 366, 372, 373
 Marinus, Szent, remete 213, 219
 Markušová, Kristína 387
 Marosi Ernő 385
 Martin James 136
 Martinianus, remete 211, 215
 Martí Tibor 43
 Martz, Louis Lohr 194
 Márza, Eva Selecká 64
 Máta Mária, D. 35, 157
 Máté, Szent evangélista 28, 35, 133
 Mauro, Anton (Maria) 167, 168
 Mayhew, Jenny 308
 Mayrhoffer József 374
 Mears, Natalie 89
 Mechtild, Szent 75
 Medgyessy L. Emmánuel 133
 Medgyesi Pál 307, 310, 312, 314–
 317
 Medgyesy-Schmikli Norbert 70
 Meggyesi Tamás 368
 Melanchton, Philipp 196
 Meletius, Szent 348
 Melocco Miklós 367
 Mérei Mihály 285–289, 291, 293,
 302, 305, 306
 Merlo Horstius, Jacobus 434
 Mészáros István 162, 269
 Mészáros Klára 52
 Metternich, Arnold 283
 Meyer, Conrad 88
 Michael, de Ungaria 27
 Michael Wratislaviensis 55, 64
 Michaelis, Petrus → Brillmacher,
 Peter Michael
 Migne, Jacques-Paul 47, 240
 Mihalovics Ede 224
 Mihálykó János 119
 Mihály, Szent 142, 346, 377, 420
 Mikes Mihály 425, 432
 Miklós, Szent 375
 Mikos Éva 65, 66
 Milotai Nyilas István 89, 412
 Minotto, Francantonio 167
 Miskolczy Csulyak István 41, 115,
 337
 Misztótfalusi Kis Miklós 420
 Mogaš, Milán 133
 Molnár Annamária 418
 Molnár Ernő 210, 211
 Molnár Ferenc, A. 35
 Molnár István 210
 Molnár János 102
 Monay Ferenc 403
 Monok István 52, 56
 Moore, Cornelia Niekus 96
 Morello, G. 395
 Móré Tünde 13, 89
 Mosóczy Miklós 79
 Moss, Ann 58, 64
 Mozart, Wolfgang Amadeus 176
 Mózes 226, 240, 341
 Mögel, Elias 403
 Muckenhaupt Erzsébet 150
 Mulih György 143

- Mulih, Juraj → Mulih György
Muntagné Tabajdi Zsuzsanna 261, 271, 277
Muratori, Ludovico Antonio 363
Mutius, remete 217, 219
Müller-Luckner, Elisabeth 81
- Nádasi János 432
Nagy Andor 403
Nagy Béla 412
Nagy Ferenc 73, 365
Nagy Iván 406
Nagy László → Szelestei N. László
Náray György 349, 364
Natale, Luca 236
Natto, Gaspere da 160, 164
Nátyi Róbert 388
Nebrija, Antonio de 57, 59
Németh Áron 102
Németh G. Béla 127
Némethy Ferenc 373, 374, 381
Némethy Lajos 417
Németi György 164
Nesselrode Ferenc Vilmos 253
Newton, Hannah 308–310
Niedermüller Péter 76
Nóda Mózes 423
Noé 21, 22, 240, 422
Nogall János 77
Notburga, Szent 372
Nottenstein, Johann Georg 248
Nypoort, Justus von 84
- Nyéki Vörös Mátyás 40, 41, 114–118, 128, 337–339
Odüsszeusz 424
- Oelke, Harry 82
Okolicsányi József 266, 272–274, 277
Oláh Szabolcs 20, 202–204, 206, 337
Ollé Viktória 351
Onufrius remete 211, 216, 219
Oporin, Johann 55
Opra Zsuzsanna 375, 382, 384
Orbán, VIII., pápa 57
Órigenész 332
Orleans-i Hilarius → Hilarius Aurelianensis
Orlovsky Géza 15, 203, 334, 335
Orsolya, Szent 378
Oszler Liborius 214
Overraat, Petrus 404
- Őry Miklós 319–321, 323
Ötvös Péter 202
Özséb, Boldog 209
- Paas, John Roger 88, 92
Pacher, Jacobus Felix 298
Paciuchellus Angelus 254
Padányi Biró Márton 359
Pafnucius, Szent 211
Pál, Egyszerű Szent 215, 219
Pál, Remete Szent 209–211
Pál, Szent, apostol 123, 125, 198, 250, 251, 253, 255–257, 289, 315, 327
Palestrina, Giovanni Pierluigi da 178, 181
Pálfy Miklós 93
Pálmány Béla 263
Pápai Páriz Ferenc 166

Pap Balázs 114, 202
 Papp Anette 348
 Papp Ágnes 364
 Papp Géza 115
 Papp Lajos 32
 Papp Zsuzsanna 34
 Parcus, Leonard 288
 Parhamer, Ignaz 358, 362
 Parker, John Henry 37
 Paroni, Filip 153
 Pásztor Jakab 269
 Pásztor Lajos 402
 Pavercsik Ilona 285
 Pázmány Péter 19, 30, 31, 35, 39–
 52, 77, 89, 107–109, 111–114,
 117–121, 142, 160, 164, 225, 290,
 319–341, 343, 347–350, 355, 359,
 426
 Pécseli Király Imre 41, 115, 118,
 119, 128, 337
 Péter, Aranyzavú Szent 253, 254
 Péter, Canisius Szent 362, 425
 Péter, Celesztin Szent 211
 Péter, Damjáni Szent 213, 218
 Péter, Szent, apostol 71, 226, 239,
 252, 256, 289, 341
 Petneki Áron 214
 Petrás Ferenc 164, 166
 Petrás Incze János 153, 159, 160,
 164, 166, 170
 Petróczi Éva 91, 114, 307, 309, 310,
 314, 337, 408
 Petrus Chrysologus 254
 Pesti György 20
 Pfeifer, Franz Xaver 395
 Phütiász 424
 Piast Erzsébet 380
 Pilátus, Poncius 68
 Piluzio, Vito 166
 Pius, V., pápa 390
 Pius, VI., pápa 359, 360
 Plassmann, Max 92
 Pócs Éva 152
 Podmaniczky Sándor 267
 Podolini Senftleben Zsigmond 57
 Poláková, Emília 387, 389
 Pomfyová, Bibiana 369
 Pongrácz Ferenc 107
 Pongrátz Eszter 71, 76, 77, 351
 Pontanus, Bartholdus a Braitenberg
 301
 Porcelli, Lorenzo Placido 168
 Porsena, Christophorus 256
 Porubovič, Jozef 391
 Povedák Kinga 71, 162
 Pozo, Luciano del 214
 Pozsár Annamária 52
 Pozsony Ferenc 150, 151
 Pozsonyi Tamás 151
 Praznovszky Mihály 214
 Prohászka Ottokár 322
 Pronk, Theo 98
 Pseudo-Augustinus 47
 Puccini, Giacomo 175
 Pucz Antal 74
 Puskely Mária 218
 Quentel, Johannes 48, 51
 Quentelius, Arnoldus 48
 Quentell, Heinrich 56
 Quirinus Bernát 158, 159, 164
 Rácháb 240
 Rác Judit 173

- Rader, Matthaeus 211
 Radó Polikárp 346, 347
 Radossányi László 213
 Radványi Ferenc 272
 Rafael, Szent 142, 375, 382, 418–420
 Rákóczi Ferenc, I., erdélyi fejedelem 405, 406, 408, 409
 Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 407, 409, 411, 412
 Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem 405, 407–409, 411
 Rákóczi Zsigmond, erdélyi fejedelem 407, 408
 Ranck, Sebastian 85
 Reggiani da San Felice, Giovanni Battista 403
 Rehm, Christoph 92
 Répásy János 266, 267
 Révai István 56
 Révész László 269
 Riemenschneider, Tilman 402
 Rimay János 127, 128, 193, 194, 197–207, 337, 338
 Rippel Gergely 364
 Róbert, Bellarmin Szent 40, 164, 238, 251, 329, 331, 362
 Róbert, Molesmes-i Szent 249
 Rocchi 167
 Rókus, Szent 70, 142, 143, 381
 Rómer Flóris 31
 Romuald, Szent 213, 216
 Rosenbach, Juan 61
 Rossini, Gioacchino 174, 175
 Rosweyde, Heribertus 215
 Roth, Friedrich 82
 Rothschild, Clare K. 255
 Rottler, Matthaeus 215
 Róza, Limai Szent 376, 380
 Rozália, Szent 70, 142, 143, 159, 381
 Rózsa György 84
 Rózsa Huba 104
 Rublack, Hans-Christoph 96
 Rufinus 347
 Sadeler, Johannes 213, 214
 Sadeler, Raphael 211, 213, 214
 Sági István 27, 28, 36
 Salamnon 105
 Salandari, Josef 171
 Sambo, E. 395
 Sámuel, próféta 240
 Sandl, Marcus 195
 Sándor, VI., pápa 81
 Sándor Kitti 17
 Sapunar Knežević 144
 Sára 240
 Sarbak Gábor 31
 Sárdi István 406
 Sarkadi Nagy Emese 388
 Sárossy Péter 213
 Sartoris Gergely 270
 Saul → Pál, Szent, apostol
 Savoyai Jenő 236
 Schatz, Elena-Maria 56
 Schiedling, Anton 88
 Schiller Erzsébet 303
 Schilling, Michael 88
 Schlaffer, Heinz 206
 Schlegel, Johannes Leonard 292
 Schlögel, Josephus 301
 Schmitt, Elmar 92–103, 105
 Schoen Arnold 378

Schrott, Alois 47
 Schulek, Josephus 279
 Schuler, Matthäus 97
 Schultes, Matthäus 95
 Schulze, Winfried 82
 Schütz Antal 214
 Schwarcz Katalin 284, 369, 372,
 374, 380
 Sciacca, Anton Maria 169
 Sebestyén, Szent 142, 143, 381
 Seegen, Franz Xaver 213
 Segneri, Paolo 362
 Sellars, John 195
 Séllyei Nagy Ignác 357, 359–366
 Seres Attila 155, 161
 Serfőző Szabolcs 211
 Sessano, Mihai 168
 Sevvillai Izidor 54
 Siebeck, Paul 94
 Siess Antal 131
 Siess János József 139, 140
 Siess József 140
 Sigray Erzsébet Róza 283
 Sík Sándor 320, 323, 335, 338, 339
 Simeon, Oszlopos Szent 211, 217,
 219
 Simeon, Trieri Szent 211
 Simoncini, P. 168
 Sinclair, Keith Val 37
 Sinkovitz Márton 272
 Sischowitzin, Anna Rosina 283
 Škvaril, L'ubomír 391
 Smohay András 213
 Sommervogel, Carlos 47
 Soós István 77
 Souches, Ludwig Raduit de 88
 Sörös Pongrác 221
 Spaleková, E. 398
 Specker, Hans Eugen 92, 93
 Sréter Mihály 275
 Stadnik, Elena 133
 Stahremberg, Ernst Rüdiger von 91
 Stefano, Antonius de 159, 169–171
 Steiger, Johann Anselm 15
 Stemler Ágnes 408
 Stoeger, Johann Nepomuk 417
 Stoica, Robertina 56
 Stoll Béla 14, 41, 107, 115, 284, 351
 Stolleist, Michael 93
 Stoltz, Johann Sigmund 83–85
 Storm, Peter Christoph 96
 Stoß, Veit 402
 Strecius János 399
 Stroici, Luca 164
 Suger, Deborah 15
 Summa de Wlatislaw, Johannes Ig-
 natius 293
 Svoboda, Jacob Maximilian 298
 Szabó András 91, 114, 337
 Szabó Ferenc 114, 319, 320, 323,
 324, 328, 329, 330, 336, 337, 339
 Szacsvai Éva 74
 Szádoczki Vera 74, 285, 290, 345,
 364
 Szalai Béla 98
 Szalánszki Edit 74
 Szalay Olga 290
 Számmer Mihály 74
 Szántó (Arator) István 40
 Száraz Orsolya 90, 91, 287, 337
 Szarvas Lőrinc 277, 279
 Szebelédi Zsolt 52
 Szebeni, Johannes 164

Szegedi Lénárd 70
 Szegedy-Maszák Mihály 15
 Székely, L. 398
 Szeleczky Márton 221
 Szelestei N. László 31–33, 87, 89,
 90, 357, 358, 359, 363, 365, 419,
 420
 Szenczi Kertész Ábrahám 203, 405,
 408
 Szent-Illónay József 364
 Szentiványi Dezső 362
 Szentmártoni Szabó Géza 115, 392,
 402
 Szentmihályi Mihály 73, 290, 298,
 301–303, 349, 350, 365
 Szepsi Korotz György 411
 Szerdahelyi Gábor 366
 Szewaldt Antal 285, 286, 289
 Sziesz, Anton → Siess Antal
 Sziesz, Josef → Siess József
 Szigeti Jenő 277, 278, 311, 312
 Szilády Áron 33
 Szilágyi Csaba 335
 Szilágyi Emőke Rita 43
 Szilágyi Sándor 409
 Szilárdfy Zoltán 284, 366, 373, 376,
 378, 381, 385
 Szilasi László 127, 193, 198, 202,
 206
 Szilveszter, II., pápa 252
 Szily Kálmán 157
 Szinnyi József 73, 417
 Szixtus, IV., pápa 156
 Szmotku Melinda 419
 Szokol Réka 423
 Szopos Anna 164
 Szőlősy Benedek 349
 Szőnyi Réka 423
 Szulyovszky Gáspár 56
 Szűcs István 261
 Szyllaba Emil 380
 Takács László 74, 290
 Talundžić, Abdulah 234
 Tamás, Aquinói Szent 239, 250,
 325, 330, 332
 Tamás Zsuzsanna 13
 Tánzos Vilmos 67, 69, 144, 149,
 155, 159, 161–163
 Tarján Mária 381
 Tárkányi Béla 77, 170
 Tarnai Andor 27
 Tarnócz Márton 323
 Tarnóczy István 402
 Tasi Réka 13, 86, 89, 221, 281
 Telegdi Miklós 29, 30, 33, 34, 36,
 37, 162, 165
 Teofilus 143
 Teréz, Avilai Szent 332, 372, 377,
 380
 Ternovác Bálint 234
 Theodosius, I., római császár 347
 Theodosius, II., római császár 347
 Theophilactus → Theofilaktosz,
 Ochridi
 Theofilaktosz, Ochridi 255, 256
 Thieme, Ulrich 84
 Thurn Antal Kázmér 233, 236, 241,
 246, 248, 250, 252, 253
 Thurzó Szaniszló 14
 Tiller József 264
 Timár Kálmán 40
 Timóteus 251, 429
 Tisi, Benvenuto 395, 397

Tóbiás 375, 382
 Tornay Krisztina 367, 368
 Tóth Gábor 54
 Tóth István György 152, 158, 236
 Tóth Zsombor 13, 105
 Tót Máté 156, 165
 Török Erzsébet 79
 Török József 81, 162, 213, 383
 Trajtler Dóra 89
 Transcius → Tranovský, Jiřík
 Tranovský, Jiřík 276, 277
 Trauzner Lukács 40
 Trechsel, Jean 28
 Trnovszky János 275
 Trnovszky Pál 275
 Trusted, Marjorie 395
 Tschackerl, Paul 94
 Tudós-Takács János 325
 Turgonyi Zoltán 325
 Tusor Péter 43
 Tüskés Anna 387, 399
 Tüskés Gábor 85, 211, 402, 421,
 432, 434

 Udvarhelyi Nándor 209
 Ueding, Gert 194
 Ugrai János 271, 272
 Uhrmann György 183
 Újfalusi Judit 77, 370
 Újváry Zsuzsanna, J. 90

 Vadai István 115, 202
 Vajda Sámuel 360
 Valburga, Szent 372
 Vanderberghe, An Marie Katrien
 310
 Vanyó László 215

 Varga András 52
 Varga Bernadett 194, 405, 408
 Varga Imre 107
 Varga J. János 83
 Varjú Elemér 57
 Várkonyi Ágnes, R. 81
 Varsányi Orsolya 50
 Vásárhelyi Gergely 425
 Vásárhelyi Judit, P. 89, 408
 Vass Csongor 417, 419, 431
 Vass Péter 320
 Vecsey Lajos 81
 Veddeler, Peter 83
 Veieira, Antonio 238, 254, 255
 Veiel, Elias 92–103
 Velencei Katalin 56
 Velics László 417
 Velladics Márta 373, 374
 Vencel, IV., cseh király 299, 301
 Venerius, remete 215, 216, 219
 Verbényi István 59, 346
 Verdi, Giuseppe 173–181, 187–192
 Veresegyházi Mihály 107
 Veresmarti Mihály 40
 Vergilius Maro, Publius 60, 62, 423
 Vergote, Antoine 54, 59
 Veszely Károly 155, 171
 Viczián János 286
 Vikelety András 31
 Vilmos, Szent 216, 217, 219
 Vincze Gábor 154, 155
 Virág Csilla 418
 Visy Zsolt 81
 Vitkai Nóra 418
 Vogler, Bernard 96
 Vogl Gergely 213
 Voigt Vilmos 65

Volf György 67
 Vrabély Márk 418

 Wagner, Matthäus 95
 Wallmann, Johannes 94, 96
 Walter, Bernhard 259
 Walter Gyula 77
 Walter János 345, 346, 348
 Wangerow, Hans-Henrich 92
 Waters, William 205, 206
 Watzatka Ágnes 364
 Wear, Andrew 308
 Weig, Gebhard 100
 Weisz János 380
 Wels, Volkhard 197
 Wenceslaus → Vencel, IV., cseh király
 Westphal, Siegrid 98
 Weszter Sámuel 268
 Wettengel, Michael 100
 Weyhenmeyer, Johann Heinrich 97
 Wick Béla 390, 392
 Widmanstadius Georgius 47
 Wierix, Hieronymus 404
 Wilmpheling, Jakob 55
 Winterton, Ralph 14
 Withey, Alun 307
 Wodianka, Stephanie 194
 Wolf, Josef 233
 Wrede, Martin 82
 Württemberg, Karl Alexander von 233
 Wütz, Wolfgang 92

 Zabern, Philipp von 94
 Zajacz Gergely 269
 Zászkaliczky Márton 43, 412

 Zászkaliczky Zsuzsanna 412
 Zauli, Felix Anton 166
 Zemplényi Ferenc 128, 193, 197, 198, 207
 Zeri, F. 395
 Zimmermann, Wolfgang von 233
 Zólyomi József 263
 Zólyomi Perinna Boldizsár 14
 Zöld Péter 158, 166, 167
 Zrínyi Miklós 114
 Zubko, Peter 392
 Žucha, I. 398
 Zvara Edina 57
 Zwingli, Ulrich 330, 331

 Zsaskovszky Endre 170
 Zsaskovszky Ferenc 170
 Zsendelyes, Stephanus 164

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Lelkiségtörténeti sorozatunk köteteiben a Kárpát-medence 1800 előtti vallásos áhítatot tápláló irányzataival, az áhítat megnyilvánulásának irodalmi és művészeti emlékeivel foglalkozunk.

Szeretnénk a témájuk miatt kitagadott egyházi irodalmi műfajokat értékük és rangjuk szerint elhelyezni az irodalomtörténeti folyamatokban. A Kárpát-medencében egymás mellett keletkezett és élt, különböző nyelvű lelkiségi művek közös örökségünket jelentik, ezen örökség együttes vizsgálatára törekszünk.

